

Tat'ew : Tarec'oyc'

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Surmeyan, Artavazd (1889-19..). Tat'ew : Tarec'oyc'. 1925-1929.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici pour accéder aux tarifs et à la licence](#)

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

1929

Ե. ՏԱՐԻ

ԱՐՏԱԽԱԶԴՎԱՐԴԱՊԵՏ

Տ Ա Մ Ի

ԳՐԱԿԱՆ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՏԱՐԵՅՈՅՅ

ՀԱԼԷՊ - ՍՈՒՐԻԱ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Էրթողրուլ, Գրական փոքր հատոր մը			
		(1915)	դին 5 ֆր.
Տաթեւ, Կրօնական տարեցոյց			
		(1925)	դին 20 ֆր.
Տաթեւ,	, ,	, ,	(1926) դին 20 ֆր.
Տաթեւ,	, ,	, ,	(1927) դին 20 ֆր.
Տաթեւ,	, ,	, ,	(1928) դին 25 ֆր.
Տաթեւ,	, ,	, ,	(1929) դին 1 տու.

Կողքը զարդանկարեց՝ Հայաստանի և Գերմանիոյ գեղարւեստական շրջանակներուն ծանօթ՝ տաղանդաւոր նկարիչ

ԼԵՒՈՆ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

412 648 11 25

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Տ Ա Թ Ե Ի

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑ

ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ,

Ե. ՏԱՐԻ

1929

ՀԱԼԷՊ - ՍՈՒՐԻԱ

ՏՊԱԳՐ. «ԱՐԱՔՍ» Բ. Յ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ - ՀԱԼԷՊ

2008 104187

D4 130

ACC 91 11920

N° 16
Տ Պ Ա Ր Ա Ն
ԱՐԱՔՍ - Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
39, RUE TLEL. ALEP - SYRIE

ՆԱԽԱՄՈՒՏ

ՏԱԹԵԽ-ի Ե. րդ հատորի հրատարակութեան առթիւ
 կ'արժէ վայրկեան մը կանգ առնել եւ յետադարձ ակնարկով մը Հայ գրականութեան համար անոր մատուցած աննշան ծառայութիւնները եթէ ոչ գնահատել, զի այդ խմբագրին ղերը ըլլալէ աւելի, ընթերցող ու քննադատներու իրաւունքն է, գոնէ ճշդել այն համեստ տեղը, որ ունեցաւ ան անցնող չորս տարիներու ընթացքին:

Հինգերորդ թիւը ողջունող ՏԱԹԵԽը ինքնին համոզում մը կը ներկայացնէ և գրասէրներ իրաւունք կ'ունենան այլեւս ամէն տարի, իր շրջանին, զայն փնտռելու:

Հակառակ իր ամփոփ ու համեստ ծաւալին, ՏԱԹԵԽ կրցաւ արդարեւ բանասիրական ու գրական - կրօնական ժամադրաւայրն ըլլալ մեր շատ մը դրողներուն, ամէն գաղութներու մէջ, որոնք իրենցը նկատեցին այլեւս կրօնական այս մատեանը և իւր մտքի ոստան, հոն երեւցան իրենց լաւագոյն էջերը, և ՏԱԹԵԽ դարձաւ սիրելի անուն մը ինչպէս իր ընթերցողներուն՝ նոյնքան և զայն լեցնող գրագէտներուն:

Առանց վերապահութեան, կարելի է բացորոշապէս արտայայտուիլ, - եթէ չըլլային մեր վարչական ծանր աշխատանքները, աւելի զիւրութեամբ պիտի կրնայինք նուիրուիլ ՏԱԹԵԽին, ինչպէս մասնագէտներ կը նուիրուին միայն իրենց ասպարէզին: ՏԱԹԵԽ մեր առաջին հեռանկարը չէր, մեր պաշտօնական աշխատանքը չէր, մեր ներկայ կալուածէն շատ հեռու էր, ու ինչ որ ըրինք պարզ փորձ մըն էր միայն, և և կամ աւելի ճիշդը, յարատեւութեան մը պատկերն էր ան. սկսուածը շարունակել, հոգ չէ թէ զսփոլութեամբ և չարաչար տքնութեամբ:

Որքան ասան ՏԱԹԵԽ սիրուած ու փնտռուած գիրքն է շատերու համար, ան պիտի գիտնայ գնահատել այդ իրողութիւնը եւ իր ուժերը ըստ այնմ պիտի տրամադրէ աւելին ընելու, և աւելին տալու համար: Եւ որովհետեւ մենք առանձինն չենք մեր աշխատութեան մէջ ու կը վայելենք գնահատելի մասնակցութիւնը այս գիրքը իրենցը նկատող շատ մը բանասէր-գրագէտներուն, պարտաւոր ենք մեր շնորհակալութեան հարկը մատուցանելու բոլոր անոնց, որոնք ՏԱԹԵԽի համար մտածեցին ու զայն փնտռուած գիրք մը ըրին, բոլոր գաղութներու մէջ:

Օգտակար կը նկատեմ, այս առթիւ, մեր ընթերցողներուն ներկայացնելու հետեւեալ մտածումները:-

Ա.- Ներկայ հատորի մէջ պարտաւորեցանք զանց ընել «ԱՇ-ԽԱՐՀԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳ» բաժինը, տեղ տալու համար բանասիրական ու գրական մէկէ աւելի երկար բայց արժէք ունեցող գրութիւններու: Համամիտ չենք շատերու այն կարծիքին, որոնցմով կը թելադրուի ՏԱԹԵԽը լեցնել միայն զուտ կրօնական նիւթերով: Հատորը իր կրօնական տարազը պահելով մէկտեղ, պէտք է նաեւ առանձին բաժին մըն ալ ունենայ ոչ կրօնական նիւթերու, աւելի հետաքրքրական դարձնելու համար զայն, և այս առանց վնասելու իր կրօնական ընդհանուր բնոյթին:

Բ.- Զորս տարիներու փորձառութիւնը ցոյց տուաւ որ ՏԱԹԵԽ միայն եկեղեցականներու կալուածն ու սեպհականութիւնը չէ, այլ առաւելապէս աշխարհականներու փափաքած գիրքն է ան, այսինքն ժողովուրդին գիրքը, որով պէտք էր այդ ուղղութեամբ պատրաստել անոր բովանդակութիւնը:

Գ.- Յաճախ դիտել արուեստաւ մեղի որ ՏԱԹԵԽ Սուրբոյ մէջ լոյս տեսնող ձեռնարկ մը ըլլալուն հակառակ, Սուրբոյ ուժերէն ոչ ոք կ'երեւէր հոն, և Սուրբոյ մասին շատ քիչ յիշատակութիւն կ'ըլլար: Այս դատաստանը ինքնին շատ ալ արդար չէ. նախ որ վերջին չորս հատորներուն մէջ պատմական ու վիճակագրական կարեւոր գրութիւններու, ինչպէս նաեւ մասնակի աշխատութեանց տեղ տրուած է հոն, միշտ Սուրբոյ յատուկ, և թէ կարելի սահմաններու մէջ միայն կրցած ենք օգտուիլ այժմ Սուրբի կամ Լիբանան մնացող մեր գրական ուժերէն: Մեր ջանքը եղած է ամէն գաղութներու համար հաւասարապէս փնտռուած գրքի մը վերածել ՏԱԹԵԽը և այս եղանակաւ կը խորհինք որ աւելի օգտակար եղած է ան, իր ստանձնած դերին մէջ:

Հակառակ մեր փափաքին այս տարի եւս կարելի չեղաւ, յարաբերութեանց դժուարութիւններով, ապահովել կարեւոր աշխատակցութիւնը Հայաստանի մէջ գտնուող մեր ծանօթ գրագէտ եկեղեցականներուն: Իրաւունք և պատճառներ ունինք յեւսալու որ յառաջիկայ տարի իսկ, ՏԱԹԵԽ այդ թերին ալ լրացուցած պիտի ըլլայ: Հաւագոյն յոյսերով և աւելին տալու մտադրութեամբ, կը մտնենք ՏԱԹԵԽի ներկայ հինգերորդ շրջանին մէջ:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Հալէպ, 12 Յունիս 1928

Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Ե.

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. ՄԱՍ

❁ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ❁

ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ԹԻՒՐԲ ԼԵԶՈՒՆ

1916-ին Ֆրէզնոյի (Քալիֆ.) Նոր Կեանք շաբաթա-
թերթին մէջ (Հոկտմ. 14, Նոյեմ. 11, 18, Դեկտ.
16) ուսումնասիրած եմ Հայոց թիւրքախօսութիւնը,
երբ Նիւ Եորքի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Կիլիկիա
անունով պարբերական թերթ մը, Հայաստան թիւրքերէն:

Այն ատեն, թիւրքիոյ մէջ Հայոց գէմ մղուած հալա-
ծանքներուն, անորակելի՝ հալածանքներուն, տպաւորու-
թիւնը թարմ էր միտքերու վրայ, և իմ միտքս ու զգա-
ցումներս ամենեւին չէին հաշտուեր Ամերիկայի պէսազատ
երկրի մը մէջ թիւրքերէն թերթ մը հրատարակելու ձեռ-
նարկին հետ, այն ալ Հայու արիւններուն մէջ խեղդուած
Կիլիկիայի անունով՝ ամերիկաբնակ թիւրքախօս Հայոց
համար:

Այդպիսի հրատարակութեան արդարացուցիչ պատ-
ճառը գնահատելով հանդերձ, չէի հանդուրժեր որ մեր
դահլիճներու լեզուն խօսուէր և լսուէր այլեւս Հայ ժողո-
վուրդին մէջ ոեւէ կերպով:

Հիմայ (1928 Փետր.) միեւնոյն խնդիրը կը յուշուի
Հալէպի ԵՓՐԱՏ թերթին մէջ, և կը տեսնեմ որ շատ օգ-
տակար պիտի ըլլայ այս խնդրին գիտնօրէն ուսումնասի-
րութիւնը իբրեւ ընկերաբանական երեւոյթ, խնդիր մը որ

հետաքրքրական է ամէն կողմէ, և պիտի պահէ իր այժմէութիւնը՝ իր պատմական նկարագրին հետ:

Ա.

Փոքրիկ ժողովուրդներ ճակատագրականօրէն ենթարկուած են իրենց վրայ տիրապետող և մանաւանդ բռնապետող աւելի մեծ եւ աւելի զօրաւոր ազգերու ազդեցութեան: Թէ՛ տիրապետողին և թէ՛ տիրապետուողին շահերը փոխադարձաբար կը պահանջեն որ ասոնք զիրար հասկնան, իրարու վստահութիւնը վայելեն, և ապահովեն իրենց այլեւայլ շահերն ու օգուտները:

Հայ ազգին մեծամասնութիւնը, առնուազն հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր, Թիւրքիոյ մէջ ենթարկուած է Թիւրք բռնապետութեան, և «ուզէ չուզէ» պիտի ենթարկուէր ատոր բոլոր ազդեցութիւններուն: Հայը մանաւանդ բոլորովին սիրայօժար պիտի իւրացնէր Թիւրքերէն լեզուն՝ իր առեւտուրը յաջողութեամբ մշակելու և իր յարաբերութիւնները շահաւոր և օգտակար կերպով ապահովելու համար թէ՛ Թիւրք պետութեան և թէ՛ Թիւրք ժողովուրդին հետ:

Եւ Թիւրքիոյ մէջ միայն Հայերը չէին որ ենթարկուած էին այս ճակատագրական պայմաններուն, այլ նաեւ Յոյն, Հրեայ, և միւս փոքրամասնութիւններ: Իսկ Հայեր, շնորհիւ իրենց բնածին ընդունակութեան, առաջին տեղը բռնած են Թիւրքիոյ բռնապետեալ ժողովուրդներու շարքին ո՛չ միայն Թիւրքերէնը իւրացնելու մէջ, այլ նաեւ Թիւրք պետութեան և Թիւրք ժողովուրդին հոգեբանութիւնը հասկնալու մէջ:

Բայց ասիկա չի նշանակեր թէ հայը Թիւրքերէն լեզուն իւրացընելով՝ իր մայրենի լեզուն վրայ տուած ըլլայ: Ո՛չ. Թիւրքիոյ մէջ շարք մը քաղաքներու հայերուն իրենց մայրենի լեզուն մօռնալը պատմական տարբեր երեւոյթի մը արդիւնքն է, այսինքն՝ Թիւրքը ուղղակի բռնադատած է հայ ժողովուրդը որ հայերէն չխօսի, և այս բռնադատումը ի գործ դրած է ոչ թէ պարզ օրինական ար-

գելքով, այլ անգթօրէն... ծայրատելով հայերէնախօս լեզուները:

Այս բարբարոսութիւնը գործադրուած է մանաւանդ Եէնիչէրիներու շրջանին և գաւառներուն մէջ. իսկ գաւառներուն ալ կեդրոններուն մէջ և ո՛չ թէ շրջակայ գիւղերու մէջ: Այս է պատճառը որ, զոր օրինակ, երբ Պուրսա, Էնկիւրի, Գայսէրի, Եօզղատ, և Կիլիկիոյ մէջ՝ Ատանա, Անթէպ, եւայլն թրքախօս են եղած, իրենց շրջակայքը գլխաւոր գիւղեր չեն մուցած իրենց մայրենի լեզուն: — Անթէպի շրջակայ գիւղերուն մասին պիտի խօսինք ետքը:

Բ.

Ինչո՞ւ համար թիւրքը գիմեց այս բարբարոս միջոցին՝ փոքրամասնութիւններուն մուցնել տալու համար իրենց մայրենի լեզուն: — Շատ պարզ և շատ գիւրադասկանալի պատճառով մը:

Թիւրքը քաղաքակրթութիւն չունէր, և մտաւոր արժէքով ալ շատ վար էր քան Հայը և Յոյնը, նոյն իսկ քան Հրեայն: Բոլոր արուեստները, մանաւանդ բարձր, նուրբ արուեստները և գեղարուեստը հայուն և յոյնին ձեռքն էին. իսկ առեւտուրի և վաճառականութեան մէջ անմրցելի էին Հայք: Թիւրքը զինուոր էր, կոտորող, ջարդող, պահանջող շարունակ, և հետեւաբար չէր կրնար հանդուրժել որ իրենց սուրին և բուռին ենթարկուած կեալւորներ թիւրք պետութեան ներքին կեանքին մէջ առեւտուրի և արուեստներու ասպարէզին մէջ իշխող դիրք մը բռնէին. պէտք էր ուրեմն բռնանալ անոնց վրայ և հարստահարել պանոնք որ շարունակ ընկճուած մնային, և չկարենային գլուխ վերցնել թէ՛ ընկերային մակարդակի վրայ և թէ՛ քաղաքական մարզերու մէջ. որովհետեւ Հայոց վրայ խօսելով միայն, թէեւ Թիւրքիոյ մէջ հայը ընկճուած էր, բայց ասդին անդին անընկճելի Հայ համայնքներ կային. — Զէյթունը, Սասունը, Ղարապաղը ազատութիւն կը շնչէին եւ ասոնք վտանգներ էին...:

Ասոր համար հայուն արգիլուած էր հայերէն խօսիլ,

և երանի՜ թէ միայն այսչափ ըլլար արգելքը — Հայը զըրկուած էր թիւրքիոյ մէջ քաղաքացիական շատ կարեւոր իրաւունքներէ ալ: Հայը չէր կրնար զինուոր ըլլալ թիւրք բանակի մէջ. որովհետեւ զինուորութիւնը նուիրական էր, միշտ կրօնական պատերազմի նշանակութեամբ, և թիւրք-իսլամին կը վայելէր զէնք կրել և զէնք քաշել թշնամւոյն դէմ:

Թիւրքը այն յաւակնութիւնը ունէր թէ ինքն ազնիւ տոհմ մըն էր, իսկ հպատակ կեանքները ստորին արիւնէ սերած էին: Միեւնոյն նախապաշարումը ունէր նաեւ իր կրօնքի մասին. վասն զի, հակառակ Ղուրանի, թիւրքը այնպէս կը կարծէր թէ Քրիստոնէութիւնը չի կրնար համեմատուիլ իսլամի հետ: Այս երկու ազդակները շատ զօրաւոր էին թիւրքին համոզումներուն մէջ. և այս էր պատճառը որ գեղեցկութիւնը շատ կը տեսնէին հայուն. թիւրքին միայն կը վայելէր ան. հայը իրաւունք չունէր գեղեցիկ ըլլալու. բնութեան սխալներէն կը համարուէր ան. հետեւաբար ինչ որ գեղեցիկ էր հայուն քոյկ և հայուն ձեռքը, ատիկա պէտք է խլուէր և թիւրքին սեփականութիւնը դառնար: Հարստութիւն, մանչ, աղջիկ, տուն, տեղ, այգի, պարտէզ, հագուստ կապուստ, եւայլն, եւայլն:

Այս համոզումն էր պատճառը որ Հայը անշուք կը չինէր իր տունը, գոնէ արտաքուստ, կը զգուշանար վայելուչ հագուստէ կապուստէ, և Հայոց կիներ ու աղջիկներ, ճիշդ իսլամի պէս, սաւաններու մէջ պիտի փաթթուէին երբ դուրս կ'ելլէին իրենց տուններէն և պիտի սքողէին իրենց երեսները: Հայք արժանի չէին հագնելու այնպիսի հագուստներ, որոնց գոյները նուիրական կը համարուէին իսլամի համար: Հայոց եկեղեցիները նշաւակ էին թիւրքին մօլեռանդութեան. ան կրնար իր ձիով հայուն ժամը մտնել իբրեւ նախատինք, և այդ է պատճառը որ թիւրքիոյ մէջ հին եկեղեցիներ ցած և նեղ դռներով շինուած են: Նոյն իսկ հայուն եկեղեցիներուն տեղը, շէնքին չափը մա'նաւանդ բարձրութիւնը, կոչնակի և զանգակի հարումը, ննջեցեալներու թաղումը, և հրապարակային կեանքի շատ մը կող-

մերը ենթակայ էին իսլամի մուսուլմանութեան եւ քմահաճոյքին :

Կարելի է մանրամասնել արգելքներու այս տարօրինակ ցանկը եւ վաւերագիրներով հաստատել թէ Թիւրքիոյ մէջ , մա'նաւանդ եէնիչէրիներէն յառաջ եւ եէնիչէրիներու ատեն , ընկերային ի'նչպիսի պայմաններու տակ ապրած են Հայք , եւ տեղ տեղ վրայ տուած են իրենց մայրենի լեզուն ալ :

Դիտել տանք անգամ մըն ալ թէ քանի որ Թիւրքը քաղաքակրթութիւն չունէր եւ բռնապետեալ փոքրամասնութիւնները անհամեմատելի կերպով բարձր արժէքներ ունէին քաղաքակրթական , այս պատճառաւ անոնց մայրենի լեզուները մեծագոյն վտանգը կը ներկայացնէին Թիւրքերու աչքին , եւ հետեւաբար կը բռնադատէին զանոնք որ միայն Թիւրքերէն խօսին , առարկելով թէ , ո' գիտէ , թերեւս մեր հաւատքին կը հայհոյէք , թերեւս մեզ կը նախատէք , թերեւս մեր շահերուն դէմ կը խօսիք , թերեւս մեր հայրենիքին կը դաւէք , եւայլն , եւայլն , Գալլի Գառնուկի պատմութիւն մը :

Ինչ որ ուզեցինք նկարագրել եւ հասկըցնել , բոլորովին հեռի է չափազանցութենէ :

Մեր նոր սերունդը չի գիտեր Թիւրքիոյ հայոց ներքին կեանքին հին պատմութիւնը , եւ հետեւաբար չի կրնար մեկնաբանել շարք մը հայ քաղաքներու հայերէնամոռացութեան երեւոյթը : Ան կը կարծէ որ անոնք իրենց մայրենի լեզուն մոռցած են անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր : Ոչ , այսպէս կամ այնպէս , դարու մը հնութիւն ունի այս երեւոյթը , եւ անիկա , ինչպէս բացատրեցինք , շատ զօրաւոր պատճառներու արդիւնք մըն է :

Եթէ Թիւրքը քաղաքակրթութիւն ունենար , պիտի չբռնադատէր հայը եւ յոյնը , եւայլն , որ չխօսին իրենց մայրենի լեզուները . վասնզի մեծ կամ զօրաւոր քաղաքակրթութիւններ , մանաւանդ քրիստոնէականը , շուտով կ'ընկլու գին օտար փոքրամասնութիւնները : Իբրեւ ցայտուն օրինակ բաւական է գիտել Ամերիկան : Բազմացեղ եւ բազմալեզու ժողովուրդներ կ'երթան կը հաստատուին Ամերիկա ,

որ կատարելապէս ազատ երկիր մըն է։ Արդ՝ այս բոլոր այլացեղ եւ այլալեզու ժողովուրդներ, առանց ոեւէ ստիպումի, ինքնաբերաբար կը ձուլուին Ամերիկայի մէջ։ Ամերիկայի դպրոցները եւ ճարտարարուեստներն են որ կը յաջողցնեն այդ ձուլումը։ Օտարականը ամենէն յառաջ ստիպուած է երկրին լեզուն սորվիլ. իր մայրենի լեզուն չ'անցնիր հոն։ Իր ապրուստը շահելու, իր ընկերային դիրքը շինելու եւ իր քաղաքացիական իրաւունքները վայելելու համար՝ օտարականը ինքնին ստիպուած է սորվիլ Ամերիկայի լեզուն եւ կամաց կամաց այլայլել իր մայրենի լեզուն անգլիերէնի ազդեցութեան տակ, եւ օր մըն ալ մոռնալ զայն։ Իսկ այս այլացեղ ու այլալեզու ժողովուրդներէն ծնած սերունդը արդէն Ամերիկացի է իր մտքով ու հոգիով, իր բոլոր կերպերով ու էութեամբը, հազիւ կը հասկնայ ան կամ կը խօսի «հայրիկի մայրիկի լեզուն»։ Մասնակի լուրջ ջանքեր կան Ամերիկայի այս այլազան գաղութներուն մէջ, պահելու համար իրենց բնիկ նկարագիրները եւ մայրենի լեզուները, — Բայց ասիկա ժամանակի խնդիր է միայն։

Անցեալին մէջ ալ այսպէս եղած է։ — Ո՞ւր են կեդրոնական եւրոպայի Հայ գաղութները։ Ամէնքն ալ ձուլուած են։ Միեւնոյն երեւոյթը պիտի կրկնուի տարիներ ետքը Ֆռանսայի մէջ, Յունաստանի, Հարաւային Ամերիկայի մէջ, եւ բոլոր Քրիստոնեայ երկիրներու մէջ, ուր որ հայ գաղթեց 1915էն ի վեր։ Ասոնք կրնան յապաղեցնել ձուլումը դպրոցներու եւ եկեղեցիներու շնորհիւ, բայց չեն կրնար արգիլել։ Ճակատագրական է ձուլումը՝ պահելով հանդերձ մայրենի եկեղեցին, ուր պաշտամունքի լեզուն եթէ յամառի իսկ մնալ — անհասկնալի մնալով ժողովուրդին — բայց քարոզի եւ դաստիարակութեան լեզուն պիտի փոխուի եւ պիտի տեղայնանայ։

Միայն կրօնքով տարբեր երկիրներու մէջ է որ ձուլում տեղի չունենար. բայց այդ երկիրներու մէջ ալ լեզուն կրնայ վտանգուիլ, եւ եթէ չվտանգուի, սակայն, առանց այլեւայլի, կ'ազդուի երկրի տիրող լեզուէն։

Թիւրքիոյ մէջ Հայք չձուլուեցան Թիւրքերու հետ, որովհետեւ տարբեր էին կրօնքով: Թիւրքերէնը բնական է որ պիտի սորվէին, երկրի լեզուն էր, բայց պիտի չմոռնային իրենց մայրենի բարբառը, եթէ մասնաւոր ճշուամի չենթարկուէին: Այն ատեն, եթէ նոյն իսկ հայը իր տան մէջ ալ Թիւրքերէն խօսէր, պիտի չի մոռնար իր մայրենի լեզուն: Այսօր արաբախօս երկիրներու Հայերը թէ՛ արաբախօս են եւ թէ՛ հայերէնախօս: Երուսաղէմի հայեր շատ լաւ հայերէն գիտեն, բայց իրենց տան մէջ արաբերէն կը խօսին, իսկ իրենց հայերէնը ազդուած է արաբերէնի շեշտէն եւ ոճէն: Անշուշտ նոյն երեւոյթը կը տիրէ Հալէպի բնիկ հայութեան մէջ ալ, զոր առիթ չեմ ունեցած մօտէն ուսումնասիրելու:

Մեզ համար աւելի հսկայ օրինակ մըն է Ռուսիոյ հայութիւնը: Այդ գաղթականութիւնը այնքան հին չէ. Կովկասի հայութիւնը դար մը հնութիւնով, մեծ մասամբ Թիւրքահայ գաղթականութեան մը սերունդ է, ասոնք հիմայ թէ՛ հայախօս են եւ թէ՛ ռուսախօս: Զուլումը յապաղած է, որովհետեւ հայացի մշակոյթը զօրաւոր էր: Բայց ռուսներէնը, ռուս բարքերը խորապէս ազդած են Ռուսիոյ հայութեան եւ հայերէնին վրայ:

Նոր Հայաստանի ստեղծումով խնդիրը փոխուած է հիմայ Կովկասի մէջ: Մեր խօսքը Զարերու ռուսահայոց վերայ է:

Ուրիշ օրինակ մը կ'ընծային Եգիպտոսի Ղպտիները. այս մեծ ժողովուրդը իսլամ բռնութեան տակ նախ կորսընցուցած է իր մեծութիւնը՝ կրօնափոխութեամբ. իսկ մնացածը եղած է զուտ արաբախօս, հազիւ եկեղեցւոյ պաշտամունքին մէջ պահելով Ղպտերէնի շոշորդը: Լեզուէն զատ, բարք ու վարք, հագուստ կապուստ, բոլորովին եգիպտական - արաբական է, նոյնիսկ փաթթոցները ճերմակ են, այնպէս որ եկեղեցւոյ մէջ միայն կրնաս վկայել թէ անոնք Ղպտի Քրիստոնեաներ են: Եկեղեցիէն դուրս, գոնէ մեզ համար, կարելի չէ զանոնք զանազանել արաբ իսլամէն:

Դ .

Կ'արժէ որ խնամքով դիտենք հայ ժողովուրդին թիւրքախօսութեան և հայերէնամոռացութեան մէջ եղած տարբերութիւնը : Առաջինը չի կրնար նիւթ ըլլալ մեղադրանքի :

Հայը , հրեային պէս , ընդունակ է մէկէ աւելի լեզուներ խօսելու : Ասիկա մասնաւորապէս հարկն ու արդիւնքն է յաճախ իր տիրապետեալ ժողովուրդ մը ըլլալուն՝ այլեւայլ պետութիւններու ներքեւ , ինչպէս նաեւ ճամբորդող և գաղթող ժողովուրդ մը ըլլալուն , հալածանքներու և վաճառականութեան ստիպումներուն տակ :

Ասոնք ընկերաբանական անխուսափելի երեւոյթներ են : Քրիստոնէական առաջին դարուն մէկ միլիոն հրեայ կար Եգիպտոսի մէջ . ասոնք այլեւս չէին գիտեր իրենց մայրենի լեզուն , երբայերէնը . իսկ երբայերէն Սուրբ Գիրքը բոլորովին անհասկնալի դարձած էր այլեւս Եգիպտոսի սինակոններուն մէջ : Տիրող լեզուն յունարէն էր Եգիպտոսի պատմութեան այդ շրջանին մէջ . և հետեւաբար ստիպուեցան յունարէնի թարգմանել երբայերէն Սուրբ Գիրքը — ասիկա է Նորանասնից կոչուած յունարէն նշանաւոր թարգմանութիւնը Սուրբ Գիրքին — , որպէսզի Եգիպտոսի յունախօս հրէութիւնը կարող ըլլար իր գիտցած և իր հասկըցած լեզուով կարդալ և լսել իր Սուրբ Գիրքը :

Միեւնոյն երեւոյթն է որ կը տիրէ մեր ազգային պատմութեան մէջ ալ : Երբ Սահակ - Մեսրոպ Սուրբ Գիրքը Գրաբարի թարգմանեցին , թարգմանեցին անոր համար որ հայ ժողովուրդը այն ատեն կը հասկնար այդ հայերէնը : Բայց հիմայ հայ ժողովուրդը դադրած է նոյն իսկ իր մայրենի լեզուին Գրաբարը հասկնալէ , թող խօսիլը : Ասիկա նոր իրողութիւն մը չէ մեր ազգային պատմութեան մէջ : Հաւանաբար Զ.րդ դարու Հայեր այլեւս դժուարութեամբ կը հասկընային Սահակ - Մեսրոպեան հայերէնը :

Աշխարհաբարի պատմութեան ապացոյցը այն է որ հայ ժողովուրդը բաւական հին ժամանակներէ ի վեր կը նախընտ-

քէր իր գաւառաբարբառներով խօսիլ և լսել: Սահակ-Մեսրոպեան լեզուն վերապահելով եկեղեցիի և մատենագրական մշակոյթի: Իսկ Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան շրջանին, զոր օրինակ, Սմբատ Սպարապետ 1265ին Կիլիկեան աշխարհաբարին կը վերածէր Մխիթար Գօշի (†1213) 'Խաճաճանագիրքի, որու լեզուն թէեւ Գրաբար է, բայց ո՛չ Սահակ-Մեսրոպեան Գրաբար:

Եւ հասաւ ժամանակ մը, թիւրք բռնապետութեան ենթարկուած Հայոց համար, որ նոյն իսկ աշխարհաբարը դժուարահասկնալի կը դառնար: Զոր օրինակ, նկատի առնենք Կ. Պոլսի հայութիւնը 17րդ դարուն: Գիտենք որ Կ. Պոլսի Բիւզանդական Կայսրութեան Մայրաքաղաքն էր և Հայք շատ մօտիկ յարաբերութիւն ունեցան Բիւզանդական արքունիքին և պատրիարքութեան հետ, և պատմական ապացոյցներով կը հաստատուի թէ Կ. Պոլսի մէջ հայ գաղութ մը կար հնուց ի վեր: Գիտենք նաեւ որ երբ Փաթիհ տիրեց Կ. Պոլսին (1453) նոր հայ գաղութներ բերել տուաւ Փոքր Ասիոյ ամէն կողմերէն և բնակեցուց Սամսաթի այլեւայլ մասերուն մէջ: Արդ՝ Կ. Պոլսի այս ժողովածու հայ գաղթականութիւնը իր հետ բերաւ ո՛չ միայն հայերէն այլեւայլ տեղական բարբառներ, այլ նաեւ թիւրքերէն մըն ալ: Եւ օսմանեան նոր մայրաքաղաքին հայութիւնը սկսաւ խօսիլ տիրող պետութեան լեզուն - թիւրքերէնը - քան թէ հայելէնը, զոր պահեց իր տան մէջ, անշուշտ չափով մը, ինչպէս նաեւ իր ազգային ներքին յարաբերութեանց մէջ:

Հայ ժողովուրդին գրասէր զաւակները սկսան մրցիլ թիւրք գրագէտներու և բանաստեղծներու հետ և մենք ունեցանք Կ. Պոլսի մէջ եկեղեցական թէ աշխարհական, քերթողներ որ թիւրքերէն կը քերթէին: Մրցումը անխուսափելի էր Հայոց համար:

Երեմիա Չէլէպիի (1635? — †1695) գրական գործունէութիւնը բաւական է ճշգրիտ գաղափար մը տալու մեզի թիւրքերէնին տիրապետութեան մասին Կ. Պոլսի հայութեան վրայ: Երեմիա Չէլէպին է որ առաջին անգամ Նոր Կտակարանը

ամբողջովին բիւրեւեանի թարգմանեց, ինչպէս նաեւ Հին Կտակարանին ինչ ինչ մասերը: Գրեց նաեւ շարք մը քարոզներ հայերէն եւ բիւրեւեան միանգամայն, նոյն թիւրք գրագէտներու խնդրանքով՝ անոնց համար Խորենացիէն քաղուած մը գրեց բիւրեւեան (Տե՛ս Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ. Էջ 723):

Իսկ Նալեան Յակոբ Պատրիարք Զեմ Հոգեւոր անուն գիրք մը կը հրատարակէ 1757ին, հետաքրքրական աշխատութիւն մը, մաս մը ժամանակին «գրաբար»ով, մաս մը՝ քանկավար եւ մաս մըն ալ բուրբի բառիւ: Այս գիրքը այնքան լաւ ընդունելութիւն կը գտնէ Հայ ժողովուրդին մէջ որ 1787ին կ'արժանանայ երկրորդ տպագրութեան, յարեւելման առաջինին: Իսկ 1859ին երրորդ տպագրութիւն մը կ'ունենայ, «առաջին մասին տաճկերէն բառերը միայն հայերէնի փոխելով»: 1859ը այն թուականն է Կ. Պոլսի համար, ուր արդէն սկսած են խմորուիլ ազգային զգացումներ, ուր երկունքի մէջ է Ազգային Սահմանադրութիւնը:

Շատ ուշագրաւ է որ Նալեանի գրած թիւրքերէնը ժողովրդական չէ բնաւ: Նալեան արդէն բանաստեղծ, հմուտ պարսիկ եւ արաբ քերականութեանց, կը մրցէր իր ժամանակին թիւրք քերթողներուն հետ, եւ հետեւաբար Զեմ Հոգեւորի մէջ ո՛չ միայն ժողովուրդի համար քիչ մը բարձր թիւրքերէն գրած է, այլ նաեւ թիւրքերէն ոտանաւորներով տողեր է իր դասերուն բարոյականը, եւ ասոնց լեզուն աւելի դժուար է հասարակ ժողովուրդին համար: Նալեան այս դժուարութիւնները հարթելու նպատակով, թիւրքերէն բառերը մեկնող բառացուցակ մը աւելցուցեր է գիրքին վերջը. իսկ իր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ իր ընթերցողներուն. — «Զի տաճկաբառն ի մի անգամ ընթերցմանն՝ խրթնիմաց երևի, բայց ի կրկնիլն ընթերցման՝ դիւրանայ»: Եւ կ'աւելցնէ սա իմաստալից դիտողութիւնը. «Արդ՝ ո՛վ սիրազնեայ որդիք ազգդ իմ Հայոց, ա՛յլ ես զի՞նչ պակաս մնայ ի կողմանէ իմմէ ձեզ նուիրելի: Ահա՛ եւ զբուն լեզու մեր իբր թե կորուսաւ վասն ձեր, յօսար լեզուս սկսաւ խօսիլ, երկնչիմ, գուցե եւ ո՛չ այնու լսիցեմ»:

Նալեան, իր այս գիրքին մէջ, Բրիտանականը գրած է
սանկալար, այսինքն թիւքերէն, և ասիկա պատմական
ապացոյց մըն է հաստատելու համար թէ մայրաքաղաքի մէջ
մասնաւորապէս և դաւառներու մէջ ընդհանրապէս, Հայ
Ժողովուրդը ենթարկուած է զօրեղապէս տիրապետող պե-
տութեան լեզուական ազդեցութեան և այդ պետական լեզ-
ւով գիրքեր կ'ուզէ նոյն իսկ իր կրօնքին սկզբունքները
և իր եկեղեցւոյն գիրքերը լաւ կարենալ հասկնալու հա-
մար: Նոյնպէս Կ. Պոլսի Պատրիարք Էտիրնէցի Պօղոս Արքե-
պիսկոպոս, Սուրբգիրքը կը ժողովրդականացնէ թիւր-
քերէնով, երեք հատորներու մէջ, Պեժ Տէնր Ֆերգի (Չանա-
զանութիւն Հինգ Դարուց) տիտղոսով, որուն առաջին եր-
կու հատորները կ'արժանանան երեք տպագրութեան, իսկ
վերջին հատորը՝ երկու տպագրութեան, 1838էն 1867. երեք
հատորը միանգամայն 1387 էջնոց այդ ժամանակներու հա-
մար շատ ընտիր գործ մը, լոյս տեսած Երուսաղէմի Արքոյ
Յակօբեանց տպարանէն: Պէտք է գիտել տամ որ այս գոր-
ծին մէջ Սուրբգիրքէն յառաջ բերուած վկայութիւնները
Կրաքար գրուած են վարի լուսանցքներու վրայ, միւս կող-
մէն թիւրքերէնի հետ խառն գործածուած արաբերէն ու
պարսկերէն բառերը մեկնելու համար բառարան մը կազ-
մուած է թիւրքերէնով և հայերէնով:

Իսկ 1860ին Փէշտիմալճեան Գրիգոր Պատուելի իր
թիւքերէնի թարգմանուած Սաղմուսը կը հրատարակէ, գրա-
քարի հետ դէմգիմաց, որպէս զի բարեպաշտ և ազօթասէր
հայը կարող ըլլայ թիւքերէնով հասկնալ իր կարգալիք Սաղ-
մոսները:

Կ. Պոլսի Հայոց եկեղեցիներուն մէջ թիւրքերէն և
հայերէնախառն թիւրքերէն քարոզներ կ'երեւի թէ բաւա-
կան կանուխէն սկսած են: Նշանաւոր հակակաթօլիկ Միխիլ-
յիմեան Գէորգ վարդապետին երկու թիւրքերէն ճառերը, մին
Ս. Աստուածածնի ծննդեան վրայ, իսկ միւսը Աւագ Ուրբա-
թի առթիւ «Կտակ՝ չարչարանաց և խաչելութեան Տեսուն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», Վեցերորդ տպագրութեամբ ի
լոյս ընծայուած են մէկ տետրակի մէջ, 1796ին:

Պէտք է դիտել որ այս գիրքերուն թիւքերէնը բառա-
գիտօրէն թիւքերէն է. զոր օրինակ Փէշտիմալճեանի Սաղ-
մոսի թարգմանութեան մէջ գրաբարին շարակարգութիւնը
կը պահուի թիւքերէնի մէջ : Խորեւ նմոյշ (Մղմ. ԿԴ. Էն) :

Ես. յաղօթս կայի առ քեզ Տէր
ի ժամանակ ընդունելի :

Հայեալ յանձն իմ և վրկեալ զիս
և վասն թշնամեաց իմոց ապ-
րեցո զիս :

Զի դու գիտես զնախատինս իմ,
զամօթ իմ և զպատկառանս
իմ :

Պէն իսէ տուայէ տուրուրու-
տում սանա եա՛ Ռապալի՝ դա-
պուլ օշաճագ զէմանտէ :

Հալիմէ պա՛գ վէ պէնի գուր-
թա՛ր վէ տիւշմանլարլմա նիս-
պէթ խելաս էյլէ պէնի :

Զիրա սէն պիլիքսին չէքտի-
յիմ սիթէմլէրի, ութանմամլ
վէ հիճապլմլ :

Ինչպէս կը տեսնուի, թիւքերէնի քերականական կա-
նոնին պահանջները հազիւ թէ յարգուած են :

Այս երեւոյթը դիտած ենք, զոր օրինակ, Անթէպի
Հայոց ալ խօսած թիւքերէնին վրայ : Այսինքն խօսուած-
քին քերականական կազմութիւնը հայերէն է, և բառերն
են որ վերածուած են թիւքերէնի :

Հոս խնդիր չի կրնար ըլլալ դպրոցներու մէջ մշակուած
գրական թիւքերէնը, և յետոյ այդ թիւքերէնով եկեղե-
ցիներու բեմէն տրուած քարոզներու լեզուն : Մեր ուսում-
նասիլ ած նի թի տեսակէտէն բաւական է դիտել թէ թիւք-
քախօս հայերուն խօսած թիւքերէնը իր ծագումին մէջ,
բառագիտօրէն թիւքերէն մըն է, և ոչ թէ քերականօրէն :
Ինչ որ կապ ունի ժողովուրդի մը մտայնութեան և հոգե-
բանութեան հետ :

Ե.

Դիտել տուինք թէ տարբեր իրողութիւններ են թիւք-
քախօսութիւն և հայերէնամոռացութիւն :

Եւ Անթէպի հայոց հայերէնամոռացութեան ժամանակն
ու պատճառները բացատրելով, կարելի է ընդհանուր գա-
ղափար մը տուած ըլլալ, միւս հայերէնամոռաց քաղաք-
ներու վրայ :

Ըսինք արդէն որ թիւրք անգթութեան արդիւնքով Հայեր բռնադատուած են չխօսիլ իրենց մայրենի լեզուն և կամաց կամաց մոռցած են զայն, առանց մոռնալու սակայն հայերէն բառեր ու բացատրութիւններ: Այս է պատճառը որ մինչեւ հիմա Անթէպի թիւրքերէնին մէջ, առտնին բազմաթիւ հայերէն բառերէ ու բացատրութիւններէ զատ, կարգ մը արհեստներու վերաբերող բառեր ու բացատրութիւններ հայերէն են, նոյն խիւ թիւրքերու բերնին մէջ պահուած: Օրինակով խօսինք. Ջուլհակութիւնը հայերուն և թիւրքերուն հասարակաց արհեստ մըն է, և այս արհեստի վերաբերեալ բառերուն հարիւրին 80ը հայերէն է. Խաղախորդութիւնը գրեթէ թիւրքերուն ձեռքը մնացած արհեստ մըն է, որուն արհեստական բառերն ու բացատրութիւնները մեծ չափով հայերէն են: Ջաղացպանութիւն և Հացագործութիւն գրեթէ Հայոց յատուկ արհեստներ են, որոնց արհեստական բառերն ու բացատրութիւնները հայերէն են: Այգեգործութեան և առոր հետ կապ ունեցող բոլոր գործերուն և զբաղումներուն բառերը գրեթէ հայերէն են: Ոսկերչութեան, Ներկարարութեան (լեզակի), Կօշկարարութեան և Մազմանութեան մէջ բազմաթիւ հայերէն բառեր կան, որոնք մեծ մասամբ հասարակաց են Անթէպի հայուն և թիւրքին:

Այս երեւոյթը միակ իրողութիւն մը կ'ապացուցանէ, այն ալ սա է թէ Անթէպ և իր շրջակայքը հայախօս էին, և մօտիկ անցեալի մը մէջ մոռցած են իրենց հայերէնը, թիւրքի անգութ ստիպումներուն տակ:

Մօրս առաջին կեսուրը, բնիկ Մարաշցի, Տիրուհի անուանով, որ Անթէպի բարբառին մէջ Տիհրի կ'արտասանուէր, իմ պատանութեան, շատ տարիքոտ կին մըն էր, և հայերէն կը խօսէր երբեմն. ան ըսած է ինձ թէ Հայեր հայերէնը մոռցան, որովհետեւ թիւրքեր հայերէն խօսողներուն լեզուն կը կտրէին: Եւ այս լեզու կտրելու պատմութիւնը պահուած է Անթէպի Հայոց թիւրքերէնին մէջ, իբրեւ սպառնալիք փոքրիկներուն՝ մեծերու կողմէ «Տիլինի քէսէրիմ հա՛» կամ «Ատամըն տիլինի քէսէրլէր»:

Գիւղեր զերծ մնացին այդ անգթութիւններէն, ինչ-

պէս կանխեցինք ըսել վերագոյն, որովհետեւ ատոնք, առհասարակ հեռու էին կեդրոնէն, հրապոյր մը չէին ներկայացնէր բռնաւորներու քմահաճոյքին եւ հարստահարութեանց: Կեդրոն քաղաքներու Հայոց քով էր արուեստը, առեւտուրը, դրամը, եւայլն, ատոնք բաւական էին թիւրքին համար:

Բայց Անթէպի շրջակայ գիւղօրէք այժմ իսլամ են բռնորոշին: Միայն Օրուլ (պատմական՝ Ուրեկ) գիւղին մէջ թաղ մը հայ մնացած էր, ան ալ հայերէնամոռաց: Իսկ միւս բոլոր հայ գիւղերը զանգուածային կրօնափոխութեան ենթարկուած էին:

Հռոմկլայի հայ գիւղերէն թիւրքախօս էինեռ մնացած է զուտ հայ. Սալֆէթի իսլամացած էր եւ հազիւ քանի մը տուն հայ մնացած էին. Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, Հռոմկլայէն մինչեւ Նիզիպ, Օրուլէն զատ հայ ունեցող գիւղեր չեն մնացած. Նիզիպի Քիլիսէ - ճամիւսին ապացոյց է որ հայ էր այդ գիւղը եւ սիրուն եկեղեցի մըն ալ ունէր, որ մզկիթ եղած է: Մեծն Տլուք հայնոց էր երբեմն, բայց հիմայ պղտիկ գիւղ մըն է թիւրք կամ թիւրքացած նոյնպէս. Սոֆ, պատմական Ծով կամ Ծովք բերդին (որ կաթողիկոսարան եղաւ պահ մը և ուր ծնաւ Ներսէս Շնորհալի և իր մեծ եղբայրը) գիւղը՝ թիւրքացած է բոլորովին: Դեռ կան ուրիշ գիւղեր Անթէպի շրջակայքը, որ թէեւ թիւրքացած են, բայց կը պահեն իրենց հայացի և քրիստոնէական անունները, թէեւ աղաւաղուած: Կիւնեհ, որ Անթէպի Կիւնէէլեանց աւանդութեամբ, հաստատուած է Պարսկաստանէն գաղթող հայերու կողմէն: Եւ Կիւնէլիեանց մեծ Օհանը, որ 120 տարի ապրած է՝ ծնած ըլլալով շուրջ 1770ին, կը պատմէ եղեր իր նախահայրերուն Պարսկաստանէ գաղթին աւանդութիւնը: Վասիլի, Վարդանըս, Պետիրքէնտ, Կէրճիին, Մէրթմէնկէ, Մազմախոռ գիւղերը՝ հայացի անուններ են:

Ատոնք այնպիսի նշմարներ ու նշխարներ են պատմական, որք ցոյց կուտան թէ Անթէպ, իր բոլոր գիւղերով բացառաբար ենթարկուած է խիստ հաշտանքի մը, որուն

հետեւանքով զիւղեր թիւրքացած են բոլորովին և Անթէպի հայութեան ալ կարեւոր մասը թիւրքացած է, իսկ փոքր մասը զրկուած է իր մայրենի լեզուէն: Քիչ վերջը յառաջ պիտի բերենք յիշատակարան մը, որ ցոյց պիտի տայ մեզի թէ Անթէպ հաւաքուած են շատ մը հայեր ո՛չ միայն Հռոմկլայի շրջանակէն և մօտիկ քաղաքներէն, այլևս իսկ Սեբաստիա, Երզնկա, Ուռֆա, Տիարպէքիւր, ևայլն, գաղութներ տուած են Անթէպ և այս կերպով ուժովցած է քաղքին հայութիւնը:

Այս եկամուտ հայութեան մէկ մասը հայախօս էր, իսկ միւս մասը (Հռոմկլայի շրջանակէն եկողներ), ի հարկէ Անթէպի պէս բռնադատուած էին թիւրքախօսութեան: Հետեւաբար, եթէ եկամուտ հայութիւնը մէկ կողմէն կը լեցընէր թիւրքացած հայութեան տեղը, բայց չէր կրնար նպաստաւորել հայերէնախօսութիւնը, քանի որ թիւրքերէնը հարկադրուած էր Անթէպի հայութեան վրայ և ընդհանրացած:

Թիւրքախօսութեան վրայ ճիշդ գաղափար մը կազմելու համար՝ պէտք է ուշադրութիւն ընել երեւոյթի մը:

Ա. Հակառակ ի գործ դրուած անգթութիւններուն և բռնութիւններուն, թէեւ Անթէպ և ուրիշ քաղաքներ թիւրքախօս եղած են մօռնալով իրենց մայրենի լեզուն, բայց պահած են հայերէնը եկեղեցւոյ մէջ, բացի քարոզութիւններէ:

Բ. Դպրոցներ ալ կը պահէին հայերէնը: Այդ ժամանակներու դպրոցներուն մէջ, ուր հայերէն կարգալ գրել կը սորվեցնէին եկեղեցական գիրքերու վրայ, վարժապետը թիւրքերէն կը խօսէր, թիւրքերէնով կը բացատրէր գասերը:

Ես իմ մանկութեան տեսած եմ այդ կարգի վարժապետները:

Գ. Իրենց ժամանակին և միջավայրին համեմատ անուանի ուսուցիչներ կային, վարժապետ կամ խալֆէ տիտղոսով, որոնք հայերէն գիտէին չափով մը և իրենց ուսումնասիրութիւնը, զոր օրինակ Դաւիթ Անյաղթի գործերու վրայ, «Գրաբար»ով կ'ընէին, դպրոց ալ կը պահէին,

բայց մարդիկ թրծուած էին այլևս թիւրքերէնով: Ասոնք Քերականութեան, Տրամաբանութեան եւայլն դասեր ալ կու տային, բայց չես գիտեր ի՞նչպէս կ'ելլէին մէջէն. — ի հարկէ ոյժ տալով բերանացի վարժութիւններու: Քահանաներ ունէինք որոնք եկեղեցւոյ մէջ կարգացուած գիրքերուն գրաբարը կը հասկնային, ի հարկին թիւրքերէնի ալ կը թարգմանէին զանոնք, բայց հայերէն չէին կրնար խօսիլ:

Կիլիկիոյ մէջ ա'յս էր հայերէնախօսութեան վիճակը ընդհանուր կերպով, այնպէս որ նոյնիսկ հայախօս քաղաքներ թիւրքերէն կը խօսէին:

Զոր օրինակ Մարաշ, որ իրեն յատուկ բարբառ մը ունի, առտնին լեզու մըն էր, ընկերային կեանքի լեզուն թիւրքերէն էր, եկեղեցւոյ մէջ ալ թիւրքերէն էր քարոզը:

Հաճըն, Ֆրունուզ, Զեթուն, որոնք իրենց անմատչելի կամ դժուարամատչելի գիրքերով, առանձնացած էին, անոնք պահած էին իրենց բարբառները, բայց թիւրքերէնը մուտ գտած էր անոնց քով ալ, և ստիպուած էին թիւրքերէն խօսիլ հանրային կեանքի մէջ, մա'նաւանդ երբ դուրս կ'ելլէին իրենց միջավայրէն:

Սիս, Կիլիկեան թագաւորութեան ծաղկեալ մայրաքաղաքը, այնքան տեղահանութիւններ և կործանումներ ունեցաւ, և դուրսէն այնքան թիւրքեր բերուեցան բնակաւորելու համար հայ քաղաքը որ հայերէնք բոլորովին արտաքսուեցաւ: Այնպէս որ Կիլիկիոյ վերջին բնիկ Սըսեցի կաթողիկոսներուն մէջ շնորհքով հայերէն գիտցողներ չկային: Կոնգակները կը գրուէին կամ հաստատատիպ խեղճ հայերէնով և կամ պարզապէս հայատառ թիւրքերէնով, հայերէն պահելով կոնգակներու սովորական սկսուածը:

Անթէպի հայութեան մէջ խօսուած հայերէնին խանգարեալ շրջանէն իբրեւ ապացոյց յառաջ կը բերենք ինչինչ օրինակներ գրչագիրներու յիշատակարաններէն և մկրտութեանց արձանագրութենէն, որոնք շատ պերճախօս են ամէն կերպով, և երեւան կը բերեն կարգ մը իրողութիւններ Անթէպի Հայութեան մօտ պահուած հայերէնին, հայերէնը

պահելու համար թափուած ճիգերուն, հայախօսութենէն թիւրքախօսութեան՝ անցման շրջանին վրայ:

1619-ին Կ. Պոլիս գրուած և Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին նուիրուած Աւետարանի մը վերջին թուղթին վրայ Հայերէն գրուած են ս'ա տողերը:

— « Դարձեալ Աստուած ողորմի ասացէք Անթափ քաղաքիս եկած բնակած միահամուռ ժողովրդեան . այսինքն Հռովկլու յերկրին ժողովրդեան թէ Արահու, թէ Անհու, թէ Պրա Չորոյ, թէ Խալիֆու, թէ Ճպնայ, թէ Սալսրկու, թէ Յինուայ, թէ Բրնե (/ւ բնէ?), Անթրփու, թէ Ուռեկու, թէ Ուրհայու, թէ Ամբայ, թէ Աոսու, Էնիկիու, թէ Սեվրասու, թէ Ջերունայ, Սրզնիկու, Տաւանսու, Հեննայ և այլ պախի եկած ամենայն աշխարհի մէկ տնով նով որ զանունայ չենք գիտեր . մանաւանդ ի խանայ եկած գնացած վաճառականացայ, մեծի և փոքու, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց և ննջեցելոց հոգուն . որ Դ ոսկի գե Աւետարանըս, և դարձեալ արծաթապատ զարդարեցին և զպակա գրին ոսկուն և որ անուն թի և ծա նուն ին ո վ ին ակ իւ ուն և իւրեանց ծնողաց հոգուն ի դուն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյս:

Դարձեալ և Աստուած ողորմի (երէց) փոխան Հարապետին հոգուն որ տվեց կարմիր ոսկի մի ծաղկելու զՍուրբ Աւետարանս:

Դարձեալ և Աստուած ողորմի Պրայծորցի Հս . ե նց Արրահամին ծնողացայ ու կարմիր ոսկի մի ծաղկել զՍուրբ Աւետարանս, յ :

. . . ին [Անթ]ըփցի ացայ հոգուն որ տվ(եց) կարմիր ոսկի մի սուրբ տար ս' տ:

Դ(արձեալ) տալի մ (ա)րրահամին (ծն)ողացայ հոգուն որ տվեց (կա)միր ոսկի մի սուրբ աւետարանս ծաղկելու յիշ" տկ . . . :

. . . և աստուած ողորմի հացի թապախ է . հոգուն որ տվեց ոսկի մի սուրբ աւետարանիս ծաղկելու . յշտ" կ:

Դարձեալ և աստուած ողորմի Սալուտկացի Ղազալին

հոգուն որ տվեց ոսկի մի սուրբ աւետարանիս ծարկելու : յշտ''կ :

Դարձեալ և աստուած ողորմի հանէսին տղին սարկաւազ Պետրոսին հոգուն որ տվեց ոսկի մի սուրբ աւետարանիս ծաղկելու : յշտ''կ :

Դարձեալ և աստուած ողորմի Տամպուրաճի մահտեսի Ակոբին հոգուն որ տվեց կարմիր մի ոսկիջրի սուրբ աւետարանիս : յշ''տ :

Դարձեալ և աստուած ողորմի զենթունցի Վարդանին աղջիկանայ Մարգրրտին հոգուն որ տվեց » :

Դժբախտաբար թուղթը ցեցակեր մեցակեր եղած ծակծրկուած է . այդ պատճառաւ կէտեր դրինք ծակծկուած տեղերուն :

Այս յիշատակագրութիւնը նախ ցոյց կու տայ թէ 1619 ին Անթէպի մէջ ո՞ր կողմերէն Հայեր եկեր բնակեր են , յետոյ կը հաստատէ թէ Հռոմկլայի շրջանակը հայաբնակ գիւղեր կային . վերջապէս , այդ թուականին Անթէպի Հայոց խօսած հայերէնու նմոյշ մը կ'ընծայէ :

ԺԹ.րդ դարուն սկիզբը Անթէպի հայերէնը կը ներկայանայ թիւրքերէնէ մեծապէս ազդուած , այսինքն ուղղագրութիւնը խանգարուած և թիւրքախառն բառերով և բացատրութիւններով :

1786-ին Վենետիկ տպագրուած Սաղմոսի Մեկնութեան սկիզբը դատարկ թուղթի վրայ յիշատակագրուած է .

— « ԹՎՆ. ՌՄԾԶ (=1807) սկզմփերի ԻԳ ին Սբ Ածածին եկեղեցին նորոքեցաւ և նոր շինավ Անթըպա Ժամբն և Մհի Ասարեան հաճի Արուծն և կողակիցն տվաց ողորմութունքն աս է .

Մէկ կարմիր կէպէ , զուռ ժ.

Մէկ ճերմակ հինդի սաւա , զուռ Ե.

Մէկ խէզնէ կարմիրլի չէմպէր , զուռ Ա.կէս

Մէկ թելով մոռլի տէստիմալ Գ

Մէկ ճերմակ կլապդնով եաղլիս Գ

Մէկ չիթ պոխշա զուռ Ա. կէս

Մէկ քինթի ոսկի ող թորիս Գվորքին էր Բ

Իէ զուշ.

Մէկ մեծ կարմիր մէրմէր քար

Է

ԼԴ

1800էն ետքը գրուած հայերէնի ուրիշ նմայշ մը :

Ղաթրճեան տիրացու մհի Յարութիւնն է գրողը, իր նորոգած հին Ջեռագրի մը մէջ :

— « Թվին Հայոց ՌՄՀԲ (= 1823) Ուլիսի առաջի որն գրեցի նըվաստ ծառայ աստուծո մհի կամ Տիրացու Արու-
թին Ղաթրճի » :

— « Զայս հին գիրս գըտի գրեցի զամէնն թվականն էր այսպէս . ևս գրեցի գարքաւ :

Գրեցաւ գիրս պահպանութեան թվականիս մերոյ հայոց ՌՃ . (= 1651) ամին յունվարի ԺԲ որն շաբաթ ի քաղաքն Անթափ ի յթեվանս էր սբ Ածածեն եկեղեցին և ի հայրապետութեան Տն տէր Ներսէսի կթղկոսին Սեբաստացին , ձեւ-
ծամբ սուտանուէն Ամիրխան գպրի :

Եւս նորոգէցի հին գրս (= գիրս) ի Թվին Հայոց ՌՄՀԴ (= 1825) ամի փետրվարի ԺԹ . որն եչբ յանգափ քաղաքն ի հայրապետութեան տանն Կիլիկիոյ Նփրեմի կաթղկոսին . ձեւ-
աւամբ Ղաթրճեան մհի Արուին գպրիս » :

— « Եւս եղեւ ժամանակիս մերում թվին Հայոց ՌՄԿԱ (= 1812) յունվարի ԻԹ (= 29) որն եղեւ շաբթ Անթափ քաղաք , Մարաշ , Հալաբ , արաչին որն բաղում տեղ քաղաքեցաւ Մ . (= 200) մարդ մեռաւ . յետո տարի մի անհանգիստ շաբ-
թեցաւ : Եւ մեր մէջն անասելի մեղք մը գայր այտնապէս ոչ կարէյին . այտնել ինչ և իցէ » :

— « Կրկին եղև մեծ ահաքին շաբթն թվին ՌՄՀԱ (= 1822 Ոգոստոսի մէկ որն , յանթափ , հալապ , յանթէքէ , մարաշ , պազում գուղ զասապայք , ամուր տեղքն բերթ պարիսպ քակտեցան . Գ (= 3) ամիս քըշեց . արաչին որն մեր քաղաքէն Բ . հարիոր մարդ մերաւ » :

— « Թվին Հայոց ՌՄՀԶ (= 1827) ևս եղեւ . մուրատ

տոնտու, զըտլըղ ոլտու, ոլէտ ոլտու» :

— « Եւս ՌՄՀԶ (1827) մարտի տաս, արաչ սով էր, էտոյ սուր էզաւ, չափան ող(լու) էկաւ, շատ մարդ գլխատեց, էտոյ էկաւ մահ, քառասուն Ռ. (=1000) մարդ սատկաւ Անթըպոյ քաղաքէս, Հալսպ, քիլիս, պերէճիկ, հստան մանսըր, մարաչ, պազուժ կուզք մեղ նըման էզեն. պատճարն, նըմանեցաք յաւորն նոխ. ած(=Աստուած) պարկացաւ մեղ. հաշտեսցի ևս միչնորթութիւ սբ կուսին մարիամու. ամէն» :

Շատ աւելի հետաքրքրական ապացոյց մը կ'ընձեռէ մեղ Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն Մկրտութեանց արձանագրութեան տետրակը, 1818 թուականէն, Անթէպի հայերէնին վրայ :

Այս տետրակը հայերէն է, բայց թիւրքախառն հայերէն մը. ճիշդ հայերէնախօսութենէ հայերէնամոռացութեան անցումի շրջան մը : Բառերուն ուղղագրութիւնը, տառադարձութեան մեթոտը, ռամիկ արտասանութեան պահպանումը, մականուններուն ենց կամ եան վերջաւորումը, և քանի մականուններու ալ թէ՛ հայերէն և թէ՛ միանգամայն թիւրքերէն կիրարկումը, ցոյց կու տան թէ Անթէպի հայեր դեռ մասամբ հայերէն կը խօսէին ժթ.րդ դարուն «կիզբը» :

Ինչ ինչ օրինակներ .

- Տէրունի Բերեճիկլի Ներսէս .
- Շուշանենց օրդի Ներսէս .
- Լիվանենց օրդի Արու թիւն .
- Ղըզըլասարլի Կիրակոսի օրդի Սարգիս .
- Ո՛չախոթող օղլի Խաչեր (կամ Օճախաթողի, որ մեր օրերուն արդէն Երլան-սօխան օղլու Լըած էր այս տունէն սերողներու մականունը) :
- Մենժ Եղիայենց Կարապետ .
- Դոքմեճենց օրդի Յարութիւն ախճիկ Զու Բրութ .
- Ծեպեճենց օրդի Աւետիսի ախճիկ Մարիամն Ամիճէյի Կարապետի օրդի Ակօբի գիրկն է :

— Միրճանենց որդի Աբրահամի որդի Յարութիւնի ախճիկ Զեսետեն Սարկաւարգ Մանիկ խէլֆէյի գիրկն է :

— Տէրունի Տէր Մարկոսի տղա Յարութիւն :

— Փաթանենց Թորոս :

— Ղառամանիկեան որդի Դաւիթի տղա Կարապետն Պեկողլի մհի Արութիւնի գիրկն է :

— Մառաշցի Միքայէլի որդի Ղազարի որդի Արութիւնն Կուլեփերենց որդի էպէճի Գեւորգի գիրկն է . (Տէր Ղուկասի ձեռքով մկրտուած 1818 Յուլիս 27ին) :

— Բիւաւճի ողլի Սարգիսի տղա Յարութիւնն Բիւաւճիենց Սարգիսի որդի Գրիգորի գիրկն է :

— Բիւաւճի ողլի Աբրահամի տղա Գեւորգն քեհկէճի Գալոցի գիրկն է :

— Գրքորակ կամ Գիրքորակ (յատուկ անուն մը) :

— Շիրիքճի ողլի Մհի Սարգիսի տղա Գեւորգն Բանճարճիյի որդի Յակոբի գիրկն է :

— Սասընցի Լուրջիկի որդեգիր Յովհաննիսի ախճիկ Սարան Ղաւըղճի ողլի Սամույելի գիրկն է :

— Բալիյոզի որդի Յակոբի ախճիկ Թրւանտանն Խազտի ողլի Գեւորգի գիրկն է :

— Ղերիպերիտիճի մհի Խաչեր :

— Պերեճէկլի եշեքճի Սաքոյ :

— Կորուկենց որդի Ներսէս :

— Գուրունցի Կոչուն ողլի Քերբել :

— Ղափըսը չուլլույի որդի Գեւորգ , Մաթոս , Թումաս :

— Տէրունի Հալպցի Մլքոնի ախճիկ Ղութսինն Առապքիւրցի Բաբըճի Սարգիսի գիրկն է :

— Ժամկոց Բողոսի ախճիկ Թագուհին Ըստամբլցի Տէր Գեւորգի որդի Գրիգոր Վարդապետի գիրկն է :

— Թոփճու ողլի Դանել :

— Սէյէ ողլի Գէորգ :

— Ասլանենց որդի Մհի Ակոբ :

— Սալլաղ ողլի Աւետիք :

— Վարթեր , Զարմին , Բետիր , Վարդերես , Խաչխաթուն , Պապիկ , Թոպալ Պաղտասար , Զարխտեան Գեւորգ ,

Մեղիք, Հայթա, Պերբեր Եռասուֆ, Գըվեր և որդի Արուսթին, Տասուր, Լէյլէ ողլի Դաւիթ, Կակ ողլի Գոտան, Տէլլսլ Էաւրըմբըլըք, Պոշնաքի որդի Առաքել, Համեչչէյի որդի Խաչեր, Քաթաց Առաքել (յատուկ անուններ) :

— Վարժապետի Աբրահամ խէլֆէ .

— Ուզդուշեան Մհի Յակոբ .

— Թեջեքենենց Մարտոյ .

— Տիրացու Մլքոն խէլֆէ .

— Ժամկոց Մալախ Սարգիս .

— Ճինկոզ որթի Սարգիս, Եղսայ .

— Լիպար ողլու Յակիօբ(ի) ախշիկ Վարթէնի :

— Պոյնուերկի որթի Կարապետ .

— Կուզօւկ ողլու Յակոբճան .

— Սատանայ Դույումճու Մանիկի տղա Կարապետն Կետիկեանց որդի Ներսեսի գիրկն է :

— Քուփելիյենց որդի Յարութիւնի ախճիկ Դչխունն Ժամկոց Մալախի որդի Սարգիսի գիրկն է :

— Հաքոյի որդի աբուր եփոզ Կենտիմ ախճիկ Սուլթանն Քեպապճի Ֆնտղի որդի Գեորգի գիրկն է :

— Շէյթան դույումճիի որդի Մանիկ (քիչ մը յառաջ Սատանայ Դույումնու) :

— Ժամկոց մհի Մնացական, Ժամկոց Շատարիկ, Ժամկոց Սարգիս :

— Հաց բանող մհի Խարնուբիտ .

— Մըղըրպլի ողլի Կարապետի որդի Վասիլիոս :

— Մհի եղբայրի որդի Մինաս .

— Սիլեհ ողլի Կարապետ :

— Տէր Օհանի ախշիկ Հոըպսիմէ՝ Վարժապետ Մուրատի գիրկն է :

— Բոշկեգենենց Փանոս :

— Տոնավագի որդի Արութենի տղա Աւագն Ենտիլենց Կրպայի գիրկն է :

— Սարկաւարգ Պետրոս խէլֆէ :

— Դաչճի Ուզունենց որդի Աւետիք :

— Ումուտ ողլի Պետրոս խէլֆէ :

— Կիւլեսերի որդի Աւետիսի ախճիկ Վարթիսաթունն Կուսուշենց որդի Գեւորգի գիրկն է .

— Բարդուատենց որդի Խաչերի ախճիկ Վարթիսաթունն Բերդուատենց որդի Մարտիրոսի որդի Ակոբի գիրկն է :

— Պերդուատենց որդի Տիրացու Աստուածատուրի տղա Եղիան՝ Մխիթարենց որդի Կարապետի որդի Թորոսի գիրկն է :

— Չաղխըճի որդի Գեւորգ .

— Սատախ խէլֆէ .

— Պիզտիկ ողլու Տիրացու Կարապետ .

— Ղերիպ միսաֆիր Մուշցի Կարապետ .

— Քենտիրճի օղլի Գեւորգ .

— Քէլպալիլի որդի Գեւորգ .

— Պզտիկ Վարդանի որդի Նորտիկ .

— Խուճկ Մարգար, Անուշ Մանուկ, Դայէկ Մարիամ Աբօյ, Ճիրիթ օղլու Գեօրք, Կեօկսու տույմելի Սարգիս, Շիրինի տղան Կակոս, Պեկիր օղլի, Բեաիր օղլի, Մալ Կարապետ, Քեքեչ Ներսէս, քոր պէրպեր, Չիրճի Ներսէս, Չար Թորոս, Ուզենկիսի պոյիք, Թախդատոկէն :

— Բժշկապետ Մհի Եղիա :

— Քօշկեր Կիւլեսէր օրթի Աւետիք սխլճի Քաբրել օրթի Ըսեպ(ի) գիրկն է . (Ասիկա իմ հօրս՝ Կիւլէսէրեան Աւետիքի մկրտութեան արձանագրութիւնն է : Մկրտուած է Տէր Սարգիս Քհյ.ի ձեռքով՝ 1824 Յունիսի Տինն:))

Բազմաթիւ օրինակներ կան Անթէպի եկեղեցւոյն այդ Մկրտութեան արձանագրութեան մէջ, ցոյց տուող թէ թիւրքերէնը ի՛նչ ազդեցութիւն ըրած է Անթէպի հայերէնին վրայ :

Աւանդութիւնը ա՛յն է որ Անթէպի Հայութիւնը կազմուած է պարսկահայ գաղութէ մը . ասիկա ստոյգ է Շահ Ապպասի հալածանքներէն խուսափող և դէպի արեւմուտք գաղթականութեան նկատմամբ . բայց Շահ Ապպասի թուականէն (1586—1629) յառաջ Հայութիւն կայ Անթէպի մէջ . և արդէն ԺԲ. դարուն Տլուքի վրայ Ս. Պօղոս վանքին գոյութիւնը կ'ապացուցէ որ Հայկական կեդրոն մըն է ան ,

որուն շրջակայքը հարկաւ գիւղեր և քաղաքներ կային , որոնց մէկն է նաև Անթէպ :

Խնդիրը հոս Անթէպի հայերէնին վրայ է , և մեր յառաջ բերած օրինակներ ցոյց կու տան թէ Անթէպցիք կիլիկեան արտասանութիւն ունէին թիւրքերէնի ազդեցութենէն յառաջ որ հետզհետէ թիւրքերէնի ազդեցութեան տակ կը փոփոխուի :

Իմ հայրս , որ հայերէն լեզուն չէր գիտեր , բայց գիտէր բաւական հայերէն բառեր (զոր օրինակ գլուխ , ջուր , պանիր , մարդ եւայլն) և կ'արտասանէր զանոնք ճիշդ կիլիկեան արտասանութեամբ : Վերի օրինակներուն մէջ Բերեճիկ=Պերեճիկ , Բերդուտ=պերդուտ , Ժամկոչ=Ժամկոց , քնթած=քնթաց , քիթ=քինթ , թօփալ=թոպալ , Գասպար=Գազպար , Պետրոս=Բետրոս , Պետիր=Բետիր , Տոնաւագ=Տոնաւակ , Տոնավագ , եւայլն ցոյց կու տան լծորդ տառերուն փոխանակումը և խանգարումը թիւքերէնի ազդեցութեամբ :

Իսկ առաջին օրինակներուն մէջ տեսանք թէ Տիրացու Յարութիւն Ղաթրճեանի գրչիւններքեւ բոլորովին աղաւաղած է Հայերէն ուղղագրութիւնը , ցայտեցնելով թիւքերէնի հզօր ազդեցութիւնը Անթէպցիներու լեզուին վրայ :

2.

Կիլիկիոյ մէջ ի՞նչ շարժում եղաւ Հայոց կողմէն իրենց մայրենի լեզուն ձեռք բերելու համար :

Պէտք է խոստովանիլ որ թիւրքիոյ Հայոց համար անկարելի էր վերածնութեան շարժում մը ստեղծել գաւառներու մէջ , ճիշդ այն պատճառաւ որ հայեր ծանրապէս ճնշուած ու հարստահարուած , շատ գոհ էին եթէ կարող ըլլային պահել իրենց տունը , իրենց եկեղեցին և ատոր ծոցը՝ իրենց փոքրիկ գարոցը :

Եէնիչէրիութիւնը թէեւ ջնջուեցաւ Կ . Պոլսի մէջ , բայց գաւառներու մէջ դիւրքի վրայ էին անոնք դեռ , ասկէ զատ տեղացի մեծ ու փոքր աղաներ , փաշաներ , իբրեւ մնացորդ-

ներ հին աւատապետներու և ձորապետներու, կը պահէին իրենց ազդեցութեան շրջանակները և հայը չէր կրնար իր ընկճուած կամ ստրուկի վիճակին մէջ խորհիլ մշակոյթի և վերածնութեան վրայ:

Բայց կը տեսնենք որ Կ. Պոլսի մէջ Ազգային Սահմանադրութեան շարժումներու ժամանակին կը համապատասխանէ գաւառներու մէջ երեւան եկած զարթումի նշաններ:

Անշուշտ Կ. Պոլսի Հայոց արթնութեան շարժումներէն ոգեւորուելով է որ Անթէպի մէջ կը կազմակերպուի նախ 1867ին Վարդանեան Ընկերութիւն մը, որ յետոյ ծնունդ տուաւ Վարդանեան Կրթարանին, որ Անթէպի առաջնակարգ կրթական մէկ հաստատութիւնը եղաւ իբրեւ նախակրթարան: Յետոյ Ադինական Դպրոցը, որ շատ կարեւոր դեր կատարեց երիտասարդներու կրթութեան գործին մէջ, Վարդանեան և Ադինական կը կառավարուէին համանուն ընկերութիւններու կողմէն, և զիրար գերազանցելու ճիգով: Այս երկուքէն աւելի հին և աւելի մեծ հաստատութիւն մըն էր Ազգային Ներսէսեան Դպրոցը, ուղղակի ազգային սնուկէն կը մատակարարուէր ծախքը, բայց բնական է, չէր կրնար մրցիլ Վարդանեանի կամ Ադինականի հետ: Ազգայնաց կրթութեան յատուկ հաստատութիւն մըն ալ ստեղծուեցաւ Հայկանուշեան Վարժարանով: Հետզհետէ բազմացան Անթէպի Հայոց մէջ, ընկերութիւններու և անհատներու կողմէն՝ Ծաղկոցներ, Թաղային Դպրոցներ, Մանկապարտէզներ, այնպէս որ երբեք երկար բացակայութենէ յետոյ Անթէպ այցելեցի 1913ի աշնան, առանց չափազանցութեան կրնամ ըսել տեսայ որ գրեթէ ամէն կարեւոր թաղ իր Մանկապարտէզը ունէր, և Անթէպի Հայոց բողբոջները, առհասարակ հայերէնամոռաց թիւրքախօս ծնողաց զաւակներ, հայերէն կը ճլուրտային:

Ասիկա հայերէնի տեսակէտէն իսկ ժողովրդական զարգացման տեսակէտէն կիրականօրեայ լսարաններ և գիշերային դպրոցներ հիանալի արդիւնք տուած են: Անթէպի հայութեան այն մասը, որ կանոնաւոր կը հետեւէր այս լսա-

րաններուն և գիշերային դպրոցներուն, տեղեկութիւն ունէր իր կեանքին հետ սերտ աղերս ունեցող խնդիրներէն. առողջապահութիւն, առտնին տնտեսութիւն, ազգային պատմութիւն, եկեղեցական գիտելիք, աշխարհի մտաւորական շարժում, համաշխարհային քաղաքականութիւն, եւայլն, եւայլն. այս բոլորին նկատմամբ օրուան թերթերէն քաղուած տեղեկութիւններ կը տրուէին ժողովուրդին, թիւրքերէն լեզուով: Այս լսարաններ ոգեւորուած էին ազգային երգերով: Թիւրքախօս հայութեան ականջը լեցուած էր հայ երգով, և եթէ ատոնց իմաստն ալ չէր ըմբռներ, բայց հաճախ կ'զգար անոնցմէ և գիտէր թէ ազգայի'ն են ատոնք:

Ժողովրդային զարգացման տեսակէտէն պէտք է մատնանիչ ընել Հայ Բողոքականութեան ուժաւորումը Անթէպի մէջ: Ամերիկեան Ժողովական Եկեղեցւոյն միախօսարները մուտ գտած են Անթէպ 1848ին: Վերջապէս Միախօսարութիւնը Անթէպի մէջ հաստատեց կլթական բարձր հաստատութիւն մը՝ Կեդրոնական Թիւրքիոյ Գօլէճ անուանով, Աղջկանց Գօլէճ մը, Հիւանդանոց մը, և նոյն իսկ Բժշկական դպրոց մըն ալ, որք համբաւաւոր ըրին Անթէպի Գօլէճը, որու պաշտօնական լեզուն սակայն թիւրքերէն էր: Հակառակ այս իրողութեան՝ հայախօս քաղաքներէ բազմաթիւ ուսանողներ ունէր Կ. Թ. Գօլէճը, և պէտք է ըսել որ այդ շրջանակին մէջ ոեւէ ուսումնասէր Հայ երիտասարդի մը երազն էր Գօլէճի աշակերտ ըլլալ և անոր վկայականով հպարտանալ:

Մեր Բողոքական քաղաքակիցներն ալ իրենց նախակրթարաններն և թաղային դպրոցներն ունէին, որոնց լեզուն թիւրքերէն էր, բայց հետզհետէ անոնք ալ զգացին հայերէնի պէտքը, այնպէս որ կարելի է սապէս որակել Կսցութիւնը, եթէ Կ. Թ. Գօլէճին եւ Հայ բողոքական ուրիշ դպրոցներու մէջ յառաջ լոկ անուանական էր հայերէնին գոյութիւնը, բայց հետզհետէ իրական եղաւ: Զարմանալի էր տեսնել Կ. Թ. Գօլէճին մէջ մասնազէտ Հայ Փրօֆէսէօրներ իւրաքանչիւր ճիւղի համար, որոնք հայերէն չէին գիտեր: Բայց յետոյ սորվեցան: Այնպէս որ եթէ

սկիզբէն մեր Հայ Բողոքական քաղաքակիցներու դպրոցներուն մէջ ալ զարի տրուած ըլլար հայերէնի ուսուցման, Անթէպի բովանդակ հայութիւնը մինչեւ 1915 կիսով չափ հայախօս դարձած պիտի ըլլար:

Ինչպէս կ'երեւի այս դիտողութիւններէն, Անթէպի հայերէնամոռաց հայութիւնը դարձեալ հայախօս ընելու աշխատանքը Հայց. Եկեղեցւոյ զաւակներուն վրայ ծանրացած էր մասնաւորապէս: Եւ պէտք է գիտնալ որ տրուած պայմաններու մէջ, մեր դպրոցները հիանալի գործ կատարեցին մասնաւորապէս ու թանական թուականներէն ի վեր:

Ճշգրիտ գաղափար մը տուած պիտի ըլլամ ընթերցողներուս, դիտել տալով թէ Անթէպի Հայ երիտասարդութեան մէջ, մանչ թէ աղջիկ, որոնք տարեկից են ինձ եւ որք բախտ ունեցած են նախակրթարան մը աւարտելու, հայերէնախօս են այժմ, եւ ասոնցմէ անոնք որ ամուսնացան, տուն տեղ կազմեցին, այսպէս ըսեմ՝ հայերէն տուն կազմեցին: Բայց դժբախտ իրականութիւնը սա է որ Անթէպի հայութեան ընդհանուր նկարագիրը թիւրքախօսութիւն է. եւ ասոր ալ պատճառը երկու է.

Առաջին. Անթէպի հայութիւնը բաղմաթիւ է, եւ դպրոցական սերունդը, միջին հաշուով 5էն մէկ համեմատութեամբ է որ կրցած է հայերէն սորվիլ: Զոր օրինակ, մեր տան մէջ հինգ եղբայր եւ մէկ քոյր էինք. հայրս եւ մայրս հայերէն չէին գիտեր, եղբայրներս քիչ մը զրել կարդալ գիտէին, հայատառ թիւրքերէն. քոյրս մեր ամենէն փոքրն էր, ան ալ շատ քիչ կարդալ սորվեցաւ, վասնզի մայրս մինակ էր բաղմանգամ ընտանիքի մը առտնին գործերուն մէջ եւ քոյրս դպրոց չղրկեցին որպէս զի մօրը օգնէ. արդ՝ մեր տան մէջ միայն հայերէն սորվողը ե՛ս եղայ:

Այս համեմատութիւնը չափազանց չէ, կրնայ ընդհանուր կերպով ճիշդ նկատուիլ, բացառութիւն կը կազմեն այն տուներ, որոնց մանչերն ու աղջիկները բախտ ունեցան դպրոցի երես տեսնելու եւ սորվեցան հայերէն լեզուն: Այսպիսիներու դիմաց սակայն կան տուներ, որոնց մանչերն ու աղջիկները ամենեւին դպրոց չեն տեսած: Հետեւաբար հայերէն

նախօսութիւնը կրցաւ թափանցել հայ երիտասարդութեան մէջ . բայց մեծամասնութիւնը մնաց թիւրքախօս :

Երկրորդ . Անթէպի բազմաթիւ դպրոցները բաւական չէին մանկութիւնը և երիտասարդութիւնը կրթելու : Բազմածին է Անթէպի հայութիւնը ուրիշ գաւառներու հայութեան պէս , և հետեւաբար հասնող մատղաշ սերունդը համեմատական չէր գոյութիւն ունեցող շատ մը դպրոցներու : 1913ին իմ քաղած տեղեկութեանց համեմատ Անթէպի հայութիւնը կը հաշուուէր 4000 տուն և հազիւ 4000 դպրոցականներ կային՝ յետին Մանկապարտեզէն մինչեւ Կ . Թ . Գօլէճը , երեսունէ աւելի դպրոցներու մէջ :

Անթէպցի հայեր ըմբռնած էին դպրոցին պէտքը , բայց առհասարակ օրը օրին ապրող «բարեկեցիկ» հայեր էին անոնք , և իրենց ունեցածէն աւելի թիւով դպրոցներ չէին կրնար ստեղծել , թէեւ իրենց հացէն կտրելով իրենց տղոց դպրոցին դրամը տալու չափ յառաջացուած գիտակցութեան մը հասած էին : Եւ արդէն ա՛յս էր հրաշալի իրականութիւնը . հայերէնամոռաց Անթէպ , առանց արտաքին նպաստներու , կարող եղած էր , սանկ 40 տարիներու ընթացքին , վերակենդանացնել իր բուն մայրենի լեզուն շնորհիւ իր դպրոցներուն :

Կարելի է հաւաստել որ Անթէպի հայութիւնը եթէ մնար իր բնաշխարհին մէջ , աւելի աղատ միջնորդատի մը տակ և աւելի բարելաւուած տնտեսական պայմաններով , կրնար տասը տարիէն հայերէնախօս ըլլալ բոլորովին : Այդքան յուսալից էր ազգային վերածնութեան ապագան :

է .

Այժմ նկատի առնենք Հալէպի մէջ յուզուած թիւրքախօսութեան խնդիրը :

Եւ խնդիրը , այսպէս պատմութեան լոյսերուն մէջ գիտնօրէն դիտուած ատեն , շատ պարզ է ատոր լուծումը :

Չենք կրնար թիւրքախօսութիւնը արգիլել :

Այն սերունդը որ դպրոց տեսնելու բախտէն զրկուած

է, չի կրնար թիւրքերէնէ տարրեր լեզուով մը խօսիլ, աղօթել և այլն:

Բայց կարելի է պահանջել որ հայերէն գիտցող երիտա- սարդութիւնը միշտ հայերէն խօսի:

Իսկ եկեղեցիներու մէջ այնպէս կարգադրել որ հայե- րէն չհասկցողներուն համար առանձին քարոզ տրուի պաշ- տամունքէն ետքը, կամ որոշ ատեն մը, իսկ պաշտամուն- քի մէջ քարոզը զուտ հայերէն ըլլայ և այդ պաշտամուն- քին անպատճառ ներկայ գտնուի հայախօս սերունդը:

Թիւրքերէն բարձրը վտարելու ամէնէն արմատական կերպերէն մէկն է թիւրքերէն երգերու և երաժշտութեան վերջ տալ հայու առտնին խրախճանքին և հարսնիքներուն մէջ, ինչպէս նաև դաշտագնացութիւններու առթիւ:

Այս է ամէնէն աւելի անհանդուրժելին, ամէնէն աւելի Հայ զգացումները վիրաւորողը:

Շատ, շատ ցաւալի է որ ոչ միայն թիւրքախօս հա- յեր, այլ նոյն իսկ հայախօս հայեր հաճոյք կ'զգան թիւր- քերէն երգերէ և թիւրք երաժշտութենէ: Նոյն իսկ Ամե- րիկայի մէջ հայախօս հայերու տան ֆօնօկրաֆներէն կը հնչէին թիւրքերէն երգեր, առհասարակ լալիրշ, տափակ, տգեղ արտադրութիւններ, որոնք իբրեւ թէ կ'ոգեւորէին ունկնդիրները և հաճոյք կը պատճառեն անոնց:

Այսօր իսկապէս հայ երգերու ճոխ և դեղեցիկ մթերք մը ունինք շնորհիւ Կոմիտաս Վարդապետի արուեստին, ատոնք բաւական են Հայ տուները զուարթացնելու և Հայ հարսնիքները, կոչունքները և խնճոյքները ոգեւորելու համար: Պէտք է խաշակրութիւն մը կազմել այս նպատակով: Եւ ասիկա, ըստ իս ինքնին մեծ յաջողութիւն մը պիտի ըլլայ թիւրքախօսութեան ամէնէն վտանգաւոր տարրը և ազդալը չէզոքացնելու համար:

Ապա թէ ոչ լեզուն ըստ ինքեան մեղադրելի ոչինչ ու- նի: Եթէ հայուն համար մեղադրելի պիտի ըլլայ թիւրքա- խօսութիւնը, ի՞նչ պէտք է ընել Հայ ժողովուրդի այն հա- մայնքներուն որ արաբերէն և քիւրտերէն գիտեն միայն, ինչպէս նաև միայն վրացերէն խօսող հայեր կան, որոնք

միեւնոյն պայմաններու և ազգակներու ներքե մտնած են իրենց մայրենի հայերէնը : Ո՞վ է մեղաւորը կամ մեղադրելին :

Եթէ հայերէնամուտայ հայերը հայախօս պիտի դարձնենք, ապիկա խօսքով և զգացումով չի յաջողիր : Ասիկա գիտակցութեամբ, յարատեւութեամբ, կազմակերպութեամբ միայն կրնայ ի գլուխ ելլել :

Օրինակ մը դուրսէն :

Կը հաւատա՞ք որ այսօր Պաղեստինի մէջ Եսայի մարգարէի լեզուն կը խօսուի :

Հրեաներ ի սփիւռս աշխարհի, ո՞ր երկրի մէջ որ կը բնակին, այդ երկրին լեզուն կը խօսին : Այնքան այլալեզու եղած են՝ մտնած ըլլալով իրենց եբրայերէնը : Որպէսզի թափառական հրեայն իր տունը վերստին հաստատէ Պաղեստինի մէջ, պէտք է վերականգնացնէ Պաղեստինի նուիրական լեզուն : Հրեայ ժողովուրդին հաւատացեալ զաւակները կազմակերպուեցան և քառասուն տարի աշխատեցան այս ծրագրով, և այսօր Երուսաղէմի մէջ Հրէից պաշտօնական լեզուն է եբրայերէնը, իրենց մարգարէներուն լեզուն : Այդ լեզուով կը վարեն իրենց Համալսարանը Զիւթենեայ լերան վրայ, այդ լեզուով գիրքեր կը գրեն և թերթեր կը հրատարակեն և մենք այդ լեզուն կը լսենք Երուսաղէմի փողոցներուն մէջ : Մենք ունինք նման կազմակերպութիւն մը, որ գործէ այս հրաշքը :

Վասն զի այս է արմատական միջոցը հայերէնախօսութեան հրաշքը յաջողցնելու :

Եր ու ս ա ղ է մ

ԲՍԲԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԾԱՆՕԹ.— Անթէպի Հայոց պատմութեան, վերածնութեան եւ ասոնց յարակից յի թերու մասին կարդալ, ԿԻԼԻԿԻԱ (Մատենադարան «Արաքս»ի) Տպ. Պետրքուրգ 1894, էջ 353—371:— Իմ պատմական մէկ ուրուագիծը ՍԻՒՐԻԱ, ՀԱՅ ՏԱՐԵՅՈՅՅԻ մէջ (Բ. Տաթի, 1925, էջ 97—125) եւ Ա. Ն. Նազարի ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ խորագրով գրած հինգ յօդուածները, Պոստոնի ՊԱՅԲԱՐ օրաթերթին մէջ (1926, Մայիս 16, 26, Յունիս 3, 9, եւ Յուլիս 3ի թիւերուն մէջ)։ Անթէպի Հայոց կրթական բազմարդիւն մշակ Տիար Վահան Բիւրքնեան, երբ այս տողերը կը գրեմ, սկըսած է պատմագրել «ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ»ունան իշատակները ԿՈՉՆԱԿԻ մէջ (1928 Յնվր. 28, թիւ 4էն սկսեալ)։

Բ. Ե.

ՏԻԿՆԱՆՑ ՏԻԿԻՆ ՇՈՒՇԻԿ

ՀԱՅ բժշկական պատմութեան մէջ նշանակուելու իրաւունքն ունի Իշխանունին ՇՈՒՇԻԿ կամ ՇՈՒՇԱՆ, որ ազգային Յիշատակարաններ «Տիկնաց Տիկին» պատուանունով մեզ կը ներկայացնեն (1):

Մեծանուն քաջ զօրապետ Վահրամ Պահլաւունի նահատակը այս Տիկինին զաւակն էր. ԺԱՐԴ զարու մատենագիր Գրիգոր Մագիստրոս հռչակաւոր գիտնականը անոր թոռն էր (2):

Մատաղ հասակէն առաքինի կենցաղով սնած ու մեծցած, Տիկնաց Տիկին Շուշիկը, իւր անզուգական ամուսին Գրիգոր Համպէի հետ հեղինակ կը հանդիսանայ բարեգործական և մարդասիրական ա՛յնպիսի նշանաւոր գործերու, որոնք մինչեւ իրենց ժամանակը գրեթէ զեռ գոյութիւն չունէին Հայաստանի մէջ:

Գրիգոր Մագիստրոս՝ իր հօրեղբօր Վահրամ Պահլաւունիի եղերական մահուանը առթիւ շարադրած ողբերգական խիստ սրտառուչ մէկ նամակին մէջ զրուատալից խօսքերով կը յիշատակէ իր մամը և հաւը ու կը գրէ (3),

«Բանդի մինչեւ ընդ նոսա ոչ վանս այսպիսի և մայրաքաղաքըս, ո՛չ ուսումնասիրութիւնս, և ո՛չ աղատութիւնս քահանայական, և ո՛չ շինութիւնս եկեղեցեաց. քանզի սոքա արժարժեցին «զկարգ և զօրէնսդրութիւն Մեծին Սահակայ և վանս նորագոյնս «շինեալ բազումս, և զաւերեալսն նորոգեալ և այս անթիւն»:

«Սոցա ո՛չ էր այլ ինչ, եթէ ոչ՝ զնէյ զդերեալսն, ազատէյ զքանս «սարկեալսն, կերակրէյ զհաղպեալսն, արքայցաւէյ զծառաւեալսն, յուսու «ցանէյ զմանկունս, սնուցանէյ զորքս, օթեման յիկնէյ աշրեաց, զըմբռ «նեալսն ի ձեռաց հօտաց կորզէյ, իւրովին ձեռօք իսկ կերակրէյ զաղխեսս «իւ զկրօնաւորս, ամուսնացուցանէյ զորքս ընդ միմիւսն: Ո՞ք վախճա «նէր, և ոչ անդր ընթացեալք յուղարկաւորք լինէին գնացելոյն և «մխիթար մնացելոյն. ո՞ք ոք պարսապան, երթեալ առ նոսա և

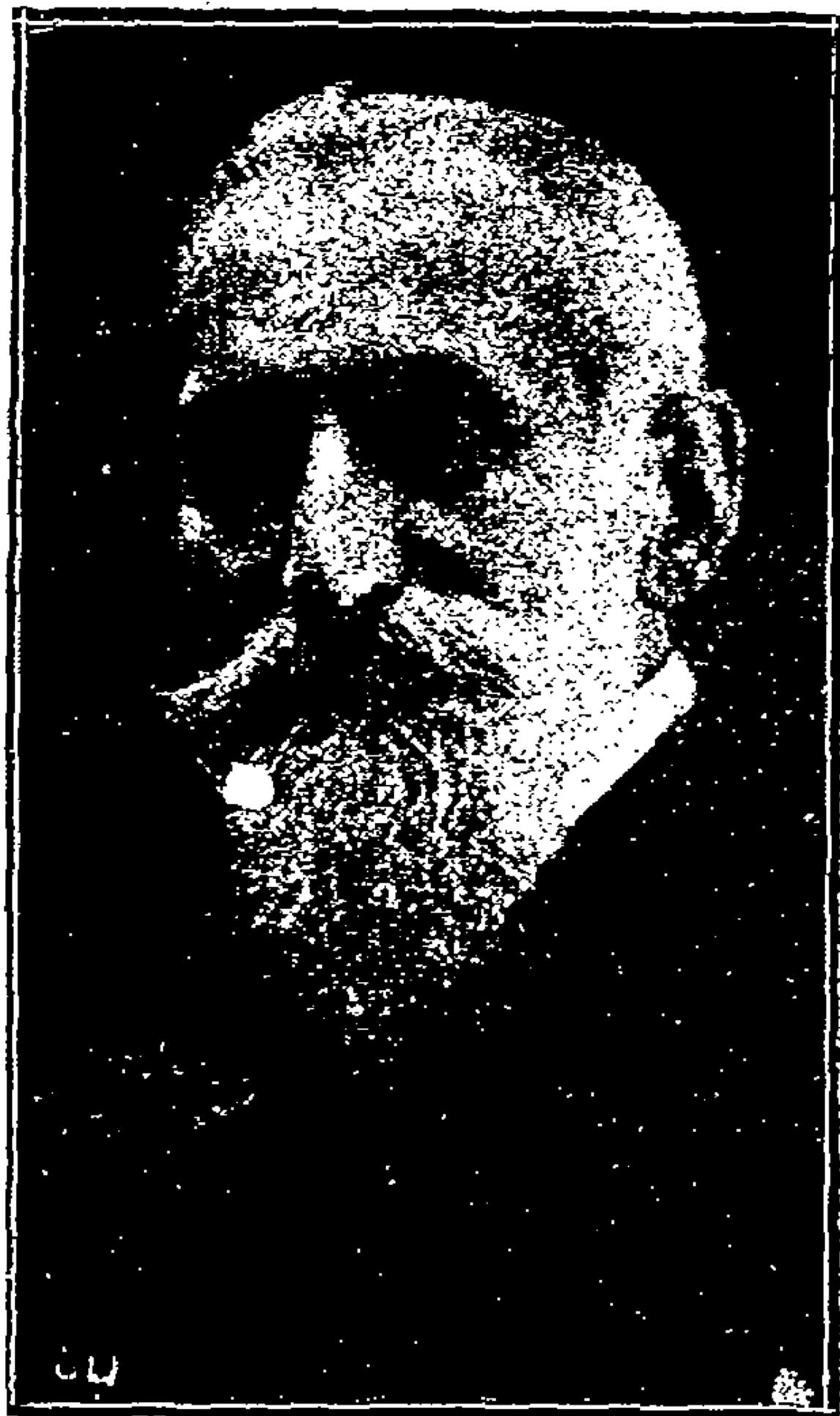
(1) «ՇԻՐԱԿ» Հ. Ղ. Այիշան, էջ 52, 53, 148:

(2) «ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԹՂԹԵՐԸ» Կ. Կոստանդեանց, Աղեփսանդապոյ 1910, էջ Ժե, իդ եւ իե:

(3) «ԱՆԴ» էջ 42 - 43: «ԶԱՄՁԵԱՆ» Հասոր Բ. էջ 939 եւ «ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» Հ. Ղ. Իմմիմեան Հասոր Գ. էջ 202:

«սչ հատուցանէին, կամ տրամեալ և անմխիթաբ ելանէր յարկաց
«նոցա, կամ հիւանդ ու, զորս ոչ սեսանեին կամ քնակ զորս ոչ ժողովեին» :

Սոյն տողերը ապացոյց են թէ ո՛ր աստիճանի գթատ արտ
ուենէին Գրիգոր Համպէ և Տիկին Շուշիկ, ո՛րչափ անձնուէր էին
տնանկին, հիւանդին և տառապեալին և ո՛րչափ գործնական կեր-
պով կը կատարէին «Բարեբարութիւն» ըսուած բանը :

ՏՕԲԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՒՆԵԱՆ

Գրիգոր Համպէ երիտասարդ տարիքի մէջ՝ 982ին վաղամեռ
կ'ըլլայ (1)։ Տիկին Շուշիկ երեսուն տարեկան ծաղիկ հասակին
այրի մնալով, ա՛լ աւելի մեծ թափով ու եռանդով կը փարի գթու-
թեան սուրբ գործին, զոր սկսած էր իր սիրազօղ ամուսինին հետ
և կը շարունակէ մինչեւ իր կեանքին ալեւորիլը :

(1) «ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅԺ ԻԻՐ» Հ. 2. Ալիշան, էջ 42:

Պարզ է՝ որ վանքեր, եկեղեցիներ շինողը, գերիներ ազատողը, որբեր և որբուհիներ դաստիարակողը, հիւանդներու խնամածու եղողը, հարկաւ մասնաւոր օթեւաններ ալ կառուցած էր անոնց համար, ինչպէս նաև ապաստանարաններ, որոնց մասին Գր. Մագիստրոս թէեւ բացայայտ կերպով բան չի գրեր, բայց դժուար չ'է դայն իմանալ, քանի որ Բագրատունեանց բարգաւաճ Տէրութեան մէջ կ'ապրէր Տիկին Շուշիկ, և ուր արուեստ ու գիտութիւն հսկայաքայլ յառաջադիմութեան մէջ էին:

Սանահինի հռչակաւոր վանքը, որ Գր. Մագիստրոս մասնաւոր ձեւաբան հաստատած դասախօսութիւններ կ'ընէր (1), կային յատուկ տեղեր գթութեան կարօտ եղողներու համար. կար հոն նաև դարմանատուն, որովհետեւ հին վանքերու գաւթները, ինչպէս կը գրէ Իսահակ Յարութիւնեան «ՍԱՆԱՀԻՆ» անուն աշխատութեան մէջ (2), «սո հասարակ ընդարձակ յիկելով, ծառայում էին՝ «նախնական ժամանակներում, նաև իրեւ ընդհանուր սեղանասուն «քոյր հաւատացեալների համար, որովհետեւ վանքեր նաև բարեգործական ու մարդասիրական հաստատութիւններ յիկելով՝ կերակրում էին «ժողովուրդի աղիւս դասակարգին, ԴԱՐՄԱՆՈՒՄ էին ՀԻՒԱՆԴՆԵՐԻՆ. «խնամում էին այրիներին ու որբերին եւ դրանց զաւակներին ուսում «սալիս:»

Ուրեմն կարելի չէ՞ ենթադրել, որ Տիկին Շուշիկ Սանահինի վանքի գաւթին մէջն էր, որ կ'երթար կատարել գթութեան քոյրի իր դերը, հոն անձամբ տալու իր խնամքները հիւանդին և տառապեալին:

Ու այսպէս՝ նա հետեւող կ'ըլլար օրինակին, իրեն ժամանակակից՝ բայց իրմէ կէս դար առաջ վախճանած Խոսրովանոյշ թագուհին, ու իր թագաւորին՝ Աշոտ Ողորմածի հետ կը հսկէր շարունակ հէգ հիւանդներու, փորձաներու սնարը:

Տիկին Շուշիկ, դատելով Գր. Մագիստրոսի անոր յիշատակին նուիրած տողերէն, կը համարձակիմ ըսել, թէ Սանահին վանքի դարմանատունին խնամակալուհին էր, պաշտպանը, որով՝ անպատճառ կարգած էր հոն բժիշկներ կամ բժշկութենէ հասկցող պաշտօնեաներ, որոնք հարկ եղածը չէին խնայեր Տիկին Շուշիկի գթութեանը դիմող ամենակերպ թշուառներու:

(1) «Գր. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ» կ. Կոստանդնուպոլիսէ ԼԵ:

(2) «ՍԱՆԱՀԻՆ» Իս. Յարութիւնեան Թիֆլիզ 1898, էջ 10-11:

ԺԱՐԴ դարուն մէջ բժշկական արուեստին հմուտ անձեր պա-
կաս չէին Հայաստանի մէջ. Տիկին Շուշիկի թուը Գր. Մագիստ-
րոս իր ունեցած հոծ հմտութեանը հետ շատ տեղեակ էր նաեւ
բժշկական գիտութեան, ինչպէս յայտնած եմ ես զայս 1890ին (1),
և ինչպէս կարելի է հետեւեցնել անոր մէկ երկու նամակներէն,
որոնք կատարեալ դասեր են բժշկականութեանց (2), և զորս ու-
սումնասիրեց Երեւանաբնակ ծանօթ բժիշկ Յովհաննէսեան (3):

Ըստ այսմ՝ Տիկնանց Տիկին Շուշիկ, իր անունով ու գթու-
թեան գործերովը, ԺԱ.ՐԴ դարու Հայ բժշկական պատմութեան
մէկ էջը կը զարգարէ:

Այս նշանաւոր Հայուհին մեծ քաջերու մայր, մեծ գիտնական-
ներու մեծ - մայր ըլլալով, ապրեցաւ մինչեւ խոր ծերութիւն և
իր բեղմնաւոր կեանքը կնքեց 1036-1040 թուականներուն միջեւ՝
գրեթէ ութսուն տարեկան (4):

Իր անունը անմահ կը պահեն դեռ Հայաստանի մէջ եղած հին
արձանագրութիւններ (5): ՏԻԿՆԱՆՅ ՏԻԿԻՆ ՇՈՒՇԻԿ անունը բարե-
բախտաբար անեղծ կը կարդացուի դեռ այսօր Հայաստանի հին
վանքերու ու տաճարներու ճակատը (6):

Բ ա Ր Ի Վ

ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԴՈՄԵԱՆ

(1) «ԱՐԵՒԵԼՔ» Կ. Պոլիս թիւ 1929, 3 Յուլիս 1890:

(2) «ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ» Կ. Կոստանդեանց եջ 110-116:

(3) Տե՛ս «ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ» 1926, ուր բժիշկ
Յովհաննէսեան կը յիշատակէ եւ իմ աշխատութիւնը:

(4) «ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ» Կ. Կոստանդեանց եջ ԺԹ:

(5) Եւ (6) «ՇԻՐԱԿ» Հ. Ղ. Ալիշան եջ 52-53 եւ եջ 148:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

ԱՆՈՐ ԶԱՐԴԱՅՈՒՄԸ.— ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔ ՄԸ

Ի ՍԿԻԹ ԿԱՄ ՍԿԻՏԷ (Scété)

ՈՒ ԱՆՈՐ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ կրօնի ծագման թուականէն
քիչ յետոյ, Եգիպտոսի կողմերը սկսած էին երեւան գալ
անապատականներ. Կոստանդիանոս կայսեր դարձէն վերջ,
ա՛յլ աւելի բազմաթիւ անձեր անապատ կը դիմէին կատա-
րելութեան կեանք մը ապրելու համար: Առաւելապէս Վերին
Եգիպտոսի անապատաց սահմաններուն վրայ, մարդիկ
խումբ խումբ կ'երթային առանձնանալ քարայրներու
մէջ եւ այլ ծածուկ տեղեր. հեռու քաղաքներու եւ գիւղե-
րու ժխորէն եւ աշխարհիկ զբաղումներէն. հոգեւոր եւ
աւետադանաշունչ կեանքի մը ներշնչումով լեցուած՝
կը կենցաղավարէին առանձնութեան մէջ: Քիչ ժամանա-
կէն, անապատը վերածուած էր ծաղկանոցի մը: Եգիպտոս
հնագոյն քաղաքակրթութեան մը ծաղկումը տեսած էր.
նոյնին արդիւնքներն են՝ որ ժամանակէ մը ի վեր, գիտական
պրպտումներու շնորհիւ, երեւան կու գան ու մարդկային
միտքը կը հիանայ անսնց մէջ նշմարուած հոխազոյն գե-
ղարուեստական գեղեցկութեանց վրայ: Քրիստոնէական
քաղաքակրթութեան տարբեր փթթում մ'ալ զարգացաւ
մանաւանդ Դրդ եւ Երդ դարուց ժամանակամիջոցին: Նոր
կրօնը գոգցես կ'ուզէր փոխարինել Եգիպտական երկրին ա՛յն
ասպնջականութիւնը՝ զոր ան ցոյց տուաւ Փրկչին՝ իր ման-
կութեան օրերուն, նոյն աշխարհին ծոցին մէջ ապաստա-
նելուն առթիւ. Քրիստոնէական այդ հիասքանչ շողշողու-

մին մէջ, մանուկ Յիսուսի լուսեղէն պսակին ճաճանչները տեւականօրէն մնացին այդ դասական երկրին կրօնական արտադրութեանց մէջ: Անապատականները հազարներով կը վխտային Նեղոսի երկու ափանց վրայ, ի սէր Յիսուսի, թողած ամէն ինչ եւ շալկած անոր խաչը, խստակրօն կեանք մը կ'ապրէին եւ առանձնութեան խորհրդաւոր պահերու մէջ կ'ուզէին բանալ նոր դարաշրջան մը քրիստոնէական կրօնի եւ անոր եկեղեցւոյն զարգացմանը համար: Կրօնական եղբայրութեանց հիմը կը դրուէր լեռանց փապարներուն մէջ, ներանձնութեան եւ նուիրումի վեհագոյն սկզբունքներով: Նոյն անապատականաց առաքինութեանց ի տես, Ոսկեբերան, 390ին խանդավառութեամբ կ'արտառանէր հետեւեալ խօսքերը Մատթէի Աւետարանին իր մեկնութեան մէջ. «Եթէ Եգիպտոս երթա՛յք, հո՛ն պիտի գտնէք առանձնութիւն մը որ բոլոր դրախտներէն աւելի գերազանց է. պիտի հանդիպիք հո՛ն մարդկային երկրաւոր մարմինը հագած 60ւ է աւելի հրեշտակաց դասակարգութեան, մարտիրոս ժողովուրդի մը եւ կոյսերու ժողովի մը: Այս տեղերուն մէջ սատանին իշխանութիւնը ջախջախուած է, եւ Քրիստոսի թագաւորութիւնը կը պայծառանայ. ձեր աչքերը պիտի տեսնեն Քրիստոսի բանակը. իր արքունի ժողովուրդը երկնաւոր կեանքի մը պատկերով, կանայք կը մրցին այրերուն հետ: Երկինք իր աստղերուն զանալան բոյլքերով չի կրնար հաւասարիլ անապատականաց վրաններով զարդարուած Եգիպտոսի գեղեցկութեան: Նոյնիմաստ գովեստներ կը հիւսեն նոյն դարու Հայրերէն Դրիգոր Աստուածաբան, Եպիփան եւայլք: Անապատականաց առաջին գաղութները կը բնակէին, ըստ Հռուփինոսի, Ասուանի մօտերը եւ յետոյ չուշացան մտնելու Պախոմէոսի նշանաւոր խմբին մէջ: Պախոմէոս անոր հիմնադիրը (285—345), ծնեալ ի վերինն Թէփայիտ, ժամանակ մը կը բնակէր այն Անապատը որ Ագմին քաղաքէն (Panopolis) քիչ հեռու էր, Պալամոն ըսուած հին միայնակեացի մը առաջնորդութեամբ: Բազմաթիւ աշակերտներ յարեցան Պախոմէոսի՝ երբ ան, 322ին, հաստատուեցաւ Թապէնի մէջ,

(«Իսիսի Արմաւինեաց Պարտէզ») Տանտէրահէն ոչ հեռու, Թէփէի հիւսիսային կողմը: Չանազան վեց տեղեր եւս նոր կեդրոններ հաստատուեցան Թապէնի մէջ. նաեւ կուսանոց մը՝ գետին միւս եզերքը: Հերոնիմոս, Պալլանիոս, Հռուփինոս յիսոյն հազարէ աւելի կը հաշուէին միայնակեացներու թիւը. թէ իսկ չափազանցեալ նկատուի այդ թիւը, քայց Հեթանոս մատենագիրներուն այդ մասին գրած հեզնական տողերէն կարելի է եզրակացնել թէ անոնք քաղմաթիւ էին:

Գահիրէի արեւմտեան կողմը, Նեղոսէն զրեթէ քառասուն քիլոմէթր հեռու եւ Լիբիական լեռնաշղթային առջեւ, երկու հովիտներ կը բացուին իրարմէ բաժնուած 14 մղոն տարածութեամբ սարահարթով մը. այս տեղն է որ այժմ կանգուն կը մնան չորս վանքեր Նիտրիոյ եւ Սկիւթի հին վանքերուն իբր մնացորդ: Նիտրիոյ Անապատը իր անունը առած է մերձաւորութենէն Նադրոնի լեռուն, որոնցմէ կ'օգտուէին Եգիպտացիները: Ամոնը (+ 345) առաջին անգամ հո'ն բնակեցաւ եւ անոր շուրջը հաւաքուեցան քաղմաթիւ աշակերտներ՝ որոնք յետոյ ցրուեցան լեռանց վրայ եւ շրջակայ անապատաց մէջ: Յիսուն խումբերու բաժնուած խրճիթները (cellules) յետոյ կազմեցին նոյնքան վանքեր, ըստ Հերոնիմոսի, ճշմարտապէս Տիրոջ քաղաքն էր ան: Սկիտէն կամ Սկիւթը կը գտնուէր Նիտրիոյ հիւսիսային կողմը, մէկ օրուան ճանապարհով հեռու էր անկէ. Տելթայի եւ Ուատի Նադրոնի ճիշդ մէջտեղը. համաձայն Պալլատիոսի, ան կը տարածուէր մինչեւ Կարմիր Ծով: Սկիտէի կամ Սկիւթի Անապատը աւելի անմատոյց եւ աւելի ահաբեկիչ էր, իր առանձնութեամբն: Միայնակեաց Եգիպտացի Մեծն Մակար ալ հո'ս բնակեցաւ եւ աշակերտներ հաւաքեց. անոնք ալ իրենց կարգին վանքեր հիմնեցին այս հեռաւոր տեղերը:

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գիտցանք թէ Եգիպտոսի Անապատական կեանքի յարողները գլխաւորապէս երկրին ո'ր սահմաններուն վրայ

կը բնակէին, թէեւ պէտք է ըսել թէ՝ հիները շատ որոշ
կերպով չեն կրնար զատել ծանուցուած տեղերը, եւ նոյն
տեղագրութիւնը տակաւին քննութեան կը կարօտի:
Անապատական կեանքը չմնաց իր նախնական վիճակին
մէջ. Ս. Աթանասի վերագրուած «Վարք Ս. Անտօնի գրը-
ռածքը ունի հետեւեալ տեղեկութիւնը. «...քիչ ժամանա-
կէն շատ վանքեր շինուեցան, որոնց մեծաւորն էր Ս. Ան-
տօն». ասիկա առաջին քայլն էր դէպի միաբանակեացութիւն
(cenobitisme): Անտօն եգիպտացիին այդ ծեռնարկը կը պա-
տահի 310ին: Անապատականի կեանքը այլեւս ապարդիւն
նկատուեցաւ. տարիներով առանձնական կեանք վարողները
անտարակոյս մտածեցին թէ՝ նոյն կեանքը իր մասնաւոր
քաղցրութիւններէն զատ, ո՛չ մի կերպով հաւաքական օգ-
տակարութիւն չի կրնար ընծայել, քիչ յետոյ յատկանշա-
կան գաղափար դարձաւ հետեւեալ ըմբռնումը. «Պէտք է
միացնել հոգիները ազատելու համար». Պախոմէոսի գա-
ղափարը բարեփոխուած էր եւ պէտք կ'ըլլար անապա-
տական կեանքը տանիլ դէպի զարգացման նախապարհը
եւ յառաջ բերել միաբանակցի կեանքը, փասնզի այս կեան-
քը աւելի կատարեալ է քան անապատականին (anachō-
rète), զօրութեամբն ա՛յն առաքինութեանց՝ որոնց գործադ-
րութիւնը կը պահանջէ համարիւն եղբարց ընկերութիւնը:
Պախոմէոս կ'ըսէր. «Մարդ մը որ անապատական կը դառ-
նայ եւ իր նմաններուն բերը չի կրեր եւ չի տեսներ զանոնք՝
որ բարեպաշտօրէն նախանձայուզութիւն կ'ունենան բարի
եւ առաքինական գործերու՝ որոնց կը լծուին եւ կ'ուզեն
որ ուրիշներն ալ գործակցին. չի կրնար մտնել երկնից ար-
քայութիւնը եւ չի կրնար խոյանալ դէպի յաւիտենական
կեանքը իր անապատականի սրբութեամբը»: Պախոմէոս
կը տեսնէր անապատական կեանքի անպատեհութիւնները,
ինքն իսկ վարած ըլլալով նոյն կեանքը եւ օգտուելով այ-
լոց փորձառութենէն: Գաղափարները փոխուած էին,
մենակեացներուն յարաբերութիւնքն մտերմացան, հոծ
աշակերտութիւն ունեցող Անտօն եւ Մակար համամիտ
էին Պախոմէոսի հետ. անապատականաց խրճիթները դեռ

անջատ անջատ էին, բայց հետզհետէ կու գային հաստատուիլ անոնք նշանաւոր վանականաց շուրջը: Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը կը կատարէին ընդհանուր ժողովներ, աղօթքի եւ հոգեւոր հրահանգութեանց համար: Քայլ մը եւս առին եւ կը կատարէին ամէն օր: Անապատակաւք հետզհետէ խտացուցին իրենց շարքերը ու եկան հաստատուելու ծերունի մենակեացներու մօտ, հասունցած էր միաբանակցութեան գաղափարը. Պախումէոս հասկցաւ այս պարագան եւ գործի ձեռնարկեց. ընդարձակեց իր բնակարանը եւ պատրաստուեցաւ ընդունիլ այն եղբայրները՝ որ պիտի գային իր շուրջը հաւաքուելու: Նեղ կու գար իր շէնքը. հետեզհետէ բարձրացան Բրպուի եւ մերձակայ վանքերը, Նեղոսի արեւելեան եզերքին վրայ, Թապէնի շատ մօտ. Պախումէոս եկեղեցի մ'ալ շինեց. դարձեալ նոյն տեղւոյն մօտերը աւելցաւ Շէնքսի վանքը, ուր կարելի է երթալ գետանաւով: Քիչ ժամանակուան մէջ բազմաթիւ վանքեր շինուեցան Պախումէոսի ձեռքով, արանց եւ կանանց յատուկ: Ան սկսաւ դնել բարեկարգական կանոններ, վանականաց համար արգիլեց քահանայութիւնը, մտածելով թէ՝ ան կրնար անոնց սնափառութիւն ներշնչել, նոր քահանաներ կ'ընդունէր, բայց պայման կը դնէր որ հպատակէին միաբանակցութեան կանոններուն. միաբանակեացները աւելի հաշտ կ'ընթանային ստորադաս կղերին հետ քան եպիսկոպոսութեան: Պախումէոս ոգին եղաւ իր հիմնած բազմաթիւ վանքերուն, նոյն սահմաններուն մէջ ուրիշ նոր վանքեր բարձրացնելով՝ անապատը վերածուած էր քաղաքի մը: Պախումէոս, 346ին, Զատկի տօնին՝ Բրպուի մէջ գումարուած միաբանական ժողովէ մը վերջ, ժանտախտէ վախճանեցաւ, վաստակաբեկ կեանքի մը գեղեցիկ արդիւնքներով. անոր սրժանաւոր յաջորդներէն էր Անդրեայեցի Շրմուսին՝ որ շարունակողն եղաւ վանական նոր ձեռնարկութեանց:

Պախումեան կանոնագրութեան ոգին կը կազմէին նորընծայութիւն, ուխտադրութիւն, աղքատութիւն, հնազանդութիւն, նուիրապետութիւն, աղօթք, աշխատանք, ծոմապահութիւն եւ պատժական կանոնադրութիւն եւ այլն:

Հիմնարկուած վանքերուն մէջ կային եկեղեցի, սենեակներ, հիւանդանոց, սրահ, սեղանատուն, փուռ, մատենադարան եւ խոհանոց, որոնք հետզհետէ դրուեցան ժամանակի պէտքերը գոհացնելու վիճակին մէջ: Պախումեան կանոնները մէկ կողմէն տարածուեցան մինչեւ Եթովպիոյ վանքերուն մէջ, միւս կողմէն Թէփաշիտի բոլոր հաստատութիւններն ընդգրկեցին միաբանակեաց կեանքի այդ բոլոր պայմաններն. բարեպաշտ ուղեւորներ որ կու գային տեսնելու այդ գեղեցիկ արդիւնքները, կը տարածէին ամէն կողմ. վերջնականապէս այդ հաստատութեանց համբաւը եզիպտոսի սահմաններէն անցնելով՝ կը տարածուէր Արեւմուտք: 346ին՝ Աթանաս, 404ին՝ Հերոնիմոս Պախումեան վանքերու մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կը հաղորդէին, ուր որ պէտք էր. վերջինս նոյն իսկ լատիներէնի կը թարգմանէր անոնց կանոնագրութիւնը: Պախումեան քանի մը վանքերու մասին հնախօսական տեղեկութիւններ տալ աւելորդ չենք նկատեր:

Բրայուի վանք (արբ. Ֆաու). այժմ աւերակաց կոյտ մ'է. հո'ն գտնուած է սիւն մը որ կը կրէ «Եկեղեցի Ս. Պախումէոսի» արձանագրութիւնը. անկարելի է շէնքին յատակագիծը վերականգնել: Արաբախօս հայազգի Աբուսահլ՝ զոր քիչ յետոյ պիտի յիշենք, հետեւեալ կերպով կը գրէ այս եկեղեցիին վրայ. «Ան ունէր 150 կանգուն երկայնութիւն եւ 75 լայնութիւն. սիւները մարմարեայ էին, անոր բոլոր պատկերները ոսկիով ճոխացած գունաւոր ապակիով շինուած էին: Շէնքը քանդեցին Հաքէմ Խալիֆային հրամանաւ, իր ատենը բոլորովին աւերակ էր»:

Շրնեսիդ, բոլորովին աւերակ.

Ազհիւս, ուր կային երեք վանքեր քովէ քով եւ Պախումէոսի քրոջ շինած կուսանոցը:

Էսֆէն, վերջին տարիներն, քաղաքէն դուրս գտնուած է եկեղեցի մը, սեղաններով միասին, պատերը որմանկարներով:

Աբրիպէ («Սպիտակ վանք») այժմ կանգուն. կ'ըսուի թէ եզիպտական մեհեանի մը քարերով շինուած վանք մ'է, 120

մէթր երկարութեամբ եւ 100 լայնութեամբ յատակագծի մը վրայ շինուած ըլլալով՝ վանքի մը բոլոր բաժանումներն ունի. վանքի գլխաւոր եկեղեցիէն զատ, կան նաեւ ուրիշ աղօթատեղիներ: Այս վանքին հայկական արձանագրութեանց եւ պատմական այլ տեղեկութեանց մասին տեսնել եզրիպտոսի Հայոց Առաջնորդ Գեր. Տ. Թորգոմ Արքագանի նոր հրատարակած «Եզրիպտոսի Հայոց հին եւ արդի եկեղեցիներն եւայլն» գիրքը:

Նիտրիոյ եւ Սկիտէի (Սկիւթ) Անապատներն Թէփայիտի անապատաց չափ նշանաւոր եղած են. այս անապատներու զարգացումը Պախոմնան հաստատութեանց երկար ատեն չկրցաւ հաւասարիլ, Նիտրիոյ եւ Սկիտէի միաբանակեաց կեանքը կը տարբերէր Պախոմեանէն. Սկիտէի անապատականք կը վարէին տեսակ մը չափաւոր միայնակեացութիւն՝ անկատար միաբանակեացութեամբ մը. բացարձակ միակեացութիւն չէր, այլ երկու կամ երեք անձերու խմբական հաւաքոյթներ՝ որոց խմբիքներ անունը կու տային. պարբերաբար կ'առանձնանային, եւ կեդրոն ընտրած էին Նիտրիա եւ Սկիտէ: Այս կողմերուն առաջին կազմակերպիչը եղած է Եզրիպտացին Մակար, սկիզբէն Նատրոնի հորերուն ծառայող, որ յետոյ Նիտրիոյ մօտ կ'առանձնանայ եւ կը հաւաքէ աշակերտներ, նախ խրճիթներ՝ յետոյ եկեղեցի մը կը շինէ. այլք կը հետեւին անոր օրինակին: Պալլատիոս եւ Հռուփինոս այցելած են այս տեղերը եւ արժէքաւոր տեղեկութիւններ կու տան անոնց մասին: Հինգ հազարի չափ կը համրեն միայնակեացները, որ յետոյ բնակութիւն հաստատած են յիսուսի չափ վանքերու մէջ. անոնք վանքեր շինած են մինչեւ Կարմիր Ծովու եզերքները: Սկիտէի միայնակեացները շաբաթ եւ կիրակի օրերը եկեղեցի կը յաճախէին, հիւրերը կ'ընդունէին սաղմոսերգութեամբ, եւ կ'առաջնորդէին եկեղեցի. ձեռաց եւ ոտից լուացումով կը մեծարէին զանոնք: Կը զբաղէին հացագործութեամբ, գինեշինութեամբ, դերձակութեամբ եւ առեւտրով: Անոնց վանքերուն մէջ լռութիւնը պարտաւորիչ էր. ժամը ճին, աղօթք եւ Սաղմոսք. Զին, պաշտամունք եկեղեցւոյ մէջ. կը գտնուէին ութը քահանաներ՝ որոնցմէ մին՝ գլխաւորը

կը պատահէր, կը քարոզէր եւ խոստովանութիւն կը կատարէր, իսկ միւսները լռութեամբ կը կենային:

Սոկրատ եւ Սողոմէն եկեղեցական պատմիչները Նիդրիոյ եւ Սկիտէի անապատներուն կամ վանքերուն մասին տեղեկութիւն չեն հաղորդեր: Ժե դարուն, արաբ պատմիչ մը՝ Մաքրիզի կը նկարագրէ նոյն վանքերը, ինչ որ էին իր ժամանակը (1365—1442), բայց երկու տեղերը չի զատեր, ամէնուն մէկ անուն կու տայ, Ուասի Հապիւպ կոչումով, մինչ խալիֆները խնամօք կը զատեն երկուքը: Մաքրիզիի խօսքերն են, «Այս հովիտին մէջ, ժամանակաւ հարիւր վանք կար. այժմ միայն եօթն վանքեր՝ որ կը տարածուին դէպի արեւմուտք եւ կը յիշատակէ նոյն հովիտին ամէնէն նշանաւոր վանքերը որ են Ս. Մակար, Ս. Յովհաննէս Կարճահասակ, Ս. Եղիա, Ս. Անուպ, Հայոց Վանք, Պարաւուս եւ Պիշուայի կամ Եսայեայ Վանք. (տե՛ս Makrizy, Khitat. Edit. de Boulaq. Tome II).

Ս. Մակար վանքը Նիդրիոյ Նաղրոնի լճերուն մօտն էր. այս լճերը հիւնէն ի վեր կը շահագործուէին: Բարբարոսներու յարձակմանց առթիւ, այս վանքին շուրջը պարիսպ քաշուած է եւ ունեցած է աշտարակ մը: Նորոգութիւններն կատարած է Բենիամին պատրիարքը [Էրդ դար], եւ շինած է հոն եկեղեցի մը, ուր թաղուած է Ս. Մակարի մարմինը:

Յովհաննէս Կարճահասակի վանքը կը գտնուէր Ս. Մակարի վանքին հիւսիս - արեւմուտքը. անկէ ոտքով չորս ժամ հեռու էր. այժմ աւերակ է, ինչպէս նաեւ Ս. Եղիայի, Ս. Անուպի վանքերը:

Գալով Մաքրիզիի վերեւ յիշած Հայոց Վանքին՝ Յովհաննէս Կարճահասակի վանքին հիւսիսային արեւմտեան կողմը կը գտնուէր, եւ Մաքրիզիի օրով [1365—1442], արդէն աւերակ էր: Առ այժմ մեզ անծանօթ կը մնայ այս Հայոց Վանքին տեղագրութիւնը եւ անունը:

Պիշուայի կամ Ս. Եսայիի Վանքը՝ որ կ'ըսուի նաեւ «Կարմիր Վանք» այժմ կանգուն է, վերանորոգուած է Բենիամին Պատրիարքի միջոցաւ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔ ՄԸ Ի ՍԿԻՏԻ ԵՒ ԱՆՈՐ
ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

Քրիստոնեայ Հայաստանը շատ կանուխէն յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն հետ, մանաւանդ դաւանաբանական պատճառներով: Աղեքսանդրիոյ Հայրապետք անպակաս կ'ընէին իրենց թղթերը քրիստոնեայ Հայաստանին. այս կարգէն է Եւսիբիոսի յիշատակածը՝ Դիոնէսիոսի՝ Հայոց գրած թղթի մասին, [տե՛ս «Եկեղեց. Պատմ. Դպր. 2. էջ 517»] «Նոյնպէս եւ առ Հայս վասն ապաշխարութեան որոց եպիսկոպոս էր յայնժամ Մեհրութան»: Հինգերորդ դարուն ալ, Սահակ - Մեսրոպեան աշակերտութենէ ոմանք, ըստ Պատմութեան Խորենացւոյն [տե՛ս էջ 261], ուսման համար, Երուսաղէմի ճամբով այցելեցին «Համբաւատենչ աշխարհը», Եգիպտոս: Դարձեալ, մեծ մասամբ, նոյն դարուն, հայերէնի թարգմանուեցան Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն Հայրապետներէն Աթանասի, Դիոնէսիոսի, Թէոփիլոսի, Տիմոթէոսի և Կիւրղի ճառերն ու վարդապետական գրուածքները: ԺԱրդ դարուն էր որ մեր Գրիգոր Վկայասէր Հայրապետը անձամբ Եգիպտոս գալով՝ այցելեց մինչեւ Թէփայիտը եւ Սկիտէի վանքերը, ուսումնասիրեց անոնց վանական կանոնները [Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցին, Աբուսահլ Հայ եւ Վարդան Պատմիչ] եւ թարգմանութիւններ ալ կատարեց հոն, ինչպէս կը վկայէ յիշատակարան մը. [տե՛ս «Լիակատար Վարք Սրբոց» հտր. Գ. էջ 459]: Վկայասէր Կաթողիկոսն է որ Հայ եկեղեցւոյ մէջ հաստատած է «Հարցն Եգիպտացւոց» յատուկ տօնը: Վկայասէրէն յետոյ այցելած են այս կողմերը Գրիգորի Կաթողիկոս Փոքր Վկայասէր կոչուածը, եւ անոր քեռորդին՝ Գրիգոր Եպիսկոպոս. վերջինը մասնաւոր պաշտօնով. [Տես «Ներսէս Շնորհալի և Պարագայք» էջ 162 - 167]: Ժէրդ դարուն սկիզբը վանական կեանքի ուսումնասիրութեան համար այցելած են Մովսէս Տաթեւացի [յետոյ Կաթողիկոս] [Տես՝ «Առաքել Դաւրիժեցի» էջ 285] եւ Կարապետ Վրդ. Թիւաւանցի [Բօթ], աշակերտ Պետրոս Կաթողիկոս Կարկառեցիին, [տես՝ «Ժամանակագրութիւն» Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցի. էջ 358]:

Այս այցելութեանց առաջինները եւ Եզիպտոսի ստուար Հայ բնակչութեան մը գոյութիւնը անտարակոյս ղիւրացուցած են ուղեւորութիւնը եւ բնակչութիւնը կարգ մը Հայ կրօնաւորներու՝ որ ժամանակի ընթացքին եկած հաստատուած են Սկիտէի [Սկիւթ] խորերը եւ այլուր, ու շինած են իրենց յատուկ վանքեր ու եկեղեցիներ, որոնց թիւը ըստ Արուսահլի եւ այլ պատմագրաց, 35-ի կը հասնի:

Արուսահլ Հայ՝ որ կ'ապրէր Ժ.Բ.րդ դարու վերջերը, արաբերէնով գրած է «Եզիպտոսի վանօրէից եւ եկեղեցեաց պատմութիւնը» (որուն Հայկական մասը, Ալիշան, 1895-ին ամփոփած է գրքոյկով մը) եւ որուն մէջ կը գրէ թէ՝ «Նեղոսի արեւելեան կողմը, «Իթիֆիհի մօտ» կան եօթն եկեղեցիներ, վեցն իսպտաց եւ մին Հայոց՝ Ս. Գեորգ անուամբ»: Այս եկեղեցիները մօտ էին Ս. Անտօնի վանքին, Նեղոսէն 60 մղոն հեռի, գրեթէ Կարմիր Ծովուն մօտերը:

Արուսահլի յիշատակած այս վանքը կամ եկեղեցին կը յիշէ նաեւ մեր Ս. Աթուռոյ (թ. 1878) մէկ ձեռագիրը՝ իր յիշատակարանին մէջ. ձեռագրին բովանդակութիւնն է «Պրակը Առաքելոց եւ թուղթը Կաթուղիկէից» ընդօրրնակուած - 1353-ին, Ս. Անտօնի վանքին Յովհաննէս Կարնահասակի եկեղեցւոյն մէջ. մինչ Արուսահլ Ս. Գեորգ կ'անուանէ նոյն եկեղեցին 1) եւ Սկիւթ կը կոչէ ա'յն լեռը ուր շինուած էր Ս. Անտօնի վանքը: Զեռագրին յիշատակարանին է հետեւեալը.

«... խնդրեցէք ծնաւդաց խմոց և երախտաւորաց մեզոյ. հոգւոյն հնին Յովհաննէս մամերուն? և եղբարյ խմոց կուսակրաւն և ճըղնազգեաց միայնակեցացն Գրիգորի և Մկրտչի և ինձ եղկելոյս Աստուածատրին... քանզի ամենեւին չէի հմուտ մինչեւ ի գրիչս անգամ չի մարթիլ ի կտրել: Այլ յանդգնութիւնս վասն տեղացս անձկութեան

1) Արուսահլ անձամբ չէ ճամբորդած այս կողմերը ինչպէս կը կարծէ Պըղլըր, Արուսահլի Պատմութեան անգլ. թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ, հետեւաբար կրնայ շփոթած ըլլալ Եկեղեցիին անունը: Ծ. Յ.

եղեւ, զի տեղս չկար և ոչ ի մաւտակայիցս ուղելու ճարակ
կայր. յորժամ աւրինակն անկաւ առ մեզ. հազար բռին? ի
կապածաք? զի աւրինակին տէրն գնացիկ էր. փոյթ ընդ
փոյթ գրեցաք և տարան զաւրինակն ուղղորդեցաւ զիրքս.
և վասն Այ անմեղադիր լիք: Գրեցաւ և աւարտեցաւ աւ-
գնութեամբն Այ Պրակք սբ. Առաքելոցն և թուղթ կա-
թուղիկէիցս. ի թվ. Հայոց ի Պ. և յերկուան (=1353) եւ
յամսեանն յաւգոստոսի ի ի., դ.: Գրեցաւ ի յըսկիւ թ լեառն
ի վանքն որ կոչի Հայր Անտոն. ընդ հովանեաւ սրբոյ Յով-
հաննու կարճահասակի. ձեռամբ մեղսաթաւալ սուտ վանա-
կանի. Աստուածատուր միակիցի. ի խնդրոյ հրեշտակա-
կրօն կրօնաւորացն Մկրտչի և Գրիգորի: Յիշեալիք և զթո-
րոս քրիստոսասէր քն. որ զթուղթս շնորհեց...»

Թղ. 166 « Պլդ (=1385) զմեղաւք լցեալս յամե-
նայնի և զթափուրս ի գործոց բարեաց. զՍահակս սուտ
անուն քն. որդւոյ Յովհաննէս երկցոյ» եւայլն:

Այս Հայկական վանքին տեղը ճշդելու համար, անգամ
մ'ալ կը պարտաւորինք կրկնել թէ՛ ա'ն շինուած էր Սկիւթ
կամ Սկիսե լեռան վրայ, եւ Կարմիր Ծովին մօտերը կը
գտնուէր: Սկիւթ անունը կը տրուէր ա'յն վանքերուն կամ
եկեղեցիներուն տեղեաց որ Նիտրիոյ Անապատին հարաւա-
յին արեւելքէն, եւ Նեղոս գետէն անդին դէպի արեւելք, մին-
չեւ Կարմիր Ծով կ'երկարէին ինչպէս կը հասկցուի ի Պալլատիո-
սի խօսքերէն: Վերի յիշատակարանէն կ'երեւի որ՝ յիշեալ
Հայկական վանքը գոյութիւն ունեցած է մինչեւ 1353. յի-
շատակարանին գրչութեան թուականը, թերեւս մինչեւ
1385, Սահակ քահանայի մը յիշատակագրութեան համա-
ծայն:

Սկիւթի կողմերը գրուած ուրիշ ձեռագիր մ'ալ կը
վկայէ թէ նոյն կողմերը գոյութիւն ունեցած են Հայ
վանականներ եւ Հայ վանքեր: Նոյն ձեռագիրը բաժնուած
է երեք մասի. առաջինը Սաղմոսարան մը՝ որ կը գտնուի
Վատիկանի թանգարանը, ի Հռոմ. երկրորդը՝ Թուղթ
Պողոսի եւ Գործք Առաքելոց, որ կը գտնուի Ամբրոսեան
Մատենադարանը, ի Միլան. երրորդը՝ ծակծկուած ու մա-

Հիթիթների Ա. նցեալը

Յաւելուած Ա.

ՀԻԹԻԹ ՕՐԷՆՍԱԳԻՐՔ *

(ՀԱՄԵՄՍԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԻԹԻԹ ՕՐԷՆՔՆԵՐԻ
ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՁԻ ՈՒ ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ՆՄԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԻ)

Փ Ո Ք Ր - Ա. Ե. Կ. Պ. ^{**} Բողազ Քեոյ և Կամ ալ անու-
նով Հիթիթեան քաղաքի մէջ կատարուած պեղումների ար-
դիւնք եղաւ այն աղիւսէ տախտակների ժողովածուն, որ
երեւան հանեց ուսուցչապետ Վինկլէրը: Այդ ժողովածուն
բովանդակում է Հիթիթեան օրէնքների ամբողջական մի
գիրք, որը թարգմանօրէն պիտի տանք այստեղ: Այդ
օրէնքների ծագման ժամանակը հասնում է նախնական
այն շրջանին, երբ Փոքր-Ա. Ե. Կ. Պ. երկրամասին իշ-
խում էր Հիթիթեան մի մեծ հարստութիւն, որ իշխեց,
կառավարեց և իւր քաղաքակրթութեան հետքերը թողեց
լայնագոյն չափերով: Յարգ յայտնի չէ այն թագաւորի կամ
իշխողի անունը, որի իշխանութեան տակ այդ օրէնքները
սահմանուեցան, ընդունելի եղան և օրէնքի ոյժ ստացան:
Սակայն անհաւանական չէ ենթադրել, որ այս ամէնը տե-

*) Այս օրէնքների բնագիրը հրատարակուած է ուսուցչապետ
Հրոզնիի ձեռքով. - Hrozny: Keilschrifttexte aus Boghazkoi
երկի մէջ (VI). հեղինակի իսկ ձեռքով թարգմանուած է Code
Hittite provenant de l'Asie Mineure, Paris, 1922. - ապա Het-
tische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazkoi, unter
mit Wirkung von Dr. Johannes Friedrich, übersetzt von Dr.
Heinrich Zimmern, Prof. in Leipzig. Leipzig, 1922 (բնագրի
մի մասը միայն):

**) Տե՛ս «ՏԱԹԵԻ» Դ. տաբ. էջ 42

դի ունեցան Հիթիթների հզօր արքայ Shubbiliuma անուանով յայտնի թագաւորի և կամ իւր որդի Mursilի կամ Murshilishի օրով՝ եւ եթէ անհաւանական չէ այս ենթադրութիւնը, ապա այդ օրէնագրքի ժամանակը հասնում է մինչև 1350 թ. Ֆ. Ա.:

Ինչպէս յայտնի է, Հիթիթեան լեզուի ուսումնասիրութիւնը հազիւ իւր նախնական շրջանն է բոլորում, շատ բան ենթադրական է այդ նկատմամբ, ապա ուրեմն և հասկանալի է, թէ Հիթիթեան լեզուի որեւէ յիշատակարանի ճշգրիտ թարգմանութեան դրութիւնը, բաւական խնդրական հարց է: Հետեւաբար Օրէնագրքի թարգմանութեան նկատմամբ անպայմանօրէն մեր մտքի մէջ պիտի լինի այդ պարագան:

Յ Ա Ր Ձ Ա Կ Ո Ւ Մ Ե Ի Ծ Ե Ծ:

§ 1.— Եթէ մէկը դիտմամբ սպանէ այր կամ կին, նա պիտի բերէ և տայ չորս անձն*, կամ տղամարդ կամ կին և ապագային նա ազատ է:

§ 2.— Եթէ մէկը դիտմամբ սպանէ մի ստրուկ կամ ստրկուհի, նա պիտի բերէ եւ յանձնէ երկու անձն, տղամարդ կամ կին և ապագային նա ազատ է:

§ 3.— Եթէ մէկը վիրաւորէ մի ազատ-տղամարդ կամ ազատ-կին և նա մեռնէ, որի ձեռքը վիրաւորած է նորան, նա պիտի բերէ և տայ երկու անձն և ապագային նա ազատ է:

§ 4.— Եթէ մէկը վիրաւորէ մի ստրուկ կամ ստրկուհի և նա մեռնէ, վիրաւորելով նորան պատռահաբար**, նա պիտի բերէ եւ տայ մի անձն և ապագային նա ազատ է:

§ 5.— Եթէ մէկը սպանէ Հիթիթ-քաղաքի [բնակիչ]*** մի վաճառական, նա պիտի տայ 100 Մանա**** արծաթի և

*) Հաւանօրէն այստեղ յիշատակուած «անձը» պիտի հասկանալ գերի, ստրուկ:

**) Բառացի կերպով «իւր ձեռքով»:

***) Կարթագոճերի մէջ [] առնուած բառերը բնագրի մէջ չկան:

****) Ս. Գրքի մէջ ամենից աւելի յիշատակուած ծանրութեան

ապագային նա ազատ է. եթէ Luyya կամ Palâ քաղաքի հողի վերայ է [պատահած սպանութիւնը], նա պիտի տայ 100 Մանա արծաթ և վերականգնել նորա ստացուածքը. եթէ Hittite-քաղաքի հողի վերայ է, ապա նա պիտի անէ նոյնը:

§ 6.— Եթէ մէկը, այր կամ կին, մեռնէ քաղաքի մէջ, ապա նորա մեռած վայրի մօտ եղած 100 հողաչափ մշակուած հող պիտի տուգանք վճարէ:

§ 7.— Եթէ մէկը հարուածէ մի ազատորեար և նորա ատամներէն մի քանիսը թափէ, նախապէս պիտի վճարէ մի Մանա արծաթի, և ապա պիտի վճարէ 20 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 8.— Եթէ մէկը հարուածէ մի ստրուկ կամ ստրկուհի և մի քանի ատամ թափէ, նա պիտի վճարէ 10 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 9.— Եթէ մէկը հարուածէ մէկի գլխին, նա պիտի վճարէ 6 շիկել արծաթի. հարուածի համար նա պիտի վճարէ 3 շիկել. պալատին պիտի վճարէ 3 շիկել: Եթէ պալատի թագաւորը ներէ նորան, նա պիտի վճարէ [միայն] 3 շիկել մի հարուածի համար:

§ 10.— Եթէ մէկը հարուածէ մէկին և [այդ հարուածը] հետեւանք ունենայ, ապա այդ [հարուածող] անձը պիտի

չափերն են, — տաղանդ և սիկղ. երբեմն այնտեղ յիշատակութիւն ենք գտնում, թէ տաղանդը քանի սիկղ ունէր: Բաբելոնի մէջ մի տաղանդ բաղկացած էր 60 մնասից [==Բաբելական և Հրէական բառն էր Մանա, Հայ թարգմանութեան մէջ մնաս] և իւրաքանչիւր մնաս ունէր 60 սիկղ, որով տաղանդն ունէր 3600 սիկղ: Փիւնիկան չափը տարբեր էր. նոքա մնասը բաժանում էին 50 սիկղի և դիտանականների ոմանց կարծիքով նոյնն էր և հրէաների համար, թէև այդ մասին շատ դրական ապացոյցներ չունենք: Մնաս բառը յիշատակուած չի կայ Հին կտակարանի մէջ, եթէ ի նկատի չառնենք Դանիէլ Ե. 25ի մէջ յիշատակած «...Մանէ, Թեկել, Փարէս, և այս է մեկնութիւն բանից. Չափեաց Աստուած...»: Գիտնականներից ոմանք այդ Մանէ-Mene բառը հասկանում են ճիշդ այդ ըմբռնմամբ:

հատուցումն [?] անէ. նա պիտի վճարէ [հարուած ստացող] մարդուն դորա փոխարէն, այդ [հարուած ստացած] մէկը պիտի լինի նորա տանը, մինչեւ իւր ապագինումը. երբ առողջացաւ նա պիտի տայ նորան 6 շիկել արծաթի և բժշկի վճարը և գործի փնասն [եւս պիտի] վճարէ:

§ 11.— Եթէ մէկը կոտորէ ձեռքը կամ ոտքը մի ազատորեարի, ապա պիտի վճարէ 20 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 12.— Եթէ մէկը կոտորէ ձեռքը կամ ոտքը մի ստրուկի կամ ստրկուհու, նա պիտի վճարէ 10 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 13.— Եթէ մէկը ջարդէ քիթը մի ազատորեարի, նա պիտի վճարէ մի Մանա արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 14.— Եթէ մէկը ջարդէ քիթը մի ստրուկի կամ ստրկուհու, նա պիտի վճարէ 3 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 15.— Եթէ մէկը կտրէ ահանջը մի ազատորեարի, նա պիտի վճարէ 12 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 16.— Եթէ մէկը կտրէ ահանջը մի ստրուկի կամ ստրկուհու, նա պիտի վճարէ 3 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 17.— Եթէ մէկը մի ազատ կնոջ յղութիւնը վիժելու պատճառ դառնայ, լինի այդ ինն ամսուան, լինի այդ տասն ամսուան, նա պիտի տայ 10 շիկել արծաթի, եթէ հինգ ամսուան է, նա պիտի տայ 5 շիկել արծաթի և ապագային նա ազատ է:

§ 18.— Եթէ մէկը մի ստրկուհու յղութիւնը վիժելու պատճառ դառնայ, լինի այդ տասն ամսուան, նա պիտի վճարէ 5 շիկել արծաթի:

Հիթիթեան Օրէնսգրքի այդ օրէնքները համապատասխան են Համուրապի օրէնքների § 195-214ին: Ասորական օրէնքների համապատասխան յօդուածներ դեռ եւս յայտնի չեն:

Վերն առաջ բերած օրէնքների մէջ կենցաղական-իրա-

ւական հասկացողութեան հետաքրքրական մի գիծն այն է, որ մարդասպանն իրաւունք ունի չորս կամ երկու անձրն տալով սպանուածի փոխարէն՝ ազատ արձակուել: Այդ գիծն ապացոյց է այն տեսութեան, որ Հիթիթները փոխփրէժի, արնեզնի ըմբռնումը չունէին, ինչ որ երբայական եւ բաբելական օրէնքի հիմքն էր կազմում: Անձնական մարմնական վնասների բնաւորութիւնն եւս, — ինչպէս ատամ, բիթ, ականջ կորցնելու պարագաները, — ցոյց է տալիս որ Հիթիթների կենցաղական հասկացողութեան մէջ գոյութիւն չունէր սեմական օրէնքների lex talionis գաղափարը, ինչ որ այնքան ակնբաղխ է Համմուրապէի, ինչպէս Հնգեմատեանի օրէնքների մէջ, որով վնասուողն իրաւունք ունէր համանման վնասի վրիժառութեամբ լուծած տեսնել իւր իրաւական ըմբռնումը:

Ս Տ Ր ՈՒ Կ Ն Ե Ր Ի Օ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր :

§ 19. — Եթէ Luyya քաղաքի բնակիչներից մէկը որ և է անձն, այր թէ կին, փախցնէ Hittite քաղաքը և նորան յանձնէ Arzuvaի - մէջ մի տիրոջ և նա փախչէ (?), ապա նա կրկին պիտի իւր տունը վերադառնայ: Եթէ Hattushash քաղաքի մէջ Hittite քաղաքից մի անձն փախցնէ Luyya քաղաքից մէկը և Luyyaի - մէջ նորան յանձնէ [մի տիրոջ] — առաջնի համար նա պիտի տայ 12 անձն, իսկ այժմ 6 անձն և ապագային ազատ է [պատասխանատուութիւնից]:

§ 20. — Եթէ Hittite քաղաքի բնակիչը յափշտակէ Hittite քաղաքի բնակչից մի ստրուկ, Luyya քաղաքի հողի վերայ և բերէ նորան Hittite քաղաքի հողը, եթէ նորա տէրը գտնէ (?) նորան, ապա նա պիտի վճարէ 12 արծաթ սիկլ, և ապագային ազատ է:

§ 21. — Եթէ մէկը Luyya քաղաքի բնակչից գողանայ մի գերի Luyya քաղաքի հողի վրայ և բերէ նորան Hittite քաղաքի հողը, եթէ տէրը գտնէ նորան, ապա նորան պիտի տայ իւր գերին, ոչ մի հատուցում պիտի չվճարէ:

§ 22.— Եթէ մի ստրուկ փախչէ և մէկը [գտնէ] և վերադարձնէ նորան. եթէ մի վաճառական բռնէ նորան և տայ նորան կաշէ կօշիկներ, եթէ այդ [իրողութիւնը] եղած էր գետի այս կողմը, նա պիտի վճարէ 2 արծաթ սիկլ. եթէ այդ եղած էր գետի միւս կողմը, նա պէտք է տայ 3 արծաթ սիկլ:

§ 23.— Եթէ մի ստրուկ փախչէ և գնայ Luyya քաղաքի հողը և ապա մէկը վերադարձնէ նորան [իւր տիրոջը], ապա նա [=ստրկի տէրը] պէտք է տայ նորան 6 արծաթ սիկլ: Եթէ նա փախչէ թշնամու երկիրը և մէկը յետոյ վերադարձնէ նորան, նա [=տէրը] պէտք է տայ նորան այդ մէկին [=վերադարձնողին]:

§ 24.— Եթէ մի ստրուկ կամ ստրկուհի փախչէ և բռնուի իւր տիրոջ հնոցի (?) մէջ, իբր վարձատրութիւն նա պիտի վճարէ [=վերադարձնողին] մի տղամարդու տարեկան ծառայութեան վարձագին կամ... արծաթ սիկլ, իսկ ստրկուհու համար մի տարուայ [վարձագին] և 40 արծաթ սիկլ:

Այս օրէնքները մեծ նմանութիւն ունին բաբելական Hammurapi օրէնքների § 14—20ին եւ Հին Կտակարանի Ելից ԻԱ. 16 եւ Բ. Օր. ԻԳ. 15, որոնցից առաջինը մահուան պատիժ է նշանակում մարդ գողնալու եւ ծախելու համար. իսկ վերջինը արգելք է դնում վերադարձնել մէկի տան մէջ ապաստանարան գտած ստրկին իւր նախորդ տիրոջը: Ստրկութիւնը Հրէաների մէջ այնպիսի որոշ հաստատութիւն գտած դրութիւն չէր. ինչպէս էր Բաբելոնի մէջ (Հմմտ. Ել. ԻԱ. 2—6, — Բ. Օր. ԺԵ. 15—18. — Ղեւտացւոց ԻԵ. 25—46): Պէտք է նկատել, որ Հիթիթեան օրէնքները տեղական քաղաքական եւ տնտեսական պայմանների արդիւնք էին եւ որ դեռ եւս Ք. Ա. տասն եւ չորրորդ դարում Հիթիթեան տիրապետութեան սահմանների մէջ ստրուկների գինը շատ աւելի բարձր էր, դրամական արժէքով, քան Բաբելոնի մէջ, եթէ դար իսկ առաջ:

ՕՏԱՐԻ ԽՈՀԱՆՈՑԻ ԻՐԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆ:

§ 25.— Եթէ մէկը եփէ [ուրիշին պատկանող] մի պըտուկի կամ կոնքի (?) մէջ, նա պէտք է վճարէ 6 արծաթ

սիկղ . նորան որին է պատկանում նա պէտք է տայ 3 սիկղ եւ 3 սիկղ (թագաւորի) պալատին : Եթէ պալատի թագաւորը ներէ այդ , նա պէտք է տայ 3 սիկղ նորան , որին էր պատկանում եւ ապագային նա ազատ է :

Այսպիսի մի օրէնք չկայ ո՛չ Հրէական եւ ո՛չ Բաբելական օրէնքների շարքում : Մի ըմբռնում, որ բուն տեղական է եւ ինքնուրոյն :

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ :

§ 26 .— Եթէ մի դաշտ որ մէկը . . . :
 անձը պիտի տայ
 :

§ 27 .— Եթէ մէկը կին առնէ եւ բերէ նորան (իւր տունը) եւ նէ օժիտ դնէ այնտեղ , եթէ կինը մեռնէ , այրը պիտի օժիտը վերադարձնէ նորան , որից ստացել է . իսկ եթէ նէ մեռնէ իւր հօր տանն , ապա օժիտը զաւակներինն է . այրը պիտի չառնէ այն :

§ 28 .— Եթէ մի աղջիկ նշանուած է մի մարդու եւ մի ուրիշն ամուսնանայ ներա հետ , եւ ապա առաջին մարդը ցանկանայ (ստանալ) ներան , պէտք է նորան վերադարձնել ներան . եթէ հայրը եւ մայրը չկամենան վերադարձնել ներան եւ եթէ հայրը եւ մայրը տան ներան մի այլ մարդու , ապա հայրը եւ մայրը պիտի վերադարձնեն ներան : Եթէ հայրը եւ մայրը մերժեն , ապա այդ մէկը կարող է ներան յափըշտակել (?) :

§ 29 — Եթէ մի կին նշանած է մէկին եւ նա վճարել է հարսնեգինը եւ հայրն ու մայրը յետոյ լաւ կարծիք չունեն տղամարդու մասին եւ յետ են առնում ներան մարդուց , ապա նոքա պիտի վճարեն նորան կրկին (չափով) հարսնեգին :

§ 30 .— Եթէ մէկը չի առնում կնոջը եւ կամ մերժում է , ապա վճարած հարսնեգինը կորցնում է :

§ 31 .— Եթէ մէկը գնում է մի սարուկ աղջիկ եւ այրը հաւանում է ներան եւ իւր կինն է առնում եւ նէ զաւակներ է բերում այդ տան մէջ եւ ապա նոքա անհամաձայն են լինում եւ կռւում , նոքա պէտք է տունը բաժանեն իրենց մէջ .

այրը մի առէ՛ք զաւակները և կիներ պիտի առնէ մի զաւակ :

§ 32. — Եթէ մի ստրուկ առնէ մի (ազատ) կին , նոցա օրէնքը նոյնն է :

§ 33. — Եթէ մի ստրուկ առնէ մի ստրուկ աղջիկ , նոցա օրէնքը նոյնն է :

§ 34. — Եթէ մի ստրուկ վճարէ հարսնեգին մի կնոջ համար և ներան իւր տունը տանէ , այնուհետեւ ոչ ոք պիտի յետ չառնէ ներան :

§ 35. — Եթէ մի ակնագործ (?) կամ մի հովիւ կին առնէ և հարսնեգին չվճարէ , ապա նա երեք տարի (իբր) ստրուկ պիտի ծառայէ :

§ 36. — Եթէ մի ստրուկ հարսնեվճար տայ մի ազատ աղջկայ (համար) և իբր ամուսին ապրէ ներա հետ , ոչ ոք այնուհետեւ պիտի առնէ ներան նորանից :

Ամուսնական այս օրէնքները կարելի է համեմատել Hammurapի օրէնքների § 128—161ի եւ Հնգեմատեանի համապատասխան օրէնքների հետ , որոնք նոյն խնդիրներին են վերաբերում: Պէտք է նկատել , որ Հիթիթեան օրէնագրքի կանոնները շատ աւելի կարճ են , պարզ . այդ օրէնքների մէջ գոյութիւն չունեն նաեւ ապահարզանի բարդ խնդիրներ , որ այնքան մանրամասնաբար վերլուծութեան է ենթարկւում Բաբելական օրէնագրքի , մանաւանդ Հրէական օրէնքների մէջ: Բաբելոնի օրէնքները , համեմատած Ս. Գրքի օրէնքների հետ , մեծ տարբերութիւն ինչպէս եւ մեծ նմանութիւններ ունեն: Ո՛չ Ս. Գրքի Հրէական եւ ո՛չ Հիթիթեան օրէնքների մէջ կայ այն , ինչ որ պարունակում է Բաբելական § 128ը — «Եթէ մէկը կին առնէ եւ պայմանագրութիւն չունենայ ներա հետ , այդ կինը ամուսին չէ»:

Մեր առաջ դրած Հիթիթեան օրէնքները այնպիսի մի ժողովրդի իրաւաբանական ըմբռնումների խտացում է , որը իւր յետուր մեծ քաղաքակրթական լայն փորձառութիւն չունի: Արդարութեան հիմք կազմող ըմբռնումները երկուքի մէջ եւ (Բաբելական եւս Հիթիթեան) նոյնն են:

Միաժամանակ նոքա հանրամարդկային խղճամտութեան եւ արդարութեան ըմբռնման տեսակէտներն են, որով երկու օրէնսգրքերն եւս կազմուած են: Ստրուկների մասին եղած օրէնքները մի նոր եւ հետաքրքրական լոյս են սփռում Հիթիթեան օրէնքների վերայ, շատ աւելի բարձր ու մարդկային, քան Բաբելական օրէնքներն են արտայայտում:— Նոքա իրաւունք ունէին սեփականութիւն ունենալու, հարստութիւն դիզելու, անձնական դրամ եւ շահ ունենալու, որով կարող էին հարսնեգին վճարել առած կնոջ համար, ամուսնանալ ազատ կնոջ հետ եւ օրէնքի պաշտպանութիւնը վայելել:

ՕՐԷՆՔ ԱՒԱԶԱԿՆԵՐԻ ԴԷՄ :

§ 37. — Եթէ մէկը ամուսնանայ մի կնոջ հետ եւ ապա մի աւագակ յարձակուի նոցա վերայ եւ ապա երկու կամ երեք մարդ սպանուի, ապա դորա դէմ պատիժ չկայ. «Աւագակին ոչինչ պարտական ես»:

§ 38. — Եթէ դատարան (?) դիմող անձեր ճանապարհին յարձակում ունենան աւագակների կողմից եւ նոքա պաշտպանութիւն մահակներով եւ փայտերով եւ ծանր վիրաւորեն աւագակներին եւ նոքա [=աւագակները] մեռնեն, ապա ոչ մի պատիժ չկայ այդպիսի դէպքում:

Օրէնքի այս երկու յօդուածի տպաւորութիւնն այն է, որ կամ մարդիկ չափազանց անարժէք էին, որ սպանութիւնը հետապնդելու իսկ տեղիք չէր տալիս, եւ կամ սպանութիւնն այնքան սովորական էր, որ չարժէր այդ մասին մտահոգուել: Օրէնքի այս երկու յօդուած կազմողները միանգամից փակած են սպանութեան հետեւող հետապնդումների բոլոր դռները: Հետաքրքրական համեմատութիւնը Hammurapի § 21—25 յօդուածների հետ, ուր նոյն պարագաների մէջ մահուան պատիժ է սահմանւում յարձակուող աւագակների համար: Հրէական օրէնքները եւս աւելի մերձակից հասկացողութեամբ են կազմուած Բաբելականին, երկ. Օր. ԻԱ. 1—9, թէեւ Խորայէլի մէջ սպանուածի ժառանգներին հատուցում չէր տրուում, սակայն սպանութիւնը կատարուած մերձաւոր վայրի

առաջներին (ծերակոյտ) թեթեւ զոհաբերութիւն էր տրուում անպարտ արիւնից քաւուելու համար:

ՎԱՐՁՈՒ ԵՒ ԱՒԱՏԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ:

§ 39.— Եթէ (մէկը) մի ուրիշի դաշտերն առնէ մշակելու (?=բռնի) համար եւ մի ուրիշի [դորա փոխարէն] առաջարկէ մօռ եղած դաշտեր, ապա նա պիտի չմշակէ (?) այն [բռնութեամբ]:

§ 40.— Եթէ մի մարտիկ անհետանայ եւ հողի վերակացուն գայ եւ ասէ, — «Սա իմ ռազմական աւարս է եւ իմ ագարակս» եւ սեփականացնէ զինուորի հողը, եւ զինուորի պարտականութիւնն եւս [յանձն առնէ], նա պէտք է ստանայ [այն] եւ հողային մշակութեան գործ կատարէ: Եթէ մերժէ զինուորական պարտականութիւնը, նա պէտք է ագարակը թողնէ եւ կորցնէ զինուորի հողի [իրաւունքը] եւ [նոյն] քաղաքի մարդիկը պիտի մշակեն հողը: Եթէ թագաւորը շնորհէ այն ռազմական մի գերու, պարտաւոր են տալ նորան եւ նա պէտք է մշակէ այն:

§ 41.— Եթէ մի հողի վերակացու անհետանայ եւ մի (ուրիշ) հողի վերակացու գայ եւ մի զինուոր ասէ, «Դա իմ ռազմական - աւարս է եւ իմ ագարակս է այս» եւ սեփականէ հողի վերակացուի դաշտը, ապա նա պիտի վճարէ զինուորական պարտականութիւնը: Եթէ նա մերժէ զինուորական պարտականութիւնը [կատարել], ապա պարտաւոր են տալ այն պալատին եւ նա է, որ հողի [տիրութիւնը] կ'ստանայ:

Այս յօդուածները պէտք է համեմատել Hammurapի օրէնքների § 26—41ի հետ: Հաւանական է, որ Հիթիթեան օրէնքի մէջ յիշատակուած «Հողի վերակացու» հասկացողութիւնը նոյնն էր, ինչ որ Բաբելոնեան Օրէնքագրքի «Հարկաժողով» ըմբռնումը եւ երկուսի պաշտօնն եւս նոյնը: Յամենայն դէպս նոցա բաշխումը հողերի եւ նոցա կապալով տալը զինուորներին (=մարտիկ) որոշ տարբերութիւն էր դնում այդպիսի հողերի եւ ժողովրդի ծեռքն եղածների մէջ, որով զինուորներին տրուած հողերի մշակութիւնը որոշ զինուորական պարտականութիւններ էին դնում ստացողների վերայ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս

Օսմանեան տիրապետութեան նախնական շրջանի մէջ:
(Հմմտ. J. von-Hammer. Geschichte des Osmanischen
Reiches.- H. S. Williams: The Historian's History of
the World, vol. 24, page 317):

ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ ԵՒ ՎՆԱՍՆԵՐ:

§ 42.— Եթէ վարձէ մի մարդ և ուղարկէ նորան
ոռոգելու (?) և նա մեռնէ, նա պիտի վճարէ նորա թոշա-
կը, բայց պատիժ չկայ: Եթէ նա թոշակով չվճարէ, պէտք
է տայ 1 աւնձն: Պէտք է իբր թոշակ տայ 12 արծաթ սիկլ.
Կնոջ թոշակը 6 արծաթ սիկլ է:

§ 43.— Եթէ մի մարդ իւր հորթը գետի ծանծաղն
անցնել տայ և մի ուրիշը դուրս հանէ նորան, ապա նա
(վերջինս) կարող է հորթի պոչն առնել: Եթէ հորթը անցնի
գետը, բայց հորթի տէրը խեղդուի, ապա նա կարող է
առնել հորթը:

§ 44.— Եթէ հրդեհի ժամանակ մի մարդ դուրս հանէ
(=ազատէ) մէկին և ինքը մեռնէ, նա (=ազատուածը)
իւր փոխարէն մի տղայ պիտի տայ (=ազատողին). եթէ մէ-
կը մի մարդ ոտքի կանգնեցնէ, նա պէտք է յարմար վար-
ձատրութիւն ստանայ, եթէ այդ բանը պատահել է մար-
դու դաշտի կամ բակին մէջ նա պիտի այն ստանայ, [վար-
ձատրութեան] չափը թագաւորի դատարանինն է [=որոշե-
լու իրաւունքը]:

§ 45.— Եթէ մէկը գործիքներն առնէ [ձիւսի] և նա
(=առնողը) յետոյ վերադարձնէ տիրոջը գործիքները, նա
(=տէրը) պիտի ազատ արձակէ նորան. եթէ չվերադարձնէ,
նա (=տէրը) կարող է նորան բանտարկել տալ:

Այս օրէնքների զուգադիր չկան միւս օրէնքների մէջ:
§ 42 կարելի է զուգադրել Hammurapiի օրէնքների § 257,
258ին, սակայն երկուսի նմանութիւնը միայն գործաւորի
վարձատրութեան յիշատակութիւնն է, իսկ օրէնքներն
ըստ էութեան տարբեր են: § 44 կարելի է զուգադրել
Բաբելական օրէնքի § 25ին, սակայն այնտեղ ակնարկը

հրդեհի պահուն պատահած գողութեան մասին է, այն ինչ այստեղ հրդեհից ազատելու պարագան է էականը: § 45, ինչպէս եւ Բաքելականի § 259, 260, վերաբերում է գործիքների գողութեան, բայց երկուսի եզրակացութիւնը բոլորովին տարբեր է, Բաքելականը գողութեան համար տուգանք է սահմանում: § 43 ո՛չ Բաքելական եւ ոչ Հրէական օրէնքների մէջ իւր զուգադիրն ունի:

ՀՈՂԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵՄԼ ԱՅԼ ՕՐԷՆՔՆԵՐ:

§ 46. — Եթէ մի գիւղի մէջ մէկը որեւէ դաշտեր է ստանում ինչպէս վարձակալութիւն եւ այդ դաշտերն ամբողջապէս իրեն են տուած, նա պէտք է վճարէ դաշտերի վարձագինը: Եթէ միայն մի մասն է տրուած նորան, նա պէտք է վարձագինը վճարէ, այլ միայն իւր հայրենական տան (— վերաբերեալ) վարձագինը: Եթէ նա հողն ստանում է մի հողատիրոջից պատերազմական պարտականութեան (կատարելու խոստման) հետ, կամ գիւղի մարդիկն են տալիս նորան դաշտերը, նա պէտք է վճարէ վարձագինը:

§ 47. — Եթէ մէկը մի դաշտ է ստացել թագաւորից իբր ընծայ եւ իւր պարտականութիւնը չէ կատարում, թագաւորը կարող է առնել հացը նորա սեղանից եւ տալ նորան: Եթէ մէկը մի դաշտ է ստանում մի զինուորականից, նա պարտաւոր է վճարել դաշտի վարձագինը: Եթէ նա ստացել է միայն դաշտի որոշ մի մասը, նա պարտաւոր չէ վարձագին վճարել: Եթէ նա ստանայ դաշտը զինուորական ծառայութեան պայմանով եւ կամ եթէ առաջները տալիս են այն (նորան), նա պէտք է իւր պարտականութիւնը կատարէ:

§ 48 — Ոռոգիչը* պէտք է իւր պարտականութիւնը կատարէ, բայց ուր որ ոռոգիչը չէ գործում, մշակավայրի**

*) Ոռոգիչ (*irrigator, irrigateur*), Ղարաբաղի բարբառի մէջ ունենք ջուար բառը դորա փոխարէնը, որ նշանակում է 1) ջուր անող (= ջուր արար = ջուր (բար) ար = ջրարար. 2) առհասարակ մարդ, անձն, 3) ջրերի ոռոգման հսկող պաշտօնեայ (միւսք պարսկ.):

**) *Plantation*.

մարդիկներին և ոչ մէկը կարող է գրաւել իւր (խաղողի այգին)։ Նա որ ոռոգչի գործն է կատարում, նա և կ'ու-
նենայ իւր աշխատութեան (վարձը=պտուղը)։ Իսկ նա (= ոռոգիչը) դատարկաձեռն կ'երթայ։ Աշխատող ոռոգիչը պէտք է յետոյ ստանայ։

§ 49.— Եթէ ջուարը գողանայ, նա վարձատրութիւն պիտի չստանայ։ Եթէ ընկերակցութեան մէջ է, ընկերակ-
ցութիւնը պիտի (վնասի) հատուցումը կատարէ։ Եթէ ամէնքը բռնուին գողութեան մէջ, ապա մէկը (=բռնողը) կարող է պատժել ամէնքին կամ բանտարկել նոցա։ ապա նա որ բռնել է մէկին, այդ բռնողը պէտք է նորան թագաւորի բանտն ուղարկէ։

Այս յօդուածներինց երեւում է, որ Հիթիթեան պետու-
թեան հողերը կամ պետականացուած էին, այն է կամ հարստութեան եւ թագաւորին էին պատկանում, եւ կամ համայնքներին ու քաղաքներին էին պատկանում, եւ նոցա կողմից շնորհւում էին անհատների, պետական որոշ ծառայութեանց փոխարէն եւ կամ վարձագնով։ Բաբելա-
կան եւ Երրայական օրէնքների մէջ նոյն հասկացողու-
թեամբ օրէնքներ գոյութիւն չունեն։ մօտաւոր նմանո-
թիւն այդ օրէնքների Բաբելական այն օրէնքներն են, որով հողը տրւում էր զինուորներին, պետերին եւ հարկահաւաք-
ներին։ Բաբելական օրէնքների § 26—41 շատ աւելի ման-
րամասնութիւններ եւ իրաւական յարաբերութիւններ են բովանդակում այս նկատմամբ։ Բաբելական հարկահա-
ւաքները յիշեցնում են Սողոմոնի «Գործակալ»ները։—
(Գ. Թագ. Դ. 7 եւ շար.) որոնք «բերէին պատարագս եւ ծառայէին», այսինքն հարկ էին տալիս եւ զինուորական ծառայութիւններ կատարում։

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԻՑ ԾԵՐՊԱԶԱՏՆԵՐ։

§ 50.— մարդիկ, որոնք ապրում են Nirik քաղաքի մէջ, որ ապրում են Arinnaի մէջ, որ ապրում են Ziplandaի մէջ, ամէն գիւղի քրմեր,— նոցա տներն ազատ

են և նոցա ընկերակիցները պիտի կատարեն պարտականու-
թիւնը: Եթէ մէկը ապրէ Arrina քաղաքի մէջ 11 ամիս,
ապա նորա տունը, նորա տան շրջափակի մէջ եղած ձի-
թահանը ազատ են [տուրքից]:

§ 51.— Սորանից զատ, նա որ Arinnaի մէջ ոստայնանկ
է և որի տունն ազատ էր, որի ընկերակիցները և ազգա-
կիցներն ազատ էին, այժմ ազատութիւնը [միայն] իւր
տան համար է. իւր ընկերակիցները և իւր ազգակիցները
պէտք է հարկ վճարեն նորա փոխարէն: Նոյնն է և Zippa-
landa* քաղաքի մէջ:

§ 52.— Քարաշէն տան ստրուկը, թագաւորի որդու
ստրուկը, որ կալուած (?) վարձած է,—ամէն մի զինուո-
րական անձն, որ իւր դաշտերն է աւերում, պէտք է հարկ
վճարէ նորա փոխարէն:

§ 53.— Եթէ մի զինուոր եւ իւր ընկերակիցները, ըն-
կերչակած, մլեասներ են հասցնում եւ բնակւում են միատեղ.
Եթէ իրենց բնակութեան մէջ կան 10 հոգի, զիւորները 7 հոգի
եւ ընկերակիցները թուով 3 հոգի, իրենց ընկերակցութեան
բնակարանի տաւարն ու ոչխարը պէտք է բաժնեկցին համեմա-
տական [չափով]: Եթէ մէկը ստանայ թագաւորից որեւէ պար-
գեւ կալուածագրով եւ նոքա նախապէս արդէն բաժանած
են եղել իրենց դաշտերը, ապա զինուորները պիտի ստանան
չնորհուածի երկու երրորդը, եւ ընկերակիցները պիտի առ-
նեն միւս երրորդը:

§ 54.— Բացի սորանից, — Սկիւթացի զինուորները,
Shala զինուորները, Tamalki քաղաքի [ց եկած] զինուոր-
ները, Khatra քաղաքի [ց եկած] զինուորները, Zalpa քաղա-
քի [ց եկած] զինուորները, Tashkhina քաղաքի [ց եկած]
զինուորները, Khemuwa քաղաքի [ց եկած] զինուորները,
աղեղնածիգ [զինուորները], հիւսնները, անտառի մէջ գոր-
ծողները և վերահսկող մարդիկ պարտաւոր են կամ կատա-

*) Այստեղ այսպէս յեղած, § 50ի մէջ տարբեր:

ին [զինուորական] պարտականութիւնները և կամ գործադրել տալ պարտականութիւններ [կատարումն] :

§ 55. — Երբ Huttushash-ի բնակիչները գան և խնդրեն թագաւորի հօրը* և ասեն — «Քանի որ ոչ ոք տուած է մեզ հողաբաժին» և ասեն — «Մենք վերակացու այդ հողի», թագաւորի հայրը պէտք է ասէ ժողովի մէջ, — «Գնացէք, ուրեմն, տէր եղէք. քանի որ դուք հողատէրն էք, այդպէս թող լինի» :

§ 56. — Եթէ մէկը թագաւորի պատերազմական արշաւանքի ժամանակ պարտաւոր լինի բերդի-ծառայութեան պարտականութեան և այդ պարտականութիւնը լինի այգեգործութիւն (նա որ հանքի գործաւոր է, այդպիսի պարտականութիւն չունի), այգեպանները պարտաւոր են կատարել ծառայութիւնը (այգին մշակելու) :

*) «Հայր» էր կոչւում թագաւորի առաջին գործակատարը, մեծ-եղարքոսը, վեզիրը :

Եգիպտոսի Էլ-Ամարնայի մէջ 1887—88ի ձմեռը Բաբելական լեզուով և գրութեամբ գտնուած նամակների մէջ, կան բազմաթիւ նամակներ ուղղուած Եգիպտոսի թագաւոր Ամէնոփիս Գ.ին և Ամէնոփիս Դ.ին (1411—1357 թ.Ա.), Սիրիայի և Պաղեստինի մէջ գտնուող Եգիպտոսին հարկատու իշխանների կողմից : Դոցա մէջ կան երկու նամակ՝ ուղղուած Dûdu (Դաւիթ) անունով Սեմական ցեղի մի անձի, որ Եգիպտոսի արքայական պալատի մէջ յարանման դիրք և դեր ունէր, ինչպէս Յովսէփը, այն է Եգիպտոսի կառավարիչ, ինչպէս պատմում է Ս. Գիրքը (Ծննդ. ԽԱ. 39 և շար. — Ծ. 26 ևն.) :

Այդ նամակների մէջ կան հետեւեալ արտայայտութիւնները :—
Նամակ Ա. —

1. — Իմ Տէր, իմ Հայր Դուստուն
2. — Խօսում է Aziru, իւր որդին, իւր ծառան
3. — Իմ հօր ոտքներն եմ ընկնում... ևն :

Նամակ Բ.

1. — Իմ Տէր, իմ Հայր Դուստուն
2. — Խօսում է Ազիրուն, քո ծառադ :
3. — Իմ Տիրոջ ոտքերի առջն եմ ընկնում... ևն.

Տես Winckler und Abel: Thontafelnfund von El-Amarna, IV. 40. — Հմտ. Knudtzon; Die El-Amarna Tafeln, No. 158. —

Հիթիթեան պետութեան հողերն, ինչպէս վերը նկատել տուինք, հասարակաց սեփականութիւն էին: Նոցա, որոնց հող գրաւելու եւ մշակելու արտօնութիւն էր շնորհւում, — թագաւորից կամ քաղաքի ու գիւղելի համայնքներից, — պարտաւոր էին որոշ գինուորական պարտականութիւններ կատարելու եւ որոշ տարեկան արմտիք հասցնելու եւ վճարելու: Այս յօդուածներով որոշուում են նոցա իրաւունքները, որոնք այդ պարտականութիւնները չէին կատարում եւ կամ աշատ էին պարտականութեանց կատարումից:

Հողը պետական դարձնելու դրութիւնը գտնուում ենք նաեւ Եգիպտական Հարստութեան որոշ շրջանների ժամանակ իրականացած: Ծննդ. ԽԴ. 14—26 պատմութեամբ հողը Փարաւոնի կատարեալ սեփականութիւնն էր ամբողջ Եգիպտոսի մէջ, բացի բրմական դասին եւ տաճարներին պատկանած հողերից: Խրաքանչիւր տաճարի էր պատկանում ոչ միայն իւր շուրջն եղած հողերը, այլ հեռաւոր հողային կալուածների ընդարձակ սեփականութիւններ ունէր, որոնցից մեծամեծ օգուտ էր ստանում: Թէ ինչպիսի չափերի էր հասնում այդ հարստութեան չափը՝ երեւում է այն դրութիւնից որ քսան եւ քսանմէկերորդ Հարստութեան ժամանակ, Հիմոն-Ռէի ժամանակ, Եգիպտոսի հողերի միայն մի երրորդը Փարաւոնին էին պատկանում, իսկ երկու երրորդը բրմական դասին եւ տաճարներին: Հողը Փարաւոնի ձեռքի մէջ կենդրոնացնելով ժառանգական կալուածատիրութեան հիմքն ըստ ինքեան ջնջւում էր. կուսակալը կամ իշխանը չէր կարող իւր հողերը իւր որդուն թողնել իբր ժառանգութիւն, առանց Փարաւոնի հրամանի: Արքունիքն այսպիսով դիւրին հարկահաւաքութեան դրութիւն էր ստեղծած. — Հողի ամբողջ եկամուտի մէկ 5րդ-ը պատկանում էր հողի տիրոջ, Փարաւոնին, որը հետզհետէ արեւելի մէջ վերածուեց մէկ 10րդ-ի: Զինուորական ծառայութիւնը եւ պետական պաշտօնի համար հողով վարձատրելու իրաւունքն եւս թագինը լինելով՝ Եգիպտոսի թագաւորները տեղական մանր իշխանու-

Թիւնների աստիճանից հնարաւորութիւն ստացան բարձրանալու Արեւելքի ամենամեծ կայսրութիւններից մէկին*:

Հրէական օրէնքների մէջ համապատասխան զուգահեռութիւններ չենք գտնում այս յօդուածների, քանի որ նոցա հողատիրական եւ հողի բաշխման օրէնքները բոլորովին այլ իրաւական ըմբռնումներով էին ղեկավարւում: Իսրայէլի որդիները հողն ունէին միայն վարձու դրութեամբ. սակայն հողարտէրը, պատերազմի պահուն ենթակայ էր զինուորական ծառայութեան: Սակայն Բ. Օր. Ի. 5—7 որոշ բացառութիւններ ունի այդպիսիների նկատմամբ— «Այր որ, որոյ շինեալ իցէ տուն նորաշէն եւ ոչ իցէ արաքեալ նուակատիս... այր որ, որոյ տնկեալ իցէ այգի եւ չիցէ ուրախ լեալ ի նմանէ (=առաջին պտուղը չէ ստացած) ... Այր, որոյ խօսեցեալ իցէ կին եւ չիցէ առեալ զնա» ... այդպիսիները ծերպագատ էին պատերազմի պարտականութիւններից: Հետաքրքրական է եւ մի այլ գասի ազատութիւնը. «Այր որ որ երկնչիցէ եւ վատասիրտ սրտիւ իցէ» ... այդպիսիներն եւս ազատ էին պատերազմից (Ի. 8: ԻԳ. 5): Վերջին ազատութեան ըմբռնումը չունին ո՛չ Բաբելական եւ ոչ Հիթիթեան օրէնքները: Պատերազմի պարտականութիւններից ազատ լինելու ըմբռնումը կար այդ երեք դրացի ժողովրդի մէջ, սակայն օգտւում էին տարբեր գասի անձեր եւ այլ տեսակէտներով:

ՀՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ ՍՊԱՆԵԼՈՒ ԵՒ ԳՈՂՍԵԱԼՈՒ ԴԷՄ:

§ 57. — Եթէ մէկը գողանայ մի լիւծուն եզ (եթէ այն զինի կէս տարեկան, զիւծուն եզ չէ. եթէ տարեւոր եզ է, նա լիւծուն չէ. եթէ այն երկու տարեկան եզ է, դա լիւծուն եզ է) մինչեւ այժմ պիտի վճարէր երեսուն պաճար. իսկ այժմ նա կարող է տալ 15 ձի. 5 ձի երկամենի, 5 ձի տարեւոր, 5 ձի վեց ամսական եւ ապագային նա ազատ է [պատասխանատուութիւնից]:

§ 58. — Եթէ մէկը գողանայ մի լիւծուն ձի (եթէ այն կէս տարեկան է, ապա լիւծուն ձի չէ. եթէ տարեւոր է,

*) M. E. Monckloun Jones: *Ancient Egypt from the records*, էջ 84—86 և շար.

ապա լիաճուճն ձի չէ. եթէ երկու տարեկան է, ապա լիաճուճն ձի է), մինչեւ այժմ նա պիտի տար 30 ձի. բայց այժմ նա կարող է 15 ձի տալ. 5 ձի երկամենի, 5 ձի տարեւոր, 5 ձի վեց ամսական, և ապագային ազատ է:

§ 59.— Եթէ մէկը գողանայ մի խոյ, մինչեւ այժմ պիտի տար 30 ոչխար, բայց այժմ նա կարող է տալ 15 ոչխար.— 5 ասրատու մաքի, 5 խոյ, 5 գառ կարող է տալ և ապագային նա ազատ է [պատասխանատու թիւնից]:

Վ Ա Յ Ր Ա Յ Ա Մ Տ Ա Ի Ա Ր Ե Ի Ձ Ի Տ Ա Ն Ե Լ:

§ 60.— Եթէ մէկը գտնէ մի լիաճուճն եղ և առնէ այն, և տէրը բռնէ նորան, պէտք է տայ 7 պաճար. 2 երկամենի, 3 տարեւոր և 2 վեց-ամսական պիտի տայ և ապագային ազատ է:

§ 61.— Եթէ մէկը գտնէ մի լիաճուճն ձի և առնէ այն և տէրը բռնէ նորան, պէտք է տայ 7 ձի. 2 հատ երկամենի, 3 տարեւոր և 2 կիսամեայ և ապագային ազատ է:

§ 62.— Եթէ մէկը գտնէ մի խոյ և առնէ տանէ այն, և տէրը բռնէ նորան, նա պէտք տայ 7 ոչխար. 2 ասրաբեր մաքի, 3 խոյ, 2 գառ պիտի տայ նա և ապագային ազատ է:

§ 63.— Եթէ մէկը գտնէ մի արօրի-եղ և գողանայ այն, ապա նա պիտի տայ 15 պաճար. բայց կարող է տալ 10 պաճար (այսպէս). 3 պաճար երկամենի, 3 միամեայ, 4 կիսամեայ կարող է տալ նա և ապագային ազատ է:

§ 64.— Եթէ մէկը գողանայ կառքի-ձի, պարագան նոյնն է:

§ 65.— Եթէ մի լիաճուճն կենդանի է, մի չը կրտած արու, եթէ մի....., չը կրտած արու, եթէ մի լեռնային խոյ է, չը կրտած արու մէկը գողանայ, հատուցումը նոյնն է. ինչ որ լիաճուճն կենդանու համար [է սահմանուած]. որովհետեւ դա նոյնն է:

§ 66.— Եթէ մի արօրի-եղ, եթէ մի կառքի-ձի, եթէ մի կով, եթէ մի լծատար էչ պատահաբար մտնէ գոմը (մէկի), եթէ մի կենդանի, մի չ'մալեալ արու, եթէ մի ասրաբեր մաքի, եթէ մի խոյ թափառէ [մէկի] կալուածի մէջ և (կալուածի) տէրը գտնէ և պահէ

լաւ վիճակի մէջ, նա [=կենդանու տէրը] ոչինչ կարող է անել նորան, որ բռնել է [կենդանին]:

§ 67.— Եթէ մէկը գողանայ մի կով, մինչեւ այժմ նա պիտի տար 12 պաճար. բայց այժմ պիտի տայ 6 պաճար. 2 պաճար երկամենի, 2 պաճար, տարեւոր, 2 պաճար կիսամեայ և ապագային ազատ է [նա պատասխանատու թիւնից]:

§ 68 — Եթէ մէկը գողանայ լուծի ընտելացած մի զամբիկ, պարագան նոյնն է:

§ 69.— Եթէ մէկը գողանայ մի ասրաբեր մաքի կամ մի խոյ, առաջ պիտի տար 12 ոչխար, բայց այժմ պիտի տայ 6 ոչխար. 2 (հատ) ասրատու մաքի, 2 խոյ, 2 գառ պիտի տայ նա և ապագային ազատ է:

§ 70.— Եթէ մէկը գողանայ մի եզ, կամ մի ձի, կամ մի ջորի, կամ մի էշ, և տէրը ստանայ (յետ) լաւ վիճակի մէջ, նա [=գողացողը] պիտի վճարէ կրկնակին և ապագային նա ազատ է:

§ 71.— Եթէ մէկը գտնէ մի եզ, մի ձի կամ մի ջորի, ապա նա պիտի քչէ նորան թագաւորի արգելափակը. բայց եթէ նա գտնէ բաց դաշտի մէջ և ցոյց տայ վկաների, [գտնողը] կարող է լծել [կա՛մ բանեցնել] նորան. և եթէ ապագային տէրը գտնէ և լաւ վճակի մէջ յետ ստանայ, նա ոչինչ անել կարող է պահողին: Եթէ նա ցոյց չէ տուած վկաների, ապա նա կարող է [օրէնքով] պարտաւորել պահողին:

§ 72.— Եթէ մէկը մի եզ մօրթէ դաշտի մէջ, դաշտի տէրը պէտք է վճարէ երկու տաւար և ապա ազատ է ապագային:

§ 73.— Եթէ մէկը կենդանի մի եզ տանէ, իբր գող, պարագան նոյնն է:

§ 74.— Եթէ մէկը կտորէ եզան պոչը կամ եզան ոտքը, նա պէտք է [իրեն] պահէ այդ եզը և մի անվնաս եզ տայ տիրոջը: Եթէ եզան տէրը ասէ.— «Ես եզս կ'առնեմ», նա պիտի ստանայ եզը և նա պէտք է տայ [եզան տիրոջ] 2 արծաթ սիկղ:

§ 75.— Եթէ մէկը կապէ [կամ արգիլէ] մի եզ, ձի, ջորի կամ մի էշ և նա սատկէ և կամ գայլը յարձակուէ և տանէ և յետոյ բռնորովին առողջանայ, եթէ նա ասէ,— «Աստուծոյ կամքով է սատկել», ապա [դորա համար] պիտի երգուի :

§ 76.— Եթէ մէկը վարձած է մի եզ կամ ձի, մեծ ջորի, կամ էշ և նա սատկէ իւր [ձեռքի և կամ իւր] տակ, նա պիտի բերէ այն [տիրոջը] և վճարէ վարձագիշը :

§ 77.— Եթէ մէկը չարչարէ մի հորթով—կով (=յղի) և [կովը] հորթատէ, նա պէտք է հատուցումն տայ. նա պէտք է տայ 2 արծաթ սիկղ : Եթէ մէկը չարչարէ քուռակով — ձի և զամբիկը քուռկատէ, նա պէտք է հատուցումն տայ. 2 արծաթ սիկղ պիտի տայ : Եթէ մէկը փչացնէ մի եզան կամ ձիու աչք, նա պիտի վճարէ 6 արծաթ սիկղ և ապագային ազատ է :

§ 78.— Եթէ մէկը վարձէ մի ձի և լծէ (?) կամ նորա վերայ թամբ (?) դնէ, նա պէտք է վերադարձնէ նորան իւր տիրոջը և մի [անգամ] հեծնելու (?) համար պիտի տայ 1 (չափ) ցորեն :

§ 79.— Եթէ տաւարը մտնէ դաշտի մէջ և դաշտի տէրը գտնէ նոցա դաշտի մէջ, նա կարող է կապել նոցա մի օր. երբ աստղները երեւան նա անմիջապէս պիտի վերադարձնէ նոցա իւր տիրոջը :

§ 80.— Եթէ ազատէ մէկը գայլից մի ոչխար, տէրը պիտի ստանայ միսը. այն մէկը [ազատողը] ոչխարի մորթը :

§ 81.— Եթէ մէկը գողանայ [տան մէջ] մի պարարակ խոզ, առաջ պիտի վճարէր 1 արծաթ-մնաս, բայց այժմ պիտի տայ 12 արծաթ սիկղ և ապագային նա ազատ է :

§ 82.— Եթէ մէկը գողանայ մի ցուկող [=գուրսն արածող] խոզ, նա պէտք է տայ 6 արծաթ սիկղ. և ապագային նա ազատ է :

§ 83.— Եթէ մէկը գողանայ մի մատակ յղի խոզ, նա պիտի վճարէ 6 արծաթ-սիկղ և պիտի հաշուէ [և վճարէ] խոճկորների համար, 2 խոճկորի համար պիտի վճարէ 20 qas [կամ 1 pa] ցորեն և ապագային ազատ է :

§ 84.— Եթէ մէկը զարկէ մի յլի մատակ խոզ և սատկէ [խոզը], պարագան նոյնն է :

§ 85.— Եթէ մէկը բռնէ վայրայած խոճկորներ և գողանայ, պէտք է տայ 20 gas [կամ 1 pa] ցորեն՝ մի զոյղի համար :

§ 86.— Եթէ մի խոզ մտնէ աղատ դաշտի մէջ, կամ ոռոգած դաշտ կամ մի այգի և դաշտի կամ ոռոգած հողի կամ այգու տէրը վիրաւորէ խոզը և նա սատկէ, ապա նա պիտի վերագարձնէ [խոզն] իւր տիրոջը : Նա պիտէ ոչինչ վճարէ, բայց այն մէկը [խոզի տէրը] կարող է նորան բանտարկել տալ :

§ 87.— Եթէ մէկը վիրաւորէ հովուի շունը և նա սատկէ, նա պէտք է վճարէ 20 արծաթ սիկլ :

§ 88.— Եթէ մէկը վիրաւորէ շնաբոյծի շունը և նա սատկէ, նա պէտք է վճարէ 12 արծաթ սիկլ և ապագային նա աղատ է :

§ 89.— Եթէ մէկը վիրաւորէ մի թափառող շուն և սատկէ, նա պէտք է վճարէ 1 արծաթ սիկլ :

§ 90.— Եթէ շունը խոզի ճարպն ուտէ և ճարպի տէրը բռնէ նորան, սպանէ նորան և ճարպը հանէ նորա ստամոքսից, հատուցումն չկայ [գորա համար] :

§ 91.— Եթէ մէկը մեղու գողանայ փեթակից, առաջ պիտի վճարէր 1 արծաթ-մնաս, այժմ պիտի հատուցանէ 5 արծաթ-սիկլ և ապագային աղատ է :

§ 92.— Եթէ մէկը գողանայ 2 փեթակ, կամ եթէ 3 փեթակ, առաջ նա պիտի մեռնէր մեղուների խայթոցից : Բայց այժմ պէտք է տայ 6 արծաթ-սիկլ : Եթէ մէկը գողանայ մի փեթակ և մէջը մեղու եղած չլինէր, նա պէտք է վճարէ 3 արծաթ-սիկլ :

Բաբելական Hammurapi Օրէնքների մէջ համապատասխան օրէնքների գուգակշիռ յօդուածների չունենք : Անհաւանական չէ, որ այդ տեղ եւս լինէին համապատասխան օրէնքներ, քանի որ ոմանք ենթադրում են, որ այդպիսի յօդուածներ եւ իրաւական ըմբռնումներ կարող էր

գտնուիլ այն մասի մէջ, որ էլամիտների ձեռքով աւերուած է Համմուրապիի օրէնքներից: Այնտեղ § 241—256 վերաբերում են պաճարին (տաւար), սակայն այդ տեղ աւելի պաճարի գողութեան եւ վարձի քանակի մասին է խօսւում:

Երրայական օրէնքների զուգակշիռ ենք գտնում Ելից Բ. 1—5 մէջ: Այնտեղ սահմանուած է գողացած պաճարի փոխհատուցման չափը, — եթէ մէկը գողանայ եզ կամ ոչխար կամ գողացածը ծախէ կամ մորթէ ու սպանէ՝ նա պարտաւոր է վճարել մի եզան փոխարէն հինգ եզ եւ մի ոչխարի փոխարէն՝ չորս ոչխար: Եթէ գողացուածը գտնուէր գողի տանը, պէտք է կրկնակին վճարէր, լինէր դա եզ, թէ էշ, թէ ոչխար: Ճիշդ նոյն իրաւական ըմբռնումը ինչ որ Հիթիթեան § 70 է ասում:

Թէ՛ Բաբելական եւ թէ՛ Երրայական օրէնագրքի մէջ ծիւցի մասին յիշատակութիւն չկայ: Հաւանօրէն, ըստ գիտնականների, դոքա արեւմտեան Ասիա են մուծուած Հիթիթների ձեռքով Համմուրապիի Հարստութեան: Չրջանից շատ յետոյ եւ Իսրայէլի մէջ եւս շատ գործածական չեն եղած Ս. Գրքի յիշատակած պատմական անցքերի շրջանի մէջ: Խոզն անմաքուր եւ անսուրբ կենդանի էր համարւում բոլոր Անմական ցեղերի համար, չնայելով Սումերացիք ընտանեցրած էին խոզը եւ ունէին նոյնիսկ խոզի մի աստուածուհի, սակայն այդ կենդանու յիշատակութիւն չկայ ո՛չ Hammurapi եւ ոչ Հնգամատեանի օրէնքների մէջ, բացի այն յիշատակութիւններից, երբ անսուրբ կենդանիների անուանացանկն յիշատակում է Իսրայէլի օրէնքների համար, (Ղեւտց. ԺԱ. Բ. Օր. ԺԴ.):

Քաղաքակրթութեան չափանիշի հետաքրքրական մի ցուցում է Հիթիթների ընտանեցրած կենդանիների շարքում մեղուների յիշատակութիւնը եւ որ օրէնքի պաշտպանութեան տակ էր առնուած նոցա մասնաւոր սեփականատէրերի իրաւունքը: Ո՛չ Երրայականի եւ ոչ Բաբելականի մէջ զուգադիր յիշատակութիւններ ունինք օրէնքների մէջ: Բնական է մեղրը անծանօթ չէր ո՛չ Հրէաներին եւ ոչ Բաբելացիներին, սակայն շատ հաւանական է, որ այն

տաճանում էին վայրի մեղուներից փեթակներից: (Մատթ. Գ. Ա. 5— Ա. Թագ. Ժդ. 24—30):

Գ Ո Ղ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Դ Է Մ Կ Ր Կ Ի Ն:

§ 93.— Եթէ մէկը մի ազատորեար բռնէ մի շտեմա-
րանի մէջ, նորա այնտեղ մտնելուց յետոյ, նա (մտնողը)
պիտի վճարէ 12 արծաթ-սիկլ: Եթէ նա մի ստրուկ բռնէ
շտեմարանի մէջ, նորա այնտեղ մտնելուց յետոյ, (ստրուկը)
պիտի վճարէ 6 արծաթ սիկլ:

§ 94.— Եթէ մի ազատորեար գողութիւն կատարէ մի
տան մէջ, նա պէտք է փոխ հատուցումն տայ. առաջ գողը
տալիս էր 1 արծաթ մանա, բայց այժմ նոքա պիտի վճա-
րեն 12 արծաթ սիկլ: Եթէ նա շատ է գողացել, աւելի և
փոխ-հատուցում պիտի ստանալ նորանից, եթէ քիչ է գո-
ղացել, քիչ էլ պիտի պահանջուի նորանից և ապագային
պիտի ազատ լինի:

§ 95.— Եթէ մի ստրուկ գողանայ մի տնից՝ նա պէտք
է հատուցանէ փոխարէնը. գողը պիտի վճարէ 6 արծաթ-
սիկլ և ստրուկի քիթը ահանջները պիտի կտրուին, և նա
պիտի փոխ հատուցում կատարէ: Եթէ նա շատ է գողացել,
շատ և պիտի պահանջուի նորանից. եթէ նա քիչ է գողա-
ցել, քիչ էլ պիտի պահանջուի նորանից: Եթէ նորա տէրը
ասէ,— «Ես պիտի հատուցանեմ», ապա նա պէտք է վճարէ
փոխարժէքը. եթէ մերժէ, ապա նա [ստրուկը] պիտի տայ
[նոցա ձեռքը]:

§ 96.— Եթէ մէկը ցորեն գողանայ ամբարանոցից և
տանէ ցորենն շտեմարանից, նա պէտք է վերագարձնէ ցո-
րենն ամբարանոցը և պիտի վճարէ 12 արծաթ-սիկլ, և
ապագային պիտի ազատ լինի:

§ 97.— Եթէ մի ստրուկ ցորեն գողանայ ամբարանո-
ցից և ցորենը տանէ ամբարանոցից, նա պէտք է վերա-
գարձնէ ցորենն ամբարանոցը և վճարէ 6 արծաթ-սիկլ և
ապագային նա ազատ է:

Գողութեան համար սահմանուած այս օրէնքներին իրա-
ւական հիմքը նոյնն է, ինչ որ նախորդ յօդուածներինը:

Հաւանօրէն օրէնքների այս բաժինը յաւելուածական մաս է նախնական օրէնագրքի վերայ: Այն թագաւորը որ այս մասն աւելցրած է օրէնագրքի մէջ՝ շատ մեծ բարեփոխութիւն է մտցրած պատժական ըմբռնման տեսակէտի մէջ, շատ աւելի մեղմ եւ մարդկային դարձնելով օրէնքը, իբր աւելի բարձր քաղաքակրթութեան հետեւանք: Ուշադրութեան արժանի է օրէնքի մէջ մտած արտայայտութիւնները— «Առաջ պատիժն այսպէս էր» քայց «այժմ պիտի լինի այսպէս»: Իւրաքանչիւր նոր փոփոխութեան մէջ պատժի սահմանը եւ տուգանքի չափը թեթեւացրած է: § 95ի մէջ օրէնքի առաջին անգամ կատարած գողութեան համար մարմնական խեղումն է սահմանոււմ, — Ստրուկի քիթը, ականջները պիտի կտրուէին: Ուշադրութեան արժանի է նաեւ ստրկի տիրոջ պատասխանատուութեան նոր տեսակէտն օրէնքի առաջ. տէրը պատասխանատու է իւր ստրկի գործողութեանց համար, սակայն ոչ կատարելապէս, — նորանից է կախուած կատարեալ պատասխանատուութիւն յանձն առնել, ազատելով իւր ստրուկը եւ կամ մերժել եւ յանձնել ստրուկն իւր արարքի պատիժը կրելու համար: (Հմմտ. § 99, 101, 105, 121):

Ստրկութեան գոյութիւնը Բաբելոնի մէջ օրինականացած էր Hammurabi օրէնքով: (Հմմտ. § 14—20, 174—176, 205, 213—14): Եբրայական օրէնքն ընդունոււմ էր մարդկային երկու դաս,— ազատների եւ ստրուկների, թէեւ ստրկութիւնը այնպիսի հաստատուն հիմքերի վրայ դրուած պնտական-հասարակական ըմբռնում չէր, ինչպէս էր Բաբելոնի մէջ: (Հմտտ. Ելք ԻԱ. 2—6 — Բ. Օր. ԺԵ. 12—18. — Դեւտ. ԻԵ. 25—46):

Հիթիթեան օրէնքներն ստրուկների նկատմամբ շատ աւելի մարդավայել էին եւ քաղաքակրթութեան կնիք կրող, քան յետագայ Յունական եւ Հռովմէական շրջանի ստրուկների վիճակը: Հռովմէական ըմբռնումը ստրկութեան մասին, այն էր որ ստրուկը «շարժական իր» է. տէրը մահու եւ կեանքի իրաւունք ունէր նորա վերայ, ստրուկն իրաւունք չունէր օրինական ամուսնութիւն կնքելու, ոչ

շարժական ու անշարժ իր, կայք ունենալու. զուրկ էր քաղաքացիական ամէն իրաւունքից: Օրէնքի առաջ նա ո՛չ «անձ» էր, ոչ «մարդ»: (Հմմտ. Wallon: Histoire de l'esclavage dans l'antiquité.— Kahu: L'esclavage selon le Bible et le Talmud):—

Հ Ր Դ Ե Հ Ն Ե Ր Ի Դ Է Մ Օ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր :

§ 98.— Եթէ մի ազատորեալ կրակ անէ մի տան մէջ և տունը կրակ բռնէ և վառուի [բոլորովին] և ամէն ինչ կորչէ տան մէջ, լինի այն մարդկային էակ, ազգակից թէ պաճար և ոչխար, այգալիսի մէկը փոխ-հատուցում պիտի չտայ:

§ 99.— Եթէ մի ստրուկ կրակ վառէ մի տան մէջ, իւր տէրը պիտի փոխ-հատուցում կատարէ նորա փոխարէն: Ստրկի քիթն ու ականջները պիտի կտրուին և վերադարձնեն իւր տիրոջը: Եթէ նա [ստրկի տէրը] չի կամենում հատուցումն անել նորա փոխարէն, ապա նա պիտի նորան [ստրկին]:

§ 100.— Եթէ մէկը այրէ մի մարագ (?), նա պիտի վերադարձնէ նորա մէջ եղած ցորենը. ձմեռն [անցնելուց] յետոյ պէտք է [ատաղձի նիւթեր] բերէ և վերականգնէ մարագը. նա պիտի չվճարէ յարդի համար, բայց վառած մարագը:

Հիթիթեան հրկիզման օրէնքի այս յօդուածներն աւելի խնամոտ յարաբերութիւն եւ պարտականութիւններ են սահմանում, քան Բաբելականն ու Հրէականը: Հնգամատեանի մէջ յիշատակուած հրդեհի օրէնքը (Ելք ԻԲ. 6) վերաբերում է պատահական կտլի, որայի եւնի: Պաղեստինի մէջ անհնար չէին այսպիսի հրդեհները, բայց աւելի դժուար էր տների մէջ պատահած դէպքեր. այնտեղ տները քարաշէն էին եւ ամէն ինչ սպառող հրդեհներ հազուադէպ, բացի պատերազմի ժամանակ եղածներից:

Բաբելական օրէնքների մէջ § 25 է, որ մատնանիչ է անում հրդեհուած տնից կատարուած գողութեան նկատմամբ—«Հրդեհուած տնից կարասի կամ այլ ինչ գողացողը

պէտք է ձգուէր հրդեհի մէջ» — Այն տեղ եւս տները սո-
վորաբար թրծած կամ հում աղիւսից էին եւ հրդեհներն
այնտեղ, հաւանօրէն, այնքան սովորական չէին, որքան
Հիթիթների մէջ: Հաւանօրէն Հիթիթների տներն աւելի
յաճախ փայտակերտ էին:

Պ Ա Ր Տ Ի Զ Պ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Յ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր :

§ 101. — Եթէ մէկը գողանայ որթեր, խնձորի (?)
ծառեր, տանձի (?) ծառեր, կամ սոխ, առաջ նա պիտի
վճարէր արծաթ սիկլ մի որթի համար, մի արծաթ
սիկլ մի խնձորի (?) ծառի համար, ... արծաթ սիկլ մի
տանձի (?) ծառի համար, ... արծաթ սիկլ մի չափ (?)
սոխի համար և պիտի գաւաղանով ձաղկուէր պալատի մէջ,
այդպէս էին անում առաջ: Բայց այժմ, եթէ մէկը [=գո-
ղացողն] ազատորեար է՝ նա պիտի վճարէ 6 արծաթ սիկլ,
եթէ ստրուկ է՝ 3 արծաթ-սիկլ:

§ 102. — Եթէ մէկը գողանայ մի փայտակոյտից, եթէ
[գողացածը] մի տաղանդ* փայտ է, նա պիտի վճարէ 3 ար-
ծաթ սիկլ, եթէ 2 տաղանդ փայտ է, նա պիտի վճարէ 6
արծաթ սիկլ. եթէ 3 տաղանդ փայտ է այն, ապա դա
թագաւորի դատարանի [գործ] է:

§ 103. — Եթէ մէկը գողանայ չհնձուած բերք [հացահա-
տիկ], — եթէ այն մի gipessar [արտավար?] բերք է, նա պիտի
հերկէ և ցանէ կրկին այն և տայ 1 արծաթ-սիկլ. եթէ 2
gipessar է բերքի, նա պիտի հերկէ և կրկին ցանէ այն և
վճարէ 2 արծաթ-սիկլ:

§ 104. — Եթէ մէկը կտրէ մի նռնենի, կամ մի տանձի
(?) ծառ արծաթ-սիկլ պիտի վճարէ եւ ապագային
աղատ է [պատասխանատուութիւնից]:

§ 105. — Եթէ մէկը կրակ վառէ մի (որթատուռնի) մէջ
և որթերը [կրակ] բռնեն, — Եթէ որթեր են, խնձորի (?)
ծառեր են, նռնենի (?) են, պտղատու ծառեր են այր-
ուած, ամէն մի ծառի նա պիտի վճարէ 6 արծաթ-սիկլ և
պէտք է այգին կրկին տնկէ և ապագային աղատ է: Եթէ
նա ստրուկ է, պիտի վճարէ 3 արծաթ սիկլ [իւրաքանչիւրի
համար]:

*) Որոչ չափ, կամ երկայնութեան և կամ ծանրութեան:

§ 106 — Եթէ մէկը կրակ վառէ մի արտի մէջ եւ կրակը բռնէ կանգնած բերքը եւ այլ է արտը, նա որ վառեց [կրակը] պէտք է ստանայ վառուած արտը եւ պիտի տայ [վառուածի] տիրոջը մի ուրիշ լաւ արտ. այդ մէկը պիտի մշակէ այն :

§ 107. — Եթէ մէկը թողնէ իւր ոչխարները մտնեն մի դրացու (?) որթատունկը եւ փչացնեն այն, — եթէ մշակուած որթատունկ է, նա պիտի վճարէ 10 արծաթ-սիկղ մի արտավարի փոխարէն. եթէ [երեսի վրայ] ձգուած որթատունկ է, նա պիտի տայ 3 արծաթ-սիկղ :

§ 108. — Եթէ մէկը ձիթենի գողանայ մշակուած պարտիզից, — եթէ գողանայ 100 ծառ, նա պիտի վճարէ 10 արծաթ-սիկղ եւ ապագային ազատ է. բայց եթէ անմշակ պարտիզից գողանայ ձիթենիներ, նա պիտի վճարէ 3 արծաթ-սիկղ :

§ 109. — Եթէ մէկը գողանայ մի պարտիզից պտղատու ծառեր, եւ դա 100 ծառ է, պէտք է վճարէ 6 արծաթ-սիկղ :

§ 110. — Եթէ մէկը գողանայ ից*, որչափ գողացել է նոյն չափով պիտի վճարէ :

§ 111. — Եթէ մէկը գողանայ գործը թագաւորի դատարանինն է :

§ 112. — Եթէ մի գինուորի արտի համար տան ցորեն չպիտի առնեն, բայց միայն չորրորդը տարին գինուորի հետ պիտի վերցնեն :

§ 113. — Եթէ մէկը կտրէ (մի որթ) եւ վերցնէ կտրած (որթը), նա պիտի տայ (մի լաւ որթ) տիրոջը իւր նա պիտի վերցնէ :

§ 114. — Եթէ

§ 115. —

§ 116. —

] [կոտորուած ընկած]

§ 117. —

*) Երկու բառ, որոնք դեռ կարդացուած չեն :

§ 118.—

. ծառերի տէրը
. այն մէկը պիտի վերցնէ . . .
. պիտի գնայ

Այս յօդուածների համապատասխան զուգադրութիւններն ունինք Hammurapi օրէնքների § 59—66ի մէջ: Երկուսի համամատութիւնը ցոյց է տալիս երկու երկիրների մշակոյթի, բոյսերի եւ ծառերի ցուցակը, երկու տարբեր կլիմայի ազդեցութեան պատճառով: Բարեւոնի մէջ, պարտէզների մէջ մեծ մասով տնկուած էին արմաւենիներ. Հիթիթների աշխարհում,— որթ պտղատու ծառեր: Բարեւոնի օրէնքը մեծ մասով վերաբերում են կապալառութեան. Հիթիթների օրէնքները վերաբերում են գողութեան, ծառերի կտրելու եւ հրդեհից առաջ նկած վտանգների:

Երրայեցիների օրէնքներն եւս բոլորովին տարբեր էին, նկատի առնելով իւր երկրի կլիմայական պայմանները միւս երկուսի նկատմամբ: Որթատունկերը եւ ծիթենիներն են գլխաւորապէս օրէնքի մէջ յիշատակութեան առարկաները եւ հացահատիկները, եւ օրէնքը հետեւում է երկրի պտղաբերութեան պայմաններին. եօթն տարի մշակոյթից յետոյ մի տարուայ հանգստութիւն հողի եւ աղքատների հասկաքաղի թոյլատուութիւնը քաղած արտերի մէջ (Ելք ԻԳ. 11.- Դեւտ. ԺԹ. 10.— ԻԵ. 3—4): —Մի անգամ միայն (Ելք ԻԲ. 5) յիշատակուած է այգու եւ անդի (արտ) բոլորովին փչացման եւ փոխ-հատուցման համար. — «Եթէ որ . . . թէյլ տայցէ խաշին իւրում արածել զանդ այլոց, յիւրմէ անդոց տուժեսցի ըստ արդեանն: Ապա թէ զամենայն իսկ զանդն արածիցէ, զընտիր կողմն այգոյ իւրոյ եւ զընտիր այգւոյ իւրոյ տուժեսցի»: (Հմտ: § 107ի հետ Հիթիթեան Օրէնքի):

Բարեւական Hammurapi § 65 ից յետոյ եղած օրէնքները եղծուած են արծանագրութեան սեան վերայից: Այդ եղծուածքը, հաւանօրէն, կատարուած է Ելամիտիան յաղթանակող մի թագաւորի կողմից, որը այդ կոթողն, իբր յաղթական աւար տանել տուեց Սուգա, որպէսզի իւր անունն արծանագրել տայ վերան, բայց, — Եթէ այդ էր

եղած իւր իսկական նպատակը, — դժբաղդարար այդ մտադրութիւնը իրագործելու հնարաւորութիւն չեղաւ: Հետեւաբար եւ մեզ անծանօթ մնացած է այդ յաղթական թագաւորի անունը: Այդ կոթողի անյետացումով ենթադրում է, որ Hammurapi օրէնքներից 35 յօդուած կորած են: Այսօրուայ ունեցած օրէնքների մէջ § 65ից յետոյ § 66 իրական շարունակութիւնը չէ, այլ այդ երկուքի մէջ էին գտնեղուած կորստի մատնուած ենթադրեալ 35 յօդուածը: Իսկ § 66ը առնուած է Սուզայի (Susa) մէջ յայտնագործուած մի պատառիկից:

ԳՈՂՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԱՅԼ ՕՐԷՆՔՆԵՐ :

§ 119.— Եթէ մի թռչնասիրի (?) թռչուն:
 մէկը գողանայ իբր թռչնաբոյծ (?), առաջ պիտի վճարէր արծաթ-սիկղ, բայց այժմ պիտի հատուցանէ 12 արծաթ-սիկղ և ապագային ազատ է:

§ 120.— Եթէ գողանայ որեւէ մատաղ (?)
 թռչուն, եթէ [գողացածը] 10 թռչուն է, նա պիտի վճարէ 1 արծաթ-սիկղ:

§ 121.— Եթէ մէկը գողանայ մի ազատ գիւղացի, պէտք է տիրոջը ազատ (?) ձգել [տալ] տան
 առաջ այդպիսի մէկը պէտք է
 բայց այժմ նա պիտի վճարէ 6 արծաթ-սիկղ և ապագային նա ազատ է: Եթէ գողացուածը ստրուկ է, պէտք է վճարէ 3 արծաթ-սիկղ:

§ 122.— Եթէ մէկը գողանայ սայլի պարունակութիւնը, առաջ պէտք է վճարէր մթերանոցին 1 արծաթ սիկղ, բայց այժմ (արծաթ-սիկղ) պէտք է վճարէ նա, և ապագային նա (ազատ է):

§ 123 — Եթէ մի (որեւէ մէկը գողանայ) 3 (արծաթ) սիկղ (նա պիտի վճարէ և ապագային ազատ է):

§ 124.— Եթէ մի (որեւէ մէկը գողանայ)
 (արծաթ-սիկղ) պիտի վճարէ և ապագային նա ազատ է: (Եթէ
 մէկը քաղէ (?), ապա արտը
 ապա նա գողանայ (արծաթ-սիկղ) պիտի վճարէ և ապագային նա ազատ է:

§ 125.— Եթէ մէկը գողանայ մի մեծ կարաս
(արծաթ-սիկղ պիտի վճարէ) : Եթէ մէկը գողանայ ձիու
վարաւանդ* (?) նա պէտք է վճարէ 1 արծաթ սիկղ :

§ 126.— Եթէ մէկը պալատի դարբասից որեւէ զարդա-
րանք (?) գողանայ, պէտք է 6 արծաթ-սիկղ սիկղ վճարէ :
Եթէ մէկը պալատի դարբասից գողանայ մի անագապղինձ
տէգ, այդպիսին պիտի մեռնէ : Եթէ մէկը գողանայ մի
պղնձեայ արձան (?) նա պիտի վճարէ $\frac{1}{2}$ pa** ցորեն : Եթէ
մէկը գողանայ հագնելու 1 պատմուճան, նա պիտի վճարէ
1 աւուէ պատմուճան :

§ 127.— Եթէ մէկը դիտմամբ գողանայ մի դուռ և
փչացնէ, նա պէտք է վերադետելէ այն և պիտի վճարէ 1
արծաթ-մանա և ապագային ազատ է :

§ 128.— Եթէ մէկը աղիւս գողանայ, պիտի դարձնէ
այնքան, որչափ գողացած է : Եթէ մէկը գողանայ շէնքի
ռոքներ***, [գողացուած] 2 քարի փոխարէն պիտի հատու-
ցանէ 10 քար : Եթէ մէկը գողանայ մի քարէ արձան (?)
կամ քարէ մի անօթ (?) , նա պիտի վճարէ 2 արծաթ-սիկղ :

§ 129.— Եթէ գողանայ ձիու կամ ջորու [վերայից] կա-
ռափոկերը (?) և կամ սանձը կամ անագապղնձեայ
ճարմանդ (?) , առաջ պիտի վճարէր մի արծաթ մանա,
բայց այժմ պիտի վճարէ 12 արծաթ-սիկղ և ապագային
նա ազատ է :

§ 130.— Եթէ մի ձիու կամ եզան [վերայից] մէկը գո-
ղանայ մի (արծաթ-սիկղ պիտի
վճարէ) և ապագային նա ազատ է :

§ 131.— Եթէ [մէկը գողանայ] մի կտշուէ սաղաւարտ
(?) , նա պիտի վճարէ 6 արծաթ-սիկղ [և ապագային ազատ է] :

§ 132.— Եթէ [մէկը գողանայ ը] մի ազատ
մարդու [պէտք է վճարէ] 6 արծաթ-սիկղ և [ապագային
նա ազատ է] :

*) Ձիու սարք, կաղմածք, harness.-

**) 1 pa = 20 qa ի, ուրեմն 10 qa.-

***) Ռոֆ, Ղարաբաղի բարբառով կոչում են շէնքի տաշուած,
կոկուած անկիւնաքարերը :

§ 133. — Եթէ (մէկը գողանայ ը) մի ազատ
մարդու (պէտք է վճարէ 3 արծաթ) սիկղ :
[Սյս մասից կոտորուած ընկած և կորած են մօտ 8
յօդուած] :

§ 142.— (Եթէ)
 մէկը գնայ
 փայտէ նիզակ (?), 1 փայտէ նիզակի (?) փոխարէն կէս pa
 ցորեն (պէտք է վճարէ: Եթէ [գողացողը] ստրուկ է) 1 փայ-
 տէ նիզակի (?) (ցորեն պիտի վճարէ):

§ 143.— Եթէ մէկը գողանայ մի ազատորեարից մի անագապղնձեայ դանակ (?) կամ մի անագապղնձեայ նա պիտի վճարէ 6 արծաթ-սիկղ և ապագային ազատ է: Եթէ [գողացողը] ստրուկ է պիտի վճարէ 3 արծաթ-սիկղ:

§ 144.— Եթէ (մէկը գողանայ) մի անագապղնձեայ դա-
նակ սափրիչից նոքա բռնեն նորան [գողու-
թեան մէջ] : Եթէ մի ներքին
զգեստ եզերաւոր (?) նա պէտք է վճարէ 10
արծաթ-սիկղ: Եթէ մէկը տանէ (արծաթ)
սիկղ (պիտի վճարէ):

Ո՛չ Երրայական եւ ոչ Բաքելական օրէնքների մէջ վելն յիշատակուած օրէնքների զուգակշիռն ունինք, բացի նախապէս գողութեան նկատմամբ յիշատակուած օրէնքները:

Հիթիթեան օրէնքների մէջ գողութեան նկատմամբ յիշատակուած այսքան մանրամասնութիւններ եւ գողերի դէմ ձեռք առնուած այդքան պատժական տրամադրութիւններ ցոյց են տալիս, որ գողութիւնը շատ աւելի տարածուած եւ սովորական էր Հիթիթների մէջ, քան միւս տեղերը: Գողերն այնտեղ չէին քաշուած գողութեան երթալ մինչեւ թագաւորի պալատն իսկ, սակայն այդպիսի յանդգնութիւնը մահուան պատժով էր վարձատրուում (§ 126):

ՎՆԱՍՆԵՐԻ ՔԱՆԱԿԸ ՍԱՀՄԱՆՈՂ ՕՐԷՆՔՆԵՐ:

§ 145.— Եթէ մէկը (վարձէ) անասուններէ զոմ, նա
պէտք է վճարէ 6 (արծաթ) սիկղ

. այդ վարձու մէկը :

§ 146.— Եթէ մէկը վարձէ մի տուն, կամ մի գիւղ կամ
. կամ և մի ուրիշը գայ և
մնասէ այն, ան [մնասողը] պէտք է մնասները նորոգէ: Չա-
րագործը պիտի վճարէ 1 արծաթ-մանա և պէտք է հրա-
ժարուէ սկզբնական գործից:

§ 147.— Եթէ մէկը վարձէ մի անվարժ գործաւոր և
մի ուրիշը լուրջ մնասէ նորան, չարագործը պիտի վճարէ
. արծաթ-սիկղ:

§ 148.— Եթէ մէկը վարձէ մի ձի, մի ջորի և կամ մի
էշ և մի ուրիշը ծանր մնաս հասցնէ [վարձուած կենդա-
նուն], մնասողը պէտք է վճարէ արծաթ-սիկղ:

§ 149.— Եթէ մէկը փոխ առնէ մի ցուլ, իբր արտա-
դրող և ասէ — «սատկեց», նա պէտք է որոնէ տէրը [և
յայտնէ]. ապա նա պիտի առնէ այն և տայ 2 անձն և
ապագային նա ազատ է:

Այս օրէնքների մօտաւոր զուգակշիռն ունինք Ham-
murapi օրէնքների § 234—40, ուր նաւաստիների պա-
տասխանատուութեան չափն է սահմանուած ջրանցքների
մէջ նաւերի իրար բաղխման պարագային: Թէեւ երկու
օրէնքների մանրամասնութիւնները բոլորովին տարբեր,
սակայն պատահարների ժամանակ մնասների պատաս-
խանատուութեան սկզբունքը միեւնոյնն է երկուսի մէջ եւս:

Վ Ա Ր Ձ Ա Գ Ն Ի Օ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր :

§ 150.— Եթէ մէկը վարձուած է 11 ամսուայ նորա
վարձագինն է արծաթ-սիկղ): Եթէ մի կին վարձ-
ուած է (1 ամսուայ համար ներա վարձագինն է ար-
ծաթ-սիկղ):

§ 151.— Եթէ մէկը վարձուած է մի դուխանի եղ մի
ամսուայ համար (վարձագինն է) 1 արծաթ-սիկղ: Եթէ նա
վարձուած է համար (1 ամսուայ վարձագինն
է արծաթ-սիկղ):

§ 152 — Եթէ մէկը վարձուած է մի ձի համար
(1 ամսուայ վարձագինն է արծաթ-սիկղ):

[Այս մասից կտրուած ընկած է մօտ 4 յօդուած] :

Հիթիթեան օրէնքների այս մասը պէտք է համեմատել Բաբելական օրէնքների կենդանիներ եւ մարդ վարձելու եւ սակագնի որոշման § 268—277ի հետ, ուր աւելի մանրամասն է վարձագիներ եւ վարձելու պայմանները :

Հրէական օրէնքների մէջ չունինք համապատասխան օրէնքներ, որովհետեւ Հնգամատեանի մէջ սակագինն ու վարձագինը որոշելու ոչ մի փորձ չէ արուած :

Այս օրէնքները արտայայտութիւններ են բուն Արեւելքի հոգեբանութեան : Արեւելքի վաճառականութեան, աւարկութեան, գործաւորի վարձելու պայմանների մէջ անվերջ ու անպտուղ սակարկութիւնը մօծ տեղ է գրաւում եւ ժամանակի վատնում պահանջում : Եւ զարմանալի չէ, որ մի մեծ առեւտրական երկրի գործնական Պետութիւն, ինչպէս Բաբելոնն էր, եւ նորա գործնական թագաւորները, պէտք է վարձագիները որոշ սակի վերածէին եւ ժամանակը խնայելու եւ աւելորդ տարածայնութիւնների առաջը փակէին : Իբր սովորութիւն եւ նոյն իսկ կարգ, մինչեւ այսօր իսկ Արեւելքի մէջ գնողը պարտաւոր է առաջարկել վաճառողի առաջարկածի եւ նոյն իսկ իւր ցանկացածի միայն մի փոքր մասը, որովհետեւ վաճառողը կրկնակի, եռակի եւ շատ անգամ իսկ աւելի է պահանջում, քան արժէ իրը : Երկար ու բարակ հոգեբանական, երկու կողմից եւս համոզելու մի ճակատամարտ է տեղի ունենում, որի ժամանակ երկու կողմերն եւս բազմաթիւ յաղթութիւն եւ պարտութիւն ունենալուց յետոյ է, որ հաշտութիւնը տեղի է ունենում եւ գործնականի անցնում :

Նոյնը եւ Հիթիթների մէջ, իբր արեւելեան ժողովուրդ :

Այս օրէնքների վերջնական նպատակն էր արագ վերջաւորութիւն այդ անմիտ եւ անգործնական ժամանակի վատնումի :

Վ Ա Ր Ձ Ա Գ Ի Ն Ձ Ա Ն Ա Ձ Ա Ն Ի Ր Ե Ր Ի :

§ 157.— Եթէ [վարձուածը] մի անագապղնձեայ կացին է և 1 մանա ծանրութեամբ, նորա վարձագինը 1 ամսի

համար 1 արծաթ-սիկղ է: Եթէ մի անագապղնձեայ պնակ է կէս մանա ծանրութեամբ, նորա վարձագինը 1 ամսի համար կէս արծաթ-սիկղ է: Եթէ մի դաշխուրան է 1 մանա ծանրութեամբ, նորա վարձագինը մի ամսի համար կէս արծաթ-սիկղ է:

§ 158.— Եթէ մէկը գնայ և ինքն իրեն վարձու առաջարկէ և ստանայ սալավարի պաշտօն, պիտի բնակուի յարգածածկ մարագի մէջ և ոռոգէ մշակուած արտեր, նորա վարձագինը 2 ամսի համար է 30 pa գարի: Եթէ մի կին (գնայ և ինքն իրեն առաջարկէ) վարձուելու խոհանոցի (?) համար՝ նէ պիտի ստանայ 2 ամսի համար վարձագին 12 pa գարի:

§ 159.— Եթէ մէկը լծէ մի զոյգ եզ, նոցա վարձագինն է կ'ս pa գարի:

§ 160.— Եթէ մի դարբին անագապղնձեայ մի կաթսայ շինէ մանա ծանրութեամբ՝ նորա վարձագինն է 100 pa գարի: Եթէ նա շինէ երկու մանա ծանրութեամբ մի կացին, նորա վարձագինն է 1 pa կնճիթ*:

§ 161.— Եթէ նա շինէ 1 մանա ծանրութեամբ մի անագապղնձեայ կացին, նորա վարձագինն է 1 pa գարի:

§ 162.— Եթէ մէկը առուն մի կողմ դարձնէ, պէտք է վճարէ 1 արծաթ-սիկղ: Եթէ մէկը առուի առաջը լցնէ մի կողմ դարձնելու համար, նա մեղապարտ (?) է. Եթէ (յետոյ) նա կրկին [մաքրէ և ջուրը] թողնէ գնալու, նա անմեղ (?) է:

Այս օրէնքների գուգակշիռները թէեւ չկան Բաբելոնի եւ Հրէականի մէջ, սակայն նման են ընդհանուր առումով վերը յիշատակած Hammurapi-օրէնքների խմբակցութեան:

Հ Ո Վ Ո Ի Ի Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն :

§ 163.— Եթէ մէկի նորածին կենդանին մնայ անմայր և նա մեծացնէ նորան մի ուրիշ [կենդանու գիեցնելու] դարձնելով, նա տայ մի հովուի խնամելու, բայց [հովուը] չասէ իւր օգնականին և օգնականը չճանաչէ նորածին կեն-

*) կնճիթ = շուշմայ, կտաւհատ, Sesame:

դանին ուրիշի [դիեցնելու] դարձուած էր և սպանէ նորան տուգանք կայ (դորա համար) :

Բաքելական օրէնագրքի մէջ § 263—267 համանման են սկզբունքով, թէեւ ոչ մանրամասնութեանց նկատմամբ: Հրէական օրէնքի մէջ մօտաւոր նմանութիւն այս նկատմամբ ելից Իբ. 10—13 է ներկայացնում, որով եթէ մէկը փոխ է տալիս իւր դրացուն եզ, կամ էշ, կամ ոչխար, կամ որեւէ գրաստ եւ նա սատկում է, կամ վնասւում եւ կամ գողացւում է, որի մասին ոչ ոք տեղեկութիւն չունի «երդումն Աստուծոյ լինիցի ի մէջ երկոցուն» թէ փոխառուն պահած չէ փոխատուի անասունը: Փոխատուն պիտի գոհանար եւ փոխ-հատուցում պիտի չպահանջէր: Իսկ եթէ գողութեամբ «գողանայցի ի նմանէ, տուժեսցի տեառն նորա», իսկ եթէ «գազանաբեկ լինիցի, ածցէ վկայ ի գէշ անդր եւ մի' տուժեսցի»:

Նոյն ընդհանուր սկզբունքով է սահմանւում պատասխանատւութեան իրաւական ըմբռնումը երեք ժողովրդի մէջ եւս, թէեւ մանրամասնութիւնները տարբեր: Իսրայէլի մէջ հովուական զբաղումը՝ այն է ուրիշների խաշներն ու հօտերը հովուելու դրութիւնը ընդհանրացած չէր, ինչպէս Բաքելոնի մէջ, այլ աւելի իւրաքանչիւրն իւր էր խնամում եւ տածում:

Ծ Ի Ս Ա Կ Ա Ն Օ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր :

§ 164.— Եթէ մէկը ճանապարհորդութեան ելնէ, ապա նա պիտի ապահովէ [իւր] վտանգազերծ լինելը. նա պէտք է ձօնէ իբր զոհաբերութիւն գինի և ալիւր :

§ 165.— Ապա նա պիտի տայ 1 ոչխար, 10 հաց, և 1 սափոր գարեջուր: Ապա նա պիտի նուիրաբերէ մի զոհ իւր տան համար, որպէսզի տարին բոլորէ բարեբախտ, ապա նա կարող է գնալ դէպի իւր տան ճակատը:

§ 166.— Եթէ մէկը սերմ սերմանէ սերմի վերայ, նորան [նախկին ժամանակները] դնում էին արօրի կողքին և լծում եզան [հետ, եզան] լծին, [կրկին հերկում էին] այս [նոր ցանած] մէկը միւսների վերայ. այն [սուաջին ցանած

սերմը] նորից դնում էին [միւս] երկրորդ ցանած սերմի] վերայ. սպանում էին [ցանող] մարդիկներին. սպանում էին եզները և նա որ առաջին անգամ ցանել էր, ստանում է արտը: Առաջ այդպէս էին անում:

§ 167. — Այժմ 1 ոչխար պիտի հատուցուի մարդու փոխարէն. 2 ոչխար պիտի տրուի եզների փոխարէն. նա [երկրորդ սերմանողը] պիտի տայ 30 հաց, 3 սափոր գարեջուր. սա մեղսաքաւիչ զոհաբերութիւն է և նա որ առաջին անգամ սերմանել է ցանքը, նա և պիտի մշակէ այն:

Այս օրէնքը վերին աստիճան հետաքրքրական է իւր ամբողջ ըմբռնմամբ, իբր իրաւաբանական եւ իբր կրօնական ըմբռնում: Որչեւ տեսակ սերմ սերմանել արդէն սերմածի վերայ նկատուում էր իբր սրբապղծութիւն: Այդ զգացումը շատ աւելի զօրեղ էր քան այն, ինչ որ Բ. Օր. ԻԲ. 11 հիմքն է կազմում, — խառն զգեստ չհագնելու նկատմամբ — «Մի՛ զգենուցուս այլայլախառն՝ զասր եւ զկտաւ ի միասին» — մի սրբապղծութիւն, որ նախկին ժամանակներում քաւում էր միայն սերմանողի եւ նորա «մեղսակից» երկու եզան մահով: Թերեւս այս օրէնքների հիմքերն աւելի խորն են թաղուած ընտանեկան բարոյական-միջոցական յարաբերութեանց ըմբռնումների տակ:

Օրէնքի նոր բարեփոխութեամբ յանցապարտ մարդու փոխարէն ոչխարն է զոհուում, — արեան փոխարէն արիւն, սակայն փոխանակութեամբ, — նոյնը եւ եզների նկատմամբ, — տնտեսական նուազագոյն մլասի փոխարինութեան գաղափարը, — ճիշդ նոյնը, ինչ որ Ելից ԼԳ. 20, մարդու եւ կենդանիների բոլոր տեսակների արունները Եհովային էին պատկանում, բայց կարելի էր «փրկել գառամբ»:

Քաղաքական օրէնքի եւ կրօնական ծիսական արարողութեան այսպիսի մի խառնուրդ չենք հանդիպում Բաբելական օրէնքների մէջ: Այս նկատմամբ շիթիթեանն աւելի մօտ է Եբրայականին, քան Բաբելական-Համմուրարիի օրէնքների ըմբռնման:

§ 168. — Եթէ մէկը կամենայ որոշել արտի սահմանը, նա պարտաւոր է զոհաբերել մի gipeshar տարածութիւն

ունեցող արտի տէրը [միայն] պարտաւոր է տալ այդ [զոհը] :
 Նա որ կամենայ իւր արտի սահմանները որոշել, պիտի տայ
 1 ոչխար, 10 հաց, 1 սափոր գարեջուր, այնուհետեւ միայն
 արտը սրբազործուած է :

§ 169. — Եթէ մէկը մի արտ գնէ և սահմանը որոշէ,
 պէտք է առնէ ալիւր և շաղ տայ պիտի արեւ-աստուածունիին
 և ասէ. «Այսօր դու իմ բոյսերս տնկեցիր» : Նա պարտաւոր է
 ասել այս : Տարբերութիւն չը կայ, թէ [ձօնը] արեւ-աստ-
 ուածուն, թէ Teshubին է [մատուցուած] :

Այս օրէնքներից առաջինները հիմունքներով նմանէ
 Ղեւտական օրէնքներից մի քանիսի ծիսական ըմբռնման,
 թէեւ գործադրութեան եղանակը տարբեր : Միւսները մի
 միայն Հիթիթեան ժողովրդի յատուկ ըմբռնումների ար-
 տայայտութիւններ են :

Կ Ա. Խ Ա Ր Դ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Օ Ր Է Ն Ք :

§ 170. — Եթէ մի աղատորեար սպանէ մի օձ և [սպա-
 նելու ժամանակ] մի ուրիշ [մարդու] անուն տայ, նա պի-
 տի վճարէ 1 արծաթ-մանա. եթէ ստրուկ է [սպանողը] նորան
 պէտք է մահադնեն :

Պէտք է ենթադրել, թէ օձ սպանելու ժամանակ մի
 ուրիշի անուն յիշատակութիւնը կապուած էր այն հա-
 ւատալիքի հետ, թէ սպանուած օձի սերունդը իւր
 վրէժը պիտի լուծէր, սակայն այն մարդուց կամ նորա սե-
 րունդից, որի անունը վերջին րօպէին յիշատակուած էր եւ
 թէ սպանուած օձի սերունդը իւր փոխ-վրէժը կը լուծէր
 միայն յիշատակուած մարդուց : Եւ որովհետեւ օձի խայ-
 թուածը մահացու էր, ուրեմն մահուան դատապարտու-
 թեան հմայքի տակ առնել էր անմեղ մարդուն :

Բաբելական օրէնքի մէջ § 1—2 նոյն ըմբռնումն ու-
 նին, սպանուած անձի փոխ-հատուցում, ստրուկներ տա-
 լով : Նոյն ըմբռնումն ունի եւ Եբրայական օրէնքը, Ելից
 ԻԲ. 18 — «Զկախարդս մի՛ ապրեցուցանէք» — եւ Բ. Օր .

ԺԸ. 11 եւ շար., որով հմայութիւն անողը, հաւահարցը, վհուկն ու նշանագէտը, դիւթողը, կախարդը, մեռելահարցուկը մահուան պիտի դատապարտուեն:

ԶԱԽԱԿԻ ՄԵՐԺՈՒՄՆ ԵՒ ԸՆԴՈՒՆԻԼԸ:

§ 171.— Եթէ մի մայր իւր որդու զգեստն ուղարկէ [նորան] գիշեր [ժամանակ], նէ հրաժարուում է իւր զաւակից: Եւ եթէ յետոյ ներա զաւակը գայ և ներա դուռը ձեռք առնէ, այն ժամանակ նա որ դուրս էր արուած կարող է առնել իւր անկողինը և բարձը (?), այն ժամանակ նէ պէտք է վերստին ընդունէ նորան, որին դուրս էր արած և նա պէտք է լինի ապագային ներա զաւակը:

Բարիլական օրէնքի մէջ միակ զուգադրութիւնն այս օրէնքի § 192, 193 են, որոնք վերաբերում են Տաճարի սպասաւորների եւ սրբազան-պոռնիկների զաւակներին:

ԱՐԺԷՔՆԵՐ ՍԱՀՄԱՆՈՂ ՕՐԷՆՔՆԵՐ:

§ 172.— Եթէ ազատ արձակէ մի ազատորեար, որ արգելափակ էր [եղած] մի տարի, նա պէտք է վճարէ նորա փոխանակութիւնը. եթէ ստրուկ է պիտի վճարէ 10 արծաթ-սիկլ:

§ 173.— Եթէ մէկը ընդդիմանայ թագաւորի արդարագատութեան, իւր տունը դամբարան պիտի դառնայ. եթէ մէկը ընդդիմանայ բարձրաստիճան մի պաշտօնեայի դատաստանին, նորա գլուխը պիտի կտրուի. եթէ մի ստրուկ ընդդիմանայ իւր տիրոջը, պէտք է նորան կարասի մէջ դնեն:

§ 174.— Եթէ մարդիկ կռուին, 1 անձն պիտի [փոխարժէք] դրուի:

§ 175.— Եթէ մի հովիւ կամ օժանելիք պատրաստող առնէ մի ազատ-կին և եթէ նա ստրուկ մնայ 2 կամ 4 տարի, ներա [ունեցած] զաւակները պատկանում են [ամուսնու] տոհմին. նոքա որ տոհմին են պատկանում ոչ ոք առնել [տանել] կարող է:

§ 176 ա.— Եթէ մէկը մալէ մի լիւծուն-ցուլ, նա ենթակայ է թագաւորի պատժին. [որովհետեւ] երրորդ տարին նա [ցուլը] սերնդագործում է: Արօրի-եզը, խոյը, նոխազը

աներնդագործում են երրորդ տարին :

§ 176. բ.— Եթէ մէկը վարձէ մի արհեստաւոր,— քրուտ, կամ գարբին, հիւսն [կամ] կօշկակար, ջուլհակ [կամ] երիզագործ, նա պէտք է վճարէ 10 արծաթ-սիկղ :

§ 177.— Եթէ մէկը բանեցնէ մի վարժ թռչնաբոյծ, նա պիտի վճարէ 25 արծաթ-սիկղ. եթէ բանեցնէ անվարժ մարդ կամ կին, պիտի վճարէ 20 արծաթ-սիկղ :

§ 178.— Արօրի եղան գինն է 15 (?) արծաթ-սիկղ : Ախանճուն եղան գինն է 10 արծաթ-սիկղ. լիանճուն կովի գինն է 7 արծաթ-սիկղ. մի արօրի-եղան և մի տարեկան կովի գինն է 23 (?) արծաթ-սիկղ. վեցամսեայ հորթ-ցուլի համար պէտք է վճարել 4 արծաթ-սիկղ. եթէ մի յղի կով է [գնածը] պէտք է վճարէ 8 արծաթ-սիկղ. հորթի գինն է 2 արծաթ-սիկղ. մի յովատակ, մի վարժ զամբիկ, մի արու էշ, մի վարժ մատակ-էշ,— գները միեւնոյնն է :

§ 179.— Եթէ մի ոչխարի գինը մի արծաթ-սիկղ է, 3 այծի գինը 2 արծաթ-սիկղ է. 2 գառը՝ մի արծաթ-սիկղ. 2 ուլը կէս արծաթ-սիկղ :

§ 180.— Եթէ մի թամբելու ձիու գինը 29 արծաթ-սիկղ է, մի ջորու արժէքը 1 արծաթ-մանա է. եթէ 1 ձիու արժէքը 14 արծաթ-սիկղ է, 1 յովատակի արժէքը 10 արծաթ-սիկղ է. սահնակակիր զամբիկի գինը 15 արծաթ-սիկղ է :

§ 181.— Արու մարուկի և կէս-տարեկան լծի վարժումած զամբիկի գինը 4 արծաթ-սիկղ է : Չորս մանա անագապղնձի գինը 1 արծաթ-սիկղ է. մ. օքւեր ու զտուած ձէթի 1 zimitan երկու արծաթ-սիկղ է. 1 zimitan ճարպը 1 արծաթ-սիկղ է. 1 zimitan կարագը 1 արծաթ-սիկղ է. 1 zimilan մեղրը 1 արծաթ-սիկղ է. պանրի 2 [zimilan] է (1 արծաթ-սիկղ). 3 (չափ) թթխմորը 1 արծաթ-սիկղ է :

§ 182.— Մի սրբազան գլխանոցը 12 արծաթ-սիկղ է. մի ներքնազգեստը 39 արծաթ-սիկղ է. 1 կապոյտ ասուէ պատմուճանը 20 արծաթ-սիկղ է. 2 տապատը (?) 10 արծաթ-սիկղ է. 1 գոգնոցը (?) 3 արծաթ-սիկղ է. 1 տառատուկը (?) 4 արծաթ-սիկղ. 1 գլխի-փաթտոցը 1 արծաթ-սիկղ. 1 3 արծաթ-սիկղ է. 1

. 7 mana ծանրութեամբ հինուածքի, գինն է
. արծաթ-սիկլ . 1 մեծ թիկնապատ (զգեստի) գինն է
5 արծաթ-սիկլ :

§ 183.— Եթէ 3 pa կնճիթի գինն է 1 արծաթ-սիկլ, 4
pa գինն է արծաթ սիկլ). 1 pa գինու
(արժէքն է) կէս արծաթ-սիկլ . 1 pa . . . (գինն է . . . ար-
ծաթ-սիկլ) . 1 տնաչափ շատ լաւ (?) հողի գինն է
2 արծաթ-սիկլ, (եթէ) հարեւան (արտի) համար վճարել է
1 արծաթ-սիկլ :

§ 184 .— Սա քաղաքի [արժէքների] կարգն է . (գիւ-
ղերի համար) նոյնն է :

§ 185.— Մի միութիւն որթատունկի արժէքն է 1
mana արծաթ . մեծ եզան կաշին [արժէ] 1 արծաթ-սիկլ .
5 կիսամեայ հորթի կաշիները [արժեն] 1 արծաթ-սիկլ .
տաւարի 10 կաշին [արժէ] 1 mana արծաթ* . 1 բուրդը
վերան ոչխարի-մորթը [արժէ] 1 արծաթ-սիկլ . 10 [հատ]
բուրդը խուզած ոչխարի-մորթը [արժէ] 1 արծաթ-սիկլ . 4
այծի-կաշին [արժէ] 1 արծաթ-սիկլ . 15 [հատ] մազը-խու-
զած այծի-մորթը [արժէ] 1 արծաթ-սիկլ . 20 գառան-մոր-
թը [արժէ] 1 արծաթ-սիկլ . 20 ուլի-մորթը [արժէ] 20** ար-
ծաթ-սիկլ : Երկու մեծ տաւարի միսը գնողը պէտք է վը-
ճարէ 1 ոչխար :

§ 186.— Ով որ գնէ երկու տարեկան 2 տաւարի միս՝
պէտք է տայ 1 ոչխար . ով որ գնէ 5 [հատ] վեց ամսական
տաւարի միս, պէտք է տայ 1 ոչխար . 10 հորթի միսը [գը-
նողը] պէտք է տայ 1 ոչխար : 10 ոչխարի միսը [գնողը]
պիտի տայ 1 ոչխար . 20 գառան միսը [գնողը] պիտի տայ
1 ոչխար . (20) ուլի միս [գնողը] պիտի տայ 1 ոչխար :

Այս օրէնքները նման են Hammurapi օրէնքների § 268—

*) Բնագրի սեպագծե գրութեան մէջ կայ ma-na, որը հաւա-
սար է 60 սիկլի . ակներեւ սխալ է այդ, հաւանօրէն պիտի «սիկլ»
լինէր :

**) Այսպէս բնագրի մէջ :

277ին, որոնց մասին քիչ վերը յիշատակութիւն եղաւ, թէեւ մանրամասնութիւնները երկու օրէնագրքի մէջ տարբեր, սակայն էական սկզբունքը՝ նոյն: Այս օրէնքներն, ինչպէս եւ Բաքելականը, որոշ գին են նշանակում ամէն մի քանի համար, մի ըմբռնում, որ բոլորովին հակոտնեայ մեր ժամանակակից քաղաքատնտեսական վարդապետութեան ուսուցիչների հասկացողութեան, որի հիմքն է ազատ մրցակցութեան վարդապետութիւնը:

Օ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր Ա Ն Բ Ն Ա Կ Ա Ն Մ Ե Ղ Ք Ի Դ Է Մ :

§ 187.— Եթէ մէկը գիտենայ* մի կով, նորա պատիժը մահ է: Նորան պիտի բերեն թագաւորի բանտը և թագաւորը կարող է նորան մահուան պատիժ տալ և կամ թագաւորը կարող է նորան կեանք շնորհել. բայց նա թագաւորին պիտի չը մօտենայ:

§ 188.— Եթէ մէկը գիտենայ մի [նորա] պատիժը մահ է: Նորան պէտք է բերեն թագաւորի բանտը և թագաւորը կարող է նորան մահուան ենթարկել կամ թագաւորը կարող է թողնել, որ նա ապրէ. բայց նա պիտի թագաւորի մօտ չը գայ:

Օրէնքի այս մասը նման է Հրէական օրէնքի սկրզբունքի եւ գործադրութեան ըմբռնման, ինչպէս Ելք ԻԲ. 19 եւ Ղեւտ. Ի. 15, որով մահուան պատիժ է սահմանուած այդպիսիների համար: Հիթիթեան օրէնքը բացարձակ չէ. նորա մէջ գթութեան դուռ կայ բաց, որով թագաւորը կարող է ներել, ինչ որ Հրէականը չունի եւ պատիժը անդարձ վճիռ է:

Ա Զ Գ Ա Պ Ղ Ծ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Դ Է Մ Օ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր :

§ 189.— Եթէ մէկը բռնութեամբ գիտենայ իւր հարազատ մայրը, դա մահապարտ զազրագործութիւն է. եթէ նա գիտենայ իւր աղջիկը, դա մահապարտ զազրագործութիւն է. եթէ գիտենայ իւր տղան, դա մահապարտ զազրագործութիւն է:

§ 190.— Բայց, եթէ նոքա գիտեցած են միմիանց

*) Հին - գրաբառի առումով:

կամովին, թէ՛ այրը և թէ կինը, [այն ժամանակ] դա մահ-
ուան պատիժ չունի: Եթէ մէկը բռնութեամբ գիտենայ
իւր խորթ-մայրը, դա մահուան պատիժ չունի: Բայց, եթէ
իւր հայրը կենդանի է, մահուան պատիժ ունի:

Այս օրէնքները նոյն հարցերն են շօշափում, ինչ որ
Հրէական օրէնքները, աւելի մանրամասնօրէն եւ պատճա-
ռական պարագաներով. Դևտ. ԺԸ. 6—18 եւ Ի. 10—21-ի
մէջ եւ Բ. Օրինաց ԻԲ. 30. Հրէական օրէնքը եւ բարոյա-
կան ըմբռնման տեսակէտը շատ աւելի խիստ էր, քան Հի-
թիթեանը, որով ընտանեկան սրբութիւնն աւելի պաշտպան-
ուած էր:

ՇՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՊՈՌՆԿՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ:

§ 191.— Եթէ մի ազատորեալ իւր դրացու կնոջ հետ
յարաբերէ, եթէ այդ [կատարուել է] բնակութիւնից դուրս,
այս կամ այն [վայրի] մէջ*, դա պատիժ չունի: Եթէ (նո-
քա կրկնեն նոյնը) երկրորդ անգամ, դա պատժի տրժանի է:

Հրէական օրէնքը շատ աւելի խիստ է: Հմմտ. Բ. Օր.
ԻԲ. 22—29:

ՈՒՐԻՇԻ ԿՆ ՈՋ ՍՊԱՆ ՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ:

§ 192.— Եթէ մէկն սպանէ մի կին, [կնոջից] զըրկը-
ւած ամուսինը կարող է առնել [սպանողի] կինը: . . .
. դա պատիժ չունի:

Ո՛չ Բաբիլական եւ ոչ Հրէական օրէնքի մէջ համա-
պատասխան ըմբռնում կայ:

ՏԱԳՐԱՄ ՈՒՍՆ ՈՒԹԵԱՆ ՅՐԷՆՔ:

§ 193.— Եթէ մէկը կին առնէ և [յետոյ] մարդը մեռ-
նէ, իւր եղբայրը պարտաւոր է առնել նորա կինը. յետոյ
[եթէ եղբայրն եւս մեռնէ] իւր հայրը պարտաւոր է առնել
նորա կինը. եթէ հայրն եւս մեռնէ, եղբայրներից մէկը

*) Բառացի կերպով, — «Եթէ դատնից դուրս է»:

(պէտք է առնէ նէքան) որին կինը կ'ընտրէ: Դորա համար պատիժ չի հետեւում (?):

Օրէնքի այս մասը նման է Եբրայականի տագրամուսնութեան համար սահմանուած կարգի հետ, ինչ որ գրունում ենք Բ. Օր. ԻԵ. 5—10ի մէջ: Այդտեղ, ինչպէս եւ Հիթիթեան օրէնքի մէջ որոշում է, որ եղբոր մահից յետոյ նորա այրին պիտի առնէ մեռնողի եղբայրը, միայն այն ժամանակ, եթէ մեռնողը ժառանգ չէ թողած. սակայն Հրէական օրէնքի մէջ չկայ այն ըմբռնումը, թէ եղբոր մահից յետոյ հայրն եւս պարտաւոր էր առնել իւր նուն, ինչպէս Հիթիթեան օրէնքն է տրամադրում: Հրէական օրէնքը նկատի է առած այն պարագան, երբ մեռնողի եղբայրը չկամենայ իւր եղբոր-կինն առնել. Հիթիթեան օրէնքն այդ տրամադրութիւնը չունի. եղբայրը պարտաւոր էր առնել, որով եւ Հիթիթեան օրէնքի մէջ «տուն բոկացելոց» չկար:

Հրէական օրէնքի մէջ թէեւ չկար հօր կողմից իւր նուն առնելու օրէնքը, սակայն Թամարայի պատմութեան մէջ գտնում են այդ օրէնքի զուգադիրը (Ծննդ. ԼԸ. գլ.), ինչ որ երեւի շատ աւելի նախնական օրէնքի տրամադրութիւնն էր եւ որ յետոյ բարոյական նոր ըմբռնումների շնորհիւ փոխուեց:

Հիթիթեան օրէնքի վերջին չաւարտած մասը, երեւի պիտի հասկանալ այսպէս՝ «պատիժ չէ հետեւում այն պարագային, եթէ եղբայրներից մէկը կամ միւսը մերժէ առնել իւր եղբոր կինը»:

ԱՌԵԻԱՆԴՈՒՄԻ ԵՒ ՊՈՌՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼ ՕՐԷՆՔՆԵՐ:

§ 194. — Եթէ մի ազատօրեար յարաբերէ մի ստրկուհու հետ, պատիժ չկայ: Եթէ ծնողները գիտենան մի ազատ կին, պատիժ չկայ: Եթէ հայրը եւ որդին գիտենան մի ստրուկ աղջիկ եւ կամ մի պուռնիկ կին, պատիժ չկայ:

§ 195. — Եթէ մի մարդ գիտենայ իւր եղբոր կինը, քանի որ իւր եղբայրը դեռ կենդանի է, դա մահապարտ զաւրագործութիւն է: Եթէ մէկն ամուսնանայ մի ազատ կնոջ

հետ և գիտենայ ներա աղջիկը, դա մահապարտ զազրագործութիւն է: Եթէ նա ամուսնանայ մի աղջկայ հետ և յարաբերութիւն ունենայ ներա մօր կամ քրոջ հետ, դա մահապարտ զազրագործութիւն է:

Հիթիթեան օրէնքների այս մասը կարելի է զուգադրել Հրէականի որոշ մասերի հետ, ինչպէս Ղեւտ. ԺԸ. 6—22, Ի. 1—21, Բ. Օրինաց ԻԲ. 13—30, որոնք նոյն հարցերն են շոշափում: Երկու օրէնսգրքերի համեմատութիւնը ակներեւ է դնում, որ Հիթիթների բարոյական ըմբռնումներն, իբր հասարակական յարաբերութեան չափանիշ, շատ աւելի ստորին բարոյական մակարդակի վերայ էին, քան Հրէական ժողովրդինը:

ԱՆԲԱՐՈՅՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ ԱՅԼ ՕՐԷՆՔՆԵՐ:

§ 196. — Եթէ մի ստրուկ և մի ստրկուհի լկտիապէս միանան և գնան մի քաղաքից մի այլ քաղաք և անկարգութիւններ անեն, 1 ոչխար առաջնի համար և 1 ոչխար երկրորդի համար [իրենց մեղքի] սրբագործման զահագինն է:

§ 197. — Եթէ մէկը լեռների վերայ բռնէ մի կին և մարդկային ոճիր գործէ ներա հետ, նա [մարդը] պէտք է մեռնէ: Եթէ մարդը բռնէ նորան տան հէջ, կինն է մեղաւոր, նէ պիտի մեռնէ: Եթէ [կնոջ] ամուսինը գտնէ նոցա և նոքա սպանուեն, դորա համար պատիժ չկայ:

§ 198. — Եթէ նա բերէ նոցա պալատի դարբասի առաջ և ասէ, — «Թողէք կինս ապրէ», նա կարող է իւր կնոջ չսպանել. նա կարող է կենդանի թողնել և առեւանգողը, բայց այդ պարագային նա պիտի երաշխեպ դնէ նորա [առեւանգողի] գլխի վերայ: Եթէ նա ասէ — «Թողէք երկուսն ևս մեռնեն», — նոքա պէտք է իրենց պատիժն ընդունեն: Թագաւորը [նոյն իսկ այդ դէպքում] կարող է սպանել տալ նոցա. թագաւորը կարող է նոցա կենդանի թողնել:

Հիթիթեան օրէնքի այս մասի վերջին երկու յօդուածը կարելի է զուգադրել Բ. Օր. Իբ. 22—27, ուր ճիշդ նոյն ըմբռնումներն են, թէեւ գործադրութիւնը տարբեր: § 197-ի տրամադրութեամբ առեւանգողը լեռների վերայ պիտի մահուան

պատժի արժանանայ, ինչպէս որ Երրայականի մէջ է, որովհետեւ ենթադրուում է, թէ կինը բողոքած, օգնութեան կանչացած է, բայց ոչ որ չէ հաւած օգնութեան, ուրեմն բռնաբարուած է, իսկ տան մէջ կատարուածի համար կինըն է, որ մահուան պատժի է արժանանում, որովհետեւ եթէ չկամենար, օգնող ձեռք միշտ կը հասնէր:— Նոյն ըմբռնումն ինչ որ Իսրայէլի ժողովրդի մէջ էր: Հիթիթեան օրէնքի մէջ մահուան պատժից խուսափելու դուռ էր ձգուած, այն ինչ Հրէականը չունի.— պատիժը մահն է միայն:

Ա Ն Բ Ն Ա Կ Ա Ն Մ Ե Ղ Ք Ի Ա Յ Լ Օ Ր Է Ն Ք :

§ 199.— Եթէ մէկը յարաբերէ մի խողի կամ շան հետ, նա պէտք է մեռնէ: Նորան պիտի բերեն պալատի դարբասի առաջ և թագաւորը կարող է նորան մահացնել տալ կամ թագաւորը կարող է նորան կենդանի թողնել: Բայց նա պիտի չմօտենայ թագաւորին: Եթէ մի ցուլ բարձրանայ մի մարդու վերայ, ցուլը պէտք է սատակէ, բայց մարդը պիտի չմեռնէ. 1 ոչխար քաւութեան ձօնն է. ապա պէտք է մորթեն նորան: Եթէ մի կինճ բարձրանայ մի մարդու վերայ, պատիժ չկայ:

§ 200.— Եթէ մէկը յարաբերէ մի մատակի կամ ջորու հետ, պատիժ չկայ. [բայց նա] պիտի թագաւորին չի մօտենայ և նա քուրմ դառնալ չէ կարող: Եթէ (մի մարդ) գիտենայ տաճարին նուիրուած մի ստրկուհու (?)
 այդ մէկը
 պատիժ չկայ: Եթէ մէկը տայ [իւր] տղան (եթէ նա է) հիւսն կամ (բրուտ կամ ջուլհակ) կամ կօշկակար, կամ դերձակ, կամ (դարբին) նա պէտք է վճարէ 6 արծաթ-սիկղ: Եթէ նէ նա ժիշտ է Teshub (?) [աստուածուհու] և կամ արեւ-աստուածուհու, ապա նա պէտք է վճարէ 1 անձն [իբր փրկագին]:

Օրէնքի այս վերջին յօդուածն, անշուշտ, վերաբերում է տաճարների շուրջն եղած եւ բնակութիւն հաստատած սրբազան-պոռնիկներին, թէեւ յօդուածից այնքան պակա-

սաւոր մասեր կան, որ անհնար է դառնում մանրամասնութեանց ծանօթանալու:

Մեր առաջ պարզուած^{* *} Օրէնսգրքի ամբողջականութիւնը շատ ու շատ քան է պարզում Հիթիթեան ժողովրդի ներքին կեանքի մասին. ոմանք չափազանց գրաւիչ իրենց նախնական պարզութեամբ, մաքրութեամբ եւ բարոյականի բարձր ըմբռնումով եւ շատ անգամ մարդասիրական զգացումով, բայց եւ ոմանց մէջ չափազանց ստորին ըմբռնումների եւ բարոյական չափանիշի յատկութիւններով:

Ամբողջի տպաւորութիւնն է, որ Հիթիթեան ժողովուրդը երկրագործ հասարակութիւն էր, որի պատկանում էր հողն, ինչպէս նկատեցինք, հասարակաց սեփականութիւն էր ամբողջ համայնքին — գիւղի կամ քաղաքի, — եւ որ տրւում էր մշակութեան, որոշ պայմաններով, գինուորական ծառայութեան պարտականութեան կատարելով, քանի որ պետութիւնը ամենից առաջ ռազմական մի պետութիւն էր, — ու ապա մշակութեան արդիւնքի եւ արմտքի որոշ վճարումով:

Երկիրը թէեւ լեռնային, սակայն արհեստական ոռոգումը մեծ տեղ էր գրաւած, որ բարձր քաղաքակրթութեան նշաններից մէկն է: Համայնքները պաշտպանուած էին օրէնքով հրդեհի դէմ. աւելի քան մերձաւոր Բաբելոնի օրէնքներն էին նախատեսած, ինչ որ ցոյց է տալիս, քարաշէն տներ դեռ եւս քիչ էին եւ տները մեծ մասով փայտակերտ էին եւ կամ յարդով ծածկուած: Գողն ու գողութիւնն, ինչպէս երեւում է, սովորական երեւոյթներ էին, որոնց դէմ այնքան օրէնքներ ունէին, շատ աւելի քան Բաբելոնական օրէնսդրութիւնն էր նախատեսած: Այս բոլոր օրէնքներն այն եզրակացութեան են տանում, թէ գողանալն ազգային յատկութիւն էր Հիթիթների համար: Ստրուկ ունենալու դրութիւնն ընդունուած կարգ էր. բազմաթիւ էին ստրուկներն ու ստրկուհիները, սակայն շատ առաւելի լաւագոյն պայմանների մէջ, աւելի ազատութեան եւ օրէնքի պաշտպանութեան վիճակով, քան դրացի Բաբելոնն ունէր: Հաւատալիքների մասին

շատ քիչ բան ենք իմանում, սակայն հետաքրքրական տեղեկութիւններ ենք ստանում ծիսական-արարողական, քրմական դասի, տաճարների պաշտօնէութեան մասին՝ որոնք որոշ չափով յիշեցնում են Հրէականը, սակայն բոլորովին ինքնուրոյն սովորութիւններով:

Օրէնագիրքը գրուած է սեպագիր, եւ Սումերական ու Աքադեան շատ բառեր են բովանդակում բնագրի մէջ, ինչ որ բաւական դիւրացրած է բնագիրը թարգմանողների գործը. եթէ չլինէր այդ բառերի յաճախակի գործածութեան սովորութիւնը, թերեւս թարգմանելն իսկ անհնար լինէր. շատ անգամ որեւէ Սումերեան կամ Աքադեան բառ բանալի է եղած ամբողջ հատուածի ըմբռնելուն եւ բնագիրը, իբր նիւթ ու բովանդակութիւն, կռահելուն: Օրէնքների այդ ամբողջ ժողովածուն, անշուշտ կրած է իւր մեծ դրացու, Քաբելոնի ազդեցութիւնը, սակայն ո՛չ ստրկօրէն: Էութեան եւ սկզբունքի նկատմամբ շատ անգամ նոյնանալով, մանրամասնութեան եւ գործադրութեան եղանակի մէջ բոլորովին տարբեր են, ինչ որ տարբեր քաղաքակրթական աստիճանի եւ մշակոյթի արտայայտութիւն է: Նոյն իսկ նման օրէնքների մէջ այնպիսի աննմանութիւններ կան, որ ցոյց են տալիս Հիթիթ կեանքի իւրատեսակ ըմբռնումների չափն ու որակը, ինչ որ ժողովրդի մի ինքնուրոյնութեանն եւ առանձին ցեղային—ազգային կեանք ապրելու ապացոյցն է:

Հիթիթեան օրէնքները քարացած ըմբռնումներ չեն. նոքա ապրում, փոխում, բարեշրջման ենթակայ են, եւ պէտք է նկատել, միշտ դէպի աւելի բարձր ըմբռնումը, նոր բանաձեւ տալով օրէնքի հիմ ըմբռնման, չափաւորելով վրէժխնդրութեան զգացումի, մայրենի բնազդների չափը եւ մեղմելով ու մարդկային դարձնելով, հետեւաբար եւ աւելի բարձր մշակոյթի կնիք դնելով նոցա վերայ:

Օրէնագրքի վերջին մասերը ծանր տալաւորութիւն են թողնում ընթերցողի եւ ուսումնասիրողի վերայ, — ուր անասնական կրքերը եւ գազանային հասկացողութիւններն են թագաւորում, որոնք եթէ արձանագրուած չլինէին,

Թերեւս մեր տպաւորութիւնը նոցա ներքին բարոյական աշխարհի մասին շատ աւելի բարձր պիտի լինէր եւ շատ աւելի մեղմացած բարքերով մի ժողովուրդի քաղաքական եւ քաղաքակրթական պատկերը պիտի ունենայինք մեր մտքի առաջ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ Բ .

Եգիպտոսի Akhetatou քաղաքի աւերակներէց, — որը Ikhnatou-ի գահակալութիւնից յետոյ երեսի վերայ ձգուեց եւ այլ ևս անբնակ դարձաւ, — մեծ պատմական արժէք ներկայացնող նիւթեր են գտնուած, — պաշտօնական նամակների մի ամբողջ շարք, այն է Սիւրիա գտնուող Եգիպտական պաշտօնէութեան թղթակցութիւնը՝ Եգիպտական Արքունիքի հետ: Այդ նամակները յայտնի են ներկայ տեղագրական անունով «Թել-էլ-Ամարնայի նամակներ»^{*}: Այդ նամակների բովանդակութիւնն է Սիւրիայի այն ժամանակի քաղաքական ներքին կեանքի հետզհետէ խառնակ վիճակի նկարագրութիւնը: Սահմանապահ եւ ծովեզերեայ քաղաքների կուսակալները ահագին ջանքեր էին թափում դիմադրելու այն հսկայական, դէպ հարաւ ուղղուած, Հիթիթեան արշաւանքին, որի ծանրութիւնը հետզհետէ զգալի էր դառնում: Եթէ Եգիպտոսն իւր բոլոր դրամական եւ զինուորական ոյժն իսկ ուղղէր այդ արշաւանքի թափը կասեցնելու գործին, դժուար թէ յաջողէր իւր հիւսիսային աճող եւ իւր պետական սահմանները դէպի հարաւ տարածող թշնամու ընթացքը յետոյ դարձնել: Քայց դժբա հետ կար նաեւ այն ներքին քաղաքական ըմբռնման պակասը, որ Արքունիքը չէր կամենում ընդ առաջ երթալ իւր կուսակալների ձգտումներին: Եւ սակայն դժբաղդաբար այդ կուսակալների մէջ ևս արմատացած էր այն ներքին խոր համոզումը, որ կայսերական ոյժերը երբեք պիտի չդաւանան նեն իրենց: Տարիներ շարունակ լսում էին նոցա անվերջ թախանձագին աղերսը եւ հիւսիսի ալիքների դէպ հարաւ թափուող ահագանգի ձայները:

^{*}) Hugo Winckler: Tel el Amarna letters.

Այդ ժամանակները Թոթմէս Գ-ի պալատի մեծ պաշտօնեաներից մէկը՝ Թոռը Rammān-nirari, Nunassi քաղաքից (հաւանօրէն այժմեան Հալէպ քաղաքը) կուսակալ էր այդ վայրերի և հաւանական է, որ իւր իշխանութիւնն ստացած էր ժառանգաբար: Իւր նամակներից մէկի մէջ նա տեղեկագրում է թէ «Hatti թագաւորը» — անշուշտ Հիթիթների թագաւորը, — առաջ է շարժւում իւր դէմ և շարունակում է, — «Եւ եթէ իմ տէրը վճռել է արշաւել նորա գէմ, ապա թող իմ տէրը ուղարկէ մէկն իւր խորհրդականներից, իւր զինուորների և իւր ռազմիկ կառքերի հետ» (Նամակ 37րդ):

Մի այլ պաշտօնեայ, Abd-Asratu անուանով, գիմում է աւելի թախանձազին, — «Իմ տէր, իմ թագաւոր ի ոտքերի առաջ եօթն անգամ եօթն անգամ, ընկնում եմ ես: Արդարեւ ես թագաւորի մի ծառան եմ, իւր տան մի շունը, և Amurri (հաւանօրէն Ամոր, Ամորհացիների) երկիրը ես պահում եմ թագաւորի, իմ տիրւջ համար: Ես բազմիցս եմ կրկնած Pahanati իմ (զլխաւոր) արտակարգ դեսպանին, թէ նա պէտք է իւր հետ բերէ արքայական պահակազուկը՝ թագաւորի երկրների պաշտպանութեան համար թող իմ տէր թագաւորը հարցնէ նորան թէ արդեօք ես չեմ պաշտպանում Simyra և Ullaza-ն (Նամակ 38):

Դորան հետեւում է մի աղերսագիր Tunip քաղաքի բնակիչներից, որոնք գանգատւում են Aziru անուանով մի պաշտօնեայի դէմ, որ Եգիպտոսի շահերի դէմ է գնում յօգուտ Հիթիթների, այն ինչ իւր պաշտօնական տեղեկագրերի մէջ նա ցոյց էր տալիս թէ ինքը դեռ ևս հաւատարիմ է Եգիպտոսի արքունիքին: Կայսրութեան նախկին փառաւոր օրերի և այս վերջին թշուառ վիճակի հակադրութիւնը չափազանց պարզ է հետեւեալ նամակից. —

«Իմ տէր, Dunip, քո ծառան խօսում է և ասում, — Ով կարող էր առաջ աւարել Dunip-ի (երկիրները) առանց ասպատակութեան ենթարկուելու Manahbiria-ի (=Թոթմէս Գ) կողմից: Եւ արդ քսան տարիներ մենք ուղարկում ենք մեր տէր, մեր թագաւորին [օգնութիւն խնդրող պատկա-

մաւորներ], բայց մեր առաքեալները, մեզ են մեր տէր,
մեր թագաւորի մօտ: Եւ այժմ AZIRU, քո ծառան, ...
. Hatat երկրի մէջ կալանաւորել է նոցա (= հաւանա-
րէն Tunip քաղաքը պաշտպանողներին) բռնի: Եթէ իւր
(= թագաւորի) զինուորները և ուղմական կառքերը շատ
ուշ գան, AZIRU մեզ Ni քաղաքի պէս պիտի անէ (=
պիտի աւերակ դարձնէ) Եթէ սակայն մենք պիտի
ողբանք, Եգիպտոսի թագաւորն եւս պիտի ողբայ մեզ
հետ այն արարքների վերայ, որ AZIRU գործել է
Եւ երբ AZIRU մտնէ Simyra, AZIRU պիտի անէ այն,
ինչ որ իւր հաճոյքը լինի, մեր տէր թագաւոր երկրների
մէջ և այս բաների մասին մեր տէր, մեր թագաւորը պի-
տի սգայ: Եւ այժմ Dunir-ը, քո քաղաքը ողբում է և
նորա արտասուքը թափւում է և մեզ համար օգնութեան
յոյս չկայ: Որովհետեւ քան տարի շարունակ մենք [օգնու-
թեան աղաղակ ենք] ուղարկել մեր տէր թագաւորին,
Եգիպտոսի թագաւորին, բայց մեզ և ոչ մի [սփոփանքի]
խօսք չէ հասած մեր տիրոջից, և ոչ մի խօսք: (Նամակ 41)

Դաւաճան AZIRU ուղարկում է մի նամակ արքունի
պալատի մի բարձրաստիճան պաշտօնեայի, ինքնիրեն ար-
դարացնելու նպատակով այն ամբաստանութիւններից, որ
բերուած են իւր դէմ. — «Այ դարեւ դու, Duda (= Դա-
ւիթ) * դու իմ հայր, իմ տէր և ես քո որդին և AMURRI
երկիրները քո երկիրն է և իմ տունս քո տունն է: Եւ ինչ
որ քո ցանկութիւնն է, գրիր, և ես կտամ ինչ որ կամքդ
կամենայ: Տես դու նստած ես իմ տէր, իմ թագաւորի
առաջ . . . իմ թշնամիներս շարախօսում են ինձնից իմ
տիրոջ առաջ . . . մի թողնիր որ շարախօսեն . . . ար-
գիլիր Եւ եթէ թագաւորը չէ սիրում ինձ, այլ
ատում է, ուրեմն այլեւս ի՞նչ պիտի ասեմ ես» : (Նամակ 44)

Մի ուրիշ նամակ ցոյց է տալիս Փարաւոնի կշտամ-
բանքը AZIRU-ին և նոր հրամանների կատարում պարտա-
դրելով, հակառակ այն կասկածին, որ արքունիքի մէջ
կար նույն մասին,—

*) Տես Ա. Յաւելուածի § 55-ի ծանօթութիւնը:

«Amurra-ի իշխանին, — թագաւորը, քո տէրը. «Գե-
բաղի իշխանը, քո եղբայրը «Առ ինձ եւ բեր ինձ իմ
քաղաքս» Այսպէս է խօսում նա քեզ հետ :

«Տես թէ ինչ ես գրել թագաւորին, քո տիրոջ. «Ես քո
ծառադ եմ» և սակայն դու մի սխալ ես գործել
մի իշխան առնելով իւր քաղաքից եւ երբ
նա Սիդոն էր ապրում, դու մատնեցիր նորան իշխաններին
. իբրեւ թէ քեզ անծանօթ էր ժողովրդի ատելութիւնը
. եւ նոյն իսկ եթէ դու իրաւացի ես արել, սակայն
բոլոր խօսքերդ չեն համապատասխանում քո գրածին
ուստի և թագաւորը պարտաւորուած պիտի լինի մտածե-
լու, — բոլորն ինչ որ ասում ես՝ ճշմարիտ չէ :

«Եւ արդարեւ իշխաններից մէկը լսել է, որ դու հաշտու-
թիւն ես կնքել Kades-ի իշխանի հետ, ուտելիք և ջուր
մատակարարել փոխադարձաբար, և այդ ճիշդ է ինչ
էլ լինի քո վերաբերումը նոցա նկատմամբ, սակայն դու
քո թագաւորի, քո տիրոջ կողմը չես

«Տես, քո տէրը. թագաւորը ուղարկում է քեզ այս նա-
մակով թշնամիների անուները Hanni ձեռքով, որը թագա-
ւորի պատգամաբերն է, հետեւաբար ուղարկիր նոցա բո-
լորին քո տիրոջ, թագաւորին և չթողնես որ մէկն ազատ-
ուի : Եւ նոցա ոտքերին պէտք է անաղս պղնձեայ շղթաներ
անցնուին» (Նամակ 50) :

Զարմանալի չէ, որ Ikhnathon-ի մեղմ յանդիմանու-
թիւնները ո՛չ մէկ ազդեցութիւն չթողեցին Aziru-ի և իւր դա-
ւաճան - ընկերակիցների յարաբերութիւնը փափկելու հա-
մար : Մի շարք նամակների մէջ Գեբաղի հաւատարիմ գին-
ւորականներից մէկը Rid-addi, ուղղուած Ikhnaton-ին
և իւր արքունիքի պաշտպան իշխաններին, նկարագրում
է ասպատակողների յառաջախաղացումը, քաղաքների կո-
րուստը և անձնատուր լինելը մէկը միւսի յետեւից, Տիրոս
ականաւոր քաղաքացիների փախուստը, — պատմելով թէ
ինչպէս Սիդոնը, Բէյրութն ու Symara-ն համագործակից են
թշնամուն, մինչեւ որ վերջապէս Գեբաղ քաղաքն ևս ապս-
տամբում է ինքնին և միայն հաւատարիմ մնացած ձայնը

լուեցնում: Պատմական անցեալ յուշերի մէջ շատ քիչ այն-
քան յուզիչ ընդէններ լիշատակներ կան, քան այն հաւա-
տարիւմ գինուորի անօգուտ հնչած և անլսելի մնացած ձայնը
օգնութիւն ստանալու յոյսերով և որը սակայն երբէք
չհասաւ: Յուսալից աղաչանքը յուսակտուր յանդիմանական
աղաղակի է փոխւում վերջապէս գրելով, — «Ուղարկիր նա-
ւեր, որ գոնէ ինձ կենդանի և աստուածները անաղարտ
բերուին» եւ որ փակւում է գերութեան և մահուան լուռ-
թեամբ:

«Գեբաղի թիբ-աղդին Փարաւոնին թող որ Abd-
Asirta-ի, այդ վատ շան գործերը պարզ լինին իմ տիրոջ,
թագաւորի համար, որ իմ տիրոջ, թագաւորի երկիրները
հետզհետէ նորա ձեռքն են անցնում և (թագաւորը) պիտի
ողօսայ իւր երկրների կորուստը: Տես այժմ Symara-ն.
այժմ իմ տիրոջ տունն է և ապարանքը և նա
նորա մէջ է բանակացած եւ յետոյ եթէ ժողո-
վուրդը գայ Գեբաղի առաջ գրաւէ Գեբաղը
և իմ տիրոջ երկիրները: Եւ յետոյ թող թագաւորն ուղար-
կէ իւր պաշտօնեան որպէսզի այդ վատ շունը
չկարողանայ տանել քո աստուածների սեփականութիւնը,
և որ նա չհրճուի (?) եթէ Գեբաղը գրաւուի: Որովհետեւ
Գեբաղն, ինչպէս և Hikubta-ն թագաւորին է պատկանում»:
(Նամակ 53):

«Հայապային (Haiapa) Յիրաւի իմաստուն մարդ
ես ինչո՞ւ ես ուշացնում ասելու թագաւորին, որ նա
գնդեր ուղարկի Simyra-ն գրաւելու համար: Որովհետեւ
Աքդ-ասիրատան մի վատ շուն է և թագաւորի երկիրները
անցնում են նորան, որպէսզի իրենց [= ժողովրդի] կեան-
քը փրկեն: Որովհետեւ իր [= ժողովրդի] ապրուստի միջոց-
ները չափազանց վնասուած են Habiri պատճառով: Ու-
ղարկիր նոյնպէս 50 զոյգ (?) ձի և 200 հետեւակ. ապա
բանակիր Sigata-ի մօտ, նորա դէմ, մինչեւ որ գունդերը
դուրս գան: Որպէսզի նա չկարողանայ բերել բոլոր Habiri-ն,
և գրաւէ Sigata-ն և Ambi-ն և ոչ մի տեղ չկայ»:
(Նամակ 54):

«Եւ եթէ նոյն իսկ թագաւորը արշաւէ և առաջանայ և
եթէ նոյնիսկ բոլոր երկիրներն ապստամբած լինին նորա դէմ,

ի՞նչ կարող են անել նոքա մեզ : Այդ դէպքում նոքա կարող են դարձեալ ամէնքը միասին մի լաւ գործ անել , բայց վախե-
նում եմ որ մէկը չլինի , որ ինձ նոցա ձեռքից ազատէ .
վարմի մէջ բռնուած թռչունի նման , ես եւս պիտի լինիմ
Գեբադի մէջ : Ինչո՞ւ անուշադիր էք թողնում ձեր երկիրը :
Տես ես այսպէս եմ գրել թագաւորի պալատին , բայց նո-
քա անուշադիր թողեցին գրածս : Անշուշտ Amanappa-ն ձեզ
հետ է , հարցրու նորան , նա գիտէ այդ մասին և տեսել է
աղէտը , որ ինձ է պատահել Արդարեւ այսպէս մտա-
տանջուած եմ գիշեր և ցերեկ» : (Նամակ 55) :

«Եւ ապա նա կարողացել է իւր ձեռքի տակ առնել
բոլոր Habiri-ները Sigata և Ambi-ի դէմ , և նոքա առել են
. այս երկու քաղաքը Եւ տես ոչ մի տեղ
չկայ , որ ես գնալ կարողանամ Եւ յետոյ դու մի միժ տէր
ես , ո՞ր անուշադիր չթողնես այս գործը . . . » (Նամակ 56) :

«Եւ ապա չե՞ս կամենայ գալ Amurri: Գիշեր և
ցերեկ նոքա սպասում են , թէ արգեօք (օգնական) գնդեր
պիտի չուղարկուի՞ն . . . » (Նամակ 59) :

«Եթէ կարողանամ մի համաձայնութիւն կնքել Աբդ-
ասիստայի հետ , ինչպէս Japa-addi-ն և Zimrida-ն (արին) ,
ես կ'աղատուեմ Եթէ դու չհրամայես այս օգնութիւ-
նը գալ , պիտի թողնեմ քաղաքը և փախչեմ Ժողո-
վրդի (այն մասի) հետ , որ ինձ սիրում է » : (Նամակ 61) :

« Տես ես փակուած , մնացած եմ իմ քաղաքիս
մէջ . ես այնքան ուժ չունեմ որ դուրս գամ նորա դռներից » :
(Նամակ 69) :

«Նոցա որդիները , նոցա աղջիկները և նոցա տների
գերաններն այլեւս գոյութիւն չունեն , (որովհետեւ) տրուած
են Jari-muta-ին իրենց ապրուստի համար : Արդարեւ երեք
անգամ երեք տարի է անցել իմ վերայից [քանի պա-
շարուած եմ] և [այդքան ժամանակ միայն] երկու տալի
է աճել իմ ցանքը : [Եւ այժմ երրորդ տարին] այլ ևս ար-
մախք չկայ ուտելու : Ի՞նչ պիտի ցանէ այն » : (Նամակ 69) :

«Տես Տիւրոսը իբր ապստամբ շարժեց Ես գրաւ
դրի իմ ինչքը Տիւրոսի մէջ , որպէսզի կարող լինեմ [դրամը]

իմ տրամադրութեանս տակ ունենալ : Յիրաւի նոքա [= Տիւրոսցիք] սպանեցին իրենց հրամանատարը , ինչպէս և իմ քոյրս և իւր տղան : Ես ուղարկել էի քրոջս աղջիկները Տիւրոս Արդասիրատի երկիւղից » : (Նամակ 70) :

« Որչափ ես [այս] քաղաքի մէջ , ես չպահպանեմ այն իմ տիրոջ համար : Բայց եղբայրս գրգռեց քաղաքը , որպէսզի Արդ-ասիրատայի որդուն յանձնէ : Օ՛ , երանի թէ իմ տէրս , թագաւորն անտես չառնէր [այս] քաղաքը : Որովհետեւ այստեղ շատ մեծ քանակութեամբ ածաթ և ոսկի կայ . նորա տաճարների մէջ շատ մեծ քանակութեամբ արժէքաւոր բաներ կան , եթէ նոքա գրաւեն քաղաքը Տես ահա ուղարկել եմ քո ծառան , իմ որդին , իմ տիրոջ մօտ և երանի թագաւորն իսկոյն յետ ուղարկէր նորան զինուորներով՝ քաղաքը պահելու համար » (Նամակ 71) :

« Ինչո՞ւ իմ տէրս , թագաւորը գրեց , — « Պաշտպանեցէք ինքներդ ձեզ և դուք ապահովուած կլինիք » : Ինչո՞վ պիտի ես պաշտպանեմ այն թշնամիներիս դէմ Եթէ թագաւորը չէ պաշտպանում իւր ծառային » (Նամակ 74)

« Երբ ես վատ լուրեր եմ գրում իմ տիրոջս , ապա մէկն ասում է , — « Ինչո՞ւ վատ լուրեր ես գրում » : Եթէ իմ խօսքերիս նայելին , ապա Ազիւրուն բանտարկուած պիտի լինէր : Ինչպէս (ասել էի) : Յիրաւի ես իմ թագաւորիս ասպետն եմ » (Նամակ 75) :

« Եւ յետոյ , ինչո՞ւ է թագաւորն համեմատում ինձ իշխանների հետ : Իշխանները , — նոցա քաղաքները պատկանում են նոցա . նոցա ցեղապետները՝ նոցա հպատակ են . իսկ ե՞ս , — իմ քաղաքս պատկանում է Ազիւրուին Ինչ վատ շներ են Արդ-ասիրատի տղաները : Եւ նոքա գործում են իրենց սրտի ցանկացածի պէս , և թագաւորի քաղաքները ծուխի են վերածել տալիս . . . » : (Նամակ 76) :

« Արդ-ասիրատի տղաները մտել են Amurri-ի երկիրը և նոցա է պատկանում ամբողջ երկիրը : [Միայն] Simyra-ն և Irkata-ն են թողնուած [թագաւորի] ներկայացուցչին : Եւ տես ես Symira եմ [այժմ] , որովհետեւ ներկայացուցիչը

շատ նեղը դրուեց թշնամիներ ի երեսից և ձեռնթափ արեց
Գերազը . . . Բոլորը գնդերը փախել են Simyra-ից» :
(Նամակ 78) :

«Թող իմանայ թագաւորը, որ Halli թագաւորը գրաւել
է բոլոր Kutaim երկիրները, [ինչպէս և] Mitani թագաւորը
և Nahrin թագաւորը այդ շուներ Բոլորը յափըշ-
տակեց» :
(Նամակ 79) :

«Simyra-ի, Բէյրութի և Սիդոնի նաւերը և ժողովուր-
դը, ամէնքն ևս Amurru են և ինձ նեղն են ձգած, և տես
այժմ Jappa-addi-ն և Aziru-ն յարձակուեցան ինձ վերայ և
արդարեւ նա իմ նաւն գրաւեց : Եւ տես այժմ նոքա նա-
ւեցին զէպի ովկիանոս իմ նաւերս բռնելու համար
իմ հպատակներս մտադիր են փախչելու, — իմ ուղարկած
մարդս չէր կարողացել մտնել Simyra, որովհե-
տեւ բոլոր ճանապարհները բռնուած էին . . . »
(Նամակ 81) :

«Տես Hail-ը ազատեց Simyra-ն. թող թագաւորն թեր-
թեւ աչքով չնայէ այս գործի վերայ, մանաւանդ ներկա-
յացուցչի սպանելը . . . » : (Նամակ 94) :

« Քաղաքն ապստամբած էր ինձ դէմ. և արդա-
րեւ քաղաքն ասում էր, — «Ամօթալի գործ, որ յաւիտ-
եանս յաւիտենից կատարուած չէր մեր դէմ»
(Նամակ 100) :

« Եւ դու անտես մի՛ աներ (ինձ). եւ եթէ
այժմ այդտեղ գունդեր չկան, նաւեր ուղարկիր ինձ կեն-
դանի ազատելու, իմ տիրոջ կուռքերի հետ . . . » :
(Նամակ 105) :

«Այս Irkata քաղաքից [գրուած] մի նամակ է իմ տէր
թագաւորին : Իրկատան եւ իւր աւագները ծռենկի են խո-
նարհում քո առաջ : Քաղաքի դարբասները աղխել ենք
առուր մինչեւ որ թագաւորի շունչը գայ [հասնէ] մեզ . . . »
(Նամակ 122) :

Akissi գրում է Kalna-ից. « . . . Տէր իմ, ինչ-
պէս որ Ubi երկրի մէջ եղած Դամասկոսը իւր ձեռքն է
կարկառում զէպի քո ոտքերը, այդպէս և կատնան իւր

ձեռքն է կտրկառում դէպի քո ոտքերը . . . » (Նամակ 139) :

Namiawaza, հաւանօրէն մի այլ անհաւատարիմ զօրապետ, գրում է, — «Արդարեւ ես եւ իմ ղինուորները եւ իմ պատերազմական կառքերս, իմ եղբայրներս եւ իմ Habiri* եւ իմ Suti [ցեղերը] կատարեալ տրամադրութեան տակ են [իմ թագաւորի] գնդերի, երբ իմ տէր, իմ թագաւորս հրամայէ . . . » (Նամակ 144):

Itakkama գրում է, — «Ով տէր իմ, ես քո ծառան եմ եւ Namiawaza-ն ինձ չարիք պատճառեց քո աչքի առաջ ով իմ տէր: Եւ մինչնա չարիք էր գործում իմ դէմ, քո աչքի առաջ, նա բռնագրաւում էր իմ հօր ամբողջ երկիրները Kades-ի մէջ, ինչպէս եւ իմ քաղաքներս նա կրակի մատնեց . . . Եւ տես Namiawaza-ն իմ տիրոջ իմ թագաւորի բոլոր քաղաքները տուել է Habiri-ներին Kades եւ Ubi երկրների [սահմանի] մէջ: » (Նամակ 146)

Ի վերջոյ Տիւրոսն եւս յարձակման է ենթարկւում եւ թշնամիները ցամաքով դիմում են Երուսաղէմի դէմ: Տիւրոսի իշխան Abi milki գրում է, —

« . . . Zimrida Սիտոնցին եւ Aziru-ն ապստամբ են թագաւորի դէմ եւ Arward-ի ժողովուրդը իրար հետ խորհրդակցելով, ժողովել են իրենց նաւերը, իրենց պատերազմական կառքերը եւ իրենց ուրա ժողովուրդը (= վարձագին զօրքը) գրաւելու Տիւրոսը, թագաւորի աղախինը . . . Տիւրոսը չկարողացան նուաճել, բայց նոքս նուաճեցին Simyra-ն ինչպէ՞ս մեր տէր, մեր թագաւորն իւր երեսը դարձրել է [այս] երկրից . . . » (Նամակ 150) :

Երուսաղէմի Աբդիու (Abdhiba) իշխան կառավարիչն աւելի պարզ է գրում, — «Թագաւորի բոլոր երկիրը, որ թշնամական օյրաբերութիւն են սկսել ինձ հետ, պիտի կորչին: Տես Siri եւ Ginti-Kirneil հեռաւոր երկիրները, նոցա իշխանները բոլորովին կորած են [մեզ համար] եւ թշնամութիւնը տիրում է իմ դէմ . . . Քանի նաւերը ծովի վերայ էին՝ թագաւորի զօրքը գրաւած էր Naharina եւ

*) Habiri=Khabiri=Hebrew= Եբրայեցի, շրէա:

Kas, բայց այժմ Habiriները գրաւած թագաւորի քաղաքները: Եւ ոչ մի իշխան չկայ, որ [հպատակ լինի] իմ տէր թագաւորին, ամէն մէկը [նոցանից] ոչնչացած է: Տես Turbaza-ն սպանուեց Zilu-ի գուների առաջ եւ թագաւորը [դեռ եւս] մնում է անշարժ եւ անգործ: Տես Lachish-ցի Zizrida-ն, — որի սպասաւորները որոնում են նորան՝ սպանելու համար: Japti-Addi-ն սպանուեց Zilu-ի գուների առաջ եւ թագաւորը դեռ անգործ է: Խնդրէ նորան: Թող թագաւորը հոգ տանէ իւր երկրների մասին (ուղարկէ) գունդեր Երուսաղէմի երկիրը: Որովհետեւ եթէ այս տարի եւս գունդեր չգան, իմ տիրոջ՝ թագաւորի բոլոր երկրները կը կորչին» (Նամակ 181)*:

Եւ այսպէս Եգիպտական մեծ կայսրութեան փառքը արագօրէն անկման էր դիմում յետ քաշուելով Սիրիական երկրամասից, մինչեւ որ ոչ միայն Նահարինան, այլ եւ Ուոնտ գետի հովիտը, Միջերկրականի ծովեզերեայ մասերը, նոյն իսկ Պաղեստինի բարձրագիւր մասը հետզհետէ թոթափեցին Փարաւոնների ծանր լուծը — Այն ինչ այդ ժամանակ իսնաթոնը իւր ամբողջ հոգեկան ոյժը դրած էր ներքին բարենորոգչական մի խնդրի համար, այն է Ամոնի կրօնի եւ քրմերի ազդեցութեան դէմ մաքառելով: Որքան եւ նորա ներքին ջանքերը պսակուած բուն Եգիպտոսի մէջ, սակայն նորա ռազմական հոգու պակասը, իւր կուռակալների ահազանգի ձայների դէմ խուլ անտարբերութիւնը կայսրութեան արտաքին հմայքի տապալումը պատրաստեցին: Եւ նոյն իսկ այսպիսի ծանր գնով գնուած եւ ձեռք բերուած ներքին բարենորոգչական շարժումը երկար չտեւեց, որովհետեւ բուն երկրի մէջ իսկ, Եգիպտոսում, ժողովրդի զգացումների ամբողջ ծանրութիւնը այլ կողմ էր

*) M. E. Monckton Jones: *Ancient Egypt*, page 150—160
Winckler and Abel: *Thontafelnfund von El-Amarna* no 31—181.—

հակուած եւ իւր հետ չէր եւ իւր արքայական տան պէս մի զօրեղ հարստութիւն անկարող եղաւ ապահովել նորա սկսած եւ ծանր մաքառումով յաջողեցրած գործը: Մի քանի, կարճ տարիներից յետոյ իսնաթոնի գործը անհետ եղաւ, իբր «շամանդաղ առաւօտու» եւ իբր «երազ ինչ գեղեցիկ տարանցիկ»:

Փարաւոնների ոյժի անհետումն Արեւելքի մէջ սլլեւ ոչինչով կարելի էր վերականգնել, ո՛չ ապագայ Փարաւոնների նորանոր ջանքերը, ո՛չ նոր արշաւանքները եւ թափած գանձն ու արիւնը կարող եղան նոցա իշխանութիւնը պահել տալ Եգիպտոսից դուրս՝ Պաղեստինի եւ Արեւելեան երկրների մէջ. եթէ երբեմնակի յաջողութիւններ իսկ ունէին, այն եւս ժամանակաւոր եւ վաղանցուկ: Նոյն իսկ Ռամզէս Բ-ի պէս հզօր մի Փարաւոն, իւր բոլոր արշաւանքներով եւ յաղթութիւններով, միայն ժամանակաւոր կերպով կասեցրեց Հիթիթների արշաւանքների թափը, բայց ոչ արգիլելու ընդ միշտ: Հիթիթների աճող զօրութիւնը շարունակում էր տարածուիլ Սիրիական երկրների վերայ մինչեւ Պաղեստին եւ Եգիպտոսի դռները եւ Ռամզէս Բ-ի արշաւանքը մինչեւ Նահարինա ուրիշ ոչինչ չէր, քան վաղանցուկ մի մեծ ասպատակութիւն:

ՏԻՐԱՅՐ ԱՄՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1927 Մայիս 26

BOSTON, MASS.

Կը պախարակենք եկեղեցին՝ երբ խորամանկութեամբ թըրծուի, կ'արհամարհենք հոգեւորը՝ երբ աշխարհական իրերու համար հոգի տայ, բայց ամենուրեք կը պատուենք խոհուն մարդը:

Բարեւ կու տանք որո՛ւ որ ծուներ կը կրկնէ: Մարդուս պէտք եղածն է հաւատք մը. վա՛յ անոր որ բանի մը չի հաւատար:

Շատ պէտք ունինք այն անձերուն որոնք միշտ աղօթք կ'ընեն ամենեւին չաղօթողներուն համար: Մեր ուղածն է գիտնալ թէ աղօթողը ո՛րքան կը խորհի աղօթելու ատեն: Անոնց դասէն ենք որ կը հաւատան թէ պատրաստուած աղօթքները ողորմելի բաներ են, իսկ սրտադին աղօթքները՝ վեհ: Աղօթք ընելու կերպն ինչ կ'ուզէ ըլլայ՝ բաւ է որ անկեղծ ըլլայ աղօթողը: Հակառակ կողմ դարձուք աղօթագիրքէ և թո՛ր դէպ անմահութիւն:

Վ. ՀԻԻԿԹ

«Տաթեւ»-ի յաջորդական հինգ հատորներուն մէջ իր մնացուն աշխատակցութիւնը բերող ՅՈՎԱԿԻՄ Քհնյ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆՅ ծնած է Պարսկաստանի փերիա պաւառին Սանգիբարան գիւղը 1886ին: Նախնական կրթութիւնը ստանալով գիւղին Պօղոս - Անդրէասեան դպրոցը, 1898ին՝ մտած է Զուլայի կեդրոնական վարժարանը, ուրկէ ելած է 1905ին՝ նշանակուելով ուսուցիչ Բոլորան գիւղի Սարգիսեան դպրոցին և ուր պաշտօնավարած է երկու տարի: 1909ին տեղափոխուած է Չարմահալի վ. Քօնարք գիւղի վաչեան դպրոցը, ուր մնացած է երկու տարի: 1909ին անցած է կրկին Բոլորանի Հայրիկեան դպրոցը և 1912ին քահանայ ձեռնադրուած՝ Սահակ Արքեպոս. Սյփատեանէն, մնալով կրկին ուսուցիչ և ծխատէր քահանայ Չարմահալի երեք գիւղերուն: 1915 Հոկտեմբերին նշանակուած է Թէհրանի վիճակաւոր, ուր պաշտօնավարած է երկու տարի: Իբրեւ հոգեւոր հովիւ Գիլանի և Մազադարանի, 1917ին Ռաշտ եկած և ուր պաշտօնավարած է որպէս ուսուցիչ Ազգ. Յորդանանեան վարժարանի: Եղած է Գաղթականական Յանձնախումբի նախագահ տեղւոյն տասնեակ հազարաւոր Հայոց: Իբր վարժ իր գնահատելի աշխատութեանց՝ Պարսկա-Հնդկաստանի Առաջնորդէն ստացած է գոհունակութեան թուղթ և ծաղկեայ փիլոն: 1920ին Ռաշտի քաղաքական աննպաստ հետեւանքներու պատճառաւ երբայրեցաւ քաղաքը, եկեղեցին ու Առաջնորդարանը, Տ. Յովակիմ Քահանայ ժողովուրդին հետ հօւլիւ աղատած, հասաւ Զուլա ուրկէ տարի մը յետոյ հրաւիրուեցաւ Պօմպէյ ուր պաշտօնավարեց լման վեց տարի: Սյժմ վերադարձած է Զուլա՝ ուր կը մնայ:

ՀԱՅԵՐԸ ԳԻԼԱՆՈՒՄ

 Ի Լ. Ա. Ն. Ը հիւսիսային Պարսկաստանի բարեբեր, արգաւանդ, ջրաւէտ եւ անտառային մի նահանգն է: Պարսկաստանի հացի շտեմարաններից մէկը՝ Կասպից ծովի ափերին արտադրելով բրինձ, ծխախոտ, բամբակ, մետաքս, մի քանի տեսակի ձուկ, խավեար, լիմոն, նարինջ, ապէլ-ցին եւ այլը՝ լիացնելով թէ՛ Պարսկաստանին եւ թէ՛ դրացի Ռուսաստանին: Ի գուր չէ գրում իրեն յիշատակարանումն անցորդ մի Հայ վարդապետ թէ «կաթ ու մեղր կը բլխէ այս նահանգը»: Բնիկ ժողովուրդը չարքաշ եւ շատ խեղճ է,

գրեթէ գերի՝ կալուածատէրերի ձեռքին: Կեանքը չափազանց առատ է: Բնութիւնը հրաշալի եւ կանաչութիւն տարին բոլոր: Բայց աւելի գեղեցիկ է Գիլանն եւ հաճախ տեսարանը ձմեռ եղանակին, երբ պարտէզներ լեցուն ծառերով, կը հիացնեն նայողին, իրենց կանաչ տերեւներովն եւ ոսկեգոյն պտուղներովը: Գիլանի մայրաքաղաքն է Ռաշտը՝ 38 վերստ ծովից հեռու: Բնակչութեան թիւն է գրեթէ 35,000՝ որոնցից 500ը Հայեր. կան եւ շատ Ռուսեր եւ շատ քիչ Անգլիացիներ:

ՌԱՇՏԻ ՀԱՅ ԴԱՂՈՒԹՅԱՆ ՍԵՅՆԱԼՈՒՄ. — Պարսկահայ գաղութներին մէջ երրորդ տեղը կը բռնէ Ռաշտը, սակայն չափաւորանալ որ առաջինն էր կուլտուրայի կողմից, ուր բարձր էր ազգային կեանքը: Բոլորն երկսեռ լծուած էին աշխատանքի եւ օրէց օր կ'առաջդիմէր սպասածից էլ աւելի եւ կը խոստանար փայլուն ապագայ, 110 ընտանիքից բաղկացած մի գաղութ էր: Ղարաբաղցի, Ղարադաղցի, Կովկասցի, եւ Պարսկահայ կ'ապրէին համերաշխ եւ սիրով: Ճիշդ է կար եւ կուսակցական պայքար, բայց բոլորը նախանձախնդիր գաղութի յառաջադիմութեանը: Կային եւ ուժեղ մտաւորականներ, Աթաբէգեան, Անէմեան, Էշիկեան եւ ուրիշներ: Ժողովրդի տնտեսականը մխիթարական էր: Պարապում էին առեւտրով, ինչպէս եւ բանկային, հեռագրային եւ հիւպատոսարանային գործակատարներ եւ որոշ թւով օղեգործներ: Կային եւ նշանաւոր վաճառական տներ, Եղբարք Թումանեաններ, Ասլանեան, Յովսէփեան եւ Յորդանանեան, որոնք կը գործէին բանկային, շերամի, բրինձի եւ այլ ներածում - արտածում առեւտուրներով, որոնք ունէին լաւ յաջողութիւն եւ մեծ վստահութիւն եւ համակրանք Պարսիկ ժողովրդին մօտ: Քաղաքի կեդրոնում կառուցուած էր ընդարձակ մի գետնի վրայ Ս. Մեսրոպ Եկեղեցին. կոկիկ մի շէնք էր, շինուած 1860ական թուին, Զուղայեցի Տէր Յովսէփ քահանայի ջանքերով, ուղիղ հին մատուռին տեղն՝ որի մասին չկայ եւ ո՛չ մի յիշատակութիւն: Եկեղեցւոյ հարաւային կողմը գտնւում էր Մարիամեան

Օրիորդաց երկյարկանի շէնքը ամէն յարմարութիւններով կառուցուած 1898ին, Պ. Աղաւէլ Յովսէփեանի ծախքով ի յիշատակ իւր կնոջ Մարիամին: Այս շէնքը շինուել էր որպէս օրիորդաց դպրոց. սակայն 1908ին երբ տղայոց եւ աղջկանց դպրոցները միացուում են, այն ժամանակից յետոյ՝ այս շէնքը ծառայում էր որպէս Առաջնորդարան՝ ուր կը բնակուէր եւ վիճակաւոր քահանան: Հիւսիսային կողմում գտնւում էր գետնայարկ երեք սենեակներ՝ որոնք եղած էին Ռաշտի դպրոցը մինչ 1908ը՝ որից յետոյ կ'ապաստանէին երթեւեկող օտարական աղքատները: Արեւմտեան կողմում շինուած էր մի վայելուչ երկյարկանի շէնք, որը կը տրուէր վարձու Եւրոպացիներին: Եկեղեցին ունէր եւ իրեն տասնի հասնող խանութներն՝ որոնք լաւ հասոյթներ ունէին եւ այս հասոյթներովը կը կառավարուէր դպրոցը: Ո՛չ մի տեղ կարելի էր գտնել Ռաշտի նման զոհաբերող ժողովուրդ, դէպի եկեղեցին, դպրոցն եւայլ ազգային հաստատութիւնները: Քաղաքին կից գտնւում էր Հայոց գերեզմանատունը Սրմէնի Բուլաղ անունով, շրջապատուած աղիւսէ որմերով՝ որն աւելի մի գեղեցիկ պարտէզ էր եւ որտեղ կ'ամփոփուէին բոլոր քրիստոնեայ մեռելները, ինչպէս եւ պատերազմի օրերին սպանուած անգլիացի զինուորները: Այս հանգստարանին մօտիկ գտնւում է Գաղթականաց եղբայրական գերեզմանոցը՝ ուր թաղուած են 300ից աւել տարագիրներ 1918 ին Բագուի սարսափի օրերին ապաստանած Ռաշտ: Այս գետինը գնուեց այդ տարին Գաղթականական Կօմիտէի կողմից՝ Ռաշտեցիներից հանգանակուած դրամներով:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐ ԱՒԵՏԻՍ ՅՈՐԴԱՆԱՆԵԱՆԸ.— Մինչ 1908ը

Ռաշտը չէ ունեցած իրեն առանձին դպրոցական շէնքը: Նոյն տարին բնիկ Զուղայեցի եւ յետոյ Ռաշտում հաստատուած շերամի վաճառական Պ. Աւետիս Յորդանանեանը իրեն սեպհական ընդարձակ հողի վրայ իրեն ծախքովը կանգնեցնելով աղիւսաշէն եռյարկանի մի հոյակապ շէնք «Մկրտիչ Ա. Յորդանանեան ազգային դպրոց», ի յիշատակ իւր վաղա-

մեռիկ միակ որդի Մկրտչին, որին ուղարկում է Ամերիկայ ուսանելու եւ որն անժամանակ հիւանդանում եւ մեռնում է: Մեռնելուց առաջ պատանի Մկրտիչը ցանկանում է հաղորդութիւն: Հայ քահանայ չլինելու պատճառաւ՝ իրեն խնամակալները հրաւիրում են Կաթողիկ քահանային՝ որին Մկրտիչը մերժում է «Հայրս կը նեղանայ եթէ դաւանութիւնս փոխեմ, չեմ ուզել հօրս վշտացնել եւ չեմ ուզել դաւանափոխ լինել: Աստուած իմ մեղքս ների եւ Լուսաւորչադաւան Ս. հաղորդութիւնն հասցնէ ինձ աներեւոյթ ապէս» եւ աւանդում հոգին: Հայրը Ա. Յորդանանեանը ահագին դրամներ ծախսելով իրեն այսքան սիրելի եւ միակ որդու մարմին զմրուսելով՝ Ամերիկայից փոխադրում է Ռաշտ, որի յիշատակին կառուցանում է դպրոցը առանձին միւզէով, ուր պիտի պահուէր Մկրտչին դին եւ իրեն վիրաբերեալ բոլոր իրերը: Մօր եւ բարեկամների թախանձանքին զիջելով Ա. Յորդանանեանը Մկրտչին դիակը թաղում է Ս. Մեսրոպ եկեղեցւոյ աւագ դրան առջեւ եւ վրան կանգնեցնում մի փոքրիկ զանգակատուն: Այս դպրոցը գրեթէ առաջինն էր Պարսկաստանում իրեն բոլոր յարմարութիւններովը եւ գեղեցիկ թատերասրահովը: Դպրոցի հարաւային կողմում շինուած է առանձին գրադարան-ընթերցարանը: Դպրոցում կը պաշտօնավարէին 7—8 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ եւ սաների թիւն էր 150—160: 1912 թուին Ա. Յորդանանեան մեռնում է

ՄԿՐՏԻՉ Ա. ՅՈՐԴԱՆԱՆԵԱՆ

Թողնելով մի կտակ՝ բաղկացած 16 յօդուածներից եւ ութը
էջերից: Իւր ունեցած շարժական եւ անշարժ բոլոր հարս-
տութեան 6/10ը կը կտակէ յօգուտ ազգային հաստատու-
թեան եւ 4/10ը իրեն կնոջն եւ երեք աղջիկներին: Կտակակա-
տար է նշանակում իրեն կնոջն եւ երեք աղջիկներին եւ մի հին-

ԲԱՐԵՐԱՐ ԱՒԵՏԻՍ ՅՈՐԴԱՆԱՆԵԱՆ

գերորդը ընտրուելիք Ռաշ-
տի հասարակութիւնից: Իսկ
կտակին հսկիչ եւ հաշուէ-
առ՝ Պարսկա-Հնդկաստանի
Առաջնորդարանին՝ միւսն ունի
ժամանակ իրեն այս կտակը
դնելով Ամենայն Հայոց
Վեհափառ Կաթողիկոսին
գերիշխանութեան տակ:
Ցաւօք սրտի պիտի ասել
որ հանգուցեալին կտակը
մինչ օրս կը մնայ մեռած
տառ, շնորհիւ Առաջնոր-
դարանի անտարբերու-
թեան եւ ժառանգների շա-
հատակութեան եւ Ա. Յոր-
դանանեանի թողած այս
ահագին հարստութիւնը,
ծեռքից կը գնայ, հակա-
ռակ Ռաշտեցիների բոլոր
բողոքներին եւ պահանջնե-

րին, որոնք միշտ էլ կը մնան ձայն բարբառոյ յանա-
պատի, թէ՛ Առաջնորդարանի եւ թէ ժառանգներին
կողմիցը: 1912էն մինչ օրս եղել է միայն երկու հաշ-
ուետութիւն եւ այն էլ շատ դժուարութիւններ եւ
խոչնդոտներ յառաջացնելուց յետոյ: Առաջին հաշուետու-
թիւնն եղել է 1916ին շնորհիւ այդ օրերի վիճակաւոր քահա-
նայ Արժ. Տէր Համբարձում Վարդանեանի ջանքերին եւ
• երկրորդը 1919ին ինձ՝ որպէս Առաջնորդարանի կողմից լիա-
զօր եւ հաշուէառ: Պիտի շեշտել որ այս երկու հաշուե-

տւութիւններն եւս եղած են շատ դժկամակօրէն եւ առանց
ո եւ է մանրամասնութեանց ինչպէս եւ առանց փաստա-
թղթերի: Փեսաները լինելով իրենց տիկնանց լիազօր ներ-
կայացուցիչները, գրեթէ բոլոր հարստութիւնը դրած են
իրենց միահեծան իշխանութեան տակ՝ արհամարհելով
միշտ ազգային իրաւունքներն եւ գործը տանելով ըստ
իրենց կամաց: Այս երկու հաշուետւութեամբը ժողովուր-
դը գրեթէ փոքր ինչ բաւարարուած էր եւ կ'ապաստէր ան-
համբեր նորընտիր Թեմակալի հասնելուն եւ ընդ միշտ
պարզելու եւ ստանալու ազգին իրաւունքները, ստանալով
դպրոցին մասն՝ որը յրնթացս այս տասն եւ հինգ տարի-
ների՝ կր հասնի՝ պատկառելի մի գումարի: Սակայն ցաւօր
սրտի պիտի ասել որ Գեր. Մագիստրոս Սրբազանն եւս
հակառակ իրեն բոլոր ջանքերին եւ յորդորներին չկարողա-
ցաւ վերջացնել այսքան մի անհրաժեշտ խնդիր եւ զգուան-
քով ձգում հեռանում է Ջուղա, ինչպէս գրում է այս
կտակով շահագրգռող մի Ռաշտեցի: Թէ ե՛րբ պիտի պար-
զուի եւ կարգադրուի այս կենսական խնդիրն եւ ազգը
տէր լինի իրեն իրաւունքին՝ սա մնում է Ջուղայի Առաջ-
նորդանի բարեհաճ կամքին: Բայց, ես կ'ասեմ իմ ասելի-
քըս: Նկատելով որ այս տարի լրացաւ կտակին 12րդ յօդ-
ուածով Մ. Ա. Յորդանանեան Ազգ. Դպրոցին կտակած 3/10րդ
մասին գործադրութեան պայմանաժամը, նկատելով նա-
եւ 15 րդ յօդուածին տրամադրութիւնն՝ որով հանգուցեալ
բարերարը կը պարտադրէ կտակին անթերի գործադրու-
թիւնն, նկատի ունենալով որ մինչ օրս չի գործադրուած
բարերարին կամքն ինչ ինչ անտեղի պատճառներով՝ որոնց
լուսաբանութիւնների համար նոյն իսկ աւելորդ է գրելը,
նկատելով որ Ռաշտի ժողովուրդը չի կարող անուշադիր
թողնել այս կտակն եւ որի պատճառաւ միշտ անպակաս
են Ռաշտում թիւրիմացութիւններ եւ հակառակութիւններ,
ուստի ամենից առաջ Ջուղայի Առաջնորդարանն եւ ապա
մեր Ազգային ծեռնհաս հաստատութիւնները պիտի աշխա-
տին միանգամ ընդմիշտ կարգադրել այս հարցը՝ որով Ազ-
գը տէր լինի իրեն արդար իրաւունքին: Աւետիս Յորդա-

Նախնեանի հարստութիւնն եթէ կառավարուէր հաւատարիմ ծեռքերով եւ օրինաւոր սահմաններում, այսօր պիտի հասնէր մի շատ պատկառելի գումարի: Իրեն իշխանավայել բնակարանը կահաւորուած շքեղ գորգերով եւ կահ կարասիներով, վաճառականական գրասենեակը, հսկայ շերամատունը, եօթն գիւղերը որոնք կ'արտադրէին բրինձ, ծխախոտ, ածուխ շերամ եւ այլն, իրեն հսկայ շինութիւնները ուր կը բնակուէին 30—40 ընտանիքներ, պանդոկներն ինչպէս եւ քաղաքում ընդարձակ գետիկներն բոլորն եւս հասութեաբեր են՝ մի կողմ թողնելով կանխիկ գումարներն եւ պահանջներն որոնք կը հասնէին մի քանի տասնեակ հազար թումանների:

Հանգուցեալի կիսնն որը բարեպաշտ եւ առաքինի մի տիկին էր, որից եւ կ'ակնածէին բոլոր Ռաշտեցիք, կոչելով Մայրիկ, իրեն կարելին արեց գործադրելու ամուսնու վերջին կամքը. բայց ի զուր, 1920ին անսպասելիօրէն մահացաւ առանց որ եւ է մի կտակ թողնելու եւ չէր էլ կարող թողնել քանի որ վաղուց էր ինչ փեսաները գրկել էին իրեն ամէն իրաւունքներից: Ա. Յորդանանեանը թողել է նաեւ մի առանձին կանոնագիր դպրոցին համար 12 յօդուածներից, որը տպագրուած եւ կախուած է դպրոցին դահլիճումն իրեն կենդանագրին ներքեւ, եւ այս կանոնագիրն էլ կը մնայ անգործադրելի ինչպէս կը մնայ իրեն կտակը:

ՌԱՇՏԻ ՆԵՐԿԱՅԻՍ.— Այլ եւս չէ այն ինչ որ էր 1920 թուէն առաջ: Ամէն ինչ քար ու քանդ, ժողովուրդը թափառական: Առեւտրական տները փակ եւ տէրերը սնանկացած, ազգային հաստատութիւնները անորոշ վիճակում եւ ազգային մարմինները քայքայուած: Ինչե՛ր չքաշեց Ռաշտի Հայ ժողովուրդը 1917—1921, եւ դարձեալ իրեն գոյութիւնը կը պահպանէր եթէ չհասնէին 1921ի Յունիսեան քաղաքական դէպքերը: Ժամանակի Գիլանի յայտնի բարենորոգիչ Քուչիկ Խանի հրաւիրանօք կարմիրները մտան Ռաշտ որպէս օգնական ոյժեր Քուչիկ Խանին՝ տապալելու Պարսկահեղրոնական կառավարութիւնն, արշաւանքի պատրաստուելով մայրաքաղաքին վրայ: Թւով 800 Ռուս, Թուրք եւ

Վրացի կարմիրներն երբ տեղաւորուեցին Ռաշտում՝ շուտով տէր եղան բոլոր Գիւանին, այնպէս որ Քուչիկ կանն տոխաւած եկաւ փախչել անտառ իրեն ապաստանն եւ տեղի ունեցաւ անխուսափելին: Քաղաքը մատնուեց թալանի եւ աւարի: Մի գիշեր Ռաշտի վաճառաշահ եւ նշանաւոր թաղը միլիոններու հասնող հարստութեամբ հրոյ ճարակ եղաւ: Հայոց Ս. Մեսրոպ եկեղեցին եւս գտնուելով այդ թաղումը վառուեց հիմնայատակ իրեն բոլոր շէնքերովը, բացի արեւմտեան կողմի շէնքն որը ազատուեց կիսավառ: Ժողովուրդը տեսնելով իրեն այդ փառքին ոչնչացումը՝ յուսալքուեց: Դպրոցը դարձել էր զինուորանոց: Հայերն իրենց ունեցածին տէր չէին: Շատերը թողին փախան կորցնելով ամէն ինչ, որոնց շարքումն եւ ես: Ներկայիս ժողովրդին թիւն է 80 ընտանիք, որոնք հազիւ կը հարեն իրենց օրէն պարէնը: Մ. Ա. Յորդանանեան դպրոցը կը շարունակէ իրեն գոյութիւնը ուր կը յաճախեն 67 սաներ: Դաստիարակներին թիւն է հինգ. դպրոցի տեսուչն է Պ. Համբարձում Տէրտէրեանը: Եկեղեցին մնում է նոյն աւերակ վիճակում քար ու քանդ: Նորոգւած են միայն խանութներն եւ որոնց հասոյթներովը կը կառավարուէ դպրոցը: Եկեղեցւոյ շինութեան համար ո՛չ ոք կը հետաքրքրուի, ո՛չ Առաջնորդարանն եւ ոչ էլ ժողովուրդը: Կրօնական կեանքը ողորմելի է: Ներկայիս տխուր է Ռաշտի ազգային, կրօնական եւ տնտեսական կեանքը: Հեռացած կամ մեռած են այն ազգեցիկ եւ կարող անձինքն՝ որոնք պիտի աշխատէին Ռաշտի Հայ գաղութին վիճակը հասցնել իրեն նախկին բարձրութեանը: Մնացողներն եւս ունին իրենց հոգն, այն է վերաշինել իրենց քանդուած բոյնը եւ օրէն հաց հայթայթել ընտանիքին: Լ.՝ որ էր թէ Ռաշտը հասնէր իր անցած նրջանիկ օրերին: Ո՛ր էր թէ մի անգամ էլ Ռաշտ հաւաքուէին հին գիտակից ոյժերը:

ԷՆԶԵԼԻ — այժմ ՓԼՀԼԷՓԻ. — Կասպից ծովի ուղիղ ափին փոքրիկ մի քաղաք է 38 վերստ Ռաշտից հեռու: Հայերին թիւն է 370. մեծ մասը Դարաթաղցիներ՝ որոնք կը պարապէին օղեգործութեամբ եւ զանազան մանր առեւտրով:

Էնգէլին էլ ունեցաւ իրեն վնասներն եւ սարսափի օրերն 1918—20. բայց ո՛չ այնպէս ինչպէս Ռաշտը: Ունին մի եկեղեցի Ս. Աստուածածին անուանով՝ որի հիմնարկութիւնը յայտնի չէ, բայց փաստերով կը հաստատուի որ 200 տարւայ աւելի անցեալ ունի. նորոգութեան թիւն է 1874: Հանգստարան, դպրոց, թատերասրահ բոլորն ամփոփուած են այս եկեղեցւոյ շուրջը մի հողի վրայ: Իպրոցը կը կոչուի Ս. Վարդանեանց անուանով, մի դասեան է, ուր կը յաճախեն 60—70 երկսեռ սաներ եւ չունէր ոչ մի հիմնաւոր եկամտի աղբիւր ու կը կառավարուէր եկեղեցական եկամուտն ընկնելու եւ թատերասրահի արդիւնքովը եւ մասամբ էլ ժողովրդական նպաստներով: Վայելուչ եւ ընդարձակ մի շէնք է այս թատերասրահը՝ շինուած 1916 թուին որ բացի Հայերից օտարներն եւս օգտուում են ներկայացումներ եւ այլ հաւաքոյթներ սարքելով որի համար եւ վճարում են որոշ տուրք յօգուտ դպրոցին: Համեմատելով Ռաշտին, Էնգէլու հայերն այսօր աւելի յաջող վիճակ ունին եւ յոյս կայ որ օրէց օր աւելի պիտի յառաջադիմեն եւ շուտով գտնեն իրենց նախկին երջանիկ օրերը: Էնգէլին գրեթէ Պարսկաստանի առաջին քաղաքն է բարեգարգութեան, մարրութեան, լուսաւորութեան եւ ուրիշ յարմարութիւնների կողմից, ուղիղ մի փոքրիկ Պոլիս է:

«ԼԻԱԶԱՆՈՎ» ԵՒ «ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ» ԱՌԵՒՏՐԱՆԱՆ ՏՆԵՐԸ. — Գիւլան-Մազանդրանը հպարտ էին այս երկու առեւտրական Հայ հիմնարկութիւններովը, որոնց շնորհիւ մի քանի հազար հոյն եւ պարսիկներ կերակրւում էին առատօրէն: Այս երկու նահանգների ո՛ր անկիւնն ասես գրասենեակներ եւ գործեր ունէին յիշեալ առեւտրական տները: Լիազանովի ձկնորսարանները գիւղաքաղաքներ էին: Միայն Պարսկաստանում ծառայողների թիւը կը հասնէր 16,000ի: Էնգէլի ձկնորսարանը Ղազի անուն մի կոկիկ քաղաք էր եւ ինչքան երջանիկ էին այս տեղի ծառայողները: Եկեղեցի, թատերասրահ, բաղնիս, ընթերցարան, գերեզմաննոց, հեռախօսով եւ ելեքտրական լոյսերով եւ ամէն յարմարութիւններով: Իրենց հարիւրաւոր մակոյկներն եւ վեց շո-

գեներալները գրեթէ տէր էին Կասպից ծովի Պարսկական ափերին: 98 տարուան մի հաստատութիւն էր որը շատ կարճ ժամակում ոչնչացաւ 1920ին, այնպէս որ Լիազանովի մեծ տղան Ստեփանն ինքնասպան եղաւ Մոսկուայումն երբ լսեց իրենց շոգեներին, գրասենեակների, կալուածների եւ բանկային գումարների գրաւումը համայնավարների կողմից: Իրեն փոքր երկու եղբայրները Մարտին եւ Լեւոն՝ որոնք ապաստանել էին Էնզէլի, 1920 Յունիսին հազիւ իրենց ազատեցին եւ շունչ առան Թէհրան՝ զրկելով այդ հսկայ եւ միլիոնների հասնող հարստութիւններիցը: Թորքան մեծ էր իրենց հարստութիւնը բերեմ միայն մի նմոյշ: 1919ին Թէհրանից Էնզէլի ուղարկուեց մի քովիսիոն գնահատելու միայն Պարսկաստանում Լիազանովի ձկնորսարանները, այդ օրէն արժէքովը հազիւ քառորդ գին, գնահատեցին 14 միլիոն թուման կամ դօլար: Իսկ թէ ինչքան էր Ռուսաստանում իրենց ունեցածը՝ գուցէ մի քանի անգամներ էլ աւել: Բայց այսքան միլիոնների տիրոջ տղաները հասան այնպէս սարսափելի օրերի որ օրէն հացը ճարելու համար ստիպուեցան ծառայութեան մտնել եւ դեռ աւելին՝ իրենց նեղութիւններն այն աստիճանի հասաւ որ հարսներից մէկը որն կատարեալ մի գեղեցկուհի էր՝ թողեց ամուսնուն եւ կենակցեց մի հարուստ Պարսկի հետ: Լիազանովին հինգ շոգեներն որոնք նշանաւոր էին իրենց շէնք ու շնորքովը, կ'արտահանէին միայն իրենց ձուկն ու խաւիարն Աստարխան, Մոսկուա եւ մինչ Գերմանիա: 1917ին Կարմիրները գրաւեցին եւ վերածեցին զրահաւորների՝ Աստարխանի պաշտպանութեան համար: Նաւերին անուներն էին Լիազանով, Սուրգունով, Արշակ, Ստեփան եւ Մարտին: Իրենց Գիլանի կեդրոնն էր Հասանքեադէ ձկնորսարանն՝ Էնզէլիից մերձ 100 վերստ հեռու, ուր եւ կ'ապրէին Ռուսական յեղափոխութեան օրերին 1917—20 երկու եղբայրները՝ Մարտին եւ Լեւոն Գէորգ Լիազանովները: Այսօր միայն Լիազանովների անունը կը յիշուի, ուրիշ ոչինչ կայ:

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՔ. — Եղբարք Թումանեանց առեւտրական տունը հիմնուած 1840 Թաւրիզեցի Յարութիւն Թումանեանի ջանքերով՝ ընդարձակ ասպարէզ ունէր գրեթէ ընդհանուր Պարսկաստանումը վաճելելով կառավարութեան պաշտպանութիւնն, վստահութիւնն եւ պարսիկ ժողովուրդին համակրանքը: Նշանաւոր էր այս առեւտրական տունն որպէս միակ Հայ ազգասէր մի եզակի հաստատութիւն: Իրենց գրասենեակներն ամէն տեղ գրեթէ հիւրանոցներ էին օտարականներին համար՝ ուր կը վաճելին բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւն: Բարձր էր այդ տան հեղինակութիւնը մանաւանդ Գիլան-Մազանդրանում՝ ուր ունէին գեղեցիկ պալատներ, ընդարձակ կալուածներ, անտառներ եւ բազմաթիւ գիւղեր: Պարսիկ գիւղացիք աւելի կ'ակնածէին Թումանեան անունից քան կառավարութիւնից, քանի որ իրենք ապրում էին Թումանեանների հովանաւորութեան ներքոյ եւ խնամքին: Վրայ հասաւ պատերազմը ինչպէս եւ վրայ հասաւ այս նշանաւոր եւ հսկայ տան անկումը՝ որը չափազանց ցաւալի էր եւ ունեցու իրեն դառն հետեւանքները թէ՛ իրենց եւ թէ՛ ժողովրդին համար: Ռուսական դրամի անկումն, Ռուսաստանի իրենց կալուածների եւ մթերքների գրաւումը, Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի առեւտրական յարաբերութեանց խզումը, պատհառ եղան Թումանեաններին ահագին կորուստներին եւ 1920ին անսպասելիօրէն կանգ առաւ իրենց առեւտրական ածիւր: Ժողովուրդը սարսափեց լսելով այս լուրը եւ սկսեց իրեն դրամները խստիւ պահանջել, բայց դրամ չկար: Բամբակ, բրինձ, հացահատիկ, կալուած մանաւանդ ռուսական թղթադրամ ինչքան ասես, բայց ոչ՝ մի օգուտ: Թումանեաններն որպէս Պարսիկ կառավարութեան Banker եւ միշտ հաւատարիմ իրեն գործերին դիմեցին կառավարութեանը պաշտպանելու իրենց, որը չմերժուեց: Եւ թէ չիւնէր այս պետութեան հովանաւորութիւնը՝ գործը պիտի դժուարանար: Ժողովուրդը տեսնելով այս եւ միւս կողմից վստահ լինելով որ Թումանեանները վերջ ի վերջոյ ռաբի

պիտի կանգնեն եւ վճարեն իրենց պահանջները՝ լռեց եւ յուսաց: 1921-ին երբ պետութեան կողմից քննուեց իրենց առեւտրական գործերը, քննիչները մնացին զարմացած երբ հաստատեցին որ «Թումանեանները վճարելով իրենց բոլոր պարտքերը՝ տոկոսներով հանդերձ դարձեալ տէր կը մնան պատկառելի մի դրամագլխի՝ շարունակելու իրենց առեւտրական գործը եւ հասնելու նախկին դիրքին:» Սա շատ իրաւացի էր: Ես որ անձամբ քանիցս շրջած եմ Գիլան - Մազանդրան մինչ Խորասան եւ իջեւանած բոլոր տեղերումն իրենց տներումը, տեսել իրենց բամբակի մթերանոցները լեցուն հազարաւոր հակերով, շրջել իրենց ընդարձակ կայուածներն ու գիւղերը, սակայն դժուար պիտի հաւատամ որ այս պատմական հայ առեւտրական տունը կարողանայ հասնել իրեն նախկին փառքին եւ երջանիկ վիճակին, մինչ այն օրն երբ Ռուսաստանն եւ Պարսկաստանն ունենան սիրալիր յարաբերութիւններ, վերսկսուի կանոնաւոր առեւտուրն երկու կրկրներին միջեւ: Այդ օրը շատ հեշտ պիտի լինի՝ Թումանեանների ոտքի կանգնելը եւ վճարելու իրենց պարտքերը: Թումանեան Տան անկումովը ոչնչացան հազարաւոր գործաւորներ, մի խօսքով կանգնեց Պարսկահայութեան կենսունակ մի մեծ անիւն որը չափազանց ցաւալի էր: Այս երկու մեծ առեւտրական հիմնարկութիւնների անկումովը Գիլանն եւս գրեթէ դադարեց մեծ արտահանումներից՝ ենթարկուելով ահագին վնասների: Բայց ժողովուրդն երբեք պիտի մոռանայ այս երկու տների բարերար անցեալը:

1928 թ. Մայիս 12

ՋՈՒՂԱ

ՅՈՎԱԿԻՄ ՔԶՆՅ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆՅ

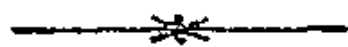

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՒՏԻ ՍՐԲՈՅՆ ՊՈՂԻԿՏՈՍԻ ՎԱՆՈՒՑ

ՇԻՆԵԱԼ ՀԱՅՈՑ ՉՈՐՐՈՐԴԱՊԵՏԷՆ ԱՐՔԵՂԱՅՈՍԷ

Ք ՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ կրօնը երբ իւր հաւատոյ լոյսը շեղնականապէս տարածեց ընդհանուր Հայաստան աշխարհի վրայ և ձեռն Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին և Տրդատ թագաւոր Հայոց մկրտեցաւ հանդերձ թագաւորական գերդաստանեօք, այդ շնորհաբեր և մեծահրաշ թուականէն սկսաւ խանդավառ եւ լուսաբորբ զգացումը Քրիստոսի տնօրինական Սրբազան Տեղեաց այցելութեան և բոլորանուէր ուխտի և երկրպագութեան, որով թագաւորք և իշխանք, նախարարք և ազնուատոհմք, դասք հոգեւորականաց և ջերմեռանդ ժողովուրդք Հայոց գունդագունդ կը դիմէին Ս. Երկիրը՝ յերկրպագութիւն Սրբազան Տեղեաց և յապեցումն իրենց կրօնական և բարեպաշտական վառ զգացմանց։

Եւ որովհետեւ ժողովուրդը ամէն տարի գունդագունդ կը դիմէր Ս. Երկիրը, իջեւանելու համար անհրաժեշտաբար պանդուկանման հաստատութեանց պէտք ունէր, որպէսզի իւր ուխտաւորական շրջանին հանդիստ և ապահով բնակարան մը ունենար. աւստի այդ ժամանակներէն ի վեր թագաւորք և իշխանք ու նախարարք Հայոց սկսան հետպահել Ս. Երկրին մէջ վանական հաստատութիւններ հիմնել յընթացս գրեթէ երկոտասան դարերու, այնպէս որ վանօրէից թիւը ժամանակ մը հասած էր գրեթէ եօթանասուն և երկուքի, նոյն իսկ մօտ ութսունի։

Աւա՛ղ որ ամենածախ ժամանակը և բարբարոսութիւնը գամքան զգամ յիշեալ վանքերն ու սրբավայրերը աւերակ դարձուցած ու անյայտ ծածկած են ընդ հողով, միայն թէ ասոնց հազիւ երկուքը, մին՝ Պանտայ վանք Ս. Կարապետի և միւսը՝ սրբոյն Պողիկտոսի վանք՝ այս վերջին կէս դարու շրջանին մէջ երեւան ելան ի պատճառս անոնց վրայ կառուցուելիք նորանոր շէնքերու։

Պանտայ Ս. Կարապետի վանուց գիւտի պատմութիւնը արդէն գրուած ունինք. իմ գրելիքս պիտի լինի միմիայն սրբոյն Պողիկտոսի վանուց գիւտի պատմութիւնը։

1895 թուականին Ս. Երուսաղէմի հիւսիսակողման պարսպի* Դամասկոսի հոյակապ Դռնէն երբ դուրս կ'երէինք, ընդարձակ տա-
րածութեամբ հիւսիսակողման դաշտը հինաւուրց ձիթենիներու
խիտ անտառակ մը կը ձեւացնէր. զբօսաւայր ժողովրդեան եւ
վարժարանական մանկանց խաղատեղի, և դռն ուրեք շէնքերու
կը հանդիպէինք: Դամասկոսի Դռնէն դէպ հիւսիս հինգ վայրէ-
հանէն կարելի էր ձիթենիներու մէջէն հասնիլ անտառակի այն
մասը, որ սեփհական կալուածն էր Տալուտ Էֆ. Ճըզտարի. սոյն
անձը 1894—95 թուականին սկսաւ արմատներով միասին հանել
տալ մեծայաղթ ձիթենիները, որպէսզի իրեն ընտանեաց համար
քարուկիր բնակարան մը շինել տայ. ուստի այն ինչ սկսած էր
հիմերը պեղել տալ, և ահա երեւան եկաւ Հայկական սքանչելար-
ուեստ երկայն քառակուսի մողայիքէ յատակ մը անաղարտ, որուն
շուրջը կար կէս կանգուն բարձրութեամբ որմի մնացորդ մը: Մո-
ղայիքի արեւելեան կողմը՝ որմին մէջտեղէն կը տեսնուէր խնա-
մով շինուած խողովակաձեւ մեծ անցք մը եօթանասուն սանդի-
մէթը տրամագծով, ուսկից մարդ կարող էր սողալով մտնել ներս.
սոյն անցքը մէթրի մը չափ կ'երկարէր դէպ արեւելք և կ'ընդ-
հատուէր քանի մը մէթր խոր վիհով մը, և վիհէն անդին բարձրացած
աղառաժին մէջ փորուած կը տեսնուէր անցք մը եւս համանման և
համաչափ առաջնոյն, և երկուքը իրարու հանդիպակաց: Սոյն անց-
քերուն համար ժամանակի հնախոյնները կարծիք յայտնեցին՝ թէ
վանականներու յատուկ խուսափելու դադտուղի մըն էր, ուսկից
վանականք փախուստ կուտային երբ վանքը կողոպտուելու ան-
խուսափելի ծանր վտանգի մը տակ իյնար:

Մողայիքի արեւելեան հարաւակողմէն փոքր ինչ ցած և զառ-
ի վայր ճանապարհ մը կ'երկարէր, որ ուղղակի վանուց արեւելե-
հան պատին կը յանգէր. սոյն ճանապարհին երկու կողմերը մէկու-
կէս մէթր բարձրութեամբ պատեր կը բարձրանային, որոնց յզկուն
և ընտիր քարերը տասն և հինգ սանթիմէթր երկայնութեամբ կկո-
ցածեւ կամ երկար ուղղանկիւն-քառանկիւն մողայիքներ էին,
գեղապատչաճ շարուածքով մը իրարու ագուցուած. այդ գեղա-
կերտ պատերը քանդուեցան նոյն ժամանակին:

Սրբոյն Պողիկտոսի վանքին համար պատմութիւնը սապէս
ցոյց կուտայ. « Ս. Պողիկտոս զինուոր նահատակեալ յաւուրս Դե-
կոսի կայսեր ի Մելիտինէ ֆոքուն Հայոց, որ այժմ ասի Մալաթիա,
և թաղեալ անդ յամին 249 կամ 259: Իսկ չորրորդապետն է Ար-
քեղայոս վերականգու Չորրորդ Հայոց Ծովաց դաւառին, որ ի ճա-
նապարհին սրով սպան զՍուրբ Հայրապետն Արիստակէս՝ կրտսեր
որդի Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին և ինքն փախուցեալ զերծաւ ի
Տաբսոն Կիլիկեաց»:

Երբ հնութիւնը երեւան ելաւ, Օսմ. կառավարութիւնը խսկոյն աստիկանաց հսկողութեան տակ առաւ դայն: Եւրոպական կրօնական հաստատութիւնք և հիւսկատոսարանք լուսանկարը հանել տալով զրկեցին Եւրոպա՝ ուր լրագրական խել մը հրատարակութիւններ եղան և ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւեց:

Մոզայիքին յատակը ընդարձակ սենեկի մը մեծութիւնը ունի. 11,5 մէթր երկայնութեամբ և 6,5 մէթր լայնութեամբ: Արեւմտակողմի դրան մօտից առջեւը շինուած կայ մոզայիքէ ամենաընտիր նուրբ թաղար մը, որոյ մէջէն կը բարձրանայ որթատունկ մը լի սղկոյզներով. նաև ուրիշ երեք ծաղկամաններ ևս, որթատունկին ուռերը և ուղէշները տարածուած են և ծածկած ամբողջ յատակը, և բոլորեալ ուղէշներուն մէջ երկայնքէն հինգ՝ և լայնքէն ինը կարգի վրայ կը կենան ամէն ազգի զրախտահաւ թռչուններ, սիրամարդ, բադ, աղաւնի, աքլօր, արծիւ և այլն քառասուն հատ, արծիւէն վեր վանդակ մը կախուած է, որուն մէջ կը հանգչի սոխակ մը. մոզայիքին գեղատարօյր շրջանակին արեւելակողման վրան կայ հետեւեալ մոզայիք արձանագրութիւնը. «Վասն յիշատակի եւ փրկութեան ամենայն Հայոց, զորոց զանուանա Տէր գիտե»: Եւ ասոր վրան ալ բրգածեւ կամ թաղապսակ մոզայիք մը, որոյ մէջտեղը պաղաւթ թաղար մը և չորս թռչուն տակն ու վրան կեցած:

Մոզայիքին տակ խնամով շինուած այրինման գետնաղամբան մը կայ, որուն մուտքը արեւմտեան հարաւային կողմն էր, և իրարու վրայ երեք սալաքարերով ծածկուած. ըստ որոշման կառավարական վարչական փողովոյ՝ հրաման եղաւ յիշեալ գետնաղամբանը մօնել խուղարկելու, կառավարութեան թարգման Պշարա Հապիպ էֆ.ի և հնութեանց տնօրէն Իպրահիմ էֆ. խալիտի ու Հայոց Աւագ թարգմանին, ուստի որոշեալ ժամանակ մը սալաքարերը վերցնել տալով երեքնիս միասին իջանք գետնաղամբան այրը և գտանք տասնէն աւելի մեռելոց գանկեր և ոսկրոտիներ, որոնց մէջտեղերը ցրուած կային հողէ թրծուն ճրագներ տասնեակներով, նաեւ ապակիէ փոքրիկ որուակներ, զորս կառավարիչ Իպրահիմ Հագգը փաշա հաճեցաւ մեր վանքին շնորհել: Եւ որովհետեւ գանկերէն մին և երեք մեծ ոսկրներ յայտնի կերպով ստքերու տակ ճգմուած էին, մեծ հաւանականութիւն կար, որ մեղմէ առաջ այրը մանողներ եղած էին:

Ս. Աթոռոյ Տնօրէն Ժողովը փափաքեցաւ, որ կմախքները մեզ յանձնուին իբրեւ Հայ ննջեցելոց կմախքներ. ուստի հոգեւոյս Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքի հրամանաւ երկիցս խնդրեցի կառավարչէն, որ միշտ կը պատասխանէր, թէ տակաւին մտածելիք ունի անոնց համար: Ս. Պատրիարքը երրորդ անգամ ըլլալով ուրբաթ առտու մը կառավարչին տունը զրկեց զիս՝ թախանձանօք լնդ-

րելու համար ոսկրոտիները. Նորին Վսեմութիւնը սապէս պատաս-
խանեց. «Ս. Պատրիարքին յատկապէս ներողութիւնը կը խնդրեմ,
ժամանակը խիստ փափուկ է, ես ոսկրոտիները չեմ համարձակիք
յանձնելու, սակայն թող Նորին Ամենապատուութիւնը վստահ ըլ-
լայ, որ զանոնք պատուով թաղել կու տամ»։ Այս խորհրդաւոր
խօսքերէն շաբաթ մը վերջը ամենամեծ ցաւօք լսեցինք Հայկա-
կան դաւառներու մեծ կոտորածի աղէտալի լուրը։

Ս. Յարութեան տաճարի երեք իսլամ դռնապաններէն մեզ
յատկացեալ դռնապան Հիւսէյին էֆ. ի միջոցաւ Ս. Աթոռը փափա-
քեցաւ գնել յիշեալ կալուածը հանդերձ մողայիքով. սակայն
կալուածատէրը չափազանց գին պահանջեց, տունը շինուելէն յե-
տոյ վերստին գնելու խնդիր ըրինք, և սակայն դարձեալ արժէքին
քառապատիկը պահանջեց, ուստի և մենք ձեռն/թափ եղանք։

Տասն և չորս տարի առաջ Նորատուենկեան Գարբիէլ էֆ.ին
հետ Ս. Երուսաղէմ ուխտի եկաւ Տիգրան խան Քէլէկեան. նա կալ-
ուածատիրոջ հետ մողայիքը գնելու պայմանագիր չինեց և յարա-
կից թուղթերով միասին ինձ յանձնեց զանոնք, մինչև որ Երթայ
Փարիզ և որոշեալ գումարը ղրկէ։ Քիչ ժամանակէն Նորին Փերալ-
նուութիւնը արժէքին մեծ մասը ղրկեց ի Ս. Աթոռ. նոյն գումա-
րին վրայ Ս. Աթոռն ալ աւելցուց գումար մը և 500 կամ քիչ աւելի
Գաղղ. ոսկւով գնեց մի միայն կալուածատիրոջ շէնքին տակի մողա-
յիք սրահը՝ յարակից երկու սենեակներով և ներքնասրահով,
զոր Ս. Աթոռը կը պահէ միաբան Անտիոքացի Գէորգ Պապայի հսկո-
ւութեան յանձնելով։

28 Հոկտ. 1927

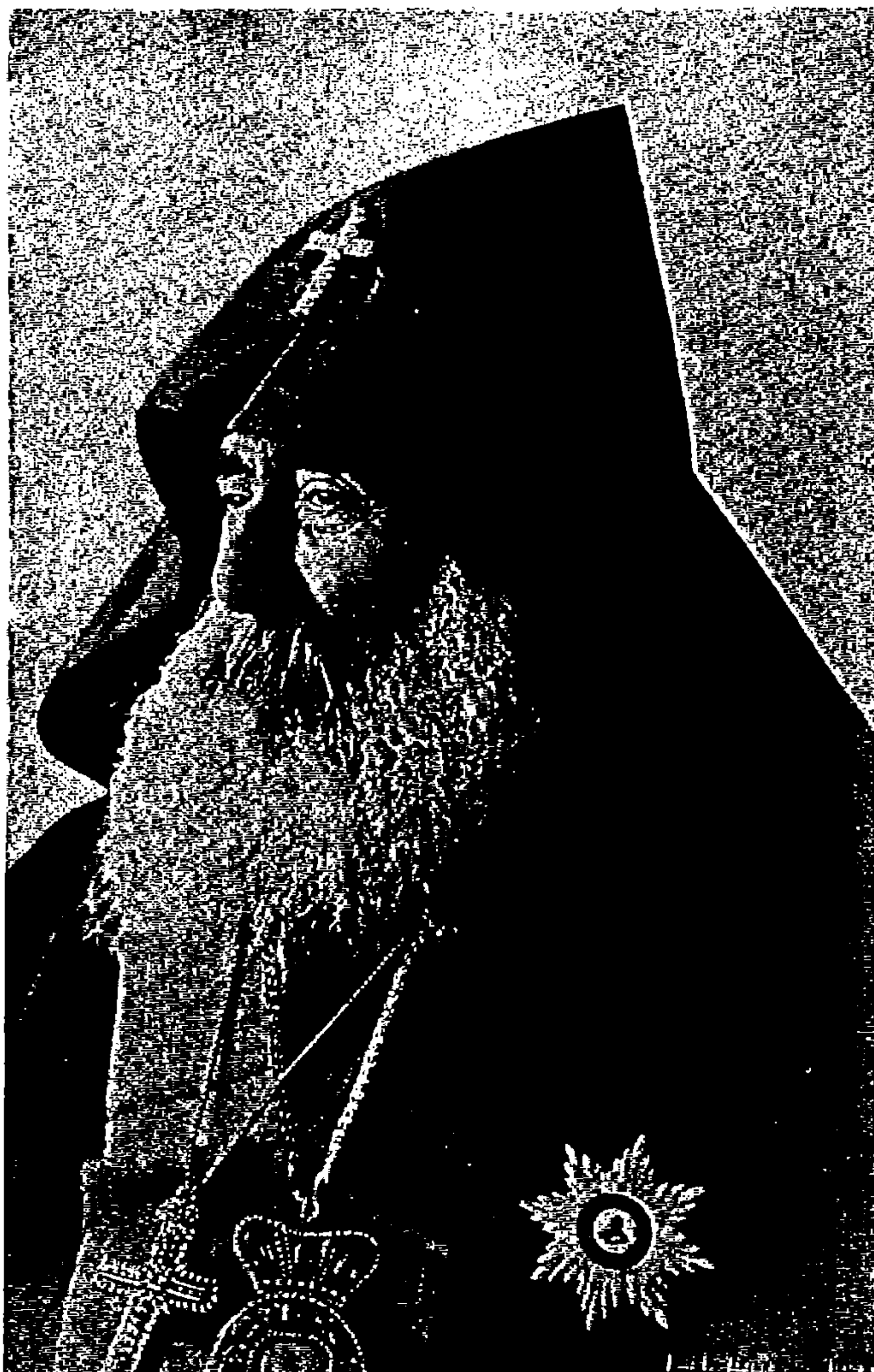
ԵՂԻՇԷ ԵՊԱԿՊՍ. ԶԻԼԻՆԻԻՐԵԱՆ

Ս. Երուսաղէմ

ՏԱԹԵԻԻ բանասիրական ներկայ Ա. մասը մամուլի տակ էր
արդէն երբ ստացանք Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Տ. Տիրայր
Արքեպիսկոպոսի 1. Հարաւային Ամերիկայի «Պետրոս» Ս. Քրիստի «Երկիրն
Սովորա» եւ կամ «Սփիտ», 2. Վիսալոն. Պետրա (Petra) քաղաք եւ
Սիւնա լեռը, եւ 3. Յուդան իրական մասնիչն եր Տիրոջ, քի անմեղ է,
ուշագրաւ եւ արժէքաւոր գրութիւնները, ինչպէս նաեւ Հայաս-
տանի Շիրակայ թեմի Հայոց Առաջնորդ Տ. Արտակ Եպսկ. Սմբատ-
եանցի «Պատմութիւն Տաթևի Վանի» ստուար ուշխատութիւնը,
պատկերազարդ, որ Հայաստանի Լուսաւորութեան Կոմիտարիայի
լենինականի ներկայացուցչին Յունիս 29 թուակիբ մասնաւոր
թոյլատրութեամբը Սուրիա ուղարկուած է յատկապէս «Տաթև»-ի
համար, և որ պիտի ծառայէ Տաթևու պատմական վանքը այցե-
լողներու որպէս ուղեցոյց։ Սոյն բանասիրականները պիտի երևին
«Տաթև»-ի յառաջիկայ Զ.րդ հատորով։

Խմբ. «Տաթև»-ի

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ
(ՄԱՀՈՒԱՆ ՔՍԱՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)
1907-1927

Բ. Մ Ա Ս

ԳՐԱԿԱՆ - ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ս Ա Ղ Ա Վ Մ Է

Ամիճի պէս քարկ ու ժենդոս իրիկուններ՝
Ծեր Հերովդի ձաւձրոյթը նե՛րսըս կը քունէր.
Բարձկներու վրայ սապաս՝ ախս մ'հեղուսուած էս
Մասնութեան հա՛մ մը կ'առնէմ մե՛ն մի մսածուակս:

Որ ճանջանիկն անյուսութեան փախչիմ հենի՝
Կը կանչէմ մուր վարձակն՝ որ մօս կը դեզերի,
Ու Սալովմէ կը մեկն արա՛հը ճախ ու ցած՝
Թօթուելու խ՛ր գգաթիկն մե՛ղիք քաւացած:

Կը պարե՛ . . . ա՛հ, արեւաշող աշդ փաւերուն
Ցոյնովն աչերդ իրենց կոպիկն մեջ երբ կ'այրիմ՝
Անձն իմ, կը լսես մրգաստանէն եկած մայիւնն.

Ո՞ր դըժոխք գիւնի կը քերե՛ չե՞ս գիտեր միթէ.
Այս իրիկուն կ'երթայ նե վարձին առնուլ օրին,
Քու հեք սրտիդ ներմակ գառնուկն՝ որ զայն մորթէ:

Թրգմ.

ԱԼՊԵՌՒ ՍԱՄԵՆ

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ, ԴՈՒՐԵԱՆ

ԴԵՂՓԻՍԻ ՊԱՏԳԱՄՆԵՐԸ

Բ Բ Ք Մ Ն գ ժ ու ա ռ ի ն և անտանելի պիտի ըլլար մարդոց բնակութիւնը իրենց համար ճարտարապետուած այս աշխարհին վրայ, եթէ երբեք երկրագունդիս արտաքին մակերեսը հարթ ու հաւասար գետին մը ըլլար միայն, առանց խորութեանց, առանց ձիւնապատ բարձրութիւններու, առանց ցամաքային ու ծովային այն բազմադիմի բաժանումներուն՝ որոնք ներգաշնակ և շատ ակնապարար կը դարձնեն նոյն այս աշխարհը։ Մարդկային կեանքն ալ շատ միօրինակ ու անհրապոյր պիտի ըլլար՝ եթէ անոր ապրած օրերը, մանկութեան անպիտակ տարիներէն մինչեւ իր ալեղարդ ծերութիւնը, միօրինակ ըլլային ու հետեւաբար աններգաշնակ։ Մարդուն կեանքին մէջ կա՛ն արդարեւ այնպիսի խորհրդաւոր պահեր, որոնք իրական բարձրացումներ և մտքի ու հոգիի ճշմարիտ ապրումներ կը պարգեւեն իրեն։ Ռամիկին ու կէս քաղաքակրթուած մարդուն համար կեանքի երկար ու անհատնում օրերը նոր բարձր մը ու վայելք մը չեն ընծայեր։ Եթէ անոնց մէջ նոյնիսկ կը գիտուին տարուան մէջ որոշ օրեր, ուր բնազդաբար և զգայաբար կը կերպարանին, այսպէս օրինակ ամուսնութեանց կամ կրօնական տօնակատարութեանց որոշադրեալ օրերուն։ Հոգեւէր քրիստոնեային համար հոգեկան վերացումի առիթներ չեն պակսիր, որքան առն ան իր Եկեղեցիէն ուղէ ամբարեւ հոգեկան բոլոր սնունդները՝ որոնք Աւետարանով կը տրուին անով կշտանալ ուղողներուն։ Ապաշխարութեան և հակումներու յատկացումած աս քանի մը օրերը շատ մեծ խորհուրդ մը ունին իրենց ներքին պարունակին մէջ, որքան ալ անոնց արտաքին ձեւերը շատ չյարմարին ներկայ ժամանակներու ըմբռնումներուն։

Հին դարերու աւանդութիւնը վերստին քրքրել, նախնիքներու բարեպաշտական զգացումներուն երթալ, անոնցմէ հատընտիր պատկերներ ու տեսիլքներ քաղել տալ ու կրօնական կեանքի հոգեւոր պարտէզը անոնց ածուներովը զարդարել այնպիսի մեծ ու խորհրդաւոր իմաստ մը ունի որ կարելի չէ չտպաւորուիլ իրմով:

Դէպի հին օրերու վերադարձը խորագոյն այնպիսի իմաստ մը ունի իր մէջ որ նոր ժամանակներու մարդիկ չեն գոհանար միայն Քրիստոնէական նախկին յիշատակները ապրիլ, այլև կ'երթան մինչև նախաքրիստոնէական ծաղկեալ ու զուտ դասական դարերը և ազգային գրականութեան ու ազգային ճարտարապետութեան, որ է ըսել ազգային գեղարուեստի անշէջ հուրը փնտռելու և հայակապ աւերակոյտերու առջև հին հեթանոս կեանքի նշխարները որոնելու: Անցնող աւառը, Յունաստանի համար, դասական այդ ըզմայլելի երկրին համար, շատ նշանակելի շրջան մը եղաւ հին հեթանոս կեանքի վերապրումներու տեսակէտով: Ժամանակակից մտաւորական հելլէններ, ուզելով ծաղկեցնել նախաքրիստոնէական ճրգ դարու անհաւառար արուեստը, իր բոլոր երեսակներով, Յունական պատմութեան մէջ նշանաւոր եղող Դեդփիսեան պատգամները վերանորոգելին, և դարերէ ի վեր Անատօլուի (Արևելք) վրայ ապրող և իրենց ազգային բնորոշ գծերէն շատ բան կորսնցնող և հինգ տարիէն ասդին իբր դաղթական՝ Հելլէն հողի ու հայրենիքի վրայ ապրող Անատօլեան յոյներուն մէջ ազգային ոգին արծարծեցին, Հին Ելլադայի փառքը անոնց աչքերուն առջև անգամ մըն ալ կենդանացնելով: Կ'ա'րժէ քանի մը բառով բացատրել Դեդփայի պատմական ճշգրիտ վայրն ու իմաստը:

Դեդփա կամ Գասթրի Հին Յունաստանի քաղաքներէն մէկն էր, Փոսիտի նահանգին մէջ, Լերանթի ծոցէն ո'չ շատ հեռու որ բառական իմաստով կը նշանակէ երկրի ծոցը կամ կեդրոնը: Հո'ն էր որ չաստուածներ յարաբերութեան կը մտնէին մարդոց հետ, որով Դեդփացիք նշանաւոր հանդիսացան պատմութեան մէջ, մասնաւորապէս Քրիս-

տոսէ առաջ Զ.րդ դարուն : Զաստուածներու պատգամները հարստացուցի՛ն ալ Դեղփացիքը . Յունաստանի ամենահեռաւոր տեղերէն Դեղփա կու գային պատգամներ լսելու , խորհուրդներ առնելու և վերջապէս ուխտի գալու Ապողոնի ոտքը , ուր Դեղփեան դիցունի՛ն առատօրէն կու տար իր պատգամները : Դեղփիոսի տաճարը շատ նմանութիւններ ունէր Ուխտի Տապանակին կամ գայն իր մէջ պարունակող Տաճարին հետ : Երկուքին ալ նպատակը բարի խորհուրդ տալ էր իրենց դիմող ուխտաւոր ժողովրդեան :

Դեղփիոսի Ապողոնեան տաճարը կառուցուած էր ժայռային տեսակ մը ճեղքուած քի վրայ՝ ուրկէ ցուրտ ջրաշոգի մը դուրս կու գար որ վաղանցուկ զառանցանք մը կը պատճառէր : Առաջները հոն դիմող ջերմեռանդ հաւատացողներ իրենք կը բարձրանային ժայռի պատառուածքին վրայ . քիչ յետոյ առանձին քրմուհի մը նշանակուեցաւ , որուն պաշտօնն էր չաստուածներէ ստացած պատգամներ արտասանել : Միջոց մը այնքան շատ եղաւ ուխտի եկողներու և պատգամ ու խորհուրդ լսել ուզողներու թիւը որ մէկէ աւելի քրմուհիներ նշանակուեցան , որոնք դեռատի աղջիկներ էին և որոնց տեղ ժամանակ մը վերջ պաշտօնի կանչուեցան չափահաս ու տարիքոտներ , պատահած առեւանգումի գայթակղութիւնները կրկնել չտալու համար : Մինչև այսօր բոլոր ուխտաւորներու սովորութիւնն է դահեր ընծայ ընել , սովորական բառով մատաղ ընել , արդիւնքին նպաստաւորութիւնը ապահովելու համար : Ապա պատգամները ստանալու և մարդոց հաղորդելու պաշտօնը ունեցող քրմուհին , որ է գուշակուհին կ'անցնէր լուացումի ու մաքրութեան կարգ մը պայմաններէ : Նախ և առաջ Քասօդիս աղբիւրի ջուրէն կը խմէր , սարգենիի քանի մը տերեւ կը ծամէր , ու ապա կը բաղմէր իր գահը որ կը հանգչէր լերան փապարը հաստատուած եռոտանիի մը վրայ : Մէկ կամ երկու օգնական քրմուհիներ իր քով կը կենային և որոնք լսուող անկապակից խօսքերը կը հաւաքէին և զանոնք կատարեալ ձևի մը վերածած , տաղաչափեալ և եղանակաւ կը պատգամէին : Աւելի վերջերը , Հռո-

մէական շրջանին , այդ պատգամները տրուիլ սկսան խնամ-
ուած ու դասական արձակով մը : Դժուար չէ սակայն մա-
կաբերել որ պատգամախօս քրմուհիները քաջածանօթ էին
մէկ կողմէ երկրին , միւս կողմէ իրենց դիմողներու պայ-
մաններուն և յարմարագոյն եղանակաւ կը պատգամէին
ընդհանրապէս : Եթէ պատահէր որ իրենց չգիտցածը ըլլար ,
այդ պարագային իրենց պատգամներն ալ տարտամ կ'ըլլային :

Ինչ որ ըլլան արտաքին ձևերն ու մտածուած հնարա-
միտ ճանապարհները , Դեղփիսի Տաճարը ու անկէ բխած
Դեղփեան պատգամները իմաստ մը ունին սակայն : Ժա-
մանակակից Հելլէն մտաւորակ սնուծիւնը ուղեւոր վերա-
նորոգել Դեղփեան ուխտագնացութիւնը , փափաքած եղաւ
հին դասական փառքերու խորանին առջև առաջնորդել
Հելլէն գեղապաշտ ազգը , զայն հաղորդակից պահելով նա-
խաքրիստոնէական շրջանի անմահներուն : Ազգային մա-
քուր ու գաղափարական աւանդութիւնը ասկէ աւելի ցայ-
տուն երեւոյթով մը կարելի չէր պաշտպանել : Հին օրերու
փառքը ապրիլ ու ապրեցնել ժամանակակից սերունդը ,
զայն անցեալի յիշատակներով խանդավառել , հին դիւցազ-
ներգութեան իւրաքանչիւր դրուագովը աշտանակել ապրող
սերունդը , բաւական է ինքնին ցեղ մը ապրեցնելու : Ու ցե-
ղերը այսպէս են ապրեր դարերու հալովոյթին մէջ : Արդի
Յունաստան , Դեղփեան պատգամներու և անոնց ուխտա-
գնացութեան վերահաստատումովը , գիտցաւ անչէջ պահել
հին փառայեղ օրերու հրաշալի յիշատակը , մանաւանդ այն-
պիսի ատեն մը , երբ իր մօտաւոր ու հեռաւոր գաղթա-
վայրերու վրայ ամայութիւն միայն կը տիրէ ու ամբողջ
հայրենիքը իր տաք ծոցին վրայ է հաւաքեր վերապրող իր
բոլոր զաւակները , Պոնտոսէն սկսեալ մինչև Եփեսոս , Բիւ-
զանդիոնէն սկսած մինչև Հինն Կիլիկիա : Նման ոգիով հայ-
րենի սրտի վրայ բողբոջած սերմեր երբ կ'աճին ու կը մե-
ծանան , դիւրութեամբ ոստեր կ'արձակեն նախկին բնագա-
ւառներու վրայ ու նոր հայրենիք ու նոր տաճարներ կը
կերտեն :

Հելլէն մտաւորականներու կողմէ յղացուած սոյն տօնը

Տաքնւ ե.

նպատակ ունէր դարերով Անատոլիոսի վրայ տարած և քաղաքական սարսափներու և վտանգի տակ մնացող և այժմ իբր գաղթական Մայր Հայրենիքէն ներս առնուած յոյն վտարանդի ու վարատական թշուառ ժողովուրդին դոյութիւնը ապահովել և անոր բարոյական և հոգեւոր փրկութեան համար միջոցներ խորհիլ : Այս բազմաչարչար ժողովուրդը որ Արեւելքի քաղաքակրթութեան առաջին ռահվարան է և որ թանկագին ծառայութիւններ մատուցեր է Քրիստոնէութեան տարածման և ատոր համար անթիւ վկայ ու նահատակներով է ճոխացուցեր «Վարք Սրբոց»ը, կարօտ էր մնացեր Գեղիեան նոր պատգամներու, որոնց արծաղանդը մաքուր լոյսի մը պէս ծիածանուէր իրենց կարօտաբաղձ սրտերուն վրայ :

Ապօղոնի լեռը Ելլադայի փառքն է ուր հին բոլոր աստուածները դարեր ամբողջ բարոյական ու հոգեւոր սնունդ տուին յոյն ժողովրդեան՝ որ իր առօրեայ կեանքի համար անհրաժեշտ եղող պատգամները կ'ստանար անոր կողերուն վրայ կառուցուած Գեղիիոսի Տաճարէն . այդ պատգամները յաճախ գեղեցկութեան անսպառ մարդարիտներ էին, որոնց ամբողջութեան մէջ Հելլէն ցեղը իր մեծութիւնը ցոլացած տեսաւ : Հելլէն մտաւորականներ, բոլորն ալ ջահակիր, նոր Ուժեր, նոր Գեղեցկութիւններ, կը փնտռեն ահա, դարհուրանքի ու փոթորիկի տեսիլներով խենթեցած իրենց ազգակից թշուառները առաջնորդելու Ապօղոնի բարձունքներուն վրայ, դէպի դուռը Գեղիեան Տաճարին : Ու այս բոլորը, անո՛ր համար որ Մայր Հայրենիքի գաղափարը տիրապետէ դարերու թափառականութիւնը և հասարակաց թըշնամիին գուլումը միայն տեսնող եկեւոր յոյներու որտին ու հոգիին վրայ, զանոնք գլխավցնելու աստիճան Ապօղոնի հէքեաթներովը, ազգային սուրբ աւանդութիւն :

Հէքեաթը, զ' հրաշապատում հէքեաթը Սրարատի, հէքեաթը անոր հոյատենիլ համայնապատկերին արփրաղարդ ու ծիրանեղարդ շրջանակին մէջ ինկող Էջմիածնին, զոր Կուսաւորչէն սկսած մինչև նոր օրերու քերթողները, պատմեր են մեզի ու իրենց տեսիլքներուն հաղորդակից են

քրեր բոլոր զաւակները Արարատ աշխարհին ու Թորգոմեան
ցեղին, հեքեա՛ թը Արագածին ու Եփրատին ու Արաքսին,
որ հարաշատ ժառանգականութեան մը մէջէն ուղխօրէն
հոսեր ու ցոլացեր է ու իր վճիտ ցոլայման մէջ ո՛չ մէկ
բիծ, ոչ մէկ տրատ դուրս չէ եկեր այնքան դարաւոր կո-
տորածներու ու հալածանքի մէջ ու մնացեր է վճիտ, մար-
մարեայ դուռերու ադամանդէ ջուրերուն պէս: Դեղփիսի
պատգամները և էջմիածնի յաջորդական Տեսիլքները սքան-
չելի նմանութիւններ ունին, և պէտք է որ ունենան, քա-
նի նոյնն է մնացեր ճակատագիրն այս հալածական բայց
միշտ ալ ազնուական մնացող երկու հոյակապ ցեղերուն:

Դարերու քունը ապրող Դեղփեան պատգամաբերն ար-
թնցնել պէտք եղաւ, Յոյն ցեղին զաւակներուն հոգիին մէջ,
նոր տեսիլքներ գնելու: Դարերու ընթացքին միշտ արթուն,
միշտ կենսունակ, միշտ առատահոտ ու միշտ ալ վճիտ մը-
նացող էջմիածին պէտք չունի արդարեւ Դեղփեան պատ-
գամներ որոտալու իր հայրենի աշխարհէն հեռացող զաւակ-
ներուն, որովհետեւ իր հազորդակցութեան ամուր լարերը
չեն խախտեր, իր ձայնը չէ լռեր, իր Տեսիլքներու և հեք-
եաթներու մրմունջը դեռ չէ մեռեր հայորդիներուն շըր-
թունքներուն վրայ, ինչպէս մեռեր են հեքեաթն ու պատ-
գամն Ապողոնի Տաճարին՝ որուն գուները փակ էին մը-
նացեր երկար դարերէ ի վեր, ու հիմա՛ միայն ցեղ մը ամ-
բողջ ուխտի կ'երթայ անոր առջև, աստուածներու գութը
հայցելու: Արարատ, իր պայծառ ու խրոխտ գաղաթով,
գիտցաւ կենդանի ու մշտահոտ պահել աղբիւրը իր հայ-
րենի աւանդութիւններուն՝ որոնք դարէ դար ու տարուէ
տարի, աւելի դիւրաւ սերտուեցան ցեղին բոլոր զաւակնե-
րէն:

Ինչ որ ալ գրուի կամ խօսուի ներկայ Հայաստանի
մասին, ա՛ն է մեր միակ մտասեւեռումը, ա՛ն է մեր մը-
տատիպարը, ա՛ն է մեր միակ կայանը՝ որուն համար յու-
սացին մեր հայրերը և հո՛նկէ է որ հայորդիներս մեր պատ-
գամները ստացեր ենք ու պիտի ստանանք, դարերու հո-
լովոյթին մէջ, վասնզի հո՛ն է Աստուածաշնչական Արարա-

տը՝ իր հէքեաթունակ տեսիլքներով, իր ծալ ի ծալ աւանդութիւններովը, Հայաշխարհի Ապօղոնը, որ իր Գեղփեան Տաճարի դուռը բաց է թողեր միշտ և ցեղին զաւակները էջմիածնի այդ հողերոյր պատգամներովն են խանդավառուեր, և հո՛ն է որ ցեղին Սուրբերն են ննջեր գոյնզգոյն տեսիլքներ նկարելէ վերջ իրենց մեծապայծառ իմացակա՝ նութեան վրայ:

Գեղապաշտ Հէլլէններու Գեղփիաի Տաճարը դեռ չէ ցամքեցուցեր աղբիւրը իր առատահոս պատգամներուն, ու Հէլլէններու ստքերը դեռ չեն կլթոտեր նոր վերելքներ կատարելու Ապօղոնի դժուարին սարերուն վրայ և երթալ ծունդի գալու հայրենաւանդ Ռւթի և հայրենատուր Գեղեցկութեան դարաւոր Տաճարի դրան առջև ու անկէ խնդրելու իրենց իմաստութեան աստուածներուն պատգամները. այնպէս ալ մեր մտքի թռիչները պէտք է ուժեղ պահենք, հոգիով ու սրտով սաւառնելու գէպի հայրենեաց բարձրավանդակը, Արարատն ու Արագածը, որոնց պատգամները Օշականի Մեծ Սուրբին հանճարիմաց բառերովը քանդակուած, բաւական են ինկենդանի պահելու այս թանկագին ցեղը: Բաւական է միայն լսել անոնց գողտրիկ հէքեաթներուն հեղատահ մրմունջը, միայն թէ Հայաստանի վարիչները հաւատարիմ պահապանները ըլլային այդ թանկարժէք պատգամներուն ու լաւ ու ա՛մբօրէն պահէին Հայ Գեղփեան Տաճարի, լուսաշո՛ղ էջմիածնի ոսկեծղի դռները:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՎՐԴ.

ԾԱՆՅԹ.- Հայէպի քրիստոնեայ հաւատարակութեանց բոլոր աղօթատեղիներու մէջ ամէնէն հինն ու պատմականն է Հայոց Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին, կաթողիկոսանիստ և նոյն ատեն Սոաջնորդանիստ: Երեք տարիէ ի վեր Մեծ Պահոց Միջինքին դուրս գաղիպող շաբաթը Աղօթքի, Հսկումի և հողեւոր միսիթաքութեան կը յատկացուի՝ յաւերժացնելու մտածումով նոյն եկեղեցւոյ տօնախմբութիւնը: Վերի խորհրդածութիւնները ամփոփումն են այն քարոզին՝ որ խօսուեցաւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ մէջ 1928 մարտ 15ի իրիկունը, և յաջորդ օրը միայն գրի առնուեցաւ, շանաչով իմաստը պահել, կարելի սահմաններու մէջ:

Հ Ո Փ Ի Ս

Հոգիս գիրք մ'է ուր ամէն ոք
Բան մը գրրեց արտօրնօք,
Մին իր յօյսը, ուրիշն իր խոկ,
Միւսն իր երազ կամ մօրմօք:

Այդ գիրքն արդէն հինցած է շատ՝
Ձեռքերուս մէջ անընդհատ:
Իր էջերուն մէջ ես կը զգամ
Հոտն անցեալին շատ անգամ:

Ու կը բանամ ես այդ գիրքն հին,
Ինչպէս Սաղմոս մը նս խկին
Որուն մէջ դեռ մատեր կը զգան
Խունկն ու աղօթքն անբաժան:

Հո'ն պատմութիւնս ալ եմ գրրեր,
Տառապանքի թճ էջեր:
Ո՞ր անժանօթ ձեռքը գուցէ
Օր մ'այդ գիրքն ա'լ կը գոցէ:

Հոգիս գիրք մ'է որուն էջեր
Իմ արտասուքս է թրրջեր:
Հոգիս գիրք մ'է որ ինձի հետ
Պիտի թաղուի օր մ'անհետ:

« ԿԻՆԻԿԻԱ » ԹԱԶՈՒՆ

Թըռչուն մ'ունէի, կը երգէր անուշ,
Կ'երգէր օրն'իբուն դայլայլներ անոյշ,
Ա՛յնչափ էր սիրուն եւ գեղաբերոյշ՝
Որ գրաւած էր իմ ուշն եւ ուրուշ:

Ամէն առաւօտ մեծ գրօսանքս էր
Քովիկը գընալ այդ իմ երգասէր
Փոքրիկ թըռչունիս, լսել գեղգեղներ՝
Որոնցմով կարծես աղօթք կը հիւսէր:

Զայն ես «Կիլիկիա» էի յորջորջած
Ու երբ կանչէի՝ նա թեւատարած՝
Իսկոյն ինձ կուգար, կտուցիկը բաց՝
Կըսպասէր առնել, ձեռքէս փրշուր հաց:

Մըխիթարութիւնս էր իմ այդ թըռչնիկ
Իրմով ես չէի զիս ըզգար մենիկ.
Համարած էի՝ թէ մէկ անկեղծիկ
Բարեկամ կ'ապրէր սրբութիւն շատ մօտիկ:

Զայնին մէջ բան մը ունէր սիրաբոյր,
Բան մը ա՛յնչափի քաղցր ախորժալուր,
Որ շուտով ցնդէր խոհերս իմ տըխուր
Հոգիիս տալով մեղմօրօր կազդոյր:

* * * *

Այլ օր մը աւա՛ղ, չգիտեմ ինչպէս,
Երբ ճաշիկն անոր կը փոխէի ես,
Յա՛նկարծ վանդակին դըռնէն ճանճի պէս
Սողաց ու փախաւ դուրս պատուհանէս:

Խոր տրտմութեան մէջ նոյնեւորայն ինկայ
Տեսնալով որ ա՛լ «Կիլիկիա»ս չիկայ.

«Վա՛խ իմ Կիլիկիաս, ո՞ր ծառին վըրայ»

«Այս գիշեր», ըսի, «պիտի թառի նա»:

Ըսի ու եղայ լալու աստիճան.

Ու՞ր արդեօք գնաց իմ սէր «Կիլիկիա»ն,

Որուն անունին հնչիւնը միայն

Միտքըս կը բերէր յուշեր Կիլիկեան:

Յուշե՛ր, ա՛հ յուշեր, այն Հայրենիքէն

Զոր բանաստեղծներ մեզ շա՛տ կանուխէն

Ուսուցին սիրել, եւ զոր անձկօրէն

Ցանկային տեսնալ, Հայեր համօրէն:

* * * * *

Ա՛խ իմ «Կիլիկիա»ս, հոգիս «Կիլիկիա»ս,

Ե՞րբ արդեօք նորէն իմ քով աիտի գաս.

Եթէ որ առ միշտ դու անդարձ մընաս

Ինձ պիտի ազդես մեծ ցաւ պատուհաս:

Բայց խիստ ընտել էր ինձ իմ «Կիլիկիա»ն,

Վաղուց իր բունիկն ունէր մէջն իմ տան.

Երբոր հոն եկաւ ձագուկ մ'էր գունեան,

Հոն ուսաւ բա՛բէ երգերն այլազան...

Յոյս ունիմ աղէ՛, թէ օր մ'անկասկած

Կը դառնայ կուգայ, ճախրելով՝ բացած

Թրթռուն թեւերը, ոստ մըն ախաժած,

Ոստ մը յար կանանչ սարէն Կիլիկեանց.....:

ԹՈՏԻԻՆ

20 Ապրիլ 1928

Փարիզ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՓՈԹՈՐԿԱՅՈՅԶ ԳԻՇԵՐԸ

«Յիսուս ետես զնոսա հողմակոծեալս
ի վարելն, զի էր հողմն ընդդէմ նոցա...
գայ առ նոսա գնալով ի վերայ ծովուն...
և ասէ. քաջալերացարուք, ես եմ, մի եր-
կընջիք:» (Մարկ. 2. 48. 50.)

Անհատներու, ինչպէս ժողովրդոց կեանքին մէջ փոթորկալից պահերն շատ անգամ կը դառնան ամէնէն օրհնեալ պահերն, եթէ անշուշտ մարդ գիտնայ աւելի սերտօրէն հաղորդակցութեան մէջ դնել ինքզինքը Աստուծոյ հետ: Այդպիսի փորձառութիւն մըն էր որ ունեցան աշակերտները Քեննեաբեթի լճին վրայ փոթորկալից գիշերուան մը մէջ: Իրենց անձկալից սրտին տագնապը նշանակելի առիթ մը եղաւ որ անմոռանալի կերպով և աւելի սերտօրէն կապուին իրենց Տիրոջ:

Այդ գիշերուան փոթորիկին իրենց կրած տագնապը աննախընթաց եղաւ. ուրիշ անգամ մըն ալ նոյնպիսի փոթորիկի մը բռնուած էին երբ Յիսուս նաւուն մէջ էր. այս անգամ Յիսուս նաւուն մէջ չէր: Իրենց սարսափը մեծ եղաւ երբ առաւօտեան դէմ, մութին մէջ, ծովեզրին վըրայ տեսան ուրուական մը: Յիսուս ինքն էր: Անոնք զկնիկա տեսան ուրուականի մը պէս և սոսկումի աղաղակներով աւելի եւս շփոթուեցան:

Բայց Յիսուս զանոնք հանդարտեցուց երբ ձայնեց ըսելով. «Մի՛ վախնաք, քաջալերուեցէ՛ք, ես եմ:» Աշակերտներուն սարսափը փարատած էր. անոնք Յիսուսը իրենց նաւը առին երբ արդէն կը հասնէին այն երկիրը ուր կ'երթային:

Վսեմ պատկեր որքան հասարակ մտքի, նոյնքան և

գեղարուեստի մարդուն երևակայութեան համար, որուն վրձինը գեղեցիկ երանգներ պիտի տար բոլոր ալեկոծեալ այս ճամբորդութեան: Վսեմ պատկեր նաև մարդուն սրբոյն, որուն մէջ ան պիտի գտնէր փրկարար դասեր: Ահա այս գրաւիչ պատկերին է որ ձեր ուշադրութիւնը պիտի ուղէի հրաւիրել Հայ Եկեղեցւոյ ներկայ փոթորկալից գիշերուան մէջ:

Աւելորդ է ըսել որ Աւետարանի այս կտորը պատմական է և իրական: Կրնան մեկնիչներ մանրամասնութեանց մէջ տարակարծիք ըլլալ, բայց պատմութեան հիմը իրական է. իրական է աշակերտաց փոթորիկի բռնուած ըլլալը, իրական է առաւօտեան դէմ ծովեզրի վրայ Յիսուսը ուրուականի մը երեւոյթով տեսնուած ըլլալը, իրական է ապա աշակերտաց Յիսուսի ներկայութեամբ վայելած ուրախութիւնն ու խաղաղութիւնը: Այս ամէնը իրականապէս պատահած է, վասնզի բուն ինքն Մարկոսն է որ Պետրոսէն լսած կը գրէ: Միւս կողմէ սակայն, Աւետարանի այս էջը եթէ իբր վսեմ առակ մը նկատենք, պիտի տեսնենք որ առակին իւրաքանչիւր գիծերը կը պարունակեն սքանչելի ուսուցումներ և մխիթարական հրահանգներ, ուրկէ կրնայ հաւատացեալ քրիստոնեայն մեծապէս օգտուիլ:

Արդ՝ փորձենք ի յայտ բերել աշակերտաց ալեկոծեալ ճամբորդութեան և Հայ Եկեղեցւոյ մըրկայոյզ տագնապին նմանութիւններն:

Հայ Եկեղեցին ստուգիւ կ'աճեցնէ մըրկայոյզ շրջան մը Հայ Խորհրդային Հանրապետութեան սահմանադրութեան այն օրէնքին գործադրութեան հետեանօք, որով եկեղեցական և կրօնական բոլոր հաստատութիւններն և շէնքերն պետականացուցան: Այս պարագան Հայ Եկեղեցւոյ համար ճգնաժամ մըն է ինչ ինչ տեսակէտներով, բայց առանց յապաղելու ըսենք որ, բուն իսկ այս վայրկեանէն է որ կը սկսի մեծագոյն շահը և օգուտը Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան և վերակազմութեան: Պետութիւնը իր ձեռքը եկեղեցիի շէնքերուն վրայ դնելով չէ թէ բուն Եկեղեցիին

ոգին իր ճանկերուն մէջ խեղդած կ'ըլլայ, ինչպէս կը կարծեն ոմանք, այլ այդ գործադրութեամբ մեծապէս նպաստած կ'ըլլայ ճշմարտապէս կենդանի և ժողովրդական Մկեղեցւոյ մը գերաշինութեան: Մկեղեցւոյ շէնքերը պետա-

ՂԵՒՈՆԴ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

կանացուելով բուն Մկեղեցին գրաւուած է ի նկատուիր: Մկեղեցի ըստածը շէնքը է. Մկեղեցին՝ ժողովուրդին զօրեղ ոգին է. Մկեղեցին միութեան, սիրոյ, սրբութեան և քրիստոնէական ոգին է. և այս ոգին այնքան կը զօրանայ, որքան նիւթական կապանքներէն կ'ազատին ու նիւթական կապանքներէն ազատելու փրկարար միջոց մըն է Մկեղեցեաց պետականացումը:

Գալիլիոյ փոթորկայոյզ ծովուն վրայ աշակերտաց դէմ ապառնացող դէպագէզ ալիքներուն նման մեր առջև ալ կը քարձրանան և լեռնանման կը կաւտակուին դժուարութիւններ, և մենք սոսկումով և անձկանօք կը հարցնենք. ի՞նչպէ՞ս պիտի փրկենք Եկեղեցին ներկայ պայմաններուն մէջ, ի՞նչպէ՞ս պիտի հասնինք բազմացուած եզրը: Մանաւանդ հիմա՝ որ բոլոր երկրաւոր զօրութիւնները կարծեա ընդդէմ դարձած են Եկեղեցւոյ, անոնք չեն բաւականանար Պետութեան և Եկեղեցւոյ բաժանման օրէնքը ի գործ դնելով, այլ կը դիմեն Եկեղեցին տկարացնելու միջոցներուն:

Բայց, բոլոր այս արտաքին դժուարութիւնները Եկեղեցւոյ յաղթանակը կը պատրաստեն. այդ աննպատակ հողմերը նոյնիսկ Եկեղեցւոյ վերածնունդին և վերակենդանութեան կը նպաստեն: Մենք կ'ուզենք որ Եկեղեցին յաղթանակէ յաղթանակ անցնի, փայլի, փառաւորուի, թշնամիներու ահ ու սարսափ ըլլայ. կ'ուզենք որ Եկեղեցւոյ դատին մասնակցին նոյնիսկ գիտնական մտքեր, իմաստասէրներ, ամբօխը իր ծափահարութեամբ տշտ տայ: Կը մոռնանք որ Քրիստոս գիմադրութիւններու հանգիպեցաւ և ձախողանքներ իրարու յաջորդեցին. բայց ի վերջոյ յաղթանակը տարաւ: Մենք Յիսուսի աշակերտներուն նման կը վարմանանք որ հողմը մեզի դէմ է, և ալիքները կ'ապառնան Եկեղեցւոյ նաւը ընկղմելու ատիճան: Մի՛ ըսէք թէ Տէրը մոռցած է: Միայն թէ դուք մի՛ դադրիք մաքուր պայքարը յառաջ տանելէ: Մի՛ յուսահատիք: Հաւատքով գացէք, վստահ եղէք որ Տէրը ձեզի հետ է: Երբոր Յիսուս իր աշակերտներուն ըսաւ, «Գնացէք աշակերտեցէք զամենայն հեթանոս», չըսաւ երբեք որ աշխարհիս գիտունները ձեզ հետ պիտի ունենաք, Աթէնք և Հռովմ իրենց դուռները պիտի բանան ձեզի: Չի խոստացաւ անոնց բազմութեանց ծափողջոյնները. միայն պարզապէս ըսաւ, «Ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչև ի կատարած աշխարհի»: Ինքը միայն բաւական էր իրեններուն: — Այո՛,

Դուռն ո՛վ Աստուածային Տէր և Վարդապետ, Դուռն միայն կրնաս մեր Եկեղեցւոյ տալ ոյժ և փրկութիւն:

Իմ սրտագին փափաքս է մտահոգ և վհատած հայրենակիցներուս ներշնչել արիութիւն, և ցոյց տալ՝ թէ պէտք է նկատի առնուի ապագան ուրախալի լաւատեսութեամբ մը: Ասիկա կ'ըսեմ համոզուած ըլլալով՝ որ օգուտ մը ընծայած պիտի ըլլամ բոլոր անոնց, որոնք չէին սպասեր թերեւս այսպիսի անակնկալ փոթորիկի մը:

Եկեղեցւոյ առաջին դարերուն, հազիւ յաջողութիւններ յաղթանակել սկսած էին, ահա ծայր կու տային անորակելի հալածանքներ, սպանութիւններ, նահատակութիւններ: Մշակները կը յօշոտուին, հունձքերը կ'այրուին: Պիտի ըսէինք մենք մեզի. ինչո՞ւ Աստուած կը թոյլատրէ որ Եկեղեցին վտանգուի, ինչո՞ւ, ինք որ Տէրն է Եկեղեցիին, չի հանդարտեցներ փոթորիկը, չի փշրեր թշնամի ալիքները: Ահա հարց մը, ուրկէ խուսափիլ պատուաբեր պիտի չընդկատուէր: Մենք կը տեսնենք որ անհաւատներ և ըսկեպտիկներ կ'աւելնան օր քան զօր, և Եկեղեցւոյ սպառնալիք կը դառնան: Կարծես Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներն ալ ապիկար դարձած և շուարած են, և կը խորհին թէ ի՞նչ կերպով կարելի պիտի ըլլայ թմբակալել այս սպառնացող ալիքներն:

Նախ՝ պէտք է գիտնանք որ Յիսուս առաջինը եղաւ Եկեղեցին Պետութենէն զատորոշողն, երբ ըսաւ, «Տուք զկայսերն կայսեր, և զԱստուծոյն Աստուծոյ»: Բաւ է որ Պետութիւնը ապահովէ խղճի ազատութիւնը, եւ եթէ հարկ ըլլայ նոյնիսկ բռնի ուժով, եւ երբ անգամ մը Պետութեան մէջ խղճի ազատութիւնը ապահովուած է, Եկեղեցին փրկուած կրնայ նկատուիլ, և այլևս ան կըրնայ տարածել սիրոյ, եղբայրութեան, արդարութեան, աստուածային ճշմարտութեան սկզբունքները, որուն պահապանն իսկ է և որ իրեն գործիք ունի այն սուրբ՝ որ Աստուծոյ խօսքն է, և այն խաչը՝ որ նշանակն է զոհողութեան և սիրոյ: Եկեղեցին երբ կը հեռանայ իր կոչումէն, հոգևորական կալուածէն, և երբ կը մտնէ քաղաքական կալուածին մէջ, ան իր վսեմ սկզբունքէն շեղած կը նըկատուի և կը դատապարտուի վտանգուելու: Եկեղեցին

կրնայ պետութեան քաջալերութեան և համակրութեան արժանանալ, սակայն պէտք է միշտ լուրջ և չէզոք մնայ և չի վստահի քաղաքային համակրութեանց և ամբոխի քաջալերութեանց :

Երկրորդ՝ պէտք է ըսեմ որ Եկեղեցին ազգային խընդրոց պէտք չէ միջամտէ . թերևս ոմանց համար ախորժելի չնկատուի այս խօսքս : Ախալ է ազգային շահերը նոյնացնել Եկեղեցւոյ շահերուն հետ, կամ փոխադարձաբար Եկեղեցին գործիք դարձնել ազգային շահերուն, ինչպէս սա վերջին յիսուն տարուան մէջ այնքան շեշտուեցաւ այս ուղղութիւնը : Եղան շրջաններ՝ յորում ականատես իսկ եղայ և ցաւօք նոյնիսկ բողոք բարձրացուցի, երբ աշխարհի առջեւ ցոյց մը ըրած ըլլալու նպատակաւ Եկեղեցիներն փակուեցան և պաշտամունքներն դադրեցուցուեցան ազգային դատին համար : Ասիկա մեծագոյն սխալն էր որ եղաւ, և ի՞նչ մեծ վիրաւորանք մը մեր Փրկչին անուան և Աւետարանին : Եկեղեցին չի կրնար փակուիլ ազգային դատի պաշտպանութեան համար :

Երրորդ՝ պէտք է գիտնանք որ Եկեղեցին սկզբամբ հակառակ չէ և չի կրնար ըլլալ Խորհրդային Հանրապետութեան բոլոր վարչաձեւերուն, բաւ է որ Հանրապետութիւնը խղճի և կրօնի ազատութիւնը կաշկանդած չըլլայ : Պետութիւն մը որ պայքար կը բանայ կրօնքի դէմ, պետութիւն ըլլալէ կը դադրի և կը դառնայ կրօնական աղանդ մը : Սոստովանինք որ Հայկական Պետութեան քաղաքային մարդոց մէջ լուրջ և անձնուէր հեղինակութիւններ կան, որոնք կը խորհին ինչպէս երկրին, նոյնքան և Եկեղեցիին համար : Անոնք երբեք Եկեղեցին հալածելու ծրագիր չունին : Բայց, այս պանծալի անձանց քով, աւա՛ղ կան այնպիսիներ որ քաղաքականութեամբ կը հետապնդեն իրենց սեփական շահը, և կրնանք ըսել առանց վիրաւորելու ոչ զոք՝ որ եթէ կայ բարձր քաղաքականութիւն մը ճշմարիտ հայրենասիրական եւ անձնուիրական, կա՛յ նաեւ ուրիշ քաղաքականութիւն մը որ չի նմանիր ոչ մէկ կերպով առաջինին : Հանրապետականներու մօտ կը հանդիպինք հուանքներու՝ որոնք

բացայայտօրէն հակառակ են Աւետարանական սկզբունքներու։ Ատելութիւններ, ռիսեր, նախանձներ, անհատական եւ հաւաքական եռասիրութիւններ՝ որոնք հակառակ են քրիստոնէական բարոյականին։ Արդ, եթէ եկեղեցին այդ ատելութիւնները եւ ռիսերը կը դիմակալէ բարձր մնալով իր բարոյական գօրութեան, իր անձնուիրութեան, իր սրբութեան, իր սիրոյ եւ միութեան սահմանեալ գործին մէջ, պիտի չուշանայ այն օրը՝ ուր նոյնիսկ իր հակառակորդներն պիտի ընծայեն մեծարանք եկեղեցւոյ, պիտի գիտնան ճանչնալ եկեղեցւոյ խղճամիտ ոգւով տարած ճիգերն ու ջանքերն, եւ միթէ ատիկա յաղթանակի սկիզբը պիտի չըլլա՞ր եկեղեցւոյ համար։

Երբ կ'ըսենք թէ եկեղեցին պէտք չէ ազգային հարցերու միջամտէ, բայց պէտք օր ան գիտնայ յաւիտենականութեան առջեւ դնելու աղղը. ան պէտք չէ այնպիսի հարցերով զբաղեցնէ աղղը՝ որ օրուան մը, ամսուան մը կամ տարուան մը տեսակէտը ունին։ ան մեր անցաւոր եւ ախտաւոր վէճերէն վեր պէտք է մնայ եւ մեզ ցոյց տայ այն լուսապայծառ հոգիները ուրկէ հոգին տեսնէ յաւիտենականութեան մեծ իրականութիւնները, այնպիսի իրականութիւններ՝ որոնք չեն անցնիր, որոնք զմեզ Աստուծոյ հետ հաղորդակցութեան մէջ կը դնեն, որոնք վերջապէս մարդը կ'աստուածացնեն։ Ասիկա պետութեան գործը չէ. ասիկա բուն իսկ եկեղեցւոյ գործն է, որ պէտք է ջանայ իրականացնել հոգեւորական այս ծրագիրը։ Պետութիւնը կրնայ միայն դիտել մարդը՝ իր ֆիզիքական եւ իմացական ներկայ վիճակին մէջ, ան միայն կրնայ ապահովել մարդը հոն՝ ուր պիտի ապրի եւ բարգաւաճի. ան միայն կը հաստատէ մարդը այն միջավայրին մէջ՝ ուր ստիպուած է իր շահերը եւ երկրին քաղաքական կեանքը պաշտպանել. ան միայն ձեռք կ'առնէ բոլոր այն միջոցները պաշտպանութեան, որոնք հանրութեան հասարակաց շահերուն հետ առնչութիւն ունին։

Երբ կ'ըսենք թէ եկեղեցին պէտք չէ ազգային հարցերու միջամտէ, ըսել չենք ուզեր որ եկեղեցականները

ազգանուէր, հայրենասէրներ չըլլան: Եկեղեցւոյ չափ ազգն
ալ, հայրենիքն ալ պէտք է սիրելի ըլլայ, եւ ո՞վ պիտի
կարենար այդ զգացումներն հանել մարդուն սրտէն, երբ
անիկա ընտանիքի գաւակ մըն է արդէն: Յիսուս ալ հայ-
րենասէր մը եղաւ, անոր արտասուքը Երուսաղէմի վրայ
հայրենասիրական ցոյց մըն է 1): Պօղոս Առաքեալ ազգա-
սիրական զգացում մըն է որ կը յայտնէ երբ կը գրէ Հը-
ռուսմայեցիներուն. «Զի ես ինքս կ'ուզէի նդովուած ըլլալ
Քրիստոսէ, մարմնի կողմանէ իմ եղբայրներուս և ազգա-
կաններուս համար 2) »: Ո՞վ կրնայ բաժնել Հայրենիքի և
Ազգի զգացումները մարդուն սրտէն: Եկեղեցականը նիւ-
թական շէնքին պաշտօնեան ըլլալէ աւելի ժողովուրդին
մարդը պէտք է ըլլայ, ան պէտք է ժողովուրդին ցաւերու-
վը ապրի, վե՛ր տմէն կուսակցական և քաղաքային հա-
շիւներէ, որպէսզի կաբինայ տրամադրուիլ ամէնուն ան-
խտրաբար. ան ամէն բանէ առաջ իր մտածման առարկան
պէտք է ընէ կրօնական և բարոյական շահեր. վասնզի,
ան որ կրնայ ապահովել իր ժողովուրդին կրօնական և բա-
րոյական շահերը, ինքնին առաջնորդած կ'ըլլայ ժողովուր-
դը իր ազգային և քաղաքական շահերուն պաշտպանու-
թեան: Անիկայ պէտք է տայ օրինակը սիրոյ և ճշմարիտ
որբութեան, անիկա պէտք է արթնցնէ քնացած խիղճերը
և պէտք է գբաղի ժողովուրդի ընկերական շահերով. անի-
կա պէտք է արխօրէն գիտնայ վտանգի ենթարկել ինքզին-
քը բոլոր արդար և իրապէս բարի գատերու համար, որք
կը պատկանին ազատման և հոգւոյ փրկութեան:

Որքան ատեն եկեղեցին գիտնայ իր պաշտօնեաներով
իրականացնել այս ծրագիրը, ապահով եղէք որ թիաժա-
րելու գործը պիտի դառնայ նուազ դժուար, վասնզի հոգ-
մը պիտի դադրի և խաղաղութիւնը, իրական խաղաղու-
թիւնը ամէն կողմ իր գոյութիւնը պիտի զգացնէ:

Եկեղեցին այլեւս իր ոյժը, իր կեանքը պէտք է ստա-
նայ ուղղակի իր Պետէն, իր Գլուխէն: Վերջին յիսուն
տարուան ընթացքին տեսնուեցան եկեղեցական ուշագրաւ

(1) Ղուկաս ԺԹ. 41: (2) Հռուսմ. Թ. 3:

և յարգուած դէմքեր որոնք ընդհանրապէս քաղաքական հարցերով զբաղուեցան և քաղաքական կուսակցութեանց խորհուրդովը շարժեցան, և իրենց այդ ուղղութեամբը մեծապէս վտանգեցին իրենց վստահուած ժողովուրդին դիրքը: Անոնք գործիք դարձան թէ՛ օտար Պետութեանց եւ թէ քաղաքական ազգային գործիչներու: Մինչդեռ եթէ մնային «Եկեղեցականը Եկեղեցիէն ներս» նշանաբանին հաւատարիմ այդ տխուր հետեւանքները տեղի չէին ունենար:

Մեր Եկեղեցւոյ հոգեւոր պետերը հեռու պէտք է մընան քաղաքական կամ ազգային որ եւ է գործէ. անոնք միայն ներշնչուած պէտք է ըլլան Յիսուսէ Քրիստոսէ: Անով միայն պէտք է վստահութիւն ներշնչեն իրենց շուրջը եւ այն Պետութեան՝ որուն հետ կապուած են իբր քաղաքացի: Անոնք աւելի պատրաստուած պէտք է ըլլան աւետարանական դաստիարակութեամբ, եւ իրենց յանձնուած հօտին պէտք է տեսլակէտ ցոյց տան Եկեղեցւոյ գլուխը՝ Յիսուս Քրիստոս, եւ ոչ Հայրենիքը: Հայրենիքի վրայ խօսողը քաղաքական գործիչն է, անոր կը պատկանի ժողովուրդը հայրենասիրական զգացումներով ոգեւորելու գործը: Եկեղեցականը պէտք է ստեղծէ ժողովուրդի հոգւոյն մէջ ձգտում մը դէպի սրբութիւն, դէպի արդարութիւն, դէպի բարութիւն, դէպի սէր, վերջապէս դէպի Յիսուս Քրիստոս: Այդ ձգտումը մեծապէս պիտի յեղաշրջէ եւ կերպարանափոխէ ամէն բան: Երբ մեր կեանքի փոթորիկներուն մէջ գիտենք ձգտիլ մարմնացեալ Աստուածութեան՝ յայնժամ հետզհետէ պիտի համոզուինք որ Ան ուրուական մը չէ, երեւակայական դէմք մը չէ, այլ իրականութիւն մըն է:

Որքան ձգտինք կատարելու Անոր կամքը, այնքան լուսապայծառ պիտի երեւի Ան, եւ հետզհետէ պիտի հանդարտի փոթորիկը, եւ Եկեղեցւոյ նաւը պիտի տեսնէք որ արդէն ժամանած է բաղձացուած եղբւր՝ առաւօտեան Արեւին շողացող ճառագայթներուն տակ:

10 Յունիս 1928

Մանչեսթր

ՂԵԻՈՆԴ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՅԱԻԼԻՍԻ ԳԻՇԵՐ

Լուսինկան կթեց ծիծերն իր յուռթի,
— Սարերուն վրայ հալած բըլաթին —
Միջատներու ծոյլ երգն է՝ կը փրթի
Արտերուն վրայ, արտերէն անդին . . .

Որաներուն տակ, խոնջէնքէն արբշիւ
Հնձուորներն հարբած՝ ինկան մրափի...
Որաներուն տակ ծոցտ չի շարժիր,
Գիշերն է ջերմին, հուր-բոց կը թափի:

Մըւաղի ծառին ոստերուն տակ ծուռ
Զոյգ մը ճնճողուկներ ճչացին յանկարծ.
— Աղմուկ մը անլուր, խոտերուն մէջ լուռ —
Մըւաղի ծառէն փետուր մ'ինկաւ ցած:

Ծծկեր մանկան մը լացն էր՝ դողդողաց,
Պուտ մը կաթ տուաւ մայրը իր որդուն.
Ճօճքին չլանը երեք հեղ ճռռաց,
Փակեց երախան աչերն իր արթուն:

Հին փեղկ մը մէկը թափով ետ հրրեց,
Հին բողոքի պէս պոռաց ան ուժգին.
Ծեր գիւղացի մ'էր չիպուխը վառեց
Հազաց ու կարծես հայհոյեց մէկին. —

— Այս ի՞նչ գիշեր է — կըրակ կը տեղայ —
Կոկորդն այրեցաւ հէք հնձուորներուն.
Եունչ մը հով չի կայ, սոյլ մը զով չի կայ,
Այս ի՞նչ գիշեր է չոր ու տոչորուն...:

Քաբիւղ, 1920

Ա. ԱՄՄԱՆ

Ա Ն Է Տ Ք

Դահլիճ, ինչո՞ւ խորտակեցիր
կռուքը բազնիս...
- Ա՛խ, սրտիս պէս երնէկ դուն
Սեւեր հագնիս... [ալ]

Դահլիճ, ինչո՞ւ խամրեցա՞ցիր
կեանքըս պարման...
- Ա՛խ, կեանքիդ մէջ բիւր ցաւ
Չլլա՛յ դարման... [էրուր]

Դահլիճ, ինչո՞ւ մթնեցուցիր
կանթեղն հոգւոյս...
- Ա՛խ, հոգւոյս պէս հոգիդ մոռ
Պատառ մը լոյս... [բա]

Դահլիճ, ինչո՞ւ դիտ աջուցիր
Դուն դառնապէս...
Մարդ չե՞ս, անսի՛րտ, մարդ մը
Ես ալ քեզ պէս... [էջ]

Ա. ԱՐՄԱՆ

Ա Մ Ո Ւ Ս

Արեւը ցաթեց. նուրբ թելեր ծիրան
Անդմիկ դողացին քուրներէն վար.
Քանի չեն ինկեր ածուիս վրրան
Երթամ ցնցուղեմ արծաթ ջուրով սառ:

Երթամ ցնցուղեմ արծաթ ջուրով սառ,
Ու թո՛ղ ուռճանան սամիթն, ազատքեղ
Թիլ-թիլ բարձրացող բանջարներս հազար
Օրհնեմ բնութեան փառքը հրաշագիտ:

Ժպտամ ինքնագոհ հօր մը պէս բարի,
Ժպիտնին տեսնեմ լոյս-կաթով ջածու.
Տեսնեմ՝ հեռանամ, սինչեւ երկարի,
Գրկէ՛ համբուրէ արեւն իմ ածուն...:

Արեւի ծիծէն կուշտ-կուշտ թող ծըծեն
Կաթի պէս շողեր, շողեր կենսատու.
Ու թո՛ղ ուռճանան քիչ հասակ ծեծեն,
Մինչեւ այցելեմ իրենց վաղն առտու:

Արեւի մետաքս թելերը ծիրան
Ահա՛ կախուեցան ածուիս վրրան...

Ա. ԱՐՄԱՆ

ԱՆԿԱՇԱՌ ԵՐԳ

Ձեզի՛ ես կ'երգեմ, նոր հողէն ծլած
Վատղաշ ուռնի կանաչ ածուներ,

Ձեզի՛ ես կ'երգեմ, ածուն ոռոգող
աթճա՛թ առուներ,

Ձեզի՛ ելակի քաղցրաբոյր
դաշտեր . . .

Մայիսեան աստղոտ չքնա՛ղ զիշերներ,
դո՛ւն հրա՛շք ծիր-կաթ.

Ձեզի՛ գորտերու զիշերւան հանդէս:

Ձեզի՛ ես կ'երգեմ իրիկնամուտի
արքազան պահեր, երբ օրը լի է դեռ չհասկցւած մըր-
մունջով, երգով, աղօթքով անբաւ.

Ձեզի՛, սուերոտ գողտրիկ պուրակներ,
ուր սարեակները համբոյր կը փաթթեն իրար
կտուցի՛ սէրէ գինովցա՛ծ . . .

Դո՛ւք եմ բանաստեղծ, դո՛ւք իմ
մուսաներ,

Օ՛, ես արքած եմ ձեր դիւթանքներէն,
ձեր հրաշքներէն, ձեր վայելքներէն . . .

II.

Ձեզի՛ ես կ'երգեմ անիւոյթ ճպուռներ,
ցաւոտ շնչտերով ծղրիթ նղբայրներ,

Խաւարը ճանկող կայծ-փոսուռաներ,
անկո՛չ փաթոսներ . . .

Ձեզի՛, զով սիրէն մեղմիկ ծովացող
հասած ցորենի ոսկեզօծ արտեր.

Հեւացո՛ղ կէսօր, ուր մողէսները պար
կու գան արքշիռ, կիզող արեւի հուրքէն կանանչցած.

Ձեզի՛ ես կ'երգեմ. նարմաշարժ ալիք,
քնացող ծովիկ, մեղմաշունջ հովիկ.

Ա՛խ ես կարօտ եմ, ա՛խ ես կարօտ եմ
ձեր դիւթանքներուն, ձեր հրաշքներուն, ձեր գաղտ-
նիքներուն . . .

III.

Ձեզի՛ ես կ'երգեմ, անուշ խաղողի
պարա՛րտ ողկոյզներ,

Եւ ձե՛զ, զայն ճմլող օրհնեալ
հնձաններ,

Եւ ձե՛զ, այդ կարմիր, փրփուրոտ
գինին սափոր առ սափոր խմող տէրվիշներ,

Հրդեհ սրտերնիդ մարող տէրվիշներ . . .

Ձեզի՛ ես կ'երգեմ, դեղնած տերեւներ,
որ պտոյտ - պտոյտ ցած կ'իյնաք գետին: Անցած
փառքերնիդ ողբ մըն է հիմա, աւա՛ղ անցաք դուք.

Խաւար գիշերուան գիրկը հեծեծող
անթիւ թշուառներ, — Սէրէ խաբւածնե՛ր — Յոյ-
սերնիդ ջարդուած, սէրերնիդ փշրած, կեանքը անթ-
ծող հէք զոհե՛ր դժբաղդ . . . Դուք սէրը կու յար, ես
ձեզի՛ կու լամ, ես ձեզի՛ կ'երգեմ, ես ձեզի՛ կ'որգեմ . . .

Ա՛խ, ես կարեկից՝ ձեր արցունքներուն,
ձեր տանջանքներուն, ձեր հձձումներուն . . .

Փարիզ

Ա. ԱՐՄԱՆ

ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ

Ինչ որ տեսար ու ապրեցիր, սի՛րտ իմ, դուն,
Համարիր թէ ա՛յդ էր ամէնն աշխարհում,
Համարիր թէ ուրիշ ոչինչ էլ չկայ,
Եւ ինչ լինի՝ նո՛յն կը լինի, ինչպէս կայ . . .

ՈՍՏԱՆԻԿ

ԳՈՐԾՆԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

(Խօսուած Յարդգողի 22 փետրւար 1928ի գրական երեկոյթին մէջ)

Ահա թէ ինչպէս երիտասարդ գրագէտը իր սոյն կարեւոր ուսումնասիրութիւնը կը ներկայացնէ առանձին նամակով:

«...Գալով Գործնապաշտօնքեանը, երբեք խորհած չէի Տաթևին սահմանել այդպիսի ուսումնասիրութիւն մը, այն մէկ քանի համարձակ խորհրդածութիւններուն համար որոնք հոն կը գտնուին կրօնքի մասին, թէպէտ և կատարուած ըլլան անոնք մեծ հաւատացեալի մը կողմէ որպիսին էր Ուիլիելմ Ճէյմս: Անշուշտ ինծի ծանօթ է Ձեր լայնախոհութիւնը, բայց ծանօթ է նեղմտութիւնը մեր դաս մը բարոյախօսներուն որոնց կողմէ Տաթևը կրնար խժրժանքի առարկայ դառնալ: Մանաւանդ որ Ձեզի կը թելադրուէր Տաթևը վերածելու գոլտ կրօնա - բարոյական հատորի մը: Այդպիսի այլամերժ բովանդակութիւն մը, ըստ իս, վտանգաւոր քայլ մը պիտի ըլլար Տաթևի ապագային համար, և ասի ո՛չ անոր համար որ մեր ժողովուրդը կրօնաշունչ գրուածքներ չի սիրեր, այլ որովհետեւ ան կը սիրէ կրօնքն ու կեանքը խառնուած տեսնել:

Ձեր ազատախոհութիւնը, որ աստիճան մը աւելի ընդարձակուած կը տեսնուի Տաթևի Դ. տարիին մէջ, ղօրաւոր գրական մըն է թէ չպիտի հանդուրժէք որ Տաթևը դառնայ գոլտ Պայպլ-Հատուկեան հրատարակութիւն մը: Հաւատացէք որ գերազանցօրէն արդարութեան դործ մը կատարած էք թոյլ տալով որ Տաթևի մէջ ցուցադրուին վեղարաւոր անաստուածի մը արժանիքները: Խորէն վրդ.ի կենսագրութեանն է որ կ'ակնարկեմ: Ահա էջ մը որ բոլորովին պատուաբեր է թէ՛ զայն գիրի առնող քահանային, թէ՛ հրատարակող վարդապետին համար: Այս առթիւ ու է աննպաստ դիտողութիւն կրնայ բխիլ լոկ միտքէ մը որ խլուրդի մը պէս կը սոսկայ արեւին լոյսէն, կամ ծանծաղամիտ բարոյախօսէ մը որ չի գիտակցիր իր տուած դատաստանի իմաստին:

Այդ տողերուն ընթերցումը ինծի յիշեցուց հայ հանճարեղ նկարիչին՝ Փանոս Թէրլէմէզեանի մէկ պատահաւոր որ կը ներկայացընէ, Եզիտ կրօնաւորի մը կողքին ընկողմանած, Հայաստանի մէկ անկիւնը, մեր աննման կոմիտաս վարդապետը, ղէմքը ոգեւոր-

ուած այնպիսի ժպիտով մը որ բոլորովին զերծ է կեղծիքի տիղմէն, ու աջ բաղուէի աղեղին մէջ սեղմելով այդ այլակրօն եղբայրակիցը: Սյս այն հանճարն է որ Եկեղեցիին սուրբ սեղանին վրայ պատարագը մատուցանելէ վերջ, հրեշտակաց դասէն հրաժեշտ առնելով, կը փութար դէպի Հայ արուեստի մեհեանը՝ շրջապատուելու նորատի աղջիկներով ու պանծացնելու համար, նոյնքան յուզումով, նոյնքան մաքուր վերացումով, հայ մաճկալին ջինջ ու զուլալ երգը ու հայ գեղջկուհիին սիրոյ մորմոքը: Երկու տարբեր հոգիներ չունէր կոմիտաս Վարդապետ, այլ մէկ, բայց մէկ որ կարող էր իւր մէջ բովանդակել ամէն ինչ որ մարդկային է: Որքան ալ սգանք այս կենդանի նահատակը, քիչ է:

Դուք թելադրանքի կարօտ էք, այս ուղղութեամբ ընթանալու համար, որովհետեւ որոշապէս կը տեսնուի որ դուք գիտէք ճշմարտութեան լոյսը գերադասել նախապաշարումներու պատրանքին: Ահա՛ այն հետեւութիւնը զոր կարելի է հանել ձեր գործին յօրինուածքէն, ու ես այս հաւատքովն է որ կատարեալ յաջողութիւն կը մաղթեմ ձեր այնքան շահեկան ձեռնարկին: »

Սիւսէն, մերձ ի փարիզ

22 Յուլիս 1928

Քէ փիլիսոփայութեանը պահենք իր դասական սահմանումը - իբրեւ տիեզերքի եւ հոն պարունակուած էականերուն եւ երեւոյթներուն յղացումը, այս կամ այն ձեւի տակ, ըլլայ այդ նիւթապաշտութիւն կամ գաղափարապաշտութիւն, մեզի անկարելի կը դառնայ գործնապաշտութիւնը մտցնել այդ շրջանակին մէջ: Գործնապաշտութիւնը տիեզերքը աստուածութեան մը կամ նիւթին վերագրելու ձգտումը չունի, ո՛չ ալ երրորդ անժանօթ ուժի մը: Ան սոսկ մեթոտ մըն է: Մեթոտ մը որ յաւակնութիւնը ունի այդ կարգի բնագանգական հարցերը լուծելու գործնական կեանքի կամ, նոյն է ըսել, փորձառութեան բովին մէջ: Ատկէ՛ իր անունը, pragmatisme, որ ուրիշ մէկ ձեւն է pratique բառին, pratique առնելով իբրեւ գոյական, ի հարկէ, զոր ես թարգմանեցի գործնապաշտութիւն բացատրութեամբ, հաւատարիմ մնալու համար, ստուգաբանութեանը:

Մեթոտին ծագումը, ինչպէս դիւրին է գուշակել, բա-

ցարձակապէս անկլօ-սարսօն է եւ առաւելապէս ամերիկեան. թէպէտեւ անոր հիմնադիրը, Ուիլբըմ ձէյմս, կ'ապահովէ թէ անոր ուրուագիծը կարելի է տեսնել Սոկրատի եւ Արիստոտէլի մտածումներուն մէջ: Զէյմս կը յիշատակէ մանաւանդ նորագոյն հեղինակութիւններ որոնցմէ շատ քիչերը միայն՝ ինծի ծանօթ են, այնպէս որ, հարկադրաբար, անոնց մեծ մասին վրայէն լռութեամբ պիտի անցնիմ:

Ակնարկուած հեղինակներուն մէջ, ձէյմս ամանաբարձրը տեղը կը յատկացնէ Ճօհն Տիուէի, նոյնպէս ամերիկացի, զոր կը համարի Գործնապաշտութեան հարազատ հայրը: Արդարեւ Տիուէ, որ նորագոյն մանկավարժական գիտութեանը վրայ փայլուն էջ մը աւելցուցած է իր «Տրդան եւ Դպրոցը» անուն երկով, այդ մեթոտը լայնօրէն կիրարկած է իր դաստիարակչական ասպարէզին մէջ, կատարեալ յաջողութեամբ: Այս զրոյցիս ընթացքին թերեւս առիթ ունենամ անդրադառնալու այդ մասին:

Ամերիկայէն վերջ Զուիցերիան է որ ամէնէն աւելի ընդունակ յայտնած է Գործնապաշտութեան իմաստը ըմբռնելու եւ զայն յայտնաբերելու իր ընկերային կեանքին մէջ: Բայց սա անձնական դիտողութիւն մը ըլլալով՝ իհիստ վերապահութեամբ եւ թերեւս քիչ մըն ալ կողմնակալութեամբ է որ կու տամ:

Թող նոր Աշխարհի մտաւորականութեան զոյգ տիտանները, ձէյմս եւ Տիուէ, իրարու վերընծայեն Գործնապաշտութիւնը յղացած ըլլալու պատիւը. ես կը նախընտրեմ, նիւթին մէջ մտնելու համար, տալ ժընէվի համասարանի փորձառական հոգեբանութեան դասախօսին, Տօք. Քլաւիառէտի բանաձեւած սահմանումը.

«Գործնապաշտութիւնը՝ գաղափարներու ճշմարտութեանը կը չափէ անոնց գործնական ուժին վրայ, հակազդելով այսպէս ընթացիկ փիլիսոփայութիւններուն առատախօսութեանը, եւ դաւանամոլութեանը. ան կը ձգտի «զուտ մտածումի ամպեղէն աշխարհէն վար բերել վերաց «եալ գաղափարները՝ զանոնք ներմուծելու, առաջնորդելու «այս հողագրէնդին վրայ, մեր այս մարդկային կեանքին

«մէջ որուն համար անոնք շինուած են վերջ ի վերջոյ:»

Մեթոտին անհրաժեշտութիւնը փաստելու համար, Ճէյմս նախ երեւան կը հանէ վիրաւոր կողմերը գոյութիւն ունեցող փիլիսոփայութիւններուն՝ զորս կը նկատէ մեծ մասամբ խառնուածքի արդիւնք: Որովհետեւ փիլիսոփայութիւնը չունի գիտութեան շօշափելի նկարագիրը, որ պէսզի հեղինակը զայն ներկայացնէ ինչպէս որ է: Փիլիսոփայութիւնը յաճախ կը նոյնանայ մտահայեցութեան (contemplation) հետ, եւ, իբրեւ այդպիսին, կը դադրի ըլլալէ գիտական անկաշկանդ մտքի արտադրոյթ: Եթէ թոյլ տրուի ռամիկ բաղդատութիւն մը ընել, կարելի է ճշմարիտ գիտունին միտքը նմանցնել ամանի մը որ ամրափակ կերպով խցուած է զգացումներու հոսանքին դէմ, այնպէս որ անկէ ստացուած ըմպելին միշտ բոլորովին համապատասխան կը գտնուի ամանին պարունակութեանը. իսկ իմաստասէրին միտքը անպայմանօրէն հաղորդակցութեան մէջ է սիրտին հետ. ահա թէ ինչու անոր հրամցուցած ըմպելին շատ յաճախ խարդախուած կ'ըլլայ առանց իսկ իր գիտակցութեանը: Գիտունը հարկադրուած է ճշմարտախօս ըլլալու, որովհետեւ իր տուած ճշմարտութիւնները ուրիշներու կողմէ վերատուգելի են. մինչդեռ բնագանցութեան առաջարկած ճշմարտութիւնները այդ յատկութենէն զուրկ են: Արդ, Գործնապաշտութիւնը գիտունի մանրադիտակին ընդմէջէն է որ զննել կ'ուզէ բնագանցական ճշմարտութիւնները, եւ զանոնք դիտելու ու զնահատելու այս ձեւն է որ կը կազմէ իր ամբողջ ինքնատպութիւնն ու գոյապատճառը (raison d'être):

Գործնապաշտութեան էութիւնը, իբրեւ մեթոտ, լաւ ըմբռնելու համար, պէտք է գիտնալ որ ան չէ այն չէզոք մեթոտներէն, որոնք գործին արդիւնքը անփոփոխ կը թողուն: Այսպէս, ենթադրենք թէ երկու հոգի տարբեր եղանակներով ոտանաւոր մը գոց սորվելու համար, առաջինը նախընտրէր մտամփոփ կերպով սեղանին վրայ հակած անձայն անձուն կարդալ այնքան անգամ մինչեւ որ զայն իւրացնէր. իսկ երկրորդը, ընդհակառակը, սենեակին մէջ

Երթեւեկելով քարծր ձայնով կարգար նոյն կտորը, կամ անթելէ մը լսելով սորվէր: Այդ, սորվելէն վերջ, հակառակ կիրարկուած մեթոտներուն տարբերութեան, առաջինը երկրորդէն աւելի բան մը չախտի կրնար արտասանել, ոչ ալ երկրորդը առաջինէն տարբեր կտոր մը:

Մինչդեռ ներգործական մեթոտը արդիւնքը կը տար-
բաւիտիսէ: Այսպէս նն շատ անգամ բժշկական մեթոտնե-
րը: Յօգացաւ դարմանելու համար, հոն ուր մեթոտ մը
յիովին կը յաջողի, ուրիշ մը նուազ բախտաւոր կ'ըլլայ:
Երբեմն երկու տարբեր մեթոտներ կրնան հակառակ ար-
դիւնքներու յանգիլ:

Այս տեսակէտէն դիտելով չենք կրնար իրրեւ կատար-
եալ ընդունիլ Խտայացի հեղինակի մը այն բաղդատութիւ-
նը զոր, սակայն, ձէյմս կ'որդեգրէ բացատրելու համար
գործնապաշտ մեթոտը: Փափինի գործնապաշտութիւնը կը
նմանցնէ պանդոկի մը նրբանցքին, որուն վրայ կը բացուին
բազմաթիւ սենեակներ: Թիւ 1 սենեակին մէջ ընկերաբան
մը դրամատիրութիւնը ջատագովող գործ մը կը շարադրէ.
Թիւ 2ի մէջ համայնաւար մը Գ. Միջազգայինի օրոշումնե-
րուն վրայ կը խոկայ. Թիւ 3ի մէջ թատերագիր մը նստած
կատակերգութիւն մը կը յօրինէ եւն: Ասոնց ամէնքն ալ
նրբանցքը կը գործածեն: Նրբանցքը ո՛չ կարմիր գոյն կը
ստանայ, ոչ կանաչ: Դրամատէրին ոտքերուն տակ տն
նոյն չափով կ'երկննայ, որչափով որ կ'երկննայ համայնա-
ւարի ոտքերուն տակ: Այսպէս ալ, ձէյմսի կարծիքով գի-
տունը կամ մտածողը, ինչ հոսանքի ալ պատկանի կրնայ
գործնապաշտ մեթոտը կիրարկել իր նիւթին մշակումին
համար:

Բայց պէտք է դիտել որ նրբանցքը բոլոր սենեակնե-
րէն ելլող վարճուորները կ'առաջնորդէ դէպի միեւնոյն
ելքը. անոնց ամէնուն առջեւ նոյն տեսարանն է որ կը
բացուի, երբ դուռը կը հասնին:

Մինչդեռ գործնապաշտ մեթոտին կիրարկումը՝ գա-
ղափարի մը արժէքը ճշդելու խնդրին մէջ, կրնայ այդ գա-
ղափարին աւելի ուժ տալ, կամ զայն քոյրորովին չբացնել: Կա-

րելի է ըսել թէ գործնապաշտութիւնը փիլիսոփայական
ճշմարտութիւններու փորձաքարն է:

Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը:

Գործնապաշտութեան ըմբռնումով ճշմարտութիւնը
մեր կարգ մը գաղափարներու յատկութիւնն է որ կը կա-
յանայ սա իրողութեան մէջ թէ մեր այդ գաղափարները
«համաձայն» են իրականութեան, ինչպէս սխալին յատկա-
նիշն է «անհամաձայն» ըլլալ այդ նոյն իրականութեան
հետ: Այս սահմանումին շուրջ փիլիսոփայական բոլոր հո-
սանքները համամիտ են: Բայց անոնք կը տարբերին «հա-
մաձայն» բառին իմաստին վրայ:

Բանապաշտներու (rationalistes) կարծիքով ճշմարիտ
է այն ամէն գաղափար որ կը ներկայանայ իբրեւ հարա-
զատ ընդօրինակութիւնը իրականութեան: Բայց ձէյմսի
հետ Պէրկսօն ալ կ'ընդունի որ այս պարագան չափազանց
հազուադէպ է կեանքին մէջ: Եթէ մեզի համար դիւրին է
գոհացուցիչ չափով մեր միտքին մէջ պատկերացնել պարզ,
խիստ պարզ առարկայ մը, օրինակի համար խճաքար մը,
այդ ճիգը անկարելի կը դառնայ երբ խնդիրը վերաբերի
բարդ կազմուածքով առարկայի մը: Նոյնիսկ խճաքարին
գոյնը, ձեւը մօտաւոր կշիռն ու ծաւալը մտովի վերարտադ-
րելէ վերջ, մեր գաղափարը դեռ կիսկատար կը մնայ այդ
պարզ առարկայի մասին, որովհետեւ տակաւին կը մնան անոր
բաղադրութիւնն ու երկրաբանական պատմութիւնը որոնց
մասին ճշգրիտ գաղափար մը կազմելը սովորական մահ-
կանացուի գործ չէ: Հետեւաբար անիմաստ է ճշմարտու-
թեան եւ իրականութեան փոխ յարաբերութիւնները բա-
ցատրել հարազատ պատկերացումով կամ ճշգրիտ վերար-
տադրութեամբ:

Բանապաշտներուն համար ճշմարտութիւնը գաղա-
փարին յարակից, անբաժան, անոր էախառն կամ, եթէ
կ'ուզէք, ինտրայի բառով, անոր «ներէական» մէկ յատ-
կութիւնն է որ անփոփոխ է, յաւիտենական է: Մինչդեռ
գործնապաշտութեան համար ճշմարտութիւնը դէպք մըն
է որ կը պատահի գաղափարի մը կեանքին մէջ: Գաղա-

Ֆիարը ճշմարտութիւնը կը զգենու կարգ մը իրողութիւններու շնորհիւ: Ծշմարիտ գաղափարները անոնք են զորս մենք կրնանք իւրացնել, արժեւորել, որոնց կրնանք զարկ տալ մեր հաւանութեամբ եւ զորս կրնանք վերստուգել: Այն ամէն գաղափար զոր կարելի չէ այս մտային գործողութեանց ենթարկել, կեղծ է, սխալ է:

Բայց ինչպէս որ ճշմարտութիւնը գաղափարի մը յաւիտենական յատկանիշը չէ, սխալն ալ ուրիշ գաղափարի յաւիտենական թերութիւնը չէ: Անոնց դերերը կրնան շրջուիլ օր մը կեանքի պահանջներուն համաձայն: Երբեմնի, նոյն իսկ մեր օրերու անգիր բժշկութեան մէջ տգրուկներու միջոցով արիւնի քանակը նուազեցնելը շատ գործածուած մեթոտ մըն էր, որովհետեւ դեռ արիւնի յատկութիւնները ուսումնասիրուած չէին, դեռ այդ հիւանդութիւնները դարմանելու ուրիշ միջոց մը չէր հնարուած: Իր ժամանակին եւ միջավայրին համար այդ գաղափարը ճիշդ էր, քանի որ գոհացուցիչ արդիւնքներ կուտար: Այսօրուան գիտութիւնը ի վիճակի է արիւնին խնայելով հանգերձ այդ հիւանդութիւնը բուժելու: Բայց եթէ վաղը, անհնարին աղէտով մը բժշկութեան նուաճումները անհետին իսպառ, տգրուկներ գործածելու ծիւղած գաղափարը պէտք է վերակենդանանայ եւ, իբրեւ միակ մատչելի ճշմարտութիւն, վերստին ասպարէզ իջնէ:

Հոս պարզ կը նշմարուի այն աղերսը զոր Գործնապաշտութիւնը ունի օգտապաշտութեան (utilitarisme) հետ, իրերը դատելու իր յատուկ ձեւով: Ատոր համար է որ Գործնապաշտութիւնը անհաշտ թշնամի ըլլալով բարձրէն թելադրուած վերացեալ ճշմարտութիւններու, անստուգելի ճշմարտութիւններու, կ'ընդունի, սակայն, շատ քանազոր կը նկատէ որ մենք երբեմն պատրանքներու կապուինք, պայմանաւ որ այդ պատրանքներուն հաւատալու մեր կամքը իրական արժէք մը ունենայ կեանքին մէջ մեզի համար: Բայց պատրանք մը որ իրական ծառայութիւն կը մատուցանէ կը դադրի այլեւս պատրանք ըլլալէ:

Վայրի ցեղեր կան որ, կրակ արտադրելու համար,

երկու փայտեր իրարու վրայ կը քսեն, մինչեւ որ բաւարար աստիճանով տաքնան ու բռնկին: Ենթադրենք որ անոնցմէ մէկը այդ երեւոյթը վերագրէ իրենց այնինչ աստուածին ողորմութեանը, այնպէս կարծէ թէ ինքը փայտերը իրարու վրայ կը շփէ սլարզաբար ակնարկած աստուածին գութը աղեղսելու համար, որովհետեւ այն յոգնութիւնը զոր կը զգայ, անոր հաճելի է (ասիկա մեր ծոմապահութեամբ զգացած նեղութենէն աւելի անիմաստ հաւատալիք մը չէ): Իսկ ուրիշ մը ըմբռնած ըլլայ երեւոյթին իսկական պատճառը՝ տաքութիւնը: Առաջինին պատրանքը, ըստ ձէյմօի, այնքան կ'արժէ որքան երկրորդին գիտական հասկացողութիւնը, քանի որ երկուքին ալ արդիւնքը նոյն է. եթէ տաքութեան վրայ գաղափար ունեցողը իր փայտերէն կայծ կը ժայթքեցնէ, նախապաշարեալը կարկուտի հատիկ չի ժայթքեցներ: Տարբեր հարց եթէ երկրորդը, ընդլայնելով իր գիտական հասկացողութիւնը, ուրիշ արդիւնքներու ալ հասնի, բայց եթէ գաղափարը չպիտի ունենայ ուրիշ ոլորտի մէջ ալ օգտագործելու իր ծանօթութիւնը, եթէ պիտի կարծէ որ տաքութիւնը միայն ու միայն այս նեղ, սահմանափակ պարագային մէջն է որ կրնայ դեր մը կատարել, այն ատեն իր գիտական հասկացողութիւնը աւելի արժէք չունի քան նախկինին նախապաշարումը:

Այսպէս ձէյմօ բարի, եւ հետեւաբար, ճշմարիտ, կը գտնէ որ կարգ մը մարդիկ Աստուծոյ կամ բացաքծակի գաղափարին հաւատան, եթէ այդ գաղափարը կրնայ իրենց իբրեւ զօրավիգ ծառայել կամ ոեւէ նպաստաւոր կերպով ազդել իրենց ընթացքին վրայ:

Այստեղ ձէյմօ առարկութիւն մը կը նախատեսէ: Արդեօք կարելի՞ է գաղափար մը իբրեւ ճշմարիտ դաւանիլ սա միակ պատճառաբանութեամբ որ մեզի ճեռնտու է զայն այդպէս նկատել: Անշուշտ հասկնալի է գաղափար մը իբրեւ լաւ, իբրեւ բարի ընդունիլ այն չափով որ որ ան մեզի օգտակար կը հանդիսանայ. բայց իր օգտակարութեան յենած՝ մենք կրնա՞նք զայն ճշմարիտ համարել:

Այո՛, կը պատասխանէ ճէյմս, ճշմարիտը եւ բարին իրարու շաղկապուած վիճակներ են, աւելի՛ն, նոյնիսկ ճրշմարտութիւնը տեսակ մը բարիք է այս բառին գործնական աշխարհիկ իմաստովը: Ենթադրենք որ ճշմարիտ գաղափարներու մէջ մասնիկ մը բարիք կամ օգուտ չի գտնուի. ենթադրենք որ անանկ ծանօթութիւնը մեզի համար դրական չարիք մը կազմէ, եւ թէ միայն սխալ գաղափարներու նուաճումը մեզի ձեռնտու ըլլայ. այդպիսի պարագայի մը արդեօք կարելի պիտի ըլլա՞ր ճշմարտութիւնը ընդունիլ իբրեւ թանկագին եւ աստուածային բան մը, եւ անոր պարտադիր որոնումին գաղափարը բարձրացընել դաւանանքի մը աստիճանին: Եթէ իրերու վիճակը այս ըլլար տիեզերքի մէջ, մեր պարտականութիւնը պիտի ըլլար, ճշմարտութենէն խոյս տալ՝ սխալանքին ետեւէն վազելու համար: Եւ հիմա եթէ կայ ուրիշ կեանք, զոր վարելը աւելի ձեռնտու է մեզի, եթէ կայ գաղափար մը որուն հաւատալը աւելի շահաբեր է, մեր պարտքն է իսկոյն այդ կեանքը փնտռել, եւ այդ գաղափարին հաւատալ: Պայմանով, սակայն, որ այդ հաւատքը չի հակասէ մեր միւս լաւ հաւատալիքներուն: Օրինակի համար, եթէ փողոցին մէջ հանդիպինք անծանօթի մը որ մեզ ինքնաշարժին մէջ հրաւիրէ Հարուն-էլ-Ռաշիտի զանազան ու զարմանազան գանձերով ու վայելքներով լի պալատը առաջնորդելու համար, ի հարկէ չենք հետեւիր մարդուն, որովհետեւ այդ բանին կարելիութեան հաւատալը կը հակասէ մեր այն ըմբռնումներուն ու փորձառութեանը զորս ունինք կեանքի մասին: Ճշմարիտ գործնապաշտի մը համար այդ հրաւէրը միայն մտազարի մը հրաւէրը կրնայ ըլլալ, ուստի անոր յարմար արժէքովը պիտի դատէ զայն:

Ուրեմն կը տեսնէք որ, ճշմարտութեան մասին, ճէյմսի կամ, նոյն է, գործնապաշտութեան ըմբռնումին մէջ ոչինչ կայ քմածին: Մեզի հրամցուած ճշմարտութիւնը, որքան ալ հրապոյր ունենայ, որքան ալ ձեռնտու թուի, որպէսզի մեր ընդունելութեանը արժանանայ, պէտք է ըլլայ միանգամայն վերստուգելի: Եւ անոր այդ վերստու-

գելի բնոյթը կը կայանայ այն յատկութեանը մէջ որով անիկա կրնայ հաշտ գտնուիլ մեր արդէն ձեռք բերած ճշմարտութիւններուն հետ, կամ կրնայ պատուաստուիլ ճշմարտութեան ծառին վրայ, առանց վնասելու այդ ծառին:

Պէրկսօն ճշմարտութեան գաղափարին հոլովոյթը կը բաժնէ երեք շրջաններու: Առաջինը այն է երբ հիւնները կը հաւատային թէ ժամանակէն եւ միջոցէն վեր գոյութիւն ունէր աշխարհ մը ուր ճշմարտութիւնները կը գահակալէին յաւիտենաբար: Մարդկային միտքը անոնց վրայ ո՛չ մէկ ազդեցութիւն ունէր: Եւ երբ բախտաւոր մահկանացու մը յաջողէր ճշմարտութեան մը գիւտն ընել, ան այդ ճշմարտութիւնը կ'ընդունէր իբրեւ տաշուած, յղկուած ադամանդ մը որուն վրայ ոչ մէկ աշխատանք կը մնար կատարելիք, որովհետեւ ան առաջին բապէէն իսկ ի վիճակի էր հաւաքայթելու եւ մեր միտքը լուսաւորելու: Նորերը ճշմարտութիւնը երկինքէն վար բերին եւ զայն տեղաւորեցին իրերուն խորքը: Բայց կայ կէտ մը ուր անոնց ըմբռնումը չի տարբերեցաւ հիւններու ըմբռնումէն, սա է որ նորերն ալ ճշմարտութիւնը համարեցին իբրեւ նախագոյակ վիճակ մը կամ օրէնք մը, որ իրերու հետ ծնունդ առած է եւ անոնց անբաժան յատկութիւնն է: Ճշմարտութիւնը հոն է, ներկայ է, պատրաստ է. այնպէս որ գիտութեան ճիգը կը կայանայ զանի իրերուն ընդերքէն դուրս բերելուն մէջ: Գիտութիւնը չի ստեղծեր ճշմարտութիւնը, այլ զայն կ'առաջնորդէ դէպի լոյս աշխարհ:

Այլ է ձէյմսի կարծիքը. — ճշմարտութիւնը, ըստ ձէյմսի գիւտ (découverte) մը չէ, այլ հնարք (invention) մը: Մարդկային միտքն է որ կը հնարէ ճշմարտութիւնը՝ օգտագործելու համար իրականութիւնը: Իրականութիւնը, ինչպէս որ Պէրկսօն կը բացատրէ, գետին մըն է ուր մենք կամ մեզմէ մէկ քանիներ, կը ցանենք մեր կրցած ճշմարտութիւնները: Ուրիշ մը կրնար հոն ցանել բոլորովին ուրիշ ճշմարտութիւններ եւ ստանալ ուրիշ արդիւնք: Եթէ փո-

խանակ Արքիմետէսի, Գալիլէի, Լափուազիէի, Ֆարատէի, ուրիշ գիտուններ նուիրած ըլլալին ճշմարտութեան որոնումին, ապահովաբար մենք պիտի ունենայինք այսօր ճշմարտութիւններու բոլորովին տարբեր հաւաքածոյ մը, եւ տարբեր պիտի ըլլալին նաեւ մեր ընկերային կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը:

Հոս Պէրկսօն կը յիշէ Քանթը որուն համաձայն ճշմարտութիւնը կախում ունի մարդկային միտքին յօրինուածքէն (structure). Ճէյմս աւելին կ'ըսէ, — մեր միտքին յօրինուածքն իսկ մեր կամ մեզմէ մէկ քանիներուն գործն է, եւ Պէրկսօն իր բերած օրինակովը կը լծուի իրաւունք տալ ճէյմսի:

«Երբ կ'ըսեմ որ մատիտս ինկաւ սեղանին տակ, սեփական փորձառութեամբս ստուգուած իրողութիւն մը չէ որ կը յայտնեմ: Բրովհետեւ միակ բանը զոր տեսանելիքս եւ շօշափելիքս ինծի կ'ապացուցանեն, սա է որ ձեռքս բացուեցաւ եւ մատիտը խուսափեցաւ անկէ: Մէկ քանի ամսուան մանկիկը չենթադրեր, հաւանաբար թէ իր ձեռքէն ինկած խաղալիքը զոր այլեւս չի տեսներ, կը շարունակէ գոյութիւն ունենալ: Ան թերեւս առարկայի անկախ գոյութեան վրայ գաղափար չունի: Անոր համար առարկան լոյս մըն է որ երբ կը մարի, կը դադրի գոյութիւն ունենալէ: Միտքի աստիճանական զարգացումէ մը վերջ եւ միայն փորձառութեամբ է որ ան կը համոզուի թէ ձեռքէն խուսափելէն եւ տեսողութենէն անյայտանալէն վերջն ալ առարկան կը շարունակէ պահել իր անկախ գոյութիւնը, առանց ձուլուելու իր շրջապատին հետ, եւ այդ փորձառութեան վրայ հիմնուած կը փնտռէ կամ կը պահանջէ զայն:

Մարդկութեան միտքն ալ զարգացումի այս փուլերէն անցած է. մարդկութեան միտքն է որ ինքզինքը կերտած է, կամ աւելի ճիշդ, մարդոցմէ մէկ քանիներն են որ կազմած են զայն, յղանալով այն բոլոր ճշմարտութիւններն ու վարկածները որոնք մեր մտածումին խարիսխը եւ մեր կեանքին շարժիչ ուժը կը կազմեն:

Անշուշտ ձէյմս կ'ընդունի որ մեզմէ դուրս, մեր մե-
տածումէն անկախ, իրականութիւն մը գոյութիւն ունի,
քանի որ մենք անկէ տպաւորութիւններ կը ստանանք:
Մենք չենք որ իրականութիւնը կը ստեղծենք: Մենք ռեւէ
ազդեցութիւն չունինք մեր զգացողութիւններուն վրայ:
Անոնք մեր էութեան մէջ կը թափանցեն մեր կամքէն բո-
լորովին անկախ միջոցներով: Արդարեւ մենք չենք կրնար
դահլիճի մը պատը մերկ տեսնել, երբ ան զարդարուած է
նկարներով. չենք կրնար տաք զգալ երբ զէրօէն վար 15
աստիճան ցուրտի մէջ կը քալենք: Քանի որ բնականոն
տեսողութիւն մը եւ նոյնքան բնականոն զգայնութիւն մը
ունինք, նկարներն ալ պիտի տեսնենք, ցուրտն ալ պիտի
զգանք: Բայց կայ բան մը որ բոլորովին մեր կամքէն
կախում ունի, կայ յատկութիւն մը որ ուղղակի մեր միտ-
քէն կ'արտացոլայ իրականութեան վրայ, այդ այն ընտ-
րութիւնն է զոր մենք կը կատարենք մեր զգացողութիւն-
ներուն դաշտին մէջ: Իաշտ բառը գաղափարներու զու-
գորդութեամբ օրինակ մը կը թելադրէ ինծի: Իսկական
դաշտի մը մէջ երբ պտրտինք, որքան ալ ծաղիկներու սիրա-
հար ըլլանք, ամէն ծաղիկի համար գետին չենք ծռիր, հապա
զատ զատ կ'ընտրենք այն ծաղիկները զորս մեր փունջին
կը սահմանենք: Այդ ծաղիկները մենք չստեղծեցինք, բայց
փունջը մեր ստեղծագործութիւնն է: Որովհետեւ այդ
փունջին մէջ գոյներու դասաւորում մը կայ, բուրմունք-
ներու ընդելուզում մը կայ որ մեր գործն է: Այդ փունջը
կարելի է իբրեւ խորհրդանիշ համարել մեր զգացողու-
թիւններու այն փոքր թիւին զոր մենք կ'ընտրենք մեր
տպաւորութիւններու խառնիճադանն դաշտէն օգտագոր-
ծելու զանոնք մեր կեանքին, մեր բարիքին համար: Եւ մի-
այն այդ փունջն է որ մեզի համար կը ներկայացնէ ճշ-
մարտութիւնը:

Եւ համաձայն այն յարաբերութեան զոր պիտի կարե-
նանք հաստատել այն նոր ընտրուած զգացողութիւննե-
րուն եւ արդէն մեր մէջ կերպարանք ստացած միւս ճշ-
մարտութիւններուն միջեւ, համաձայն նաեւ այն ուղղու-

Թեանը որուն մէջ պիտի յաջողինք արդիւնաւորել հին ու նոր գաղափարներու այդ համադրոյթը. համաձայն այս կէտերուն, մեր բանաձեւը, մեր սահմանումը պիտի տարբերի այդ նոր ճշմարտութեան մասին: Երկու միտքեր կրնան երկու հակոտնեայ հետեւութիւններ հանել միեւնոյն իրականութենէն, համաձայն իրենց տպաւորութիւններուն: Վաթրրիօի ճակատամարտին պատմութիւնը զըրուած բոլորովին չէզոք, անաչառ հեղինակի մը կողմէ, միեւնոյն տպաւորութիւնը չէ որ կը յառաջացնէ բոլոր ընթերցողներուն հոգիին մէջ: Ֆրանսացի տղան երբ առաջին անգամ կը կարդայ զայն, պարտութեան մը կսկիծը կը զգայ, իսկ անգլիացի տղան՝ յաղթանակի մը գինովութիւնը: Սակայն դէպքը միեւնոյնն է, պատմութիւնն ալ միեւնոյն, այո՛, բայց մեկնաբանելու եղանակը (*mode d'interprétation*) կը տարբերի համաձայն այն շահեկանութեանը զոր այդ դէպքը կը ներկայացնէ այս կամ այն միտքին համար: Եւ ինչ որ միակ մատչելի ճշմարտութիւնը կը ներկայացնէ մեզի, մեր մեկնաբանելու եղանակն է:

Այս շահեկանութեան սկզբունքն է որ մղած է ձէյմար, տիեզերքը, կամ իրականութիւնը նկատելու իբրեւ կերպրեկալ նիւթ մը (*matière plastique*) որուն մէջ, մարդկային միտքը իր ուզած ձեւը կը դրոշմէ, առաջնորդուելով, ի հարկէ, այն օգուտէն զոր կը ձգտի քաղել անկէ:

— Իրականութիւնը, կ'ըսէ ձէյմա, մեզի կը տրուի իբրեւ մարմարիոնի զանգուած մը: Մենք ենք որ լաւ կամ գէշ արժէք մը կու տանք այդ զանգուածին, անոր մէջ քանդակելով լաւ կամ գէշ արձան մը:

* * *

Գործնապաշտութեան էութեանը մասին այսքանը բաւ համարելով վերադառնանք անոր մեթոտի հանգամանքին, եւ տեսնենք թէ ի՞նչ է իր գիրքը հանդէպ բնագանցական կարգ մը մեծ խնդիրներու: Ձէյմա իր գործին այս մասը կը բանայ հետեւեալ զուարեալի մանրավէպովը. —

Ճէյմս քանի մը բարեկամներու հետ լեռներու մէջ
օդափոխութեան գացեր է: Առանձին զբօսարշաւէ մը վե-
րադարձին՝ իր բարեկամները կը գտնէ ոգեւորուած տաք
վիճաքանութեամբ մը: Վիճաքանողները տեսեր կամ երե-
ւակայեր են սկիւռ մը, ծառի մը բունին կառչած, եւ
անասունի ճիշդ հակառակ կողմը՝ մարդ մը որ կը ջանայ
սկիւռը տեսնել: Բայց ամէն անգամ որ մարդը դէպի ըս-
կիւռը քայլ մը կ'առնէ, սկիւռն ալ հաւասար չափով կը
հեռանայ անկէ միշտ ծառին շուրջը դառնալով, այնպէս
որ մարդը բնաւ չի յաջողիր սկիւռը տեսնել: Այս կացու-
թիւնը դիտող կամ երեւակայող մարդիկ հիմա սա բընա-
զանցական հարցն է որ կու տան իրարու. «Մարդը ծառի՞ն
շուրջն է որ կը դառնայ թէ սկիւռին»: Խնդիրը կ'ենթար-
կեն ճէյմսի իրաւաստիութեանը որ այսպէս կը վճռէ.

— Խնդրին լուծումը, կ'ըսէ ճէյմս, կախում ունի այն
իմաստէն զոր դուք կ'ուտաք շուրջ դառնալ քացատրու-
թեանը: Եթէ, օրինակի համար, կենդանիի մը շուրջ դառ-
նալ ըսելով՝ դուք կը հասկնաք՝ այդ կենդանիին նկատ-
մամբ անցնիլ հիւսիսէն արեւելք, արեւելքէն հարաւ, հա-
րաւէն արեւմուտք եւ հոնկէ կրկին հիւսիս, այդ պարագա-
յին որոշ է որ մարդը սկիւռին շուրջ կը դառնայ, քանի
որ սկիւռին նկատմամբ այդ բոլոր դիրքերը կը գրաւէ յա-
ջորդաբար:

Իսկ եթէ «շուրջ դառնալ» ըսելով դուք կը հասկնաք
այդ կենդանիին աջ կողմէն սկսելով ետեւը անցնիլ, ետե-
ւէն ձախ կողմը, հոնկէ առջեւը եւ այսպէս շարունակա-
բար, այն ատեն ձեր մարդը ծառին շուրջն է որ կը դառ-
նայ, որովհետեւ այս երկրորդ կարգի դիրքերը չի կրնար
գրաւել սկիւռին նկատմամբ: Արդ, համաձայն այն
մեկնութեանը զոր կու տաք «շուրջ դառնալ» քացատրու-
թեանը, դուք կրնաք իրաւունք ունենալ կամ սխալիլ:
Բայց երկու պարագայի մէջն ալ սկիւռին դիրքը նոյն է
մարդուն հանդէպ. ծառը միշտ երկուքին մէջտեղն է, եւ ըս-
կիւռին փորն է որ դարձած է զինքը հետապնդողին կող-
մը: Ուրեմն արդիւնքը չի փոխուիր, եւ ձեր վիճաքանու-

Թիւնը գոյութեան իրաւունք չունի:

Ընտանեկան կեանքէ առնուած այս փոքր դէպքին այս ձեւով լուծումը կրնայ նախաճաշակ մը տալ գործնապաշտ մեթոտին միւս կիրարկումներուն՝ բնագանգական կարգ մը մեծ հարցերու վերաբերմամբ: Հետեւինք հեղինակին: Ճէյմս նախ կը քննէ գոյացութեան (substance) հարցը: Ի՞նչ է գոյացութիւնը:

— Ահա կաւիճի պատառ մը որ ճերմակ է, փխրուն է եւ ջուրին մէջ անլուծելի: Այս յատկութիւնները — ճերմակը, փխրունը եւ անլուծելին — կաւիճին համար կը կազմեն առանձին ստորոգելիներ, դէպքեր կամ գոյութեան եղանակներ: Բայց բոլոր այս ստորոգելիները, կամ յատկութիւնները իբրեւ նեցուկ ունին որոշ քանակութեամբ կաւիճի եւ այս կաւիճն է որ գոյացութիւն կը կոչուի: Ինչպէս սեղանի մը ստորոգելիները իբրեւ նեցուկ ունին սեղանին նախանիւթը — փայտը, կամ հագուստի մը ստորոգելիները՝ որոնց նեցուկն է բուրդը: Խրենց կարգին, կաւիճը, փայտը, բուրդը կը ներկայացնեն հասարակաց յատկութիւններ որոնց վրայ յենլով անոնք կը նկատուին իբրեւ ձեւեր ուրիշ աւելի տարրական գոյացութեան մը որ նիւթն է:

Քաղաքագիտութեան (idéalistes) որ Ճէյմսի մօտ անուանապաշտ (nominalistes) յորջորջումը կը ստանան, կը ժխտեն այս նեցուկին գոյութիւնը: Լստ վերջիններուն՝ երեւոյթները, կամ տպաւորութիւնները, խումբ առ խումբ է որ մեզի կը հասնին — կաւիճի խումբը, փայտի խումբը, բուրդի խումբը եւլն: Իւրաքանչիւր խումբը անուն մը կը ստանայ եւ յետոյ այդ անունն է որ կը հանդիսանայ նեցուկը այդ յատկութիւններուն: Բայց անիմաստ բան է այդ անունին էակ մը փնտռել սա տրամաբանութեամբ՝ որ քանի որ անունը կայ, ուրեմն ինքն ալ կայ: Ոչինչ կայ հոն, կ'ըսէ քաղաքագիտը, որով կարելի ըլլայ բացատրել այդ յատկութիւններուն էակցութիւնը թաքուն տարրի մը հետ: Եթէ այդ երեւոյթները խումբ առ խումբ կը հասնին մեզի, պատճառն այն է որ իւրաքանչիւր երեւոյթը կազմող ստորոգելիներու մէջ քաղակցութիւն (co-

hésion) կայ պարզաբար, եւ ոչ թէ յարակցութիւն (inherence):

Գործնապաշտութիւնը հոս է որ կը միջամտէ, հաշտեցնելու համար այս երկու հակընդդէմ տեսութիւնները:

Շատ կանուխէն մարդկութիւնը համոզուած է որ ինքը կաւիճ ըսած քանէն կը ճանչնայ միայն անոր սպիտակութիւնը, փխրունութիւնը, ձեւը, անլիւծելութիւնը եւլն: Ինչպէս փայտէն միայն անոր վառելիութիւնը, նիարդային կազմուածքը կրնայ ըմբռնել: Վերջապէս խումբ մը ստորոգելիներ: Ահա ինչ որ գոյացութիւնը կը ներկայացնէ մեզի, որչափ որ զայն կը ճանչնանք, եւ ահա ինչ որ գոյացութեան կու տայ իր դրական արժէքը: Գոյացութիւնը, միշտ անոնց միջոցով է որ կը յայտնուի մեզի, եւ եթէ մենք քնաւ հաղորդակից չըլլայինք այս ստորոգելիներուն, միթէ պիտի կրնայինք գոյացութեան մասին խորհիլ: Եւ եթէ Աստուած, ըսպէի մը համար, այդ հրաշքը կատարէր, այսինքն գոյացութիւնը ջնջէր, բայց շարունակէր նոյն ձեւին տակ եւ նոյն կարգով այդ ստորոգելիները մեզի հասցնել, մենք երբեք այդ ըսպէին անցքը չպիտի զգայինք, քանի որ մեր տպաւորութիւնները նոյնը պիտի մնային: Հետեւաբար բոլորովին անօգուտ է, միեւիլ այս հարցին մասին, քանի որ անուանապաշտի թէ բանապաշտի ակնոցով քննենք, նոյն արդիւնքին կը հասնինք, այսինքն միշտ պիտի գտնենք նոյն երեւոյթներուն խումբը — ըսպիտակ, գլանածեւ, փխրուն, անլուծելի եւլն: Մեր փորձառութեան համար ո եւ է նշանակութիւն չունի թէ գոյացութիւն կա՞յ թէ ոչ: Եւ եթէ օր մը մէկը յաջողի կաւիճը ուրիշ պէտքի մըն ալ ծառայեցնել, օրինակի համար, անկէ հերմակ հաց շինել, այդ քանը պիտի պատահի բոլորովին անկախ այդ մարդուն աշխարհահայեացքէն: Այդ մարդը կրնայ ըլլալ գոյութեան մոլեռանդ կողմնակից մը կամ կատաղի հակառակորդ մը:

Ճէյմս, սակայն թուլութեամբ կամ ներողամտութեամբ կը քննէ գոյացութեան հարցը, այն նշանակութեանը մէջ զոր անոր կու տայ եկեղեցին: Դիտէք որ քրիստոնեայ,

բայց կարծեմ մասնաւորաբար կաթոլիկ վարդապետութիւնը, կ'ընդունի գոյափոխութիւնը (transsubstantiation): Այսինքն կը հաւատայ թէ անմիջապէս որ գինին եւ հացը սկիհին մէջ կը զետեղուին եւ կ'օրհնուին, անոնց գոյացութիւնը կը փոխուի: Գինին կը դառնայ Քրիստոսի արիւնը, ճիշդ ու ճիշդ այն արիւնը որ Քրիստոսի կողէն բխեցաւ. եւ հացը կը դառնայ Քրիստոսի մարմինը, ճիշդ այնպէս որպէս թէ Քրիստոս մասեր, ուսէն կամ սրունքէն կտրելով մեզի մատուցանէր: Բայց որովհետեւ հակառակ այս գոյափոխութեանը, հացը եւ գինին իրենց յատկութիւնները չեն կորսնցներ, այսինքն այդ օրհնուած հացով կարելի է կշտանալ եւ գինիովը արբենալ, եթէ բաւարար քանակութեամբ տրուին, ի հարկէ, կաթոլիկ վարդապետութիւնը կը պնդէ թէ գոյացութիւնը փոխած է, բայց յատկութիւնները նոյնը մնացած են: Ըստ ճէյմսի քանի որ այս համոզումը ոմանց համար կարեւորութիւն ունի, քանի որ հաղորդութիւն ընդունող ծերունին կը հաւատայ թէ ինքը իր էութեամբ մաքրուեցաւ, զտուեցաւ, երկնայինի մը աստիճանին բարձրացաւ, քանի որ զայն ընդունող մամիկը կը հաւատայ որ ինքը հոգիով երկտասարդացաւ, ազնուացաւ եւ Քրիստոսի խօսեցեալը դարձաւ, քանի որ այս բանը կը բարձրացնէ անոնց տրամադրութիւնը եւ զանոնք նոր ճիգի եւ նոր արդիւնաւէտ լաւ գործունէութեան ընդունակ կը դարձնէ, կ'արժէ որ այդ համոզումը յարատեւէ:

Եկեղեցիէն դուրս չելած, բոպէ մըն ալ զբաղինք հոգիով:

Բանապաշտները նիւթական գոյացութեան մօտ կ'ընդունին նաեւ հոգեկան գոյացութիւն մը: Ինչպէս որ ճերմակը, փխրունը, գլանածեւը եւլն, կաւիճին յատկութիւններն են, այնպէս ալ մեր դատողութիւնը, մեր խիղճը, մեր զգացումները, մեր մտային կարողութիւնները մեր հոգիին յատկութիւններն են: Մեր հոգիներն ալ իրենց կարգին յառաջ կու գան ընդհանուր հոգեկան գոյացութենէ մը որ համատարած միտքն է:

Այս հարցի լուծումին համար Գործնապաշտութիւնը փոխ կ'առնէ Լօքի (Locke) մտածումները: «Հոգին, կ'ըսէ Լօք, մենք կը ճանչնանք գիտակցութեան ձեւին տակ: Այսինքն մեր կեանքի այսինչ պահուն կը յիշենք ուրիշ պահեր, ուրիշ դէպքեր եւ սա տպաւորութիւնը ունինք որ այդ պահերն ու դէպքերը կը կազմեն միեւնոյն անձին պատմութիւնը: Այս միութիւնը քանապաշտներու կարծիքով, պարտական ենք գոյացութեան մը՝ որ հոգին է: Բայց ենթադրեցէք, կ'ըսէ Լօք, որ Աստուած գիտակցութիւնը ջնջէ, ի՞նչ պիտի ըլլայ այն բնատարրը (principe) զոր հոգի կը կոչէք: Ի՞նչով պիտի յայտնէ ինքզինքը: Կամ, ենթադրենք որ երկու մարդոց հոգիները փոխանակէ, բայց միայն հոգիները, գիտակցութիւնները իրենց սեփական տեղերը ձգելով: Ի՞նչ պիտի կորսնցնէին այդ մարդիկ, քանի որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը պիտի պահէր իր գիտակցութիւնը: Մէջտեղը կայ երեւոյթ մը, իմացականութիւնը, որով մենք մեզի եւ մեր շրջապատին կը գիտակցինք, ի՞նչ շահ ունինք այս երեւոյթներու ետեւ աներեւոյթ էակներ եւնթադրելու, մեր ո՞ր փորձին կը ծառայէ այդ ենթադրութիւնը, մեր ո՞ր ճիգը դիւրացնելու կոչուած է:

Ճէյմս մեզ ականատես կ'ընէ նիւթապաշտութեան եւ հոգեպաշտութեան հակամարտութեանը:

Ինչ որ իրերը շարժումի մէջ կը դնէ, կ'ըսէ նիւթապաշտը, բնութեան օրէնքներն են: Առէք մարդկային հանճարին ամենալսեմ արտադրութիւնները. անոնց խորհուրդը բոլորովին ընթեռնելի է մէկու մը համար որ կը ճանչնայ միտքի գործունէութեան բնախօսական պայմանները:

Հոգեպաշտութեան թէզը, գլխովին հակառակ, կը պնդէ թէ մտածումը պարզ հանդիսատես մը չէ տիեզերքին հանդէպ. ան միայն իրողութիւնները արձանագրելով չի շատանար: Մտածումն է որ ամէն ինչ շարժումի մէջ կը դնէ, մտածումն է որ կը ձեւաւորէ նիւթը, եւ այսպէս աշխարհը իր ուղղութիւնը կը ստանայ ոչ թէ իր ստորին տարրէն որ նիւթն է, այլ իր գերագոյն տարրէն որ հոգին է:

Ճէյմս նախ ծաղրանքով կը մօտենայ այս հարցի լուծումին: Ասի, իր կարծիքով գեղագիտական ճաշակի հարց է: Հոգին կամ միտքը համարուած է իբրեւ ազնիւ, բարձր ու անբասիր բան մը, այնպէս որ տիեզերքի արժանապատուութիւնը փրկելու համար կարգ մը մարդիկ խորհեր են զայն նոյնացնել հոգիին հետ: Բայց Ճէյմս Սթենսըրրի հետ կը պնդէ թէ նիւթը ոչինչ ունի բիրտ ու անազնիւ: Նիւթը կարող է յառաջ բերել բնագիտական երեւոյթներ այնպիսի նրբութեամբ. այնպիսի բարդ փափկութեամբ որու նկատմամբ հոգին, նոյնիսկ առնելով զայն ինչպէս որ բարոյագէտները կ'երեւակայեն, կը ներկայանայ իբրեւ անտաշ, կոպիտ:

Այս երկու տեսակէտներն ալ, կ'ըսէ Ճէյմս, իրենց շահեկանութիւնը կը կորսնցնեն, եթէ զանոնք քննենք աշխարհի անցեալի տեսակէտէն: Որովհետեւ եթէ այսօր աշխարհը վերջացած նկատենք, կամ նոյնիսկ այն համոզումը տան մեզի թէ աշխարհը պիտի մնայ ինչ որ է, այլեւս ոչ մէկ բնաշրջումի չպիտի ենթարկուի, Գործնապաշտութեան համար անոր ծագումի խնդիրն ալ ջուրը կ'իյնայ: Ծառ մը ունէիր եւ կտրեցիր: Կտրելէն վերջ նստեր կը մտածես թէ ի՞նչպէս պէտք էր ընէիր որ այս ծառը աւելի պտուղ տար, ի՞նչ միջոցով կարելի էր թրթուրներէն ազատ պահել զայն: Այդ բոլոր մտածումներդ ոչ մէկ արժէք ունին հիմա: Այսպէս ալ եթէ աշխարհը վերջացած սեպենք, ոչ միայն այլեւս անոր ծագումը մեզ չի հետաքրքրեր, հապա նոյնիսկ չենք հասկնար թէ ի՞նչի պիտի ծառայէր Աստուածը որ պիտի վերապրէր իր գործին անէացումէն վերջ: Ի՞նչ ընենք այդ Աստուածը եթէ այլեւս անկէ բան մը սպասելիք չունինք: Հարստութիւն մը ունէիր եւ կորսնցուցիր եւ հիմա կորսնցնելէն վերջ նստեր կը հաշուես թէ ինչեր կարելի էր ընել այդ հարստութեամբ:

Ուրեմն եթէ աշխարհի ապագան նկատի չունենանք, իր անցեալը ոչ մէկ հրապոյր, ոչ մէկ շահեկանութիւն ունի մեզի համար: Որչափ ատեն որ խնդիրը անցեալին կը վերաբերի, մենք կրնանք հաւաստադապէս հաւատալ թէ՛

աստուածապաշտին թէ՛ նիւթապաշտին, կամ երկուքին ալ չհաւատալ, հաւատալն ու չհաւատալն անգամ համարժէք են այս պարագային մէջ:

Բայց, կ'ըսէ Ճէյմս, տիեզերքը ապագայ մը ունի. եւ երբ մենք այս ապագային մտահոգութեամբ է որ կը քըն-նենք խնդիրը, այն ատեն տիեզերքի ծագումի եւ կազմու-թեան բոլոր տեսութիւնները յանկարծ հրապոյր եւ շա-հեկանութիւն կը ստանան: Այն ատեն մենք հարկադրաբար պէտք է ընտրութիւն մը կատարենք: Այս ընտրութեան համար Ճէյմս կը ներկայացնէ երկու հեռանկարներ:

Ահա նիւթապաշտներունը.

— «Տիեզերական դրութեան ուժերը պիտի չքանան, «մեր արեւին շքեղութիւնը պիտի դալկանայ. երկիրը բո-«լորովին անշարժ ու անկենդան դարձած, այնու չպիտի «հանդուրժէ ներկայութեանը մարդոց՝ որոնք ժամանակա-«ւոր կերպով իր մենութիւնը վրդովեցին: Մարդը պիտի «գահավիժի իր ոտքերուն տակ խորացող անդունդին մէջ «եւ իր բոլոր մտածումները պիտի փնանան իրեն հետ: Ան-«հանդարտ գիտակցութիւնը, որ կարճ ժամանակի մը համար «եկաւ խռովելու տիեզերքի լռութիւնը, գործելէ պիտի «դադրի, նիւթը այլեւս ինքզինքը պիտի անգիտանայ: Անկո-«րընչելի կոթողները եւ մինչ յաւիտեան յիշատակելի գոր-«ծերը պիտի կորսուին, որպէս թէ երբեք գոյութիւն ունե-«ցած չըլլային. եւլն. եւլն:

Այս պատկերին Ճէյմս կը հակադրէ հոգեպաշտներու մարգարէութիւնը:

Մեր աշխարհը կը պարունակէ Աստուած մը, որուն կը պատկանի վերջին խօսքը. այս աշխարհը կրնայ վերջա-նալ հուրով կամ ջուրով: Բայց մենք Աստուծոյ վրայ մը-տածելով կրնանք ըսել որ այն իտէալը որ հոս կ'իսաւարտ մընաց, ուրիշ տեղ մը իր կատարեալ լրումը պիտի գտնէ: Թէ քանի որ Աստուած ներկայ է, չպիտի թողու որ այս ահաւոր ողբերգութիւնը վերջնական ըլլայ:

Ճէյմս երկրորդ պատկերին է որ կը յարի, որովհետեւ

ան յոյս եւ մխիթարութիւն կը պարունակէ:

Բնազանցական ծանօթ հարցերէն մէկն ալ տիեզերքի մէջ նպատակի կամ մասնաւոր դիտումի գոյութիւնն է: Տիեզերքի զանազան մասերը կամ հոն կատարուած երևույթները իրարու ստորադասուած, իրարու շարայարուած են այնպիսի ձեւով մը որ մէկը միւսին գոյութիւնը կ'արդարացնէ: Այսպէս երկիրը կ'ընդունուած է որպէսզի արեւին շուրջը դառնալով, անկէ իր լոյսը ստանայ: Մինչդեռ ամէն մարմին ցուրտէն կ'անձկանայ, ջուրը, բացառաբար, կ'ընդլայնի, կը թեթեւնայ որպէսզի սառոյցին խաւը գետերուն երեսը կենայ եւ ջրային կենդանիները սառոյցի զանգուածին տակ չի փնանան: Թէ փայտփորին կտուցը, մագիլները այնպէս կազմուած են որ անիկա ընդունակ ըլլայ ծառին կեղեւը փորելու եւ հոն որդեր փնտռելու եւլն:

Տարվինիզմի յաղթանակէն ի վեր, կ'ըսէ Ճէյմս, շատ քիչերն են որ կը յուզուին կամ կը խանդավառին նախաշնամուծեան հաստատուած այս կարգ ու սարքէն կամ նախակարգեալ ներդաշնակութենէն (harmonie préétablie): Եւ թերեւս Տարվին այս կերպով նախախնամութեան արժանապատուութիւնն ալ փրկեց: Որովհետեւ դիտումը երկսայրի սուր մըն է որուն մէկ բերանը միշտ դէպի գործածողը դարձած կ'ըլլայ: Բանաւալաշտը կամ աստուծապաշտը (théiste) սքանչացումով կը դիտէ առիւծին կազմուածքը, ճիրաններն ու ժանիքները, խորհելով որ առիւծը մսակեր կենդանի մը ըլլալով պէտք ունի իր որսը փարատելու: Բայց արդեօք փարատուող եղնիկին կարծիքը ի՞նչ է այդ մասին: Նախախնամութիւնը որ զայն առիւծին ճիրաններուն մէջ կը նետէ, ինչո՞ւ գոնէ ցաւի զգացումը չի խնայեր իր քմայքի զոհին: Եթէ ջուրին սառելու պարագային մէջ նախախնամութիւնը աստուծային էր, եղնիկին ծուատուելու ըսպէին այդ նախախնամութիւնը կը դառնայ բոլորովին հրէշային: Արդ, փոխանակ նախախնամութիւնը թէ՛ իբրեւ Աստուած եւ թէ իբրեւ

հրէշ ընդունելու, լաւ չէ՞ որ մարդկութիւնը այդ երկդիմի պատրանքէն ինքզինքը թօթափէ:

Դիտումի (dessein) կողմնակիցներուն կացութիւնը փրկելու համար ձէյմա պատշաճեցումի օրէնքին կուտայք ոլորովին նոր սահմանում մը: Անշուշտ ան կ'ընդունի Տարվինի հաստատած տեսութիւնը թէ ամէն կենդանի էակ իր ամբողջ գործարանաւորութեամբ արդիւնք է իր միջավայրին, բայց ան այդ արդիւնքը չի վերագրեր կոյր ու իմացազուրկ բնութեանը: Ըստ ձէյմաի, Աստուած այս աշխարհը չէ ստեղծած իր վերջնական ձեւով, բայց զայն դրած է այնպիսի պայմաններու մէջ որ անիկա ինքնին իր սննդական բնաշրջումովը կատարելութեան հասնի: Այլապէս բարելաւումի անատակ գործ մը անարժան պիտի ըլլար տիեզերքի հեղինակին: Իր մտածումը աւելի մատչելի դարձնելու համար ձէյմա կը ներկայացնէ երկու միութիւն՝ պօլի խումբեր որոնց իւրաքանչիւրին նպատակն է գնդակը հակառակորդին բերդէն ներս քշել: Բայց անոնք կ'ուզեն այդ բանը ընել կարգ մը պայմաններու մէջ, եւ արժանիքը ատոր մէջն է: Եթէ ոչ այդ խումբերէն մէկը կամ միւսը կրնայ առաւօտ մը կանուխ ելլել եւ տանիլ գնդակը տեղաւորել հոն ուր որ կ'ուզէ. սակայն այդ յալթանակ չէ:

Ձէյմա կը քննէ նաեւ ազատ անձնիշխանութեան հարցը: Ազատ անձնիշխանութեան հաւատացողները, բանապաշտներու ծելովն է որ կը հաւատան անոր, այսինքն առանց քննելու անոր գործնական կարելութիւնը:

Ազատ անձնիշխանութիւն կը կոչենք մարդուն մօտ իր մտածելու անկախութիւնը, եւ իր ընթացքը ընտրելու կարողութիւնը: Որոշադրականները (déterministes) ընտրելու կամքը կը ժխտեն: Անոնք մարդկութիւնը կը նկատեն շղթայ մը որուն մէկ ծայրը կը կորսուի անցեալի եւ միւսը ապագայի մէջ. օղակներուն տեսանելի մասը, այսինքն ապրող մարդկութիւնը, ամէն ինչ, գաղափար, ընթացք, մտածում, զգացում — կ'ընդունի իրմէն առաջ թաւալողներէն, փոխանցելու համար անոնց որ իրմէ յետոյ պիտի թաւալին: Մարդ ոչ մէկ նորութիւն չի ստեղծեր:

Ան գործիք մըն է կամ գունդ մը որ կը դառնայ գոց պա-
րագիծի մը մէջ:

Ճէյմս այս խնդրին ալ միջին լուծում մը կը գտնէ:
Ան կ'ընդունի սա տեսակէտը թէ մարդկութիւնը նորու-
թիւններ ստեղծելու կարող է, թէ ներկան անպայման
անցեալի ցոյքը չէ եւ թէ ամէն ինչ ենթադրել կուտայ որ
ապագան ալ ներկայի ճիշդ պատկերը չպիտի ըլլայ. բայց
կ'ընդունի նաեւ որ պատմութիւնը իր ընդհանուր գիծերուն
մէջ նոյնը կը մնայ:

Եզրակացնելով՝ Ճէյմս կը յայտնէ մօտաւորապէս սա
մտածումը. —

Եթէ տիեզերքի անցեալն ու ներկան բոլորովին վար-
դագոյն ըլլային, ատիկա զօրաւոր գրաւական մը պիտի
ըլլար՝ թէ ապագան ալ անոնց պիտի նմանի, եւ այն
ատեն Աստուած, Կրօնք, Գոյացութիւն, Հոգի, Դիտում եւ
նման բառեր բնաւ մեր հետաքրքրութեան չպիտի արժա-
նանային: Բայց որովհետեւ մենք որոշ բան մը չենք գիտեր
աշխարհ կոչուած այս վիթխարի նաւուն ապագայի մա-
տին, որ կ'ընթանայ անորոշութեան ովկէանին վրայ, լաւ
է որ մենք անոր ղեկը յանձնուած տեսներ անսխալական
նաւապետի մը: Այսպէսով մենք մեզի կ'ապահովենք մտքի
հանդարտութիւն:

ԵԴՈՒԱՐԴ ՏԱՐՕՆԵԱՆ

Բաքիդ, 22 Փետրվար 1928

«ԶԻՒՋԻ ԵՐԳԵՐ»ԷՆ

Բաժակը գինու կաւ է՝ թէ ոսկի,
Այդ միեւնո՛յն է խմողին, Զի՛ւլֆա,
Գինի՛ն պիտի որ ընտրւած լինի,
Ու մէկ էլ՝ բաժակ դատարկ չը մնայ:

Թէ լա՛ւս կ'ուզես՝ մի՛ խնայիր էլ,
Ինչ որ ունիս՝ առ՛ւր, տրորի՛ր Զիւլֆա,
Էս չա՛ր աշխարհում չեմ ծնւի մէկ էլ,
Գուցէ թէ վաղն էլ քեզ չեմ ունենայ:

Մի՛ ափսոսայ էլ, Զի՛ւլֆա, տրորի՛ր,
Ինչ որ ունիս դեռ, աշխարհի վրայ,
Թէ ես էլ չկամ, չեմ կարող հասնիլ —
Այդ մէ՛կ է, Զիւլֆա, տրորիր, գնա՛ ...

ՈՍՏԱՆԻԿ

Ա Ռ Ա Ի Օ Տ

Խաւարի՛ս մէջ, լռեցածածան
Բացւած պայծա՛ռ, ի՛մ առաւօտ,
Զարթնող մի նո՛ր կեանքի նշան,
Շաղկապ շուշա՛ն, ի՛մ առաւօտ:

Ի՛մ առաւօտ, իմ ծո՛ւլ անծիր,
Իմ ծփծփուն կապո՛յտ յածում,
Երէկը դեռ դու չկայիր,
Քլխիս վերեւ չէիր ճախրում:

Երէկը դեռ անհրապոյր,
Մուխ, մածուցիկ մի երեկոյ՝
Մորմոք էր լոկ — կաթօտ կոյր,
Եւ զուր ցնորք — տեսիլը քո:

Ահա՛ սակայն որպէս խնդուն
Մի խլրտում մթնոլորտի,
Զե՛ւ ես արդէն, մարմին ու գոյն,
Ի՛մ առաւօտ բարի լոյսի:

Ահա՛ փռուել՝ արեւաքանդ
Տարածում ես կեանքիս վրայ,
Կրծքիդ խրած մի ազամանդ,
Մի ոսկի՛ սար, — հրավառ ջահ:

Ու վառ՝ մամռոտ ճահիճներում,
Ծմակներում խուլ ու խոնաւ,
Արդէն ընկե՛լ ես շողշողում՝
Քո առաջին ցոլքերը վառ:

Արդէն ամէ՛ն խռիւթ ու խռոչ,
Ամէն կածան ու արահետ,
Արձակել նո՛ր ծիւ ու բողբոջ,
Զուգորդում ես մէկ մէկի հետ:

Ու գոյնդգոյն երանգներով՝
Երակներո՛ւլ ծիածանւած,
Զաթթնի պիտի շուտո՛ւկ, շուտով
Ու բռնկւի աշխարհը ցած...:

1927

ՌԱՍՏԱՆԵՐ

Բրիւքսէլ

* * *

Հիմա հեռո՛ւ իմ երկրում,
Տանս յլրայ ամայի,
Իջեր է մեղմ իրիկուն,
Քա՛ղցր ու գգւող ու բարի:

Ու բարտիներ դրանս դէմ,
Գլուխ գլխի կը խշշան,
Եւ կարծես մէկը նորէն
Կը վառէ լոյս մը իմ տան...

...Ա՛խ ածխացած ու մոխիր
Հի՛ն երազներ իմ բոլոր,
Դո՛ւք էք այդքան սիրալիր
Վառում կեանքս նոր յոյսով...

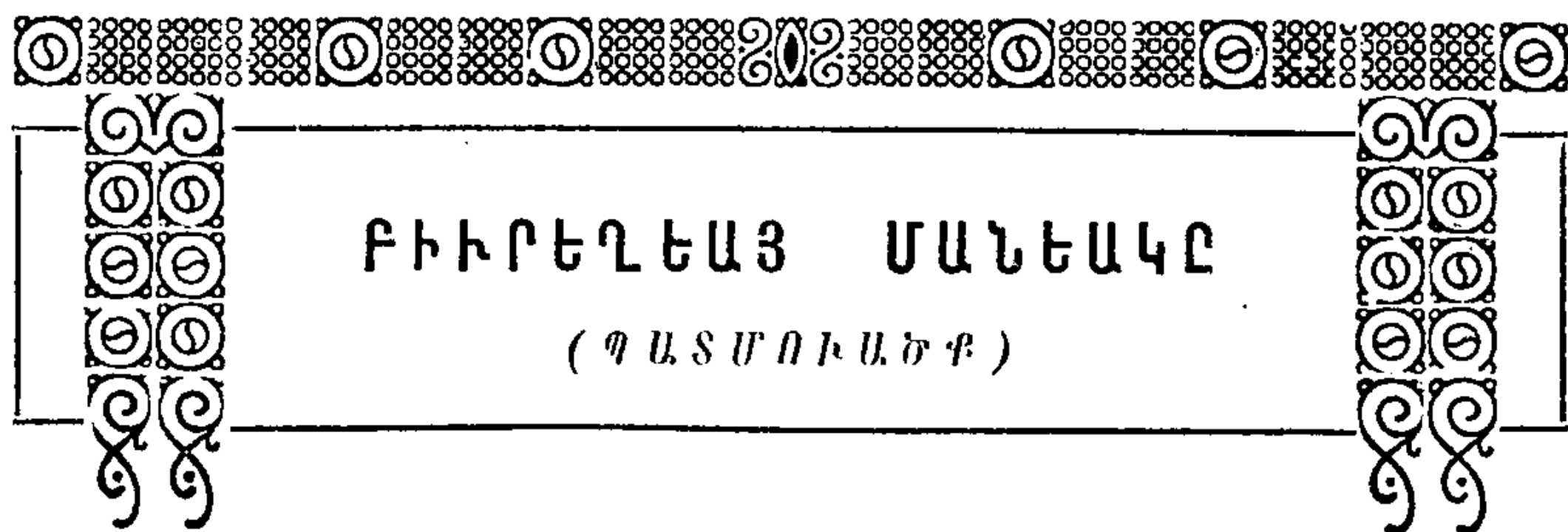
Ն Ա Ի Ա Կ Ս

Նաւակս մընաց՝
Պարանով մը հին
Ժայռերուն կապուած՝
Մէջ վանայ լըճին:

Ու հիմա պարապ՝
Ճռինչող մ' կու լայ,
Որպէս մի կարապ
Ջուրեգուն վրայ:

... Կը վախճամ՝ նորէն
Երբ դառնամ մի օր,
Նաւէս չգտնեմ
Եւ ո՛չ մի բեկոր...

ՌՍՏԱՆԻԿ

ԲԻՒՐԵՂԵԱՅ ՄԱՆԵԱԿԸ

(Պ Ա Տ Մ ՈՒ Ա Ծ Ք)

— Ժամանակը կը սահի արծիւի մը թռիչքէն աւելի արագ, ըսաւ տխրութեամբ Միրիամ, Ամրամի ու Յովքեբեդի աղջիկը :

Մայրը հառաչով մը միայն պատասխանեց ու թեթեւ մատներով շոյեց ծունկերուն վրայ տարածուած մանկական զգեստ մը :

— Ամէն բան պատրաստ է, ըսաւ նորէն դեռատի աղջիկը : Լաւագոյն պատմութեաններ ու կաշիէ սանտալներ առած եմ, քանի մը հատ ալ նուա՝ ճամբուն համար :

— Անշուշտ, դիտել տուաւ Յովքեբեդ, այս զգեստները շատ համեստ պիտի երեւին Փարաւոնի պալատին մէջ... : Բայց հիմակուհիմայ բանի մը կը ծառայեն... :

Միրիամ մտախոհ, եղբօրը՝ Մովսէսի իրեղէնները կարգով գետեղելէն ետք, կողովը փակեց... :

Չորս տարի արդէն չորս տարի անցած էր այն ժամանակէն, երբ Փարաւոնի գոլասորը, Հերմոնտիս, ջուրէն ապատած էր մանուկը : Միրիամ կը յիշէր տակաւին՝ թէ ի՛նչպէս կը տանէր լալագին պրտուեայ տապանակը, որուն մէջէն ճիչեր կ'արձակէր մանուկը, ու թանկագին բեռը կը յանձնէր Նեղոսի, որ զայն քաշած տարած էր յուշիկ յուշիկ կնիւններու եւ պապիրոսներու մէջ : Կը յիշէր՝ թէ ի՛նչպէս սիրտը կը բաբախէր, երբ իր պահուըտած բարձր խոտերուն մէջէն տեսած էր, որ իշխանուհիին նաժիշտները կը վերցնէին կարաձիւթով ծեփուած տապանակը : Կը լսէր տակաւին լողուհիներու զարմանքի ու կարեկցութեան աղաղակները ի տես Եբրայեցի մանուկին, որ իր վարդագոյն այտերով ու պայծառ աչքերով բոլորովին կը տարբերէր Նիլոսացի մանուկներէն :

Հերմոնտիս՝ Ժպտաղէմ՝ ծնած էր մանուկին վրայ ու Միրիամ համարձակած էր հարցնել :

— «Կ'ուզե՞ս որ մանուկը դիեցնելու համար Երբայեցի դայեակ մը կանչեմ» :

Իշխանուհիին հաւանութեան վրայ՝ աղջիկը վազնիվազ կանչած էր մայրը, որ, ուրախութենէն արբշիռ, կրցած էր միւսանգամ մանուկը սեղմել բազուկներուն մէջ, մինչ Փարաւոնի աղջիկը կ'ըսէր .

— «Ա՛ռ մանուկը և դիեցո՛ւր, մինչեւ որ մեծնայ ու ինծի՛ բերես» :

Ու Մովսէս մեծցած էր ... շատ շուտ, ինչպէս կը բաղձային ծնողքն ու քոյրը, ու Հերմոնտիս զայն իր քով տանիլ հրամայած էր : Նոյն օրը մանուկը պիտի բաժնուէր հօրենական տունէն ու Փարաւոնի պալատը պիտի երթար :

— Ժամանակ է, ըսաւ մայրը, գնա՛ տղան բե՛ր :
Միրիամ դրան առջեւ ելաւ ու կանչեց .

— Մովսէ՛ս :

Վազելու ոտնաձայն մը լսուեցաւ պարտէզէն, ուր ժանտաթղենիներ թանձր ստուեր մը կը ձգէին : Դափնեվարդերու թաւուտքի մը մէջէն դուրս ելաւ գեղեցիկ մանուկ մը ու ծիծաղելով խոյացաւ դէպի քոյրը :

— Եկո՛ւր, սիրունի՛կս, ըսաւ Միրիամ, պէտք է պատրաստուիս Փարաւոնի պալատը երթալու համար :

Մովսէսի դէմքը մռայլեցաւ :

— Փարաւոնի պալա՞տը : Բայց ո՛չ մինակս : Հայրիկիս, մայրիկիս ու քե՛զ հետ միասին, ըսաւ վրդոված ձայնով :

— Ինծի՛ հետ միայն : Քեզ Հերմոնտիս իշխանուհիին քով պիտի թողում : Զգոյշ եղի՛ր որ չի լաս : Թագաւորը մանաւանդ շատ կը բարկանայ :

Մովսէս փարեցաւ Յովքերեզի .

— Բայց ինչո՞ւ համար : Ես չեմ ուզեր Փարաւոնը տեսնել . ա՛յստեղ մնալ կ'ուզեմ ... :

Տղուն աչքերը կ'արցունքոտէին եւ յուզումն ու զարմանքը կը շեշտէին իւր թեթեւ թոթովախօսութիւնը : Մայրն ու քոյրը մեղմօրէն բացատրեցին այն պատճառները, որոնք կը պարտաւորեցնէին զինք բաժնուիլ իրենցմէ : Պզտիկը

անխօս մտիկ կ'ընէր, անոնց վրայ յառելով իր ուշիմ աչքերը: Ապա հարցուց.

— Երբ երթամ, պիտի դա՞ք ինձի տեսնելու:

— Անշո՛ւշտ, շատ յաճախ...:

Փոքրիկը քիչ մը հանդարտեցաւ ու թողուց որ Միրիամ զինք հագուեցնէ: Վերջինս եղբօրը գիրուկ մարմինը զով ջուրով լուալէ և մութ ոսկեգոյն կարճ խոպոպիքները յարդարելէ ետք հագցուց նուրբ ու բազմոլոր կտաւէ շինուած իր ծիրանեգոյն պատմուճանը ու սաքին անցուց բարակ կաշիէ սանտալները:

Միրիամ պատրաստ էր արդէն: Ան հագած էր կապոյտ ու նարնջագոյն գիծերով պատմուճան մը: Իր թուխ մազերը Եգիպտացի կիներու նման փոխանակ բազմաթիւ կարճ կապերով հիւսուած ըլլալու, հասակն ի վար ազատօրէն ձգուած էին ծալ ծալ խոպոպիքներով, որոնք պղնձագոյն ցոլքեր կ'արձակէին: Կտաւէ նուրբ ժապաւէն մը կը պարուրէր գլուխը եւ քունքերուն վրայ կ'ամրացնէր փղոսկրեայ տերեւներով լուտասի երկու ծաղիկներ: Մետաղեայ ապարաջաններ կը շրջանակէին իւր գեղեցիկ մերկ բազուկները ու ակաջներէն կախուած էին արծաթէ խոշոր օղակներ: Արդուզարդը այսքանով կը վերջանար, որովհետեւ Միրիամ չէր չպարուեր Եգիպտացի աղջիկներու նման ու ծարրաքարով դէպի քունքերը չէր երկարեր կոպերը շրջանակող սեւ ու հաստ արտեւանունքներուն գիծը: Այս բանը սակայն չէր խաթարեր անոր գեղեցկութիւնը, ընդհակառակը պարզութեան ու անբծութեան հաճելի հրապոյր մը կ'աւելցնէր: Միրիամ այդ օր քիչ մը տժգոյն էր ու շփոթած, մտածելով թէ իւր հոյակապ պալատին մէջ պիտի մօտենար այն Փարաւոնին, որմէ բովանդակ Եգիպտոս կը սարսափէր, այն վեհապետին, որուն վրայ խօսելու ժամանակ ճակատները գետնին կը դպէին ու ժողովուրդը զայն կ'անուանէր «Աստուածայինը», «Աստուածներու սիրականը», «Ամմօն-Ռայի ընտրածը»:

— Օ'ն, Մովսէ՛ս, ճամբայ ելլենք, ըսաւ Միրիամ քիչ մը դողդոջուն ձայնով: Եկո՛ւր, ա՛ռ լուտասներու փունջը,

զոր առտուն լճեզերքէն քաղեցի իշխանուհիին համար :

Մովսէս փոսիկներ ձեւացած արմուկներուն մէջ սեղմեց ճերմակ ու վարդագոյն ծաղիկներու խոշոր փունջը ու Միրիամ կողովը ուսը առաւ : Այդ միջոցին Յովքերեթ գացած էր կանչելու մօտաւոր արտին մէջ աշխատող աւուսիներ , որպէսզի ողջերթ մաղթէ տղուն : Երկուքը Մովսէսին ու Միրիամին ընկերացան մինչեւ պարտէզին դուռը : Մայքը երկարօրէն սիրտին վրայ սեղմեց մանուկը ու Ամրամ ձեռքը պզտիկին գանգրահեր գլխուն վրայ դնելով ըսաւ .

— Գնա՛ , որդեա՛կ , և թո՛ղ Եհովան իր երեսը չդարձնէ քեզմէ . թո՛ղ Անոր աջը քեզ չլքէ բնաւ . . . : Երա՛նի թէ կռապաշտներու մէջ հաւատարիմ մնայիր ցեղիդ ու Աստուծոդ . . . :

. . . Մովսէսի ծնողքը երկար պահ մը անշարժ մնացին դիտելով հեռանալը իրենց աղջկան շնորհալի սիլուէթին , որուն քովէն մանուկը , ձեռքերը ծաղիկներով բեռնաւոր , մանրաքայլ կը յառաջանար դէպ անծանօթ ճակատագիր մը . . . :

* * *

Թեքէի փողոցները գրեթէ ամայի էին . թէև օրուան ամէնէն տօթագին ժամերը անցած էին արդէն , բայց Միրիամ ու Մովսէս իրենց սանտալներուն մէջէն կիզիչ գետնին տաքութիւնը դեռ կ'զգային : Զերմութեան գոլորշի մը կը թրթռար մթնոլորտին մէջ ու աչքերը կը յոգնեցնէր . . . :

Երիտասարդուհին ու մանուկը տուներու ձգած նեղ ու կապտագոյն ստուերին մէջէն կը յառաջանային դանդաղ քայլերով , որովհետեւ տղեկը ստէպ կանգ կ'առնէր ու ողբագին ձայնով կ'ըսէր .

— Շատ ծարաւ եմ , Միրիա՛մ , բաց կողովը եւ նուռ մը տուր :

Մէկ ժամէն , վերջապէս , երեւցան լայն փողոցներ ու չքեղ ապարանքներ : Մօտեցած էին պալատին : Բոյրն ու եղբայրը քալեցին սփինքսներով եզերուած երկար պողոտայէ մը , ապա անցան Փարաւոնի բնակարանին առջեւ

գտնուող երեք ընդարձակ գաւիթներէ : Վերջին գաւիթին ծայրը, արեգակին տակ, կուրցնող սպիտակութիւնով մը կը բարձրանար պալատին ահագին զանգուածը՝ կառուցուած մէջտեղը ուռճագարդ ու հրաշալի պարտէզներու, որ մինչեւ նեղոս կ'երկարէին :

Նիզակաւոր գինուորներ կը հսկէին հսկայ դրան մը առջեւ, որուն երկու կողմերը զոյգ մը սփինքսներ կը բարձրանային :

Միրիամ մօտեցաւ երկչոտութեամբ .

— Կրնա՞մ անցնիլ :

— Դուն ս՞իկ ես :

— Միրիամ, Ամրամի աղջիկը : Հերմոնտիս իշխանուհիին պիտի յանձնեմ այս մանուկը, զոր բարեհաճած է որդեգրել ու հիմայ քովը բերել կու տայ :

— Ետեւէս եկո՛ւր, ըսաւ գինուորներէն մին :

Միրիամ ու Մովսէս անդան ամայի գաւիթներէ եւ սրահներէ, ուր զգալի զովութիւն մը կը տիրէր ու սարսուռ կ'ազդէր իրենց, որ քիչ առաջ ճանապարհի սոսկալի տապը կրած էին : Իրենց քայլերը տարօրինակ ձայներ կը հանէին այդ կախարհերուն տակ, որ կարծես աւելի հսկաներու քան սովորական մարդոց համար շինուած ըլլային : Շատ բարձր ու ահագին սիւններու անտառ մը կը վերցնէր վառ գոյներով նկարագարդ ձեղունները ու պատերը, որոնց վրայ լուտասիւս ալ ծաղկանց մէջ ներկայացուած էին Փարաւոնի ռազմական նշանաւոր դէպքերը կամ իր առօրեայ կեանքի զանազան դրուագները :

Քանի առաջանային ներքին գաւիթներէ կամ ընդարձակ սրահներէ, այնքան հետզհետէ կ'աւելնային ծառաներն ու գերիները, որոնք կ'երթեւեկէին զբաղած դէմքերով :

Զինուորը անոնցմէ մէկուն ըսաւ .

— Քի՛իթ, այս աղջիկն ու տղան թագաւորին ու աղջըկանը տա՛ր, կ'երեւի թէ ասոնց կը սպասեն :

— Եկէ՛ք, ըսաւ մարդը :

Վայրկեան մը վերջ Միրիամ ու Մովսէս, չլացած ու

վախերնուն անշարժ. թեան մատնուած, կանգ առին միւս-
ներէն շատ աւելի պերճաշուք սրահի մը սեմին վրայ:

Սրահին խորը Փարաւոն բազմած էր ոսկեղէն գահի
մը վրայ, որուն թեւերը առիւծներու գլուխներ կը ներկա-
յացնէին: Իր պղնձագոյն դէմքը անայլայլ էր արձանի մը
դէմքին նման: Մռայլ աչքերը, ո՛վ գիտէ ինչ երազի մը
անձնատուր, շեշտ նայուածք մը կ'արձակէին պարապու-
թեան մէջ: Արքայական օձը՝ ամփոփելով գանգուր մազերը
քունքերուն վրայ՝ ճակտէն վեր կը պահէր եռանկիւն գլուխը:
Նրբածալ պատմութեան մը կը շրջապատէր զինք՝ գօտիէն
մինչեւ ծունկերը: Ոսկիէ ծանր լանջապան մը ու թանկա-
գին ակունքներ կը շողշողային կուրծքին վրայ:

Պահը կը բարձրանար մեծարժէք գորգերով և յովազի
մորթերով ծածկուած քանի մը աստիճաններէ վեր: Ստու-
րոտը սեւ կէտերով պիսակաւոր կարմրագոյն բարձերու
վրայ տարածուած էր Հերմոնտիս իշխանուհին, շրջապատ-
ուած իր բոլոր նաժիշտներով ու անփութօրէն կը հոտուէր
միմուզաներու փունջ մը: Անիկա թեթեւ եւ նուրբ էր իւր
քաղ կանաչագոյն շղարշէ պարեգօտին մէջ: Պարանոցին
շուրջ մարգարիտներ և զմրուխտներ, իրար խառնելով իրենց
ոսկեգոյն կայծերն ու կաթնաթօյր փայլը, նրբարուեստ
մանեակ մը կը ձեւացնէին: Ոսկիէ գնտասեղներ կ'աստղա-
զարդէին իր մազերու բազմաթիւ հիւսակները: Իշխանու-
հին ունէր շնորհալի կերպարանք մը ու ծարրաքարով եր-
կարցուած խոշոր աչքեր:

Թագաւորին երկու կողմերը օէրիսներ * կանգնած էին
շիտակ ու անշարժ, հագած նուրբ դրամածեւ փայլուն պը-
ղինձներով ծածկուած պատմութեաններ: Չորս Եթովպացի
խափշիկներ թագաւորին ետեւ բռնած ունէին փետուրէ
խոշոր հովհարներ, զոր մեզմօրէն կը շարժէին երբ օդը
շատ տաքնար:

Գերիներ, վին ու տաւիղ ածողներ, պարուհիներ եւ
ձեռնածուներ վեհապետին մէկ նշանին կամ ակնարկին

* Զինուորական պետեր:

կը սպասէին, որ անմիջապէս դանազան եղանակներ նուազեն, կամ շնորհալի պարեր դառնան կրանիթեայ սալաքարերու վրայ, կամ ճարտարօրէն փայլուն գնտակներ թըռցընեն:

Թէեւ մեծ բազմութիւն մը գրաւած էր սրահը, բայց հազիւ թեթեւ շշուկ մը կը լսուէր, որովհետեւ ոչ ոք չէր համարձակեր բարձրաձայն խօսիլ Փարաւոնի առջեւ:

Միրիամ պզտիկ եղբայրը առջեւէն հրելով յառաջացաւ՝ դողահար՝ ներկաներու հետաքրքիր ականարկներուն տակ ու թագաւորէն քանի մը քայլ հեռու ձեռքերը կուրծքին վրայ ամփոփելով՝ ճակատը դետնին դպցուց, ինչպէս որ սովորութիւն էր: Բայց Մովսէս, բազուկներուն մէջ սեղմած լուտասներու փունջը, չորս դին նայեցաւ շուարումով: Իրեն համար շատ դժուար էր Միրիամի դիրքը նմանցնել: Վայրկեան մը վարանելէ ետք՝ ձեռքէն նետեց ծաղիկները որ ցիրուցան եղան, յետոյ՝ լրջօրէն առանց քոյրը աչքէ հեռացնելու, գիրուկ ծունկերը ծալլեց պզտիկներու յատուկ սիրուն անճարակութիւնով մը, ու, աւելի դիւրութեան համար, ամենայն պարզութեամբ չորս թաթերուն վրայ երկնցաւ:

Շշուկ մը անցաւ բազմութեան մէջէն. ամէնքը կը ծիծաղէին: Փարաւոն իսկ հաճեցաւ իր «բազէի նայուածքը» խոնարհեցնել ոտքերուն առջեւ երկրպագութիւն ընող այդ տղուն ու իր սառ դէմքը թեթեւ մը պայծառացաւ:

— Մօտեցի՛ր, ըսաւ Հերմօնտիս իշխանուհին. ոտքի ելի՛ր, ջուրէն փրկուած մանո՛ւկ: Գիւտս գեղեցիկ չէ՞, աւելցուց հօրը դառնալով:

Բայց ինքնակալը արդէն վերատաքած էր իր վեհափառ անշարժութիւնը ու բան մը չտեսնել կը ձեւացնէր:

Ասոր փոխարէն նաժիշտները մէջերնին առին մանուկը ու կը մրցէին իրարու հետ՝ թէ ի՞նչպէս անոր աւելի ուրախութիւն պատճառեն ու բարձրաձայն անոր գեղեցկութիւնը կը գովաբանէին: Մովսէսի գլուխը ծաղիկներով պսակեցին ու իրեն ներկայեցին լեցուն ափսէները պտուղներու, մեղրով շինուած կարկանդակներու, «չուշանէ հացերու»՝ պապիրո-

սի անուշ ու մառդաշ ընծիւղներէն պատրաստուած :

Մովսէս նախ վեհերոտ և կառչած քրոջը պատմութեանին՝ և կասկածոտ աչքերը մեծ մեծ բացած, մռայլ կերպարանք մը կը ցուցնէր: Յետոյ կամաց կամաց հրապուրուեցաւ իրեն երկարող խաղողի շքեղ ողկոյզներէն, բաժնուեցաւ Միրիամէն՝ ուտելու համար ոսկեգոյն հատիկները:

Հերմոնտիս դէպ երիտասարդուհին դառնալով ըսաւ.

— Օգտուէ՛ տղուն՝ զբաղած այս վիճակէն ու քաշուէ՛ :

— Կրնա՞մ, ո՛վ իշխանուհի, վերստին զալ զայն տեսնելու, թախանձեց Միրիամ:

— Բանի մը օրէն, այո՛, ես քեզի կ'իմացնեմ:

Մնաս բարո՞ւ, եղբա՛յր, մըմնջեց՝ վերջին ականարկ մը ձգելով Մովսէսի վրայ...: Յետոյ գլխահակ դուրս ելաւ, առանց ոչ ոքէ նկատուելու:

Ոչ ո՞ք է:

Բայց երկու օտար ականարկներ իրեն հետեւեցան մինչեւ դուռը:

Օէրիսներէն մէկն էր այն, որ ուղիղ ու անշարժ կանգնած Փարաւոնի քով, աչքերը իրմէ չէր հեռացուցած սրահ մտնելէն իվեր ու հիմա դեռատի աղջկան յայտնի թախիժին առջև կարեկցութեան ստուեր մը կ'անցնէր իր միջին նայուածքին մէջէն:

Մէկը սակայն ուշադիր եղած էր այդ նայուածքին: Այդ մէկը Անգնասն էր, Հերմոնտիսի նաժիշտներէն մին, որ բուռն նախանձ մը զգաց, ինչու որ ի՛նք միտքը դրած էր ամուսնանալ սիրած այդ գեղանձնեայ պատերազմիկին հետ: Սակայն Միրի, քաջածանօթ Անգնասի քմահաճ ու անգութ բնաւորութեան, անտարբեր ու անզգայ կը մնար անոր ամէն քայլերուն: Նաժիշտին կատաղութիւնը եւ սրտնեղութիւնը օր օրի կ'աւելնար: Ու երբ խորայելացի աղջիկը հեռացաւ տխուր ու գլխահակ, Անգնաս դաժան ու չարակամ նայուածքով մը անոր հետեւեցաւ, մինչեւ սրահի դուռնէն անցնիլը...:

Պալատին մէջ թափառելէ ետք, առանց համարձակելու ճամբան հարցնելու բազմազբաղ ծառաներուն, պարտէզներու մէջ գտաւ ինքզինքը: Վայրկեան մը վարանեցաւ

ես դառնալու եւ գտնել փորձելու այն հսկայ դուռը, որ կը բացուէր ներքին երեք գաւիթներու վրայ, յետոյ որոշեց դուռն ելլելու ոեւէ ելք մը գտնել, առանց վերստին պալատէն անցնելու: Բայց մոլորեցաւ դափնեվարդերով եղերուած կամ վարդենեաց ցանցերով ծածկուած ծառուղիներու ճշմարիտ լարիւրինթոսի մը մէջ:

Երբ բաւական երկար քալեց, ինքզինք վերստին գրտաւ այնտեղ, ուրկէ ճամբայ ելած էր: Յուսահատ ու յոգնած չափազանց՝ ինկաւ նստարանի մը վրայ ու մինչ ցայն զսպուած արցունքները հոսեցան այտերն ի վար:

Յանկարծ ականջին հասաւ հաստատուն քայլերու մօտեցող ձայն մը եւ գլուխը վերցուց: Միւրրի արտորանքով իր կողմը կը յառաջանար: Անիկա նրբակազմ էր ու բարձրահասակ եւ ունէր սէգ կերպարանք մը սաղաւարտին տակ, որուն վրայ սպիտակ փետուր մը կը թրթռար: Իր սեւ աչքերը շատ անուշ արտայայտութիւն մը ունէին եւ չրթունքներէն կը սահէր ժպիտ մը միաժամանակ թէ՛ մելամաղձօտ, թէ՛ հեզնոդ եւ թէ՛ նազելի, ժպիտ մը՝ զոր տակաւին կը տեսնենք այսօր Եգիպտացի պատկերհաններու հազարաւոր դիմանկարներուն վրայ:

— Հեռուէն տեսայ որ ճամբայ կը փնտռէիր, երիտասարդո՛ւհի. չգտնելուդ համար կու լաս, հարցուց:

— Այո՛, տէր, կու լամ նաեւ որովհետեւ բաժնեցին զիս սիրական եղբօրմէս...:

— Ես կ'առաջնորդեմ քեզ պարտէզի մէկ դուռնէն: Այսքան ծառայութիւն կրնամ ընել, աւա՛ղ: Կարողութենէս վեր է քեզ դարձնել այն սիրուն մանուկը, որուն համար կը վշտակրիս...:

Միւրիամ երախտագէտ ականարկ մը ձգեց երիտասարդին վրայ ու անոր ետեւէն գնաց:

Բաւական մը քալելէ ետք՝ հասան վերջապէս չրջապատի թանձր պատին, որ ամայի ճամբուն վրայ բացուող դուռ մը ունէր:

— Ահա՛ ճանապարհը, ըսաւ օէրիսը: Ո՛ւր կը բնակիս:

— Ո՞հ, շա՛տ հեռու, քաղաքին միւս կողմը, Եբրայեցիներու թաղը:

— Բայց գիշերէն առաջ չես կրնար հոն հասնիլ:

— Այդ է որ ինծի վախ կը պատճառէ. շատ ժամանակ կորսնցուցի...

Արդարեւ արեւը արդէն մայր մտած էր Լիբէական լեռներու ետեւէն: Քիչ առաջուան ծիրանեփայլ երկինքը հետզհետէ տժգունող վարդի գոյն մը կը ստանար: Սկսած էր վերջապէս քիչ մը զովութիւն իյնալ լռին պարտէզներու մէջ, ուր դադրած էին թռչունները երգելէ: Անսահմանօրէն անուշ բայց շատ կարճատեւ այն վերջալոյսն էր, որուն շուտով գիշերը պիտի յաջորդէր:

— Այս ճամբան բաւական արագ քեզ տունդ կ'առաջնորդէ, ըսաւ երիտասարդը, բայց խոհեմութիւն չէ առանձին երթալ. շատ ամայի է: Հիմա Փարաւոնի քով սպասելու կարգը ուրիշ օէրիսներու է, ես ազատ եմ ու կրնամ քեզ ընկերանալ:

Երկուքը՝ քիչ մը վեհերոտ՝ պահ մը քով քովի քալեցին. Միրիամ՝ թագաւորի այդ փայլուն զինուորականին հետ, եւ Միրրի՝ ամբիժ աչքերով այդ աղջկան հետ, որ այնքան կը տարբերէր պալատին մէջ սովորաբար իր տեսած կիներէն:

Ճամբան կ'երկարէր Նեղոսի ուղղութեամբ, մէջտեղէն խիտ առ խիտ պապիրոսներ բուսած գետեզերքին եւ միմօզաներու անտառի մը, որմէ սուր անուշահոտութիւն մը կը բուրէր: Հիմայ գիշեր էր արդէն եւ աստղերու ցուքը արծաթէ թրթռուն սլաքներ կը ձեւացնէր գետի մթին ջուրերուն վրայ: Հեռաւոր աղմուկ մը կը հասնէր քաղաքէն, ուր եռուզեռ կ'աւելնար իրիկուան զովին հետ:

— Անունդ չհարցուցի... ըսաւ յանկարծ երիտասարդ զինուորականը:

— Միրիամ կը կոչուիմ:

— Իմ անունս ալ Միրրի է: Երեք տարիներէ ի վեր Փարաւոնի բանակներուն մէջ կը ծառայեմ: Անկէ առաջ հօրս կ'օգնէի մշակելու մեր մեծ կալուածները, որ կը տա-

րածունին Նեղոսի եղերքը ու ոտքով երկու օրուան հեռա-
ւորութիւն ունին թէքէէն : Հիմայ որ պատերազմը վերջա-
ցաւ, նորէն խելքս միտքս մեր արտերուն վրայ է ու առի-
թի կը սպասեմ արտօնութիւն խնդրելու թագաւորէն որ
տուն վերադառնամ :

— Կը հասկնամ. հօրենական տունի մէջ ապրելէ անուշ
բան չկայ : Իսկ մեր տունը շատ համեստ է, բայց պիտի
չուզէի փոխել պալատի մը հետ... : Միայն փոքրիկ եղ-
բայրս, աւա՛ղ, հեռացաւ ընդմիշտ ու կը վախնամ որ ար-
քունիքի ճոխութեանց մէջ զրկուի մայրական գորովէ... :

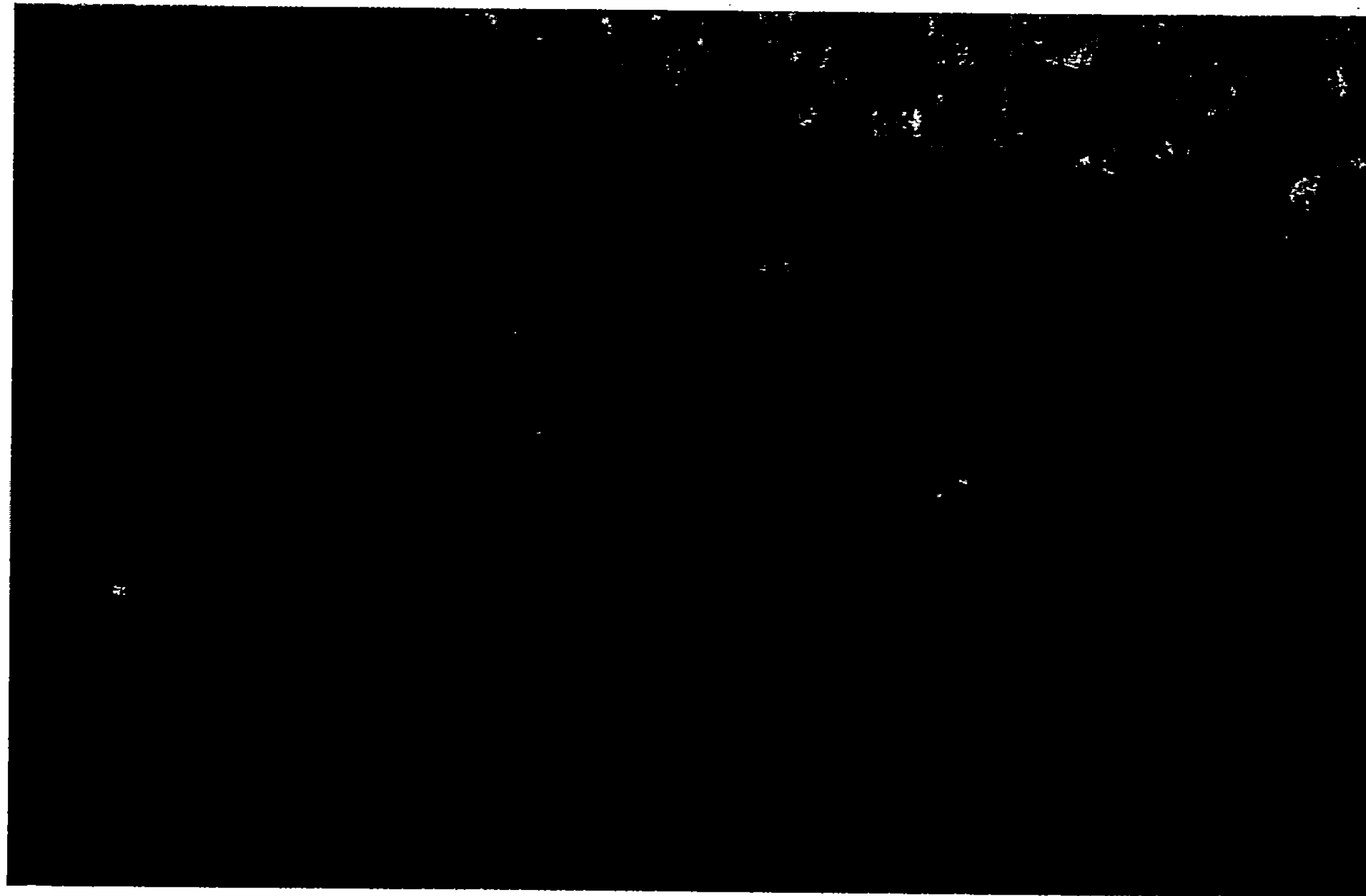
Խօսակցութիւնը այսպէս կը շարունակուէր : Պատաս-
խանելով Միրրիի հարցումին՝ Միրիամ նկարագրեց իր գոր-
ծունեայ կեանքը, նուիրուած ամբողջովին իրեններուն
բարօրութեան : Աղջկան ամբիծ շնորհէն աւելի՝ երիտա-
սարգը կը սքանչանար անոր պարզութեան, հեղութեան ու
ձայնին գողտրիկ ելեւէջներուն վրայ, երբ կ'արտասանէր
«հայրս... մայրս... փոքրիկ եղբայրս» բառերը :

Հասան վերջապէս Եբրայեցւոց թաղը : Յարգախառն
թրծուն ցեխով շինուած ողորմելի հիւղակներէ քիչ մը ան-
դին, պարտէզի մը մէջ, աղիւսաշէն փոքր տուն մը կը
բարձրանար : Ատիկա Ամրամինն էր, որ, իբրեւ առանձ-
նաշնորհեալ Խորայելացի մը, քանի մը արգաւանդ գետին-
ներ կը մշակէր, փոխանակ իր Հայրենակիցներուն նման,
եգիպտական մտրակին տակ, տաժանակիր աշխատանքներ
կատարելու շինուածանիւթեր պատրաստող գործարաննե-
րու մէջ :

— Ահաւասի՛կ հասանք, ըսաւ Միրիամ հրելով դուռը,
որ կը բացուէր մոշենիէ ցանկապատի մը վրայ : Չե՞ս ուզեր
ներս մտնել ու քիչ մը զովանալ : Ծնողքս երջանիկ պիտի
ըլլան քեզ պատուասիրելով... :

— Ո՛չ, ուշ է, չեմ կրնար մնալ : Եղբօրդ ըսելիք մը
ունի՞ս :

— Ո՛հ, այո՛. ըսէ՛ թէ Միրիամ իր վրայ կը մտածէ ու
կը ցանկայ որ իր փոքրիկ Մովսէսն ալ զինք չմոռնայ... :
Կեցի՛ր, ըսաւ քաղելով քանի մը դափնեվարդեր, իմ կող-

ՆԿԱՐ ԱԻ. ԾՈՒՐԱՏԵԱՆԻ

ՀՐԵԱՆԵՐՈՒ ԼԱՅԸ

Տպ. Մխիթարեան — Վենետիկ

մէս անոր տո՛ւր ասիկա, որպէսզի յիշէ իր տունը... Շը-
նորհակալ ե՛մ ազնուութենէդ, տէ՛ր Միւրրի, որքա՛ն բարի
ես որ այսպէս նեղութիւն կրեցիր ինծի համար:

Աւ Միւրրիս մ'ողջունելով երիտասարդը, պարտէզէն ան-
ցաւ եւ տունը մտաւ:

Միւրրի վերագարձաւ միեւնոյն ճամբէն, բայց զարմա-
նալիօրէն ինքզինք առանձին զգաց, ու անգերջանալի թը-
ւեցաւ ճամբան, զոր այնքան կաշճ գտած էր երբ Միւրիա-
մի հետ էր:

Երիտասարդը կը քալէր եւ նոյն ատեն կը խորհէր.

— Այսպէս ուրեմն, կան կիներ, որ կ'ապրին միայն
սուրիշներու համար ու անոնց առաջին մտահոգութիւնը ո՛չ
յաջողութիւններն են, ո՛չ պճնասիրութիւնը և ո՛չ հաճոյ-
քը, բայց միայն երջանկութիւնը անոնց, զոր կը սիրեն:
Այս Միւրիամը որքա՛ն զարմանալի ու սքանչելի աղջիկ է.
անուշ՝ սոյն այս գիշերուան պէս, թարմ ու ջինջ՝ նեղոսի
հաճելի ջուրերուն պէս... և սակայն ո՞վ է այն, էթէ ոչ՝
գերի ժողովուրդի մը խոնարհ մէկ աղջիկը:

Միւրրի հիմայ պարտէզներու սահմանը մտած էր եւ
դէպի պալատ կ'ուղղուէր, երբ քրքշալիւ թթուաշ ծիծաղ
մը գինք սարսռացուց.

— Ի՛նչ ուրեմն, Միւրրի, այս երեկոյ միթէ այնքան
մտազբաղ ու երազկո՞տ ես, որ Անգնասի քովէն կ'անցնիս
ու գայն չես տեսներ:

Մտթին մէջ Միւրրի թեթեւ մը յօնքերը պոստեց:

— Ճամբաս կը սպասէր... խորհեցաւ ու բարձրաձայն
աւելցուց.

— Ծէ՛ղ է, Անգնա՛ս, չնշմարեցի քեզ:

— Գիշերը այնքան անուշ է, որ փախուստ տուի պա-
լատէն. վառուած ճրագներն ու բաղնու թիւնը օդը անշն-
չելի կը զարձնեն: Նստի՛նք սա նստարանին վրայ ու պատ-
մէ թէ ո՛րկէ՞ կու գաս:

— Քաղաքէն՝ ուր գացած էի նեղոսի ուղղութեամբ:

— Յիրաւի՛, ըսաւ Անգնաս հեգնօրէն, միթէ Թէփէի
փողոցներո՞ւն մէջ գտար այս ծաղիկները:

Ու երբ երիտասարդը՝ դժգոհ՝ կը լռէր .

— Շատ գեղեցիկ են , կը հաճի՞ս ինծի տալ :

— Ո՛չ , Անգնա՛ս , չեմ կրնար . . . :

Նաժիշտը պչրանքով մը , զոր անդիմադրելի կը կարծէր , բռնեց Միբրիի թուխ եւ ջղուտ դաստակը ու կը փորձէր խլել ծաղկեփունջը :

Երիտասարդը ուժով մը ցնցեց մատանիներով ծածկըւած անոր ձեռքը , ոտքի ելաւ ու չոր կերպով ըսաւ .

— Մնաս բարով , Անգնա՛ս , արդէն ուշ է , պէտք է տեղս հասնիմ . . . :

Անգնաս բարկութիւնը զսպելով , ուրախ կերպարանք մը առաւ .

— Երթաս բարով , վայրագ պատերազմի՛կ , երանի՛ թէ դափնեվարդերուդ բո՛ջը արգելք չըլլար քնանալուդ :

Ու պայծառ գիշերուան մէջ գետեց անոր հեռանալը՝ խածնելով սնգուրած շրթունքները , յետոյ դէպի պալատ փութաց ու իր յարկաբաժինը մտաւ :

Կուտտէ , իր դայեակն ու աղախինը , տափունչ խափշիկունի մը , յանկարծ ոտքի ելաւ .

— Ի՞նչ պատահեցաւ , ո՛վ իմ տատրակս , մարգարի՛տս , իմ գեղեցիկ սպիտակ լուտա՛սս , ո՞վ քեզի վշտացուց :

Իբրեւ պատասխան՝ սոսկալի շառաչիւն մը լսուեցաւ : Անգնաս կատաղօրէն գետին դարկած էր արդուզարդի յատուկ հոտաւէտ իւղի ալապաստրէ սրուակ մը :

Կուտտէ խոհեմութիւն համարեց լուռ մնալ , սպասելով որ փոթորիկը խաղաղի :

Նաժիշտը երկարեցաւ բարձերուն վրայ եւ սուր առամներովը սկսաւ վարդ մը բզիկ բզիկ ընել :

— Երբե՛ք , կը մտածէր , այս երեկոյեան պէս արհամարհանք ցոյց տուած չէր ինծի . . . : Մի՛ գուցէ գեղեցիկ հրէուհին զայն գրաւած ըլլայ : Լրտեսել պիտի տամ Կուտտէի միջոցաւ , ու եթէ այդ գերուհին կը սիրուի Միբրիէն , վա՛յ իրեն :

* * *

Պ սլատի պարտէզները ամայի էին՝ պողպատէ հոյելի

Նամանոյ ծանր ու դժնդակ երկինքի մը տակ : Ընչող տօթ մը կը տիրէր . ո՛չ մէկ թեթեւ շունչ անշարժ ճիւղերուն մէջ , ո՛չ մէկ թռչունի ձայն տխուր լռութեան մէջ : Ծաղիկները հակած էին իրենց կիսաթառամ պսակները , որոնցմէ բուռն անուշահոտութիւն մը կը ծաւալէր : Վարդերը տերեւաթափ կ'ըլլային պուրակներու մէջ , մինչ աքասիաները սպիտակ ողկոյզներէն թերթերու քուրումնաւէտ անձրեւ մը կը տեղար յուլօրէն : Միմիայն կը լսուէր կարկաշը շատրուաններէ աւազանները թափող ջուրերու , որոնք կը նմանէին մթազին ու անշարժ հայելիներու , որոնց վերեւ լուտասները կը բանային իրենց փղոսկրեայ կամ վարդագոյն սառափեայ բաժակները :

Յանկաբժ ոտնաձայն մը լսուեցաւ ծառուղիի աւազին վրայ :

Անգնասն էր՝ որ անփութօրէն կը յառաջանար , կուտատէ ալ ետեւէն : Կանգ առաւ կիտրոնիներու եւ նռնենիներու թանցր թաւուտքէ մը շրջապատուած լճակի մը եզերքը : Այնտեղ դրուած էր քարէ սեղան մը ու նստարան մը : Անգրնաս նստաւ , կարճ ականարկ մը ձգելով բոլորտիքը : Սափշիկուհին բարձ մը դրաւ ոտքերուն տակ ու ձեռքը տուաւ փետուլէ հովահարը :

— Գնա՛ հիմայ , ըսաւ մտնկամարդ կինը , ու ճիշդ ըսածս կատարէ՛ . ես այստեղ կը սպասեմ :

Աղախինը հեռացաւ ու Անգնաս աչքերը չհեռացուց պալատէն հասնող երկար ծառուղիէն :

Վայրկեան մը վերջ հեռուէն տեսնուեցան Միրիամ եւ Մովսէս , որ դէպի ջուրը կը յառաջանային :

Տղեկին ամէնէն աւելի ախորժած տեղը հոն էր : Այնտեղ նուրբ աւազին վրայ , որուն հետ կը սիրէր խաղալ , կային յղկուն խիճեր , զոր լուտասներու մէջ նետելով կը զուարճանար ու բարձր քրքիջներ կ'արձակէր երբ կարողանար վախցնել լայն տերեւի մը վրայ հանգչող քանի մը գորտեր :

Ամէն անգամ երբ Միրիամ եղբայրը տեսնելու գար , երկուքը միասին կ'երթային նստելու քարէ նստալանին

վրայ, հեռու պալատէն, ու շատ անգամ Միրրի պատճառ մը կը հնարէր անոնց ընկերանալու: Երիտասարդը հիմա անհամբերութեամբ կը սպասէր Միրրի մի այցելութիւններուն, ու վերջինս, իր կարգին, կը յուսախառութեամբ կ'ընտրականը Փարաւոնի պալատը շտեմէր: Այն ատեն երկար բարակ կը խօսակցէր Մովսէսի հետ ու տղեկը սիրայօժար կը շաղակրատէր Միրրի վրայ, զոր կ'անուանէր իր «մեծ բարեկամը»:

— Եւ գիտե՞ս, Միրրիամ, ան ալ միշտ քու մասիդ կը խօսի, ըսած էր օր մը միամտութեամբ:

Այն օրէն ասդին աշխիւրդ ամէն անգամ երբ լսէր Միրրի մօտեցող ոտնաձայնը, այտերը կրակի պէս կը վառէին ու սիրտը կուրծքին տակ արագօրէն կը բաբախէր:

Միրրի կը բարեւէր ուրախութենէն թեթեւակի դողողըղացող ձայնով մը ու անոր առջեւ ոտքի վրայ կը կենար աքսիայի մը բռնին յեցած... և երկուքն ալ յուզուած, չէին լսեր մօտէն հասնող ճիւղերու խշրտոցը, ապա փաղտադողի հեռացող ոտնաձայն մը...: Կուտէ՛ Անգնասի խափշկուհին վարդենիներու թուփի մը ետին դարանած կը լրտեսէր ու անմիջապէս տեղեկութիւն կը տանէր իւր տիրուհիին:

Այդ օր Անգնաս տեղեկանալով թէ Միրրի թագաւորին քով էր ու Միրրիամ ալ պալատ եկած՝ գացած էր նստարանին վրայ հանգստանալու և դեռատի հրէուհիին գալուն կը սպասէր ու ո՛վ գիտէ ինչ չար խորհուրդ մը կ'օրոնար միտքէն:

— Նայէ՛, մէկը կայ մեր նստարանին վրայ, լսուեցաւ յանկարծ Մովսէսի մանկական ձայնը:

Միրրիամ նոյն պահուն կը հանէր Անգնասի առջեւ, կը բարեւէր զայն վեհերոտութեամբ ու կը պատրաստուէր ճամբան շարունակել:

— Քեզ կը հալածե՞մ, երիտասարդուհի՛, հարցուց Անգնաս ժպտելով: Կեցի՛ր այստեղ, ես գիտեմ որ մանուկը լճակին եզերքը խաղալ կ'ախարժի: Պատուիրած եմ աղախինիս պտուղներ բերել. դուք ալ կը զովանաք ինծի հետ...:

Եգիպտացիք ու մասնաւորապէս առանձնաշնորհեալ պալատականները մեծապէս կ'ատէին Երրայեցիները ու սովորաբար այսպէս սիրալիր խօսակցութիւն չէին ունենար բնաւ : Այդ պատճառաւ Միրիամ, շփոթած ու երախտագէտ այս անակնկալ բնգունելութեան համար, շնորհակալութիւն յայտնեց Անգնայի :

Մովսէս սկսաւ խաղալ, մինչ նաժիշտը կը խօսակցէր քրօջը հետ :

— Իսկապէս ճնշող տաք մը կայ, ըսաւ վայրկեան մը վերջ, մինչեւ անգամ մանեակիս ծանրութիւնը կրել չեմ կրնար : Կամաց կամաց քակեց վիզը շրջապատող ոսկիէ գնտիկներով ագուցուած բիւրեղներու երեք կարգերը ու դրաւ առջեւ ի կրանիթէ սեղանին վրայ : Ակունքները կը կայծկրլտէին արեգակին տակ : Ապա սկսաւ տարբեր բաներու վրայ խօսիլ . . . :

Միրիամ չնկատեց որ ան իր ականարկները շարունակ միւննայն տեղը կը ձգէր՝ բանի մը սպասողի պէս . . . :

Սոսեւով հանգերձ՝ Անգնաս ոտքի ելած էր ու վարդեր կը քաղէր : Այդ գրաւումով գրաւուած ի պէս՝ դանդաղօրէն երկնցաւ դէպի պալատը, կռնակը Միրիամի դարձուցած, ու պահ մը աներեւոյթ եղաւ խոտորնակ ճամբէ մը : Նոյն վայրեանին կուստէ հակառակ կողմի արահետի անկիւնէն երեւան ելաւ, կրելով պտուղներու ափսէ մը : Ու առանձին տեսնելով երիտասարդունին, աղաղակ մը արձալեց ու գետին փռուեցաւ : Նուռերն ու խաղողները ցիր ու ցան եղան աւազին վրայ : Միրիամ դէպ աղախինը նետուեցաւ :

Վնասուեցա՞ր, հարցուց, օգնելով որ ոտքի ելլէ :

— Ո՛ւՖ, ո՛ւՖ, ո՛ւՖ, կը գոչէր պառաւը, ոսկորներս ջարդուեցան : ու պտուղներս, աղուոր պտուղներս, հիմայ ի՞նչ պիտի ըսէ տիրուհիս :

— Հոգ մի՛ ըներ, ես կը ժողվեմ :

Եւ Միրիամ սկսաւ պտուղները ափսէին մէջ հաւաքել՝ հեգնական նայուածքին տակ պառաւին, որ ուժով ուժով կը շփէր իր դէպի ներս ծռած ծունկերը :

Սափշիկունիի աղաղակներուն վրայ Անգնաս դէպի սեւ

դանը դարձած էր։ Միրիամ աղախինին օգնելու գրադած՝
անոր վերագառնալը չէր տեսած։ Մովսէս կը խաղար աւա-
զի կ'յտով մը, որուն մէջ ծաղիկներ կը խօթէր։ Սյնատեն
Անգնաս արագ շարժումով մը՝ առաւ սեղանին վրայէն
բիւրեղեայ մանեակը ու լճակին մէջ նետեց։ Ջուրի ճու-
րիւնը լսուեցաւ ու քանի մը գորտեր՝ վախերնուն՝ յանկարծ
ցատկեցին։ Ջուրի ալիքները վայրկեան մը օրօրեցին մա-
կերեսի լուտասները, ապա լճակը վերստացաւ իր անշար-
ժութիւնը։ Անգնաս հանդարտօրէն նստաւ... առանց կաս-
կածելու թէ Մովսէս փոքրիկ պահ մը վերցուցած էր աչքե-
րը ու զուարճութիւն զգացած էր տեսնելով Ջուրին ցայտքը,
գորտերու խուճապը և լուտասներու պարը...։ Բայց երբ
նաժիշտը անոր կողմը դարձաւ, պզտիկը, լուրջ ու մտա-
սոյզ, նորէն ոստեր կը տնկէր աւազիս մէջ։

Միրիամ վերագարծաւ՝ ազնուաբար կրելով ափսէս պա-
ռաւին, որ կը հեծեծէր։

Նոյն այդ պահուն քանի մը գերիներ հասան շըն-
չասպառ։

— Տեղ բացէ՛ք, տեղ բացէ՛ք, տեղ բացէ՛ք։ Փարաւոն
կու գայ և հոս պիտի նստի։

Հապճեպով գորգեր փռեցին լճակին եզերքը, ինչպէս
նաև ասդին անդին՝ բարձեր և նուրբ փսիաթներ։

Պատրաստութիւնները հազիւ վերջացած՝ Փարաւոն
երեւցաւ նստած գահաւորակին մէջ, զոր ծառաներ կը
կրէին, ու շրջապատուած օէրիսներով, որոնց մէջ էր նաև
Միրրի։ Նաժիշտներու խումբ մը Փարաւոնի կ'ընկերանար,
միւսները ետ մնացած էին Հերմոնտիսի հետ։ Անոնցմէ մէ-
կը Մովսէսի մօտեցաւ։

— Իշխանուհին քեզ կ'ուզէ, ըսաւ, եկո՛ւր անոր մի-
ացիր։

Եւ տղուն ձեռքէն բռնելով տարաւ։

Միրիամ այն ատեն դէպի պալատ ուղղուեցաւ Թերէ
դառնալու համար։

Փարաւոն գահաւորակէն իջաւ ու նստաւ Ջուրի ափը,
գորգերու վրայ, բարձերու մէջտեղ։ Ուղեկցող օէրիսները

երկու կողմը կեցան անշարժ, ու նաժիշտները՝ իշխանուհիին սպասելով՝ պզտիկ խումբերու բաժնուած, նստան փ. իսթներու վրայ:

— Յանկարծ աղաղակ մը բարձրացաւ.

— Մանեակս. ի՞նչ եղաւ մանեակս, կը գոչէր Անգնաս՝ քարէ սեղանին քով ոտքի վրայ կեցած:

Տենդագին փնտռել կը կեղծէր օգնութեամբ կուտէի, որ աւագը կը խառնէր, թուփելը կը շարժէր ու իր տիրուհիին պարեգօտը կը թօթուէր:

Անգնաս յանկարծ կանգ առաւ.

— Անօգուտ է շարունակել, ըսաւ. անիկա՛ է վերցնողը: Ես այդ աղջիկը առանձին թողուցի սեղանին քով, ուր դրած էի մանեակը...

— Ապահովաբար ա՛ն է. ուրիշ մէկը չտեսաւ հոն դնելդ, կաղկանձեց խափշիկուհին. արդէն հրեաները յափըշտակողներու ցեղ մըն են:

— Պէտք չէր վստահէի, յարեց Անգնաս, ու հիմայ շատ ուշ է, արդէն մեկնեցաւ:

Բայց նաժիշտները գոչեցին.

— Պէտք է ետեւէն հասնիլ: Վազեցէ՛ք, գերինե՛ր, վազեցէ՛ք ու ետ բերէ՛ք աղջիկը:

Երկու մարդիկ նետի նման սուրացին Միրիամի ետեւէն: Միրիամ պալատի երկրորդ գաւիթին չէր հասած տակահին, երբ վայրագօրէն բռնեցին ու քաշկռտելով ետ բերին: Աղջիկը վախէն կը դողար:

— Մանեակս տո՛ւր, գո՛ղ, պոռաց Անգնաս զայն տեսնելուն պէս:

— Մանեակդ, ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

— Շատ աղէկ գիտես: Մանեակս զոր սեղանին վրայ դրած էի, որուն քով դո՛ւ միայն կեցած էիր:

— Բայց ես չեմ առած, բողոքեց երիտասարդուհին սրտմտած: Եթէ չես հաւատար վրաս խուզարկէ:

— Աղէկ հնարք: Եթէ վրադ չէ, ուրեմն ապահովութեան համար տեղ մը պահած ես, և կամ պալատին մէջ մեղակիցի մը տուած ես... Ա՛հ, զոհերու ցե՛ղ:

Անգնասի ձայնը կը բարձրանար ու երթալով խայթող շեշտ մը կ'առնէր :

Փարաւոն լսելով նաթիշտներուն աղաղակը , յուլօրէն ձեռքը անոնց կողմը երկնցուց ու հարցուց .

— Ի՞նչ կայ :

Մառայ մը անոնց քով վազեց .

— Թագաւորը այս աղմուկներուն պատճառը կը հարցնէ : Անգնաս որ , կը փափագէր վեհապետին ուշադրութիւնը հրաւիրել , առաջ անցաւ ու երկրպագեց ըսելով .

— Արդարութիւնը ըրէ՛ , տէր Թագաւոր , այս աղջիկը իմ թանկագին մանեակս յափշտակեց :

— Վստա՞հ ես :

— Միթէ կարելի՞ է կասկածիլ . ես անոր աչքին առջև տեղանին վրայ դրի ու անխոհեմութիւնը ունեցայ վայրկեան մը հեռանալու : Օ՛ն , խոստովանէ՛ , գոչեց Միրիամին դառնալով :

Դեռատի հրէուհին , շփոթած Փարաւոնի շեշտ ու անողոք ակնարկին տակ ու անկարեկիր ներկաներուն առջեւ , փորձեց քանի մը բառ թօթովել , որոնք իսկույն խեղդուեցան Անգնասի խօսքերու հեղեղին տակ : Թագաւորը յօնքերը պոստեց .

— Բաւական է , ա՛ն յանցաւոր է , կասկած չունիմ : Պատժէ՛ դայն Անգնաս , եթէ կ'ուզես , գանակոծել տուր , ու հանգիստ ձգէ՛ մեզ :

— Սենեակս տարէ՛ք , հրամայեց Անգնաս Միրիամը բռնող երկու գերիներուն . իր աչքերէն յաղթանակի փայլ մը կ'արտացոլար : Եւ դուն գնա՛ մտրակը բե՛ր , աւելցուց երրորդ ծառայի մը դառնալով :

Ուղիղ ու պիրկ կանգնած Փարաւոնի քով , Միրիմ սրտայայլ՝ ներկայ էր այս տեսարանին : Սօլ բարկութիւն մը կ'եռար ներսիդին ու աչքերէն շանթեր կը փայլատակէին : Պիտի ուզէր խոյանալ գերիներուն վրայ ու ձեռքերնէն խլել աղջիկը , պիտի ուզէր տեղնիտեղը սպաննել այդ Անգնասը , որուն միտին դաւը կը գուշակէր , ու պատառխանել Միրիամի աղերսագին ակնարկներուն , որոնցմով

քսել կ'ուզէր կարծեմ. «Ազատէ՛ գիտ, Միրիքի՛, պաշտպանէ՛ գիտ» :

Ո՛հ, ի՛նչ տանջանք՝ պարտաւորուած ըլլալ հոն կենալ անշարժ, փայլուն պղինձէ արձանի պէս, նիզակ ի ձեռին եւ գլուխը ուղիղ բռնած : Ի՛նչ տանջանք՝ տեսնել աղջկան քաշկռտուիլը գերիներու ձեռքով, իր յաղթական ոսոխին առջեւէն . . . :

* * *

Անգնաս հասնելով իր յարկաբաժինը, երկնցաւ բարձերուն վրայ : Կուատէ քաշեց հանեց Միրիամի պարեգօտը եւ գերին մտրակը անոր վրայ բարձրացուց :

Եթէ նա էիշտը կը յուսար տեսնել որ Մովսէսի քոյրը ոտքերուն ինկած գթութիւն պիտի հայցէր, կը խաբուէր : Աղջիկը ուղիղ կանգնեցաւ բոցավառ աչքերով :

— Ես անմեղ եմ, գոչեց, դու կրնաս խոշտանգել, գիտ պաննել. փոյթս չէ : Եբրայեցի աղջիկ մը գիտէ տանջուիլ : Բայց Եհովայի բարկութիւնը քու վրադ պիտի թափի :

— Օ՛հ, ըսաւ Անգնաս գերիին :

Կաշիէ խարաղանները անգթօրէն մտրակեցին Միրիամի կռնակը, մորթին վրայ կարմիր հետքեր ձգելով . . . : Աղջիկը ձայն ձուն չէր հաներ :

— Նորէ՛ն, հրամայեց Անգնաս անայլայլ :

Հարուածները կրկնապատկուեցան, արիւնը ժայթքեց, եւ Միրիամ՝ սաստիկ տժգունած՝ բերան չբացաւ :

— Նորէ՛ն, նորէ՛ն, վայրկենաբար կը կրկնէր Անգնաս :

Մէկ վայրկեանէն եղկելին՝ անզգայ՝ սալայատակին վրայ փռուեցաւ :

— Բաւական է, կրնա՛ս մեկնիլ, ըսաւ Անգնաս գերիին : Կուատէ՛, հեռացո՛ւր այս աղջիկը : Եթէ ինքզինքը գտնէ, նորէն մտրակել կու տամ : Առայժմ աներեւութացո՛ւր, ուր որ կ'ուզես :

Խափշիկուհին Միրիամի մարմինը իր պարեգօտին մէջ փաթթելէ ետք, ուսը առաւ եւ ուղղուեցաւ դէպի պալատին խոհանոցները, որոնց ներքեւ կային ահագին ստորերկրեայ նկուղներ : Կուատէ հոն իջաւ, անցաւ շատ մը խա-

ւարտչին արահետներէ, ու իր բեռը նետեց անկիւն մը,
յարգակոյտի մը վրայ...: Յետոյ ելաւ Անգնասի քով:

— Լնցաւ, ըսաւ:

— Աղէ՛կ, ըսաւ անգութ նաժիշտը, որ նստած էր
յղկուն մետաղէ հայելիին առջեւ ու կը շաքրուէր: Կուտէ
խնամքով շտկեց անոր շղարչէ պարեգօտին ծալքերը, ու
րիչ մանեակ մը անցուց պարանոցին շուրջ ու ալապաստի
բաժակէ մը մէկ քանի վարդեր առաւ ու անշահաւոր կեր-
պով զետեղեց տիրուհիին քունքերուն վրայ և մազերու
հիւսքերուն մէջ:

Ապա Անգնաս, ժպտուն ու խաղաղ, գնաց մխացաւ
ընկերներուն:

.

Նոյն երեկոյին Փարաւոն փափագեցաւ զերստին լնե-
ղերք երթալ, ուր ցերեկը քիչ մը գոլութիւն փայելած էր:
Ամբողջ արքունիքը միեւնոյն տեղը խմբուեցաւ: Վառ-
ուած էին բազմաթիւ ջահեր, որոնց երերուն լոյսերը կը
ցլանային ջուրին մէջ: Գերլնէր արծաթէ բաժակներով
ու ափէներով գինի և պտուղ կը բերէին անդադար: Գի-
շերը շատ քաղցր էր: Կռակներ կը վառէին առջին անգին
ու ծառաներ անոնց մէջ կը ձգէին նարգոսի հատիկներ,
որոնց անուշ բոյրը կը խառնուէր աքառիւններու ու
վարդենիներու սուր հոտին:

Թագաւորը, միշտ անշարժ ու երազուն, բաժակը բեր-
նին կը տանէր՝ զիտելով, մտացիք, ձեռնածուներն ու միջ-
մասները:

Իշխանուհին տարածուած անոր ոտքերուն մօտ, մազե-
րը կը շոյէր Մովսէսի, որ քովը նստած էր:

Փոքրիկը, թէեւ ներկայ չէր գտնուած նոյն օրուան
յետ միջօրէի տեսարանին, բայց տխուր կ'երեւէր: Ան ու-
շադրութիւն չէր դարձներ ձեռնածուներուն ու կախ երեսը
թեթեւ ծալք մը շինած էր վարդագոյն չրթունքներուն վը-
րայ: Թերեւս քունը եկած էր: Հերմոնտիս, սակայն, մօրու
մըն էր ու չէր հասկնար անոր անխօսութեան պատճառը:

— Ի՞նչ ունիս, տղա՛ս, կը հարցնէր անդադար, ի՞նչ է այս մերամաղձութեանդ պատճառը: Ծարա՞ւ ես:

— Ո՛չ...

— Կ'ուզե՞ս այս գեղեցիկ ողկոյզը:

— Ո՛չ... ո՛չ... մայրիկ:

— Ի՞նչ ընելու է ուրեմն ժպիտդ տեսնելու համար: Նայի՛րք, ուզէ ի՞նչ կը փափագիս:

Մովսէս աչքերը իշխանութիւն վրայ վերցուց ու յանկարծ կերպարանքը փոխուեցաւ.

— Ո՛հ, քու մանեակդ կ'ուզեմ, քու հնչուն ձայնով մը:

Հերմոնտիս սկսաւ խնդալ:

— Մանեակս. ի՞նչ պիտի ընես: Եթէ վրդդ անցնեմ, մինչեւ ծունկերդ կ'իջնէ:

Բայց Մովսէս ձայնը բարձրացուց.

— Այո՛, այո՛, մայրիկ, ինծի տո՛ւր մանեակդ:

Սովորաբար երկչոտ ու լռատէր այդ պատիկին սոյն անակնկալ քմահաճոյքին վրայ նաժիշտները գուարձութիւն զգալով՝ անոր կը նայէին: Անգնաս թեթեւ անհանգստութիւն մը զգաց և Միւրրի Մովսէսի կողմը դարձուց իր անձկութիւնը:

— Բայց վերջապէս ի՞նչ պիտի ընես մանեակը, կրկնեց Հերմոնտիս մտատանջուած:

— Կ'ուզեմ ջուրին մէջ նետել, գոչեց փոքրիկը:

— Ջուրի՞ն մէջ. դուն խեղճ ես:

Այն ատեն Մովսէս ձեռքը Անգնասին երկարեց ու մատովը զայն ցուցնելով.

— Այո՛, ջուրին մէջ պիտի նետեմ, ինչպէս որ այս կէնը իրենը նետեց:

Անգնաս տժգունեցաւ:

— Այս տղան խօսածը չի գիտեր, թոթովեց:

Մովսէսի դէմքը կասկարմիր կտրեցաւ բարկութենէն: Անգնասի սուտը կը խռովէր իր փոքրիկ, փափուկ ու շիտակ խղճատանքը: Փորձելով յաղթել լեզուին թլուատութեան, որ արտասանութիւնը քիչ մը կը ծանրացնէր ու

կը դժուարացնէր, սուր ձայնով գոչեց.

— Ես տեսա՛յ, ես տեսա՛յ: Քու մանեակդ այլու մը
ըրաւ աւազանին մէջ: Այն ատեն գորտերը փախուտ տը-
ւին եւ լուտասները պար եկան ջուրին երեսը: Ես շիտակ
կը խօսիմ. դո՛ւն ես որ սուտ կը խօսիս:

Մէկէն խոր լռութիւն մը տիրեց ու ամէն ականարկ
Անգնասի կողմը դարձաւ:

Վերջինս ուսերը կը բարձրացնէր ծիծաղելով, բայց
այդ ծիծաղը կեղծ էր:

Փարաւոն վայրկեանէ մը ի վեր աչքը չէր հեռացներ
նաժիշտին վրայէն ու կը դիտէր անոր հետզհետէ աւելցող
շփոթութիւնը: Հեզնական արտայայտութիւնով մը պըր-
կուեցաւ իր տնչարժ դէմքը: Այս միջադէպը պահ մը կը
վանէր իր մտածումները ու ձեռնածուներէն աւելի կը հե-
տաքրքրէր զինք:

— Ես վարպետ լուղորդներ ունիմ գերիներու մէջ,
ըսաւ ծանրութեամբ, թո՛ղ փնտռտուքներ ընեն ինձին մէջ:

Իր մէկ նշանին վրայ՝ նկուն ու բարձրահասակ Յթով-
պացի մը դէպի ամբը խոյացաւ, բազուկները առաջ երկա-
րեց և ջուրը նետուեցաւ: Լինին մթագոյն հայելին ծածկեց
զինք և ջահերու շարժումն ցոլքերը երկար միջոց մը դող-
դղացին ջուրին մակերեսին վրայ:

Ահողջ ներկաները աչքերնին աւազանին յառած
լուղորդին կը սպասէին: Անգնաս կը հեւար ու Միր-
րիի սիրտը կը բարախէր ուժգին: Յթովպացին, առանց
բան մը գտնելու, քանի մը անգամներ վեր ելաւ շունչ
առնելու: Վերջապէս վայրկեան մը ետք, որ անվերջանալի
թուեցաւ, գռուզ մագերով ծածկուած գլուխը ջուրէն
դուրս հանեց: Այս անգամ ականներուն մէջ առած էր
փայլուն առարկայ մը:

Ուժգին աղաղակ մը բարձրացաւ ներկաներուն մէջ:

— Գտա՛ւ, գտա՛ւ. տղան սուտ չէր խօսած:

Լուղորդը, ջրաթաթախ, Փարաւոնի առջեւ դրաւ բիւ-
րեղեայ մանեակը:

— Ա՛ռ, ունեցածիդ տէր եղի՛ր ըսաւ, ու ալ ջուրը մի՛

Նեաւեր : Կրնար ըլլալ որ կորսուէր :

Անգնաս , աժօթէն դեփ դեղին կտրած , առաւ մանեակը ու չորս դին նայեցաւ , որպէս թէ փախուստ տալով ազատիլ ուզէր :

Փարաւոն շարժումով մը կեցուց .

— Աղջիկին ի՞նչ ըրիր :

— Գանակոծել տուի ու արգելափակեցի :

— Անիկա ի՞նչ չարիք ըրաւ քեզ : Ինչո՞ւ այսպէս ամբաստանեցիր :

Անգնաս գլուխը ծռեց և լուռ մնաց :

— Այդ աղջիկը թէև հրէուհի , աւելցուց թագաւորը , բայց քու տիրուհիիդ որդեգրած այս տղուն քոյրն է . . . պէտք էր որ մտածէիր ասիկա : Գնա՛ հիմայ ու ժամանակ մը մի՛ երեւիր պալատին մէջ :

Անգնաս ամէնուն ծաղրական ծիծաղներուն ներքեւ հեռացաւ ու աներեւութացաւ խաւարին մէջ :

Այն ատեն Միրրի իր անշարժ կեցած տեղէն ձգեց նիզակը ու մէկէն Փարաւոնի սաքը ինկաւ .

— Ներէ՛ յանդգնութեանս , ո՛վ թագաւոր , աստուածներուն սիրելի՛ն , թախանձեց , ու արտօնութիւն չնորհէ՛ ինծի՛ երթալ ազատել այդ աղջիկը ու ծնողքին յանձնել :

— Ա՛հ , ա՛հ , մրմնջեց Փարաւոն զուարթ ծիծաղով մը , հիմա կը հասկնամ թէ ինչո՞ւ Անգնաս այդպէս վարուեցաւ Խորայեւացի գեղուհիին հետ . . . : Կը սիրե՞ս ուրեմն այդ աղջիկը , հարցուց քիչ մը արհամարհանքով :

— Կեանքէս աւելի , ըսաւ Միրրի անմիջապէս , և եթէ արտօնես , կինս պիտի ընեմ զայն :

— Աղէ՛կ , շուտով գնա՛ ու ազատէ՛ , Միրրի՛ , ու վաղը եկո՛ւր սո՛ք մասին հետս խօսելու , որպէսզի խնդիրիդ պատասխանը առնես :

Միրրի գէպի պալատը խոյացաւ ու անմիջապէս Անգընասի տունը մտաւ : Վերջինս դէ՛րը ելաւ ասպարէզ կարգաւ կերպարանքով մը , բայց պարտաւորուեցաւ աչքերը խոնարհեցնել երիտասարդին սարսփելի ականջրկին տակ :

Ո՞ւր է Միրիամը, հարցուց զայրոյթէն դողդացող ձայնով:

Ու երբ Անգնաս կը լռէր, բռնեց անոր դաստակը ու փշրելու աստիճան սեղմեց:

— Պատասխան տո՛ւր, թշուառակա՛ն, ի՞նչ ըրիր զոհո՛ւ:
Նաժիշտը, պարտուած, մրմնջեց.

— Կուատէ անոր քով պիտի տանի քեզ...:

Խափշիկուհին վառուած ջահ մը բռնած՝ առաջնորդեց Միրրին մինչև նկուղներուն մուտքը:

— Այստե՞ղ է, հարցուց զինուորականը:

— Այո՛, տէ՛ր... Ներսը՝ հինգերորդ սրահը... պա-
տասխանեց պառաւը սոսկումէն դողահար:

Միրրի խլեց ձեռքէն ջահը և ուժով մը զայն ետ հրեց:

Կորսուէ՛ հիմայ ու զիս առանձին թո՛ղ...:

Կուատէ փախաւ՝ երջանիկ այժման աժան ազատելուն համար, և Միրրի՝ սրտատրոփ՝ մտաւ գետնափորներուն մէջ:

Հասնելով հինգերորդ նկուղը, նշմարեց յարգակոյտին վրայ ինկած Միրիամի մարմինը, որ թոյլ ձայնով կը աքար:

Երիտասարդը մեղմով վերցուց զայն գետինէն ու սար-
սըռաց՝ երբ տաք արիւնին ձեռքերուն վրայ հոսիլը զգաց:

— Միրիա՛մ, Միրիա՛մ, փափսաց:

Բայց հէգ աղջիկը աչքերը չբացաւ: Այն ատեն Միրրի ամենամեծ գգուշութիւնով բազուկներուն մէջ առաւ զայն, նկուղներէն դուրս հանեց ու անցաւ պարտէզներէն ու այն ճամբէն, որմէ միասին անցած էին իրենց առաջին հան-
գիպումին օրը:

Գիշերուան զով օդը կամաց կամաց ուշքի բերաւ Միրի-
ամը, որ կիսովին աչքերը բացաւ ու հեծեց: Երիտասարդը
աւելի ուժգին սեղմեց զայն կուրծքին վրայ.

— Ալ մի՛ վախնար, սիրելիս, ասկէ ետք ոչ ոք չարիք
պիտի չընէ քեզ: Քիչ ժամանակէն մօրդ քով պիտի ըլլաս:

— Միրրի՛... ըսաւ միայն սփոփանքի ու բացարձակ
վստահութեան հառաչով մը:

Ու վերստին աչքերը փակեց՝ անսահման անուշութիւ-
նով մը գրաւուած: Ան կը մոռնար իր վէրքերը, կը մոռ-
նար կրած անբացատրելի ու անիրաւ պատիժը: Հիմայ

Միրրի էր որ զինք կը տանէր ճկուն ու արագ քայլերով, որ զինք կ'օրօրէր հաճելիօրէն: Ան մազերուն մէջ կը զգար երիտասարդին հեւացող շունչը ու այտին վրայ՝ անոր պարեգօտին պղինձէ զարդերը, որոնցմէ առաջացած ճմլումը անգամ իրեն քաղցր կու գար:

Միրրի կ'ըսէր անդադար.

— Արիացի՛ր, սիրելի՛ս, կը մօտենանք ահա՛ . . . :

Ու Միրիամ տակաւին ուշ հասնիլ կ'երազէր ու շատ երջանիկ պիտի ըլլար եթէ այսպէս Միրրի, օրօրելով զինք մանկիկի մը նման, տանէր հեռո՛ւ, շա՛տ հեռո՛ւ, մինչեւ աշխարհի անդիի ծայրը . . . : Եւ սակայն Միրրի կը հասնէր Ամրամի բնակարանը ու կը հրէր մոշենիներու ցանկապատին վրայ բացուող դուռը:

* * *

Լուսնի լոյսը կ'ողողէր Միրիամի ծնողաց խոնարհ պատէզը:

Ժսնտաթղենիներու տակ, թափնեվարդերու թաւուտքներու մէջէն, երիտասարդուհին դանդաղօրէն կը քայլէր Միրրիի թեւին կրթնած: Անիկա հազիւ ապաքինած էր, բայց տժգունած դէմքին վրայ անսահման ուրախութիւն մը կը ճառագայթէր. երիտասարդ օէրիսը իր առուսինը պիտի ըլլար ու քանի մը օրէն անոր հօր տունը պիտի փոխադրուէր:

Փարաւոնի հրամանին համաձայն՝ Միրիամը ծնողաց յանձնելուն յաջորդ երեկոյին Միրրի անոր ներկայացած էր:

— Կ'ուզե՞ս ուրեմն ամուսնանալ այդ Իսրայելացի աղջըկան հետ, հարցուցած էր ծանր և խուլ ձայնով:

— Ըսած եմ արդէն, ո՛վ թագաւոր, սրտագին բաղձանքս է այդ: Երջանիկ պիտի ըլլամ՝ եթէ թոյլատրես կին առնելու զայն և տունս տանելու: Հիմայ որ յաղթանակներդ փառաւոր խաղաղութիւն մը ապահովեցին մեզ, ես ալ կը ցանկամ երկրագործական կեանքիս վերադառնալ:

— Թո՛ղ այդպէս ըլլայ, Միրրի՛, պալատի անգործ կեանքը քեզ չի յօրհարիր: Կասկած չկայ թէ աւելի աղէկ

պիտի ծառայես թագաւորիդ՝ ընդարձակ կալուածներէդ առատ ցորեն բերելով։ Արտօնուած ես ուրեմն երթալ։ Գալով այդ Միրիամին՝ ամուսնացի՛ր հետը . անկա ամէն երրայեցիներէն բարձր է, քանի որ անոր եղբայրը որդեգիրն է իշխանուհիին։ Գանձատունէս երկու սիկղ ոսկի ու թանկագին ակունքներ ծառաներուս միջոցաւ Միրիամին պիտի ղրկեմ . . . : Թո՛ղ չըսեն թէ իմ մէկ Օէրիսս չքաւոր աղջկան մը հետ կ'ամուսնանայ։ Գնա՛ Միրի՛ն, ու ընտրէ մեկնումիդ օրը։ Թո՛ղ աստուածները բալի աչքով նային նոր կեանքիդ վրայ . . . :

Միրի՛ն լի երախտագիտութեամբ՝ համբուրած էր Փաւսոնի քղանցքը, յետոյ փութացած էր Ամրամի տունը։

Միրիամ, կրակներու մէջ, կը հեծէր խոտէ անկողինին վրայ, կը թնած բարձերուն, որ վեր կը բռնէին վէրքերով ծածկուած իր կունակը, զոր Յովքեբեդ կապած էր խնամքով։

Միրի կամաց մը ծռելով ըսած էր .

— Ո՛վ Միրիամ, թագաւորը ազատութիւն չնորհեց ինձի եւ շուտով պիտի մեկնիմ։ Հոն, բլուրի մը վրայ, կանգնած է իմ սպիտակ տունս, շրջապատուած միմօղաներու անտառակով մը։ Հողերուս տարածութիւնը կ'ընդարձակուի մինչեւ մարդկային տեսողութեան սահմանը . . . : Նեղոս՝ յորդումի ամսուն՝ կ'ողողէ արտերս, ու երբ ջուրերը քաշուին, գետնի մակերեսին վրայ կը թողուն յուռթի կաւը . . . : Ապա այդ ընդարձակ լոյծ տարածութիւնը կը ծածկուի մատղաշ ցորենի ականապարար կանաչ երեսովմը, որ հունձքի ժամանակ՝ ծփուն ու ոսկեգոյն հասկերու մեծ ծովի մը կը վերածուի ու ամէն կողմերէ ուրախութեան ու երգի ձայներ կը հնչեն . . . : Իմ հիւրընկալ ու հաճելի տունս տխուր պիտի ըլլայ, սիրելի՛ս, եթէ դու չընկերանաս ինձի։ Ըսէ՛, կ'ուզե՞ս փոքրիկ թագաւորութեանս թագուհին ըլլալ։

Իր ցաւերուն մէջէն Միրիամի դէմքին վրայ ժպիտ մը փայլած էր .

— Եթէ հայրս հաւանի, կինդ կ'ըլլամ, Միրի՛ն . . . բայց . . .

Կը վարանէր . բան մը կարծես կը տանջէր անոր միտքը։

— Ի՞նչ, հարցուց Միրրի անձկութեամբ:

— Քու աստուածներդ իմա չեն... ու ես հաւատարիմ լինալ կ'ուզեմ Շնո՛վային:

— Ապահով եղի՛ր, սիրելի՛ս, ուղածիդ պէս պիտի պաշտես քու Աստուածդ ու ես իմիններս պիտի չպարտադրեմ քեզ երբեք...: Այլէ զատ՝ պիտի ճանչցնես ինծի այն Շնո՛վան, որու մասին կը խօսիս յաճախ այնքան երկիւղածութեամբ ու կարելի է, օր մը, ես ալ կարողանամ պաշտել զԱյն...:

Նոյն երեկոյին Միրիամ կը սկսէր քալել՝ առանց շատ ցաւեր զգալու: Միրրի տարաւ զայն պարտէզին ծայրը, փոքր տանիքի մը վրայ, ուրկէ քաղաքը կ'երեւէր եւ ուր կարելի էր քիչ մը թարմ օդ շնչել: Միրիամ բարձերու վրայ երկարեցաւ ու երիտասարդը քովը նստաւ: Անոնք լուռ էին և երազուն:

Ի՞նչ կը մտածես Միրրի՛, հարցուց Միրիամ ձեռքը զնեղով անոր դանգրագեղ խոպուպիքներուն վրայ:

— Կը մտածեմ թէ սիրտս շատ փոքր է այսքան ուրախութիւն պարունակելու համար ու կը փափագէի գիտնալ թէ աստուածներէն ո՞ր մէկը կը պարգեւէ այս անեղր երջանկութիւնը, որպէսզի միւսներէն աւելի զայն պաշտէի ու անոր ծառայէի...:

Քու փնտռածդ այդ Աստուածը, ո՛վ Միրրի, չի գրտնուիր կենդանատիպ ձեր այդ կուռքերուն մէջ: Այդ Աստուածը Յաւիտենականն է. Այն՝ որ կը բաշխէ ուրախութիւն և վիշտ, և, եթէ խստութեամբ կը պատժէ անարդարութիւնը, նոյն ատեն կը սիրէ մաքուր սիրտերը ու կը վարձատրէ զանոնք: Քու խօսքերդ, սիրելի՛ս, ինծի մեծ ուրախութիւն կը պատճառեն: Անոնք կ'ապացուցանեն թէ առանց ճանչնալու կը զգաս իմ Աստուծոյս գոյութիւնը... ու արդէն սկսած ես սիրել զԱյն...:

Անոնք, անձնատուր իրենց երազներուն, լռեցին՝ լրտելով սիրտերնուն երգը իրենց մատաղ կուրծքերուն տակ: Շուրջերնին գիշերը քաղցր էր ու լուին: Միայն կը լսուէին ճիւղերու մեղմիկ սօսափիւնը ու հեռուէն՝ Թեբէի՝ «հարիւր

դուռներով քաղաքին» ժխտորը : Կը տեսնէին անոր անհա-
մար տուները , շքեղ յիշատակարանները , քուրմերու մեծ
դպրոցները , հոյակերտ տաճարները ու մանաւանդ՝ արքայա-
կան պալատին հսկայ դանդուածը , քուրծովին սպիտակ՝ դի-
շերուան մէջ . . . :

Ամէնչը կը հռչակէին Փարաւոններու ուժը , փառքն
ու մեծութիւնը :

Ու ո՛չ Միւրիամ ու ո՛չ Միւրրի միտքերնուն չէին անցներ
թէ հոն , «Աստուածներու Սիրականին» պալատին մէջ , փոք-
րիկ ու տկար Մանուկը , որ կը քնանար՝ ոսկեգոյն խոպոպիք-
ներով պսակուած անբիծ ճակատով , իր քնքուշ ձեռքերուն մէջ
բռնած սւնէր Երրայեցի ժողովուրդին ճակատագիրը : Միտ-
քերնուն չէին անցներ թէ օր մը այդ տկար Մանուկը պի-
տի ըլլար աւելի հզօր Մեծ Փարաւոնէն , պիտի հանէր իր
եղբայրները ծառայութեան այդ երկրէն ու պիտի տանէր
Աւետեաց Երկիրը . . . :

Երուսաղէմ

Հայացուց

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

Ո Ղ Ձ Ս Կ Է Ջ

Արտաագր վրդ. ին

Ան կերած էր զոյգ ափերէս կերակուր ,
Որպէս խոյը Սուրբ Գիրերու Հէքեաթին ,
Երբ ժամն հասաւ կեանքը տալու տրիտուր ,
Մորթեցինք զայն ոտքերուն տակ հիւանդին :

Որպէս խոյը Սուրբ Գիրերու Հէքեաթին ,
Ո՛չ օրհնուած ալէն կերաւ , ոչ ալ ջուր ,
Մորթեցինք զայն ոտքերուն տակ հիւանդին ,
Իր արիւնով մաքրել վերջնոյս ախար սուր :

Երբ ժամն հասաւ կեանքը տալու տրիտուր ,
Պատարագի նշխարն եղաւ իր մարմին ,
Ան կերած էր զոյգ ափերէս կերակուր ,
Երբեմն խոտ ու երբեմն ալ չոր դարին :

Մորթեցինք զայն ոտքերուն տակ հիւանդին ,
Երբ ժամն հասաւ կեանքը տալու տրիտուր ,
Որպէս խոյը Սուրբ Գիրերու Հէքեաթին ,
Ան կերած էր զոյգ ափերէս կերակուր :

1927

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

(ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՆԼԵՊԻ)

ՀԵՐՈՒԱՆ «Տաթեւ»ին մէջ Բարգէն Սրբազան
կը թելադրէր կազմել Հալէպի Առաջնորդներու
յաջորդութեան ցանկը և գրի առնել
անոնց գլխաւոր գործերը: Իմ կողմանէ իբր գուզնաքեայ
նպատակ այդ ուղղութեամբ ըլլալիք աշխատութեան, կը փութ-
թամ այս տարուան «Տաթեւ»ի էջերուն յանձնել կեանքին
ու գործերուն քանի մը գրուագները նոյն թեմի առաջ-
նորդներէն Մկրտիչ վարդ. Սահակեանի, որը շատ կանու-
խէն Երուսաղէմի Միաբանութենէն անցած էր իմ պատկա-
նած Սոոյ Միաբանութեան գիրկը:

Ինծի ամբողջութեամբ ծանօթ չեն այդ տեղափոխու-
թեան դրդապատճառները. սա միայն գիտեմ որ, Մկրտիչ
Վարդապետ 89—90-ական թուականներուն արդէն կը գըտ-
նուէր Հալէպի Առաջնորդական աթոռին վրայ և Քէյֆսիդ-
եան Կաթողիկոսին ամենաեռանդուն ու անձնուէր տեղա-
կալնելէն մին էր, եթէ երբեք ուրիշներ ալ կը գտնուէին
Կաթողիկոսութեան ենթակայ միւս աթոռներուն վրայ:

Այդ թուականին բաւական տագնապալից էր Հալէպի
մերայնոց վիճակը: Քէյֆսիդեան Կաթողիկոս Սուլթանին
տեղեկագրած ըլլալով Կուսակալ Ճէմիլ փաշայի սանձար-
ձակութիւնները, վերջինս ալ առիթ կը փնտռէր աւելի
ծանր ամբաստանութեան ենթարկելու իր սքեմաւոր հա-
կառակորդը: Համարելով թէ, իրեն պէտք էր զէնքերը
պատրաստ պիտի գտնէ նոյնիսկ աչքին տակ գտնուող
Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ, իրիկուն մը խնամով
կնքել կու տայ զայն, առտուն մանրակրկիտ խուզարկու-
թենէ մը անցընելու երազով: Մկրտիչ Վարդապետ հնարամիտ
մարդ, գիշերանց միջոցը կը գտնէ արխիւները թռցնելու
և անակնկալի կը բերէ խուզարկուները: Սոսկալի կ'ըլլայ
Կուսակալին կատաղութիւնը, որու առաջին նոպային իսկ

ան կը հրամայէ վարդապետը անարգարար քշել մինչեւ Յիսուս
 Բանի մը օր վերջ, անցողարձէն բոլորովին անտեղեակ,
 Բէյքսիզեան ի միջի այլոց նամակ մըն ալ Հալէպ կը գրէր
 Մկրտիչ վարդապետին, արթնութիւն եւ աշակրջութիւն

ԵՂԻՇԷ ԵՊՍԿ. ԿԱՐՕԵԱՆ

յանձնարարելով անոր: Այդ օրուան քարտուղարը տողերո
 գրողն էր, տակաւին աշակերտ Ստոյ ժառանգաւորացին:
 Նամակները արդէն հասցէագրուած՝ մէկիկ մէկիկ կարդաց-
 ուելով բարապանին կը յանձնուէին Թղթաատուն տարուելու,
 երբ իր կարգին Հալէպի նամակին հասցէն ալ կը կարդաց-
 ուէր այսպէս, «Արժ. Տ. Մկրտիչ վարդ. Սահակեան»,
 «Ներկա՛յ» պողալով ներս նետուեցաւ փոշեթաթախ մարդ-
 կային զանգուած մը: Հարկ կա՛յ ըսելու որ, Հալէպի Առաջ-
 նորդը ինքն էր մասով ու ոսկրով: Ան փաթտուեցաւ Կաթո-

ղիկոսին ծուկերուն, սա փարեցաւ անոր պարանոցին, արօցունք ու ժպիտ խառնուեցան իրարու, իսկ սրտազեղութիւնը տակաւին կը շարունակուէր, երբ քարտուղար ու բարապան շատոնց գուրսն էինք արդէն:

Այդ օրէն եպիսկոպոսական խոյրը անհամբեր կ'սպասէր հանգչելու Մկրտիչ Վարդապետին գլխուն: Շատ չսպասեց: 1890ի գարնան Միւռնօրհնութեան հանդէսին զուգընթաց կատարուեցաւ անոր եպիսկոպոսացման կարգն ալ: Իրեն ընկերացուեցաւ նոյնպէս Երուսաղէմէն փախած վարդապետ մը, Վարդան Մամիկոնեան. արտաքինով գուցէ բաւական մը նման իր մեծ անուանակցին, բայց ըստ բարուց մզոններով հեռու անկէ: Օր մը երբ առիթը ունենանք իր կեանքին ալ քանի մը խոշոր գիծերը տալու, պիտի տեսնուի որ չենք չափազանցեր:

Մկրտիչ Վարդապետին օծումը եղաւ քրքշալիւր, հակառակ վայրկեանին լրջութեան: Որովհետեւ անոր մինչեւ ականջերը ճաղատ գլուխը առնուած ըլլալով հում կարմիրով աստառուած թագի մը մէջ, անիկա վերցուելուն երեւան եկաւ խաչած խոշոր ճակնդեղ մը: Երեք չորս հազարնոց բաղմութիւնը մէկէն փռթկաց: Նոյնիսկ կաթողիկոսը հազիւ զսպեց խնդուքը և բեկբեկ կարդաց «օրհնեսցի, օծեսցի և սրբեսցի...» աղօթքը:

Գէյֆսիզեան սովորութիւն ըրած էր երկու երեք հոգի մէկանց ձեռնադրելու պարագային, առնչակից անուններ դնել անոնց: Իր երկու անդրանիկ եպիսկոպոսները կոչած էր Կիրակոս և Միքայէլ, յանուն Աջապահեան բաղմարդիւն երկու կաթողիկոսներուն: Միջին երեքը կոչած էր Յովհաննէս, Կարապետ և Մկրտիչ: Իսկ այս վերջին երկուքը անուանեց Աբրահամ և Իսահակ: Իսահակ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Մալաթիոյ վրայ և տեղացի ուխտաւորներուն հետ շուտով մեկնեցաւ իր նոր աթոռը:

* * *

Օրէնք չէ՛ որ մեր եկեղեցականները երկար չըջան մը բոլորեն առաջնորդական ո՛ւնէ աթոռի վրայ: Կա՛մ իրենք շուտով կը ձանձրանան ու կը հեռանան անկէ: անմիջապէս

ուրիշի մը հետամտելու համար, կամ թէ առաջին խան-
դավառութիւններէն ետք, ժողովուրդը այս ու այն պատր-
ուակաւ վառ կ'առնէ գիրենք՝ հետեւեալ օրը մէկ ուրիշը
բարձրացնելու համար իրենց տեղը: Իսահակ Սրբազանի
մասին տարբեր վարուիլ անօրինակ շեղում մը պիտի ըլ-
լար: Հետեւաբար շատ չի քշեց. Մալաթիացիներուն գան-
գատները սկսան տեղալ կաթողիկոսարան: Գէշը այն եղաւ
որ նոյն ատեն կաթողիկոսն ալ իր մասնաւոր գանգատները
ունեցաւ և գիտկոպոսին դէմ: Անիկա իմացեր էր որ, նա-
խորդ առաջնորդ Սրբապիոն Եպիսկոպոս կարեւոր թողօններ
ձգեր է ետեւէն, ինչպէս ձի, ջորի, գրամ, գոյք ևն. ուս-
տի պահանջեց որ ըստ վաղնչական կարգ ու սարգի, անոնք
նոյնութեամբ խրկուին Աթոռ, իբրեւ անոր օրինաւոր իրա-
ւունքը: Կը թուի թէ Իսահակ Սրբազան այս մասին տար-
բեր կը խորհէր կամ խորհելու կը տարուէր ոմանց կողմա-
նէ, որոնցմէ կը յիշեմ Գրիգոր Արսլանեանը, ազդեցիկ աղա
մը ամբողջ գաւառին մէջ: Խնդիրը հետզհետէ բարդանա-
լով, վերջապէս հրաման արձակուեցաւ որ Առաջնորդը ան-
ձամբ Աթոռ գայ և ինքզինքը արդարացունէ: Ան ընդժը-
գեցաւ. գիմացիներ պնդեց, ու ահա օր մ'ալ տեսնուեցաւ
որ, ըմբոստը գլխահակ վանք մտաւ երկու հեծեալ ռստի-
կաններու հսկողութեամբ: Մուտքը գրեթէ առաջինին հա-
մանման էր. սակայն ընդունելութիւնը շատ տարբեր եղաւ:
Անփառունակ սենեակ մը տրամադրուեցաւ իրեն՝ բնակե-
լու, իսկ առաջին կիրակամտին, երբ ան փիլոնը թեին,
եկեղեցի իջաւ պաշտամօռնքին մասնակցելու, կաթողիկոսը,
որ զինքը կանխած էր, կանչեց Լուսարարապետ Սրբազանը
և մեծասաստ հրամայեց որ, դասէն դուրս կեցունէ զայն
ցնոր տնօրինութիւն:

Հետեւեալ շաբաթ սկսաւ հարցաքննութիւնը: Գանգա-
տագրերու պարութեաները քակուեցան. բողոքի նիւթերը
թուագրուեցան և Միսրանութիւնը մեծով ու պզտիկով
դատաւոր նստաւ: Ամէն օր ատենանը բացուելէ կէս ժամ
առաջ հարցարանը վեհարանէն կը տրուէր սարկաւազի մը որ
մէկիկ մէկիկ ամբաստանեալին կարգալէ ու ստորագրեալ

պատասխանները առնելէ վերջ կը դարձունէր տեղը։ Կարծեմ մինչեւ տասը նիստ այսպէս շարունակուեցաւ ու ամբաստանեալը նոյնքան անգամ շապիկ փոխեց արիւն քըրտինք մտած։ Իսկ վճիռը եղաւ փառաւոր ոչինչ մը, քանի որ Կաթողիկոսին ետը արդէն գոհացած էր եղածներով։ Հաշտութիւնը շուտ կնքուեցաւ և իսահակ Եպիսկոպոս շատ չանցած տեսուչ նշանակուեցաւ Ժառանգաւորաց Վարժարանին, զոր կը կառավարէին իր շրջանաւարտներէն Հրանտ Սարկաւազ Հրունի (ստորագրողս), Գիսակ Սարկաւազ Դիմաքսեան, վերջը Սորէն Եպիսկոպոս՝ ի Կիւրին նահատակուած տարագրութեան շրջանին և Հայկ Սարկաւազ Օտեան, յետոյ ամուսնացած և ընտանեօք նոյնպէս նահատակուած ի Պօղանթի քէմալական վահաններէն։

Այդ միջոցին էր որ, Թորոս Զուգայեցին այցելեց Սոյ վանքը։ Իրիկուան Ժամերգութեան պահուն տեսանք անծանօթ մը, դիրք բռնած եկեղեցւոյ աւագ դրան ճիշդ սեմին վրայ, կիսամաշ ֆէս մը գլխուն, ծոպը առջեւէն առերեր։ Ինչպէ՞ս գուշակել որ փախուկի այդ երեւոյթին տակ կը ծպտէր իմաստներուն էն խորունկը, — Աստուածաբանութիւնը։ Պահ մը վերջ երբ տեսչութիւն և ուսուցչութիւն մէկտեղուած կը պատրաստուէինք անցնելու սեղանատուն, սուսիկ տեսչարան սպրդեցաւ ան ու առանց այլեւ այլի «Ես Թորոս Զուգայեցին եմ» ըսաւ, որուն նոյնքան առանց այլեւայլի «Ես ալ իսահակ Եպիսկոպոսն եմ» պատասխանեց Սրբազանը և ընդհանուր ծիծաղ պատճառեց։

* * *

Եթէ չեմ սխալիր, 92ի սկիզբները Քէյֆսիզեան Կաթողիկոս նամակ մը ստացաւ Յարութիւն Պատրիարքէն, ծանուցանող թէ, Անգլիացի երկու կրօնաւորներ, յատկապէս խրկուած Քէնդրպրիի Արք-Եպիսկոպոսէն, կը պատրաստուէին Երուսաղէմէն Կիլիկիա անցնիլ, զինքը տեսնելու համար։ Ան վրդովուեցաւ պահ մը։ Օտարականներու հետ շփումը իր Սթոռին մէջ, պարզապէս կասկածելի պիտի ընէր զինքը յաչս կառավարութեան, ուստի որոշեց Մերսին իջնել ու հոն տեսնուիլ եկողներուն հետ, պատա-

հական հանդիպումի մը ձևը տալով եղածին : Մեծ Բարեկենդանի Կիրակին արդէն Ատանա էինք և Երեկոյին բարեկենդան ընելու կ'երթայինք ազգայիններէն Տիար Ստեփան Պղտիկեանի տունը , երբ ճամբրան կառք մը կեցաւ առջեւնիս և երկու Անգլիացիները դուրս խոյանալով հայերէն թերատ Բարի իրկունով մը ղիժաւորեցին Կաթողիկոսը : Վայրկեանը քրիթիքական էր , այսուհանդերձ Քէյֆօիդեան ո'չ միայն ամուր մնաց ղիրքին վրայ , այլ եւ քաջութիւնը ունեցաւ ճաշի հրաւիրելու Անգլիացիները նոյն տունը : Երկու ժամ վերջ արդէն լուր կը հասնէր թէ փօլիսին կողմանէ ձերբակալուած ու խիստ քննութեան մը ենթարկուած էին ժառանգաւոր երկու սաներ , որոնք բարեկենդանի արձակուրդով Ատանա կը գտնուէին այդ օր և անխոհմուտ թիւնը ունեցած էին մեր անցնելէն ետք հիւրերուն գոյքերը օթէլ փոխադրելու : Այս փորձանքը թէև հաշուի առնելու , այնու ամենայնիւ չափով մը մարեց սեղանին զուարթութիւնը , միայն Անգլիացիները բան մը չնշմարեցին , որովհետև ժամ առաջ տեղերնին երթալ հանգստանալէ զատ բան մը չէին խորհեր : Ուստի ճաշը հաղիւ աւարտած , անոնք օթէլ առաջնորդուեցան , Կաթողիկոսը՝ Առաջնորդարան՝ ուրիշ շարժառիթով ալ խիստ մտահոգ : Այդ շարժառիթը սա էր որ , հիւրերը մտադրութիւն յայտներ էին , հետեւեալ օրը Սիս մեկնելու , հոն տեսնելու համար Կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս Ե պիսկոպոս Բէքմէզճեանը , անկէց ալ կարգաւ երթալու Հաճըն , Փռնուզ , Զէյթուն և Մալաթիա՝ նոյնպէս տեսնելու այդ թեմերուն չորս եպիսկոպոսները : Այսպէս հրահանգուած էին իրենց պետէն : Ասիկա էր Կաթողիկոսը մտահոգող բուն կէտը :

Անմիջապէս ըսենք որ ան ատենէ մը ի վեր Քէնդըրպրիի Արք-Եպիսկոպոսին հետ մշակած մտերմական թղթակցութիւնը փոխադրեր էր քաղաքական գետնի վրայ : Մանաւանդ իր վերջին թուղթին՝ իրենին հետ միասին Կիլիկիոյ վեց Եպիսկոպոսներուն ստորագրութիւնն ալ դնելով , տուած էր հանրագրի մը ձեւը : Իսկ Եպիսկոպոսներուն չորսը ասկէ բոլորովին անտեղեակ էին . այն պատճառաւ

որ, Հաճնոյ Յովհաննէս Եպսկ. Գազանճեանը աքսորուած
կը մնար ի Մէմպիճ, իսլամ կնոջ մը քրիստոնեայ մկրտուի-
չը արտօնած ըլլալուն: Փռնուզի Նիկողոս Եպս. Խորխոռու-
նին և Զէյթունի Կարապետ Եպսկ. Քէչէճեանը փակուած էին
Հալէպի կեդրոնական բանտը՝ քաղաքական խնդրով: Իսկ
Մալաթիոյ Ժաահակ Եպսկ. Սահակեանը պարզապէս Սիսէն
հեռու գտնուելուն ազսգաւ: Եւ հիմա հանրագիրը ընդու-
նողը իր պատուիրակներուն միջոցաւ կ'ուզէր զանոնք զատ
զատ տեսնել ու որոշ բազմաթիւն առնել իւրաքանչիւ-
րէն: Մեր բանի մացներէն ոմանք կարծեցին թէ Քէյֆսիզեան
նոյն հանրագրով յանձնառու եղած էր ընդունելու Անգլիգան
Եկեղեցին և ըստ այնմ ալ մեղսդրեցին զինքը: Բայց ար-
դար ըլլալու համար պէտք է ըսել որ ատանկ բան մը եր-
բեք անոր մտքէն չանցաւ: Հանրագիրը երկու խնդիր մի-
այն կը շօշափէր: Մին՝ ազգին ընդհանուր վիճակը բարե-
լաւել, միւսը՝ իր անունով հաստատուած Ժառանգաւորաց
Վարկարանը մշտնջենաւորել մեծանուն Արք-եպիսկոպոսին
զօրեղ միջնորդութեամբ և առատանուէր նպաստով: միայն
վերջինիս համար կը զիջանէր անգլիկէնը պարտաւորիչ
ընդու ընդունելու վարժարանէն ներս և տնօրէնութիւնը
յանձնելու Անգլիկացի կրօնաւորի մը, պայմանաւ որ ան նոյն
ատեն աւանդէր Աստուածաբանութիւն:

Այդ միջոցները Եօրքի Եպիսկոպոսը գրամական կարե-
ւոր օժանդակութիւն մը ընծայած էր Մարտինի Ասորի Պատ-
րիսրքին: Կիլիկիոյ Հայ Պատրիարքն ալ ատկէ քաջալերուած
փափաքեցաւ աւելի զօրաւոր պաշտպան մը ճարել: Ահա
այսքան միայն: Ես չեմ սխալիր եթէ ըսեմ որ, թէ՛ գաղա-
փարը և թէ՛ հանրագրութեան պատրաստութիւնը աւելի
վեհապետեան Մկրտիչ Սրբազանին կը պատկանէր, քան
թէ Կաթողիկոսին: Այս կամ այն, էականը սա է որ, անոնք
քառասուն տարի առաջ խորհած եղան բան մը, զոր Երու-
սաղէիը ետքերը խորհեցաւ և իրականացուց մասամբ:

Հաճնոյ, Փռնուզի և Զէյթունի Եպիսկոպոսները միշտ
բանտը գտնուելնուն, առիթ պիտի չունենային Անգլիկացի
պատուիրակներուն հետ շփուելու և հանրագիրը ժխտելու

կամ հաստատելու : Սակայն Մալաթիոյ Եպիսկոպոսը կը գտնուէր Սիս և կրնար ձախորդութիւն մը ընել . ուրեմն անհրաժեշտ էր պատուիրակներուն հասնելէն առաջ տեղեակ ընել զայն գործին : Մեր վրայ դրուեցաւ այդ պարտքը եւ մենք ատենին կրցանք գլուխ հանել զայն , այնպէս որ երբ քանի մը ժամ վերջ պատուիրակները հասան Սիս , գործը քալեց ուղուածին պէս :

Հետեւեալ օրը հիւրերը պատրաստուեցան երթալու Հաճին , — « հոն Եպիսկոպոս պիտի չգտնէք » ըսելը օգուտ չըրաւ , որով Լուսարարապետ Սրբազանը ստիպուեցաւ գտնացում տալ իրենց փափաքին զմեզ ալ ուղեկից - թարգման դնելով հետերնին :

Փետրուարեան սառեցնող օդով մը ճամբայ ելանք եւ հետեւեալ երեկոյին հասանք Հաճին : Հրահանգուած էինք իջնել Պետրոս առաջնորդ Մեղակեանի բաւական ճաշակաւոր տունը . սակայն տան տէրը թերեւս առաջին անգամ ըլլալով մեղանչեց իր օճախին համբաւեալ հիւրատիրութեան դէմ , ներս չառնելով զմեզ , այն պատճառաւ որ , հոտը առեր էր զմեզ հետապնդող լրտեսին : Ստիպուած վանք ելանք , անոր ալ կիսափուլ տեսքը բաւական եղաւ համոզելու ընկերները թէ , իրենց փնտռած հանգիստը վաղուց թռեր էր անկէ , ուստի ձիերնուն գլուխը դարձունելով գնացին Ամերիկեան միսիօնորութեան շէնքերը . մենք միայն մնացինք վանքին ութսուննոց պահապանին քով եւ անոր հետ կողք կողքի սրսըփացինք մինչեւ առաւօտ :

Հետեւեալ օրը ընկերները որոշեցին որ , իրենցմէ մին մինակ շարունակէ ճամբան ծրագրուած ուղղութեամբ , իսկ միւսը ետ դառնայ մեզի հետ : Ետ դարձողներուս միացաւ Ս . Աստուածածին Եկեղեցւոյ Տ . Յովհաննէս քահանան ալ , զոր Կաթողիկոսը կանխօրօք Սիս կանչած էր պատժելու համար , իսկ ծխականներէն ոմանք չէին ձգած մեկնիլ : Հիմա ալ երբ տակաւին քաղքին ծայրը կը գտնուէինք , նոյն ծխականները բազմութեամբ յարձակեցան մեր վրայ , կարծելով թէ մենք բռնութեամբ զայն կը տանինք հետերնիս : Նոյն ատեն Անգլիացին բոլորովին տարբեր կարծիքի երթալով , ատրճանակը քաշեց և սպառնական դիրք

ժողովը : Հաղիւ հանդալ տեցուցինք զինքը և քահանան մի-
այն վրայ տալով շարունակեցինք ճամբանիս : Սիս հասնել-
նուս մենք ալ հրաւիրուեցանք փօլիսին ներկայանալու :
Քնկերնիս պնդեց որ, ակունջ չկախենք և իրեն ընկերա-
նանք մինչև Մերսին : Հասկցուցինք թէ, կարելի չէ, որով-
հետև արդէն քանի մը օրուան ընկերակցութեան մեղքեր-
նիս անպաշտան պիտի քաւենք բանտարկութեամբ և խնդ-
րեցինք որ այդ պարագային չմոռնար զմեզ : Տասը օր
ետքը Ատանայի կուսակալը վերէն հասած հրամանի մը
վրայ ստիպողաբար կը խնդրէր Կաթողիկոսէն իրեն տեղե-
կագրել թէ. — « ո՞վ է այն Հայ կրօնականը որ Անգլիացիի մը
հետ ճամբորդելուն պատճառաւ բանտարկուած է և ո՞ր
բանտը կը գտնուի » : Անգլիական մեծ դեսպանին քալթն
էր այս հարցումները թելադրողը Մեծ Եպարքոսին :

Պահ մը կարծուեցաւ թէ Քէյֆօսիլեան-Քէնդրպրեան
թղթակցութիւնը այսքան աննշան միջադէպով մը վերջա-
ցաւ : Բայց ան շուտով ծնունդ տուաւ ծանր միջադէպի
մ'ալ : Իսահակ Եպիսկոպոս կրած նախատինքները չէր մար-
սած, և այս խնդիրը իբր առիթ գործածեց անոնց փոխ-
վրէժը չուծելու : Զեռքի տակէ կուսակալութեան իմաց տը-
ւաւ չարափոխուած ձեւով և լրացուցիչ տեղեկութիւններու
համար խնդրեց որ, կանչուի հեռագրին գլուխը : Կոչը չու-
չացաւ, սակայն Կաթողիկոսը առիթ չտուաւ անոր երթալու և
արգելափակ ըրաւ կանչուողը վանքին մէջ : Ան պոռաց, պոռ-
պոռաց, այստեամենայնիւ յարգեց արգելաժ.քը : Զեռքը չէր
չյարգել. այնքա՛ն ահազդեցիկ էր Կաթողիկոսը : Քանի մը օր
վերջ Ատանայի ոստիկանապետը վանք եկաւ և յոյժ քա-
ղաքավալ օրէն խնդրեց տեսնուիլ Եպիսկոպոսին հետ : Ո՛չ
ոք գիտցաւ թէ ի՞նչ խօսուեցաւ այդ տեսակցութեան մէջ :
Միայն յայտնի է որ լրատուն ունէ գահացում չստացաւ .
բաց ի անկէ որ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Վեհապետեան, Քէյֆ-
օսիլեանի աջ բազուկը և հանրագրին բուն հեղինակը, աք-
սորէ աքսոր քշուեցաւ : Կաթողիկոսը մնաց անխոցելի ու իր
կարգին մեծագոյն խոցը տուաւ Իսահակ Եպիսկոպոսին :
Զայն դադրեցուց կարգէն եւ ապաշխարութեան ենթար-

կեց, ճգնատեղի նշանակելով իրեն Ս. Շոտի Ս. Յակոբայ վանքը: Աւելորդ է ըսել որ ան այս անգամ ալ հլու թեամբ հնազանդեցաւ այս վճռին ու առանձնացաւ իր ճգնարանը, ո'ւր բահով նահատակուեցաւ թուրք բարբարոսներէն 95 ընդհանուր Եղեռնին: Նահատակուելէն գրեթէ տարի մը առաջ ստացած էր արձակումը Կաթողիկոսին այդ կողմերը ըրած այցելութեան առթիւ:

1903 Օգոստոսին՝ երբ նուիրակութեամբ այցելեցինք Ս. Յակոբայ Ուխտը, տեղացիները մեզի ցոյց տուին նահատակին կատարուած տեղը և մենք ուր երբեմն իբր ուսանող՝ հիացած էինք իր շնորհքներուն, երբեմն իբր ստորագաս պաշտօնակից՝ գայթակղած էինք իր սայթաքումներէն, այդ վայրկեանին իբր միաբանակից կրտսեր եղբայր, քանի մը կաթիլ տաք արցունքով թրջեցինք տակաւին իր արեան հետքերը կրող քարերն ու հողերը:

Մեզի ըսին թէ, երբոր մարդասպաններուն ջուրը բահերով ու բրիչներով գինուած դէպի վանքը կը յառաջանար, Սրբազանը Առաջնորդութեան հրովարտակը լայն փռած կուրծքին վրայ, գայն կը դիմաւորէ, ըսելով թէ ինք Տէրութեան հաւատարիմներէն է: Հրովարտակը երկիւղածօրէն կ'առնեն ձեռքէն, իսկ զինքը խժգժօրէն կ'սպաննեն: Ու անալ Երուսաղիմայ եւ Սսոյ իբր միաբան, զոյգ Ժառանգաւորացիներուն իբր տեսուչ, Հալէպի և Մալաթիոյ Առաջնորդ, Պատրիարք և Կաթողիկոսներու հետ ինկած, կանգնած, կուսակալներու քթին խնդացած էր, ուէ սինլիքօրէ մը կ'սպաննուի անարգ խողունի մը պէս, կարծես աւելորդ անգամ մըն ալ դատելու համար թէ, աշխարհի վրայ կայ մահուանէ աւելի սարսափելի բան մը. թուրք բարբարոսութիւնը...

1928 Յունվար 10

Հարնադա

ԵՂԻՇԷ ԵՊՍԿ. ԿԱՐՕԵԱՆ

« ՀԱՅՐ ՄԵՐ . . . »

Տիրան հարուստ ու ծանօթ վաճառականի մը մէկ հատիկ տղան եղած էր : Լուրջ ու բանիմաց և մինչև մէկ աստիճանաւ դարգացած մէկն էր այդ վաճառականը որ աղատ մեծցուցած էր իր զաւակը, թէև առանց բնաւ շփացնելու :

Հազիւ քօլէճն աւարտած էր երբ հայրը մեռաւ յանկարծակի : Ժամանակ մը շարունակեց գործը իր հին պաշտօնեաներով : Բայց շուտով հասկցաւ որ այդ իր գործը չէր, ուստի տակաւ հաշուեյարդարեց զայն և իր ունեցածը կալուածներու պառկեցուց :

Սնշուշտ ատիկա ծուլութեան արդիւնք չէր, կը նախասիրէր ուրիշ աշխատութիւններ : Չափազանց շատ կարգացող էր, բայց հակառակ իր տարիքին՝ ոչ թէ արդիական կամ զգացական մէտեր, այլ իմաստասիրական և մանաւանդ կրօնքներու ծագումին ու պատմութեան վերաբերեալ գիրքեր, ուսումնասիրու թիւններ, քննադատութիւններ : Միևնոյն ատեն արուեստագէտի հոգի կը կրէր և միտքով ինքզինքը շատ յոգնած զգացած ատեն կ'անցնէր պատկերակալին առջև ու իւզաներկ գեղեցիկ բնանկարներ կը նշկարէր :

Ուրեմն հարուստ, երիտասարդ, աղուոր, հմուտ ու նրբաճաշակ արուեստասէր մըն էր ան : Փնտռուած մէկն էր ան իր չրջանակին մէջ և ունեցած էր մէկէ աւելի սիրացին յաջողութիւններ որոնցմով շատ չէր յզփանար : Բայց բնութեամբ, գուցէ իր ընթերցումներուն ազդեցութեանն ալ տակ սկեպտիկ, արհամարհոտ, յափրացած, վերացած վիճակ մը ունէր : Բանի մը չէր հաւատար, բացի իր մօրը սէրէն, որ ողջ էր տակաւին, և կեանքի զանազան երեւոյթներու մասին իր ըմբռնումներէն :

Իր մայրը, ինք ալ հարուստի զաւակ, աղնիւ մարդու կին, միշտ վայելած էր կեանքի բարիքները և ասոր համար երախտապարտ էր Աստուծոյ՝ որուն ամէն օր խունի, մոմ ու աղօթք կը մատուցանէր : Խանդավառ բարեպաշտուհի մըն էր :

Տիրան երբեմն կ'ընկերանար անոր, նախ հաճոյք պատճառելու համար իրեն, յետոյ ինքն իսկ հոգեկան վայելք մը կ'ըզարեկեղեցիէն, թէև բոլորովին տարբեր կերպով :

Խուճնկին հոտը, բազմաթիւ լոյսերը, խորհրդաւոր պատկերները, ծաղիկներով զարդարուին խորանը, նախահայրերու երկնածու երգած զմայլելի տաղերուն ու շարականներուն քաղցրածայն թրթռումը կամարներուն տակ, անմահական պատարագը, այլ մանաւանդ իր մօրը հոգեւին հաւատաւոր աղօթասացութիւնը իրեն համար ճշմարիտ վայելք մըն էին :

Տիրան յաճախ կը բացատրէր ինծի թէ ինչպէս կրօնքը պէտք մըն է մարդկային հոգիին համար, օգտակար ու բարոյացուցիչ է հասարակ ժողովուրդին համար, թէ ինչպէս ծագում առած է կրօնքի դադարւոյն, բազմացած են կրօնքները, զարգացած, բարեշրջուած են ու աւելաւին ըլլալու վրայ են :

Ինք բանի մը չէր հաւատար, կամ աւելի ճիշդը կը հաւատար գեղեցիկին, ուժին, աշխատանքին : Ատիկա անշուշտ չէր գոհացրներ իր հոգին, ինչպէս ու է կրօն մը, որուն ծագումն ու յաջողութեան պատճառները շատ լաւ սորված էր :

Այստե՛հանդերձ, ինք ուրախ էր ու երջանիկ որ իր մայրը անդիտակցօրէն, առհաւաքար, միամտօրէն կը հաւատար, և ատով իսկ երջանիկ էր :

Իր մօրը մեռնելէն ետքը զգաց որ մինակ էր, հակառակ շատ մը մօրաքոյրներ, հօրեղբայրներ, զարմիկներ, դարմուհիներ և ուրիշ աղբականներ ունենալուն : Առանձնութիւնը սկսաւ ճնշել իր վրայ : Իր ամենէն սիրական ընթերցումներն ու զբաղումներն անգամ չկրցան լեցնել իր հոգիին պարապը : Եւ ամուսնացաւ, եթէ ոչ իրեն պէս իմաստասէր, գէթ գեղարուեստասէր օրիորդի մը հետ : Աքանչելի ջութակ կը զարնէր ան :

Յաճախ երբ ինք կը նկարէր, կինը ջութակը կը խօսեցնէր ու երազային կեանք մը կ'ապրէին :

Աղուոր զաւակներ այդ երջանիկ միութեան օրհնութիւնը եղան :

Կինը իզմիրի ծանօթ մէկ ընտանիքէն էր : Տիրան գնաց հոն հաստատուելու մեծ պատերազմէն տարի մը առաջ : Պատերազմի տարիներուն հոն էր և ատոր համար շատ գոհ էր : Ինչու որ, թէև Հայերուն համար երբեմն տարագրութեան արհաւիրքը պատուաքեցաւ անոնց գլխուն վրայ, բայց պատերազմի մղձաւանջը համեմատաբար թեթիւ անցաւ կեա՛վուր իզմիրի վրայէն որ թէև Անատոլի մէկ դուռը, բայց գրեթէ եւրոպական նաւահանգիստ մըն էր, կիսանկախ, բազմատարաբար ազատ՝ նոյնիսկ Համիտի օրերուն առևտրական կեդրոն, Պոլսէն հեռու ու անոր վտանգներէն զերծ :

Պատերազմը վերջացաւ. անցան զինազաղարի տարիները, եկան իզմիրի վերագրաւուամը և իրենց լեզապատառ փախուստը:

Այր ու կին ու զաւակները ողջ առողջ բայց ողորմելի վիճակի մէջ ինկան Բիրէա. սոսկալի թշուառութիւն՝ իրենց շուրջը:

Իրենք ալ ի՛նչ որ ունէին. առձեռն, կնոջը գոհարեղէնները հալեցան գացին և իրենք մնացին մէջտեղ: Պոլսոյ մէջ իրենց կաւուածները գրաւուած էին:

Շուարած մնացեր էր, երբ իմացաւ որ Ֆրանսայի համար գործաւորներ կ'արձանագրեն: Ինք ալ գրուեցաւ և ընտանեօք անցաւ Ֆրանսա ուր երկար ատեն գործարանի մը մէջ կ'աշխատէր իբր պարզ գործաւոր:

Երբ գործադրկութիւն եղաւ ինք ալ ամէնուն պէս բացը մընաց: Արդէն գէշ տեղ մը սաստիկ նեղուած կ'ապրէր. հիմա անօթի մնալուն ալ վախը կար: Այնպէ՛ս ալ եղաւ: Գիշեր մը բան մը չունէին ուտելու. տղաքն ու մայրերնին այնպէս պառկեցան ու քնացան:

Ինք չկրցաւ քնանալ: Աչքերը կ'այրէին, բայց չէին գոցուեր: Քնացողներուն վրայ կը նայէր ու սիրտը կը ճմլուէր: Իր կիսն ու զաւակները դժբախտ եղեր էին: Ինքզինքը մոռցեր էր: Հազար տեսակ սև խորհուրդներ անցան միտքէն: Ո՛չ մէկ յոյս ունէր:

Յանկարծ յիշեց իր մայրն ու փղձկեցաւ: Այլէկ որ ան չէր ապրած ու չէր տեսած իր այդ վիճակը: Աղահուլաբար չէր զիմանար:

Բայց յանկարծ յիշեց նաև որ եթէ ան ողջ ըլլար ու հոն գլուխուէր, անմիջապէս աղօթքի պիտի կայնէր: Եւ ի՛նչ հաւատաւոր ու սրտաբուխ աղօթք. աղաչանքի ու երախտագիտութեան աղօթք. երախտագիտութիւն՝ որ ճողոպրեցան ամէնքն ալ ալէտաքէն, աղաչանք՝ որ միշտ Աստուած պաշտպանէ զիրենք:

Կ'զգար որ իր սիրտն ալ կը լեցուէր երախտագիտութեամբ. նիւթական կորուստներ միայն ունեցեր էր ինքը. թէև կեանքի ահաւոր կորուստներ ունեցողներ ալ տեսեր էր, ալէտաքէն ու փախուստէն ետքը, որոնք ուրիշ բան չէին կրցած ընել բայց եթէ աղօթել միշտ, հաւատալ միշտ և կրկնել, «Կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի»:

Ի՛նչ ապահովութիւն և ի՛նչ մխիթարութիւն կրթնիլ այդքան մեծ ուժի մը:

Ու մէկէն, երկու բառեր եկան իր լեզուին ծայրը. «Հայր մեր...»:

Ուղեց շարունակել: Քանի մը բառեր և ս ըսաւ և տեսաւ որ

մնացածը մոռցեր էր, այնքան ատեն է լ վեր, գրեթէ դարոցէն լ վեր չէր ըսեր զայն, Տէրունական այդ աղօթքը, այդ պարզ ու զմայլելի աղօթքը:

Շատ մտածեց, որոնեց միտքին մէջ, չկրցաւ գտնել շարունակութիւնը: Նորէն սկսաւ ծայրէն, անգամ մըն ալ, անգամ մըն ալ: Այս անգամ, քանի մը բառեր ևս ելան, բայց նորէն կիսատ մնաց:

Ինք որ ամբողջ կրօնքներու պատմութիւնը գիտէր, անոնց մասին այնքան հմտութիւն էր դիպեր, այդ մէկ պզտիկ աղօթքը մոռցեր էր: Զգաց որ իր ամբողջ գիացածը այլիս պուր էր իրեն համար, բայց այդ պզտիկ աղօթքը զինքը պիտի մխիթարէր:

Մայրը բերաւ իր միտքին առջեւ և ինքզինքը պզտիկ տղայ, անոր քովը ծունր դրած՝ եկեղեցիին մէջ երբ, «Նայր մար...» կ'ըսէր:

Անգամ մըն ալ սկսաւ ծայրէն և արագ արագ միտքով արտասանել, վաղելու պէս, և քանի կը վաղէր, ճամբան կը բացուէր կը կարծես, և բառերը կը շարուէին հետզհետէ: Եւ այսպէս երկար տեւեց մինչև որ աղօթքը ամբողջովին վերերեւցաւ իր միտքին մէջ:

Իրեն թուեցաւ որ իր հոգին ալ կը վերածնէր տակաւ:

Անգամ մըն ալ և այս անգամ կամաց կամաց, հատիկ հատիկ, միտքովն արտասանեց իր պարզութեան մէջ աննման այդ աղօթքը, աչքերն յառած իր սիրելիներուն, անոնց վիշտովն իր սիրտը պալարուն, բայց յոյսով լեցուն, մխիթարուած, ուրախութեան արցունք մը երերուն՝ կողերուն ծայրը, երկնցաւ գետինը խելահուկ մահիճին վրայ, երբ արշալոյսը արդէն կը ծագէր:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՍՊԵՏ.

Լ Ք Ո Ւ Մ

2. ԱՍԱՏՈՒՐԻՆ

Կը դառնայ մերթ սիրտըս պուրակ մը աշնան,
Ծառերէն վար տերեւներն հատ հատ կ'իյնան
Ու հովերուն գէմ կը թօթուեն թախծագին
Դալուկն իրենց, վերջին հրաժե՛շտը կեանքին...:

Ըստուեր մ'ինչպէս լըռութեան մէջ կը յածի
Հոգիս տըրտում. կը հարցընեմ ես ինձի.
«Լոյս ու ծիծաղ հոսող ձայներն արժածին
Ինչո՞ւ արդեօք այսքան կանուխ լըռեցին...»

Հանգրուաններն այս թափուր ի՞նչ շուտ մոռցան
Ամենուրեք ծաւալուն շո՛ւնչը գարնան,
Հողէն բըխող կենդանութի՛ւնն անսահման...»

Ու մի առ մի, կարծես կ'իյնան տըխրօրէն
Գալիք օրերն անցեալին պի՛րկ ոստերէն,
Կարծես հոգւոյս կը տիրէ դող մ'անհունէն...:

Սարգիս Եղսի. Տէր Սարգիսեան ծնած է Ռոտտսթո՝ 1872 Ապ-
րիլ 5ին և լիօք տարիքէն կ. Պոլիս երթալով հետզհետէ յաճախած
է Եէտի Գուլէի Աղգ. Որբանոցը, Մայր վարժարան և Գեղարուես-
տից վարժարան: 1890ին մեկնած է Երուսաղէմ և երկու տարի վերջ
դպիր ձեռնադրուած: 1902ին վարդապետ ձեռնադրուած Տ. Յա-
ջուլթիւն Պատրիարքէ՝ եղած է տեսուչ Յոպպէի, Ատենապետ Միա-
բանական Ժողովոյ և Ելեմից Տեսուչ: 1910ին կ. Պոլիս դարձած
և վարած է քարոզչական պաշտօն նաուր Գաբու, Գուլ Գաբուի
Դուրս և Կէտիք Բաշա: 1914ին Տ. Զաւէն Պատրիարքէն տալով
է ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան: 1916—1921 Առաջն.
Տեղապահ Պրուսայի: 1924 Յուլիս 27ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած
Ամենայն Հայոց Տ. Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէն: Այժմ քարոզիչ Գուլ
Գաբուի Դուրսի եկեղեցւոյն և Ատենապետ Աղգային Կեղրոնական
Վարչութեան Կրօնական Ժողովոյ:

ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ

«Եւ ամենայն որ կենդանի է և հաւատաց
ցիա՝ մի՛ մեռանիցի ի յաւիտեան...»

(Յով. ԺԱ. 26)

«Քի տան հօր իմոյ օթեվանք բաղում են»:

(Յով. ԺԳ. 2)

Յաւիտենականութեան եւ անմահութեան լուսաշող
գեղեցիկ անուան արեւածագը Յարուցեալ Յիսուսը կար-
ծելէ առաջ՝ ամենաստոյգ եւ պերճախօս քանի մը ճրշ-
գրիտ վկայութիւն ունինք: Յիսուս աշխարհ գալէ դարե՛ր
առաջ, անմահութեան կենսալի բաժակը ըմպեցին անմա-
հութեան վերափոխած Ննովք եւ Եղիա՝ որ «ի դրախտին
կան անձերացեալք աղաւնակերպ»: Ննովք որ նախնաւ
ըսել է, իր աստուածահանոյ չքնաղ, առաքինի քարեպաշ-
տութեան հաճար, եւ նախանձախնդիր խրոխտ Եղիա, որ
Եհովա է իմ Աստուած կը մեկնուի, անծայրածիր հաւա-
տաբմութեան հաճար երկինք յափշտակուեցան՝ առանց
գերեզմանի սեւաթոյր դառն բաժակը նաշակելու ու հա-
սարակաց մայր նանչցուած գերեզմանի սարսուռը ողջու-

նելու: Անոնք արդարեւ կանխաւ ըմբռնած ու ջերմապէս հաւատացած էին հանդերձեալի անժխտելի, անվախճան կեանքն ու անոր անբացատրելի վարձատրութիւնը, որ Անմահին սիրելիքն այդ մեծ յուսով ննջեցին:

Յարուցեալը՝ մահու եւ դժոխոց յաղթանակող Աստուած եւ ազատարար Փրկիչը այսպէս նուիրագործեց անմահութեան անունն. «Նախ Աստուծոյ արքայութիւնը խնդրեցէք», եւ սրբազան առաքեալն այ՛ այսպէս պանծացուց յաւիտեանական կենաց նշմարութիւնը՝ «Միշտ վերինը խորհեցէք, առյաւէտ վերինը խնդրեցէք»:

Վասն զի մենք հոս մնայուն տուն եւ հայրենիք չունինք: Տեւական եւ անկասկած հայրենիքը հանդերձեալն է (Եբր. ԺԳ. 14): Հանդերձեալը, որ անյոյսներու երազ կը կարծուի: — Բրիտոնէին կեանքը սա՛ ստայօդ աշխարհիս մէջ շատ անգամ համբորդութիւն կ'ըսուի, եւ կամ պանդխտութիւն մը, եւ որ սա փառքերութեամբ կը ցուցուի մեզ Աստուծոյ շունչով գրուած Գրոց. «Ինչու որ ես քու առաջդ պանդուխտ մ'եմ» կ'ըսէ հոյակապ փրձառուն Դաւիթ (Սաղ. ԼԹ.) և հիւր մըն եմ նախնիքներուս նման: — Այո՛, պէտք էր որ մենք մահկանացուներս առանց դոյզն վարանելու շատ անգամ, այս կարեւոր նշմարութիւնը խորապէս յիշէինք, զի մահկանացուները ծնած օրերնուն իսկ յաշխարհ կուգան երթու դարձի տոմսով, եւ իրրեւ միակ գերագոյն ու փարելի մտածութիւն մը՝ որ շա՛տ կ'օգնէ մեզի եւ որ մեր յօժարութիւնները այս սին ու ունայն եւ ամպերու նման անցաւոր աշխարհէ կը դարձնէ, եւ կը հաստատէ զանոնք Աստուծոյ փառքին եւ երկնային յոյսերու վրայ: — Մենք, ո՛հ, հոս իսպառ մընայուն տուն չունինք, ունինք ժառանգելիք հայրենիք մը հոգեւոր՝ զոր մեծ յուսով սպասողները հանդերձեալը կը հառաչեն: Յիսուս էր որ ըսաւ. «Ձեր գանձերը ո՛ւր որ են, սիրտերնիդ ալ հո՛ն պիտի ըլլայ»: Երանի՛ թէ մեր սրտերը եւ ունայն քաղձանքները զգայական եւ ժամանակաւոր բաներէն կորզուէին ու երկնային նշգրիտ բաներու վրայ հաստատուէին: Երանի՛ թէ մեր անապական վսեմ գանձը

ցաւ խոնականութեան մէջ ըլլար եւ մէր սլտէրն ալ հոն
ըլլային: «Մեր կեանքը չատ կարճ է ու ցաւերով լեցուն»
կ'ըսէ Սողոմոն, եւ խոհական ջինջ միտք ունեցողը դիւրաւ
կ'ըմբռնէ թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզէ: — Ապաքէն քանի՞ փոփո-
խութեան ենթակայ են բոլոր արարածները եւ տիեզերք:
Գարնան ժամանակը՝ յաւիտենական մեծ հեղինակը իր
բարեբար հոգին կը զրկէ եւ երկրին երեսը կը նորոգուի,
կարծես թէ բնութիւնը յարութեան տօն կը կատարէ.
այն՝ որ ձմեռուան ամիսներուն մէջ մեռած էր, դարձեալ
բնութեան մեծ հրամանատարին կամքով նորահրաշ կեն-
դանութեամբ ի գործունէութիւն կը հրաւիրէ: Յետոյ ան-
միջապէս ամրան թառամեցուցիչ ջերմութիւնը կու գայ, եւ
բնութիւնը աւելի ոգեւորեալ, սիրածիծաղ, նշանաւոր երե-
ւոյթ կ'ստանայ: Գարնան առոյգ կանաչութիւնը հետզհե-
տէ կը խամրի, կը թռչի կ'երթայ բնութեան լայնարձակ
ազատ թեւերով՝ ո՞ր, Ամենակարող եւ բնութեան ներ-
դաշնակ վարողին իմաստութեան ծոցը շղթայուելու: Ծա-
ղիկները՝ սիրաքոյր եւ հրապուրիչ, աւա՛ղ կը թառամին
եւ պտուղները կ'սկսին հասուննալ: Հնծոց՝ ատենը կը
հասնի եւ բարեբար Աստուծոյ պարգեւները առատու-
թեամբ կը լեցնեն բովանդակ աշխարհ, եւ մարդիկ բանա-
կան՝ սոյն պարգեւաց լիառատ օրհնութիւնները ամե-
նակալ նախախնամողին, Արարչին համբուրելիք շնորհա-
բաշխ ձեռքէն կ'ընդունին ու կը հրաւիրուին ինչպէս յըն-
թացս կենաց ամէն անգամ, նոյնպէս ալ այժմ՝ օրհնելու
տուիչն քարեաց, տիեզերք խնամ բարեացակամը իր հրա-
շալի պահպանութեանը եւ բոլոր այս կենաց օրհնութիւն-
ներուն համար:

Բայց ահա ծառին պտուղները քաղուածին պէս,
անոր տերեւները կ'սկսին վաղընթիոյթ թառամիլ եւ թա-
փիլ, եւ մենէ մեր հիացումը յափշտակող մեր պարտէզ-
ներուն թառամեալ տերեւները մեր ոտքերուն ստորեւ
կոխուելով փնանալ, որ մեր կենաց կարճութիւնը եւ ու-
նայնութիւնը միտքերովս կը բերեն: — «Մարդոյ որպէս
խոտոյ են աւուրք իւր»՝ Հուսկ ապա խստաշունչ ձմեռը

կուգայ եւ համայն բնութիւնը մահուան կաթնաթոյր ըս-
պիտակ սաւանով կը ծածկուի. խորհրդաւոր ծածկոց: Եւ
այսպէս շարունակ տեղի ունեցած փոփոխութիւնները,
մեր նախաքանին ըսածները պերճախօսօրէն՝ Աստուած
իմ, բարձրածայն քարոզեն թէ՛ ո՛վ յաւիտենականի պատ-
կանող նուիրուած համբորդներ, դո՛ւք հոս մնայուն օթե-
վան եւ հայրենիք չունիք, սիրեցէ՛ք ու խորհեցէք միշտ
վերինը:

Տեսնելով որ արեւին տակը եւ ընդ աստեղօք կայուն եւ
տեւական ո՛րեւէ բան չկայ, բարձրացնենք աչքերնիս դէպի
երկնից ընդարձակածաւալ հաստատութիւնը: Ահա արեւը,
լուսինը, եւ անթիւ անհամաք աստղերու հսկայ տիեզերք-
ները, որոնց շատերը բիրաւոր դարերէ ի վեր իրենց ներ-
դաշնակ հոլովմանց շրջանի հրաշալի կարգապահութեամբ
կը շարժին, կը սուրան ակնթարթի արագութեան մէջ
հազարաւոր մղոններ դէպի առաջ, երբ ուրիշները հաս-
տատուն կեցած են տիեզերաց ընդարձակութեան մէջ ա-
մենակալին ձեռօք եւ կամքով: — Ասոնց վրայով գոգցեա
ումանք աւաղելի միամիտք խորհին թէ փոփոխութեան են-
թակայ չեն. բայց զարգացումի լաւագոյն համոզումով
եւ տրամաբանութեան բարձրութեամբ բանա՛նք աստուա-
ծային յայտնութեան եւ ամենախորին գիտութեան գիրքը
եւ կը տեսնենք որ սաղմոսերգուն հիացումով կ'ըսէ, «Եր-
կինք քու ձեռքերուդ գործերն են, և այո՛, անոնք պիտի
կորսուին, բայց դո՛ւն մնաս յաւիտեան»: Ու ներշնչեալ
Առաքեալն սքանչացած կ'ըսէ. «Երկինք սաստիկ շառաչիւ-
նով պիտի անցնի ու տարերք բռնկած պիտի լուծուին».
Արդ, այն ամէն բաները որ պիտի կորնչին, ո՞րչափ մեծ
դաս մը կուտան մեզի թէ դուք հոս մնայուն կեանք չու-
նիք: Ազնիւ հաւատացեալնե՛ր, կրնաք նաեւ խիստ ազդու
եւ դիւրիմանալի ուրիշ կենդանի ծայն մըն ալ լսել որ
յամենայնի մեր ծայրագոյն փորձառութեան հետ կը խօսի.
թէ արդարեւ մահկանացուք հոս մնայուն տուն եւ տեղ
ու կեանք չունին:

Այս ծայնը՝ բուն մարդուն անստոյգ կեանքն է, ո՛վ

զարմանալիք: Ո՞ւր են այն միլիոնաւոր մարդիկ՝ որոնք առաջին մարդէն սկսեալ գոյութիւն ունեցան, անոնք անդարձ գերեզմանին անդունդին եւ անյագ վիհին մէջ խորասոյգ եղան: Ո՞ւր են աշխարհը սարսափեցնող միահեծան մեծ եւ հզօրագոյն աշխարհակալ թագաւորներն՝ որ գերեզմանաց տիեզերքին մթութեան մէջ լռելեայն աղքատին, թշուառին, հէք զրկեալին հետ ի միասին հաւասար ներդաշնակ բաժինով անվերջ կը ննջեն ու կը ննջեն, բռնաւորները եւ մարդոց ու ազգերու հարստահարողները, եւ որոնց համար գուցէ աշխարհս անբաւական, աննշան փոքր գունդ մըն էր իրենց փառասիրութեան խորհուրդները յագեցնելու համար, երկիրներու, ազգերու տիրելու: Աւա՛ղ, փառքը եւ զօրութիւնը, որոնցմով շրջապատուած էին, անոնք՝ դոյզն պաշտպանութիւն մը չկրցան ընել անոնց մահուան հանդէպ, եւ անոնք որ հսկայ ուժեր ունէին եւ հազարաւոր մարդոց տիրեր էին վերջապէս իրենց արհաւրաց թագաւորը՝ մահը յաղթեց ու տիրեց: Ո՞ւր են նախնի հոյակապ իմաստասէրները, եւ պերճախօս ատենաբանները, որոնց գրութեանքներն վրայ իրենց ժամանակակիցներն կը հիանային, եւ հիմա ալ անոնց վրայ քանի հիացած կը կարդան ու կը սորվին զանոնք բովանդակ մարդիկ: Անոնց անունները միայն մնացեր են պատմութեանց էջերուն կարգը, եւ անոնց մարմինները հող եւ մոխիր դարձած են:

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Դարձեալ՝ սա՛ ալ կը հարցնենք, ո՞ւր են նախնի առա-

բիւնի վսեմ սուրբերը, նահատակները, մարգարէք, Քրիստոսի եկեղեցւոյն հալածուած առաքեալները ու չարչարուած մարտիրոսները ամէն մէկ դարուն: Եւր է յարուցեալ Քրիստոսի ճշմարիտ հետեւողաց սրբազան երամը, որոնք մեզմէ առաջ կ'ապրէին արեգական եւ ընդ աստեղօք, եւ որոնց անմահ եւ աննման կեանքը պահուած է Աստուծոյ քովը՝ Քրիստոսի հետ (Կորնթ. Գ. 3): Անոնք կը ննջեն ահա իրենց գերեզմանի մէջը յարութեան այն յուսոյ օրուան սպասելով, եւ իրենց լուռ եւ խաղաղ դամբարաններէն բարձրածայն կը քարոզեն մեր աշխարհի ծախուած ազանջներուն, թէ՛ այո՛, օր մը մենք ձեզ պէս պիտի չկրնանք ըլլալ, բայց դո՛ւք մեզի պէս պիտի ըլլաք, քանի որ մենք եւս ձեզ պէս էինք ժամանակին, եւ քանի մը սրբութեաց տարիներէ վերջ՝ հո՛ս մեր բնական տունը... անխռով քունը եկանք: Եսայի կ'ըսէ. «Ամէն մարմին խոտ է, ու անոր բոլոր վայելչութիւնը դաշտի ծաղկին պէս է. խոտը կը չորնայ, ծաղիկը կը թառամի...»: Եւ մտիկ կ'ընէ Տիրոջ ձայնը՝ որ այսքան բարձր ձայնով կը քարոզէ բոլոր երկրաւոր բաներուն կարճատեւ ըլլալու մասին: Չն՞ք տեսներ ամբարտաւան մեղաւորներուն քաղմութիւնը, որոնք այս աշխարհիս մէջ, ամենեւին ապագան չխորհելով կ'ապրին: Եւ ահա ասոնք են անոնց ըսածները, ուտենք, խմենք վայելենք, քանի որ դեռ կ'ապրինք, քանի որ վաղը կը մեռնինք: Անոնք չեն կրնար ուրանալ, բոլոր երկրաւոր բաներուն անցաւ որութիւնը, բայց յաւիտենական բաներու ալ չեն հաւատար, եւ կը փնտռեն ու կը գտնեն իրենց բաժիր միայն հո՛ս, երկրի վրայ, այս աշխարհը՝ մարմինին ցանկութիւնովը, եւ աչքերուն հրապոյրներովը եւ կեանքին գո՛ւնդութեամբը, այս ցաւոց հովիտ աշխարհը՝ իր բոլոր ունայնութիւններովը, սին հարստութիւններովը, անարժան պատիւներովը եւ տխուր հեշտանքներովը, այս դառն աշխարհը՝ իր կարծեցեալ առաքինութիւններովը եւ իրական մեղքերովը բաւական է անոնց, անոնք՝ ասկէ աւելին չեն ուզեր, զի անոնք տղմաթաւալ խոզեր են եւ կ'ուզեն առ յաւէտ աղտոտ խոզեր ապրիլ:

Կան ուրիշներ, որոնք կը հաւատան Աստուծոյ բարոյական գրէին վարդապետութեանը, նաեւ կը խոստովանին կեանքի ստութեան եւ անկայուն ոչնչութեանը: Մտատաջութիւնով եւ երբեմն աչքերնին յորդ արտասուքով լեցուած կը տեսնեն որ բոլոր երկրաւոր բաները ինչպէս անցաւոր են, եւ շա՛տ անգամ արեւին մարը մտնելը, որ իրենց կեանքի վաղանցիկ երջանկութիւնը կը յիշեցնէ՝ երազէ արթնցածի պէս, եթէ աշխարհի մէջ մարդ երջանիկ է ինչո՞ւ տեսած երազով ալ երջանիկ չըլլայ:

Նաեւ կը տեսնեն անոնք իրեց քաղցրագոյն յոյսերու փուճ եւ պարապը ելլելը, եւ մէկ երկրաւոր զուարճութեան մը գալուն՝ միւսին անցած ըլլալը: Մահը անոնց բնականաց վրայ գալով, սիրելի այրը կամ կինը, սիրելի ծնողքը կամ զաւակը, գորովալից եղբայրը կամ քոյրը, կամ հաւատարիմ բարեկամը կը մտնեն շատ շուտով արագահաս գերեզմանին մէջ, ըստ բանաստեղծին՝ սոխակը երգը բերանը քնքուշ երգած պահուն գնդակահար կ'ըլլայ եւ անոր երգող լեզուն արիւնով կը ներկուի: Ուղեւորը այս աղետից աշխարհիս ամայի անապատին մէջ համբան շարունակելէն կը դադրի, ու խռովութեան ալեաց կոհակները եւ ծախորդութեան ամեհի ալիքները կու գան անոր գլխուն վրայ. առողջութիւնն ու ոյժը եւ ուրիշ ամէն երկրաւոր մխիթարութիւնները վաղընդփոյթ կը թռչին երազներու հովիտը: Անկա շատ աղէկ կ'ըմբռնէ թէ ամէն բան երազ է: Այս սաթոյր պիղծ աշխարհը իր անմահ հոգւոյն բաղձանքը իսպառ չի լեցներ, ուստի սրբտագինս կը փափաքի եւ կ'ուզէ խիստ լաւագոյն հշմարտութիւնն՝ որ պիտի գայ և պատրաստէ: Եւ անկա՝ անմահութիւնն է եւ որուն համար Դաւիթ ըսած է. «Զճառապարհս ճշմարտութեան քո ընտրեցի»: Քանի՜ երանելի է այն որ անկէ կ'առաջնորդուի: Ան միայն կարող է մեր անմահ հոգիներուն փափաքը լեցնել: Երանի՜ անոր որ աշխարհի ջուրի ծակոտ տակառները կը թողու՝ ուսկից մեղաւոր ամբարիշտներու սրտերու մէջ ստոյգ մխիթարութեան մէկ կաթիլն անգամ չիջներ: Երանի՜ անոր որ, յոգ-

նած առաքինութեան աղամանդներով բեռնաւորուած
կ'երթայ Անոր՝ իբրեւ ծառայ բարի, որ լո՛յս է, ճանապարհ
է ճշմարտութեան, եւ կեանք անվախճան, ու բոլոր
իրեն գացողներն պիտի հանգչին ի վայրի դալարւոջ եւ առ
ջուրս հանգստեան: Բի՛ւր անգամ աւելի երանելի է այն
սրբազնեալ անմեղ հոգին, անբձուլեան հրեշտակ մարդը
որ կարող է ստուգիւ ըսել՝ մեղանշող եւ ապաշխարող
վշտահար Դաւթի նման՝ «Տէ՛ր, տուր ինձ աղաւնոյ թեւեր
վերանալ եւ թռչելու սիրոյ եւ խաղաղութեան անապատը՝
երկինք, հոգիներու տունը, եւ անկասկած հայրենիքը, բու
պատրաստած ազատ կեանքին, ազատ շունչն ու զեփիւռը
շնչելու, որ կեանք է:

Կ. Պալիս

ՍՍՐԳԻՍ ԵՊՍԿ. ՏԷՐ ՍՍՐԳՍԵԱՆ

Ծ Ա Ր Ա Ի Ա Ծ Յ Ի Ս Ո Ւ Ս Ի Ն

Խա՛յծ մը ծարաւ հոգիէդ
Լոյսով, բոյրով, ինձ եկաւ,
Անհուն սիրոյդ ծովերէն
Հուր-կոծ հեւքիս կեանք բերաւ...:
Ծովեր, դետեր յորդողիդ՝
Ո՛հ, ապիրատ մարդկութիւն՝
Մի ումպ քաղցրիկ ջուրին տեղ,
Քեզ մատուցեց դառնութիւն...:
Բա՛յց տանջանքիդ այն ծովէն՝
Դուն ինձ սիրով նայեցիր,
«Ծարաւի՛ եմ» փրկութեանդ...
Մեղմահառաչ կանչեցիր:
Եւ լոյս ժպտա մ'աչերէդ՝
Երբ շաղկեցիր լո՛ւռ դէմքիս...
Դա մի կայծ էր յուսաւէտ,
Որ սփոփեց հէգ հոգիս:
Հուրը սիրոյդ, խաղ ժպտիդ,
Օ՛հ, կերտեցին այն վեհ փառքը -
Ուր մարդկութիւն նոյն օրից,
Գիտցաւ ապրիլ մի «նոր-կեանք»...:

ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՔԱՀ. ՍԱՐՀԱՏԵԱՆ

Թէհրան, 1924 Ապրիլ

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՅՄՔ

Գիտանքային մասին երկա՛ր, շատ երկա՛ր կարելի է գրել: Չը նայած, որ տեղ-տեղ արտայայտութեան ձեւը բարդ է ու անհասկանալի, այսու ամենայնիւ նիւթը պարզ է — պարզ աղօթքներ են, ինքնուրոյն, առանձնայատուկ գրաւչութեամբ:

Գիտանքային բացի ասենք «աղօթքագիրք» լինելուց՝ ունի իր մէջ հրաշալի նկարագրութիւններ. լինի դա առաւօտեայ, կէսօրեայ, երեկոյի կամ «անձրեւոտ ցուլիսի» մասին, նկարագրութիւններ, որոնք համարձակուում եմ ասել կ'ըլլսէին միայն Բէնգալում ծնւած ու իր հայրենի բնութիւնը խորապէս հասկացած ու սիրած թագորի գրչից... այս մասին յետոյ:

Գլխաւորապէս այս հրատարակութեամբ էր, որ նա արժանացաւ Nobel Prize-ին: Սրանով էր, որ իր համբաւը կրկնապատկեցաւ:

Գիտանքային մասին համառօտ մեկնաբանութիւն ունեւմ գրած՝ որը կցւելու է թարգմանութեանը, առանձին հրատարակութեամբ:

Ամփոփելով խօսքս պիտի ասեմ, որ փիլիսոփայութիւններ չեն՝ այլ իմաստասիրութիւնը յիշեցնող ու նրան մօտեցող աղօթք խորհրդածութիւններ, որոնք, ինչպէս յիշեցի, մտքեր են միայն, բարձր գաղափարներ, խորունկ հեռունքը սաւառնող մտաւոր թռիչքներ, իրենց բարդութեամբը՝ պարզ, ձեւերովն՝ եղակի, բովանդակութեամբ՝ հետաքրքիր, գեղեցիկ ու գրաւիչ միաժամանակ:

❧ ԳԻՏԱՆՋԱԼԻ ❧

ՌԱՅԻՆԴՐԱՆԱԹ ԹԱԴՕՐԻ

«ՎԵՐՈՆԾԱՅՄԱՆ ԱՂՕԹՔՆԵՐ»

Նւէր՝ Պետրոս Յ. Պետրոսեանի

Ա.

Դու ինձ դարձրել ես անվերջ, այսպէս է Քո հանոյքը: Այս թոյլ անօթը Դու դատարկում ես կրկին ու կրկին ու լցնում ես միշտ թարմ կեանքով:

Եղէգնեայ այս փոքրիկ սրինգը Դու տարել ես բլուրների եւ հովիտների վրայով եւ դրա միջով փչել ես յաւերժապէս նոր մեղեդիներ:

Տաթև Ե.

43

Քո ձեռքերի անմահ շօշափումով՝ իմ փոքրիկ սիրտը
կորցնում է սահմանը ուրախութեան եւ ծնունդ է տալիս
մի անպատում արտայայտութեան:

Քո անհուն նւէրները ինձի են զալիս այս իմ փոքրիկ
ձեռքերի վրայով միայն: Դարե՛ր են անցնում ու Դու թա-
փում ես դեռ, եւ լցնելու տեղ կայ տակաւին:

Բ.

Երբ Դու հրամայում ես ինձ երգել, թւում է, որ սիր-
տըս պիտի պատրուի հպարտութիւնից, եւ ես նայում եմ
Քո երեսին ու աչքերս լցւում են արցունքով:

Այն բոլորը, որ բիրտ ու աններդաշնակ են իմ կեան-
քում հալւում են ի մի քաղցր ներդաշնակութեան — եւ իմ
փառաբանութիւնը թեւեր է տարածում ծովի վրայով թըռ-
չող ուրախ թռչունի նման:

Գիտեմ Դու հաճոյք ես ստանում իմ երգերուց: Գիտեմ,
որ միայն իբր մի երգող եմ գալիս Քո ներկայութեան
առաջ:

Ես շօշափում եմ քո ոտքերը հեռուն տարածւող իմ
երգի թելի պռունգով, որին ես չէի կարող հասնելու տեն-
չալ:

Հարբած՝ երգելու ուրախութեամբ, մոռանում եմ ինքս
ինձ եւ Քեզ բարեկամ եմ կոչում, որ իմ Տէրն ես:

Գ.

Զգիտեմ ինչպէ՞ս ես Դու երգում, Տէ՛ր իմ. ես շարու-
նակ լսում եմ լուռ ապշութեամբ:

Քո երաժշտութեան լոյսը լուսաւորում է աշխարհը:
Քո երաժշտութեան կենսատու շունչը վազում է երկնքից-
երկինք: Քո երաժշտութեան Սուրբ հոսանքը ցնդում եւ
յառաջ է ընթանում բոլոր քարէ խոչընդոտների միջով:

Սիրտս տենչում է միանալ Քո երգին, բայց ծայն գըտ-
նելու համար ի գուր է պայքարում: Կ'սօսէի ես, բայց
խօսքը չի փոխւում երգի, ու ես աղաղակում եմ յուսա-
լսար: Ո՛հ, դու կաշկանդել ես իմ սիրտը Քո երաժշտու-
թեան անեղր ցանցում, Տէ՛ր իմ:

Դ.

Կեանքիս կեանքը, շարունակ կ'ջանամ անարատ պահելու մտքիս, իմանալով որ, Քո կենդանի շօշափումն իմ բոլոր անդամների վրան է:

Միշտ կ'ջանամ դուրս պահելու ոչ նշմարտութիւններն իմ մտածմունքներից, իմանալով որ Դու այն նշմարտութիւնն ես, որ վառել է բանականութեան լոյսն իմ մտքում:

Յաւերժ կ'ջանամ դուրս քշելու բոլոր չարութիւններն իմ սրտից եւ իմ սէրը ծաղկած պահելու, իմանալով, որ Դու Քո տեղն ունես սրտիս նւիրական խորքերում: Եւ այդ՝ կ'լինի իմ ջանքը ի յայտ բերելու Քեզ իմ գործողութիւններում, իմանալով որ այդ Քո ոյժն է ինձ կարողութիւն տալիս գործելու:

Մի րոպէի թոյլտուութիւն եմ խնդրում Քո կողքին նստելու: Այն գործերը, որ ունեմ իմ ձեռքում՝ յետոյ կը վերջացնեմ:

Հեռու Քո երեսի տեսողութիւնից, սիրտս չունի հանգիստ ու դադար, եւ իմ գործը դառնում է մի անվերջ երկունք, երկունքի մի անեզր ծովում:

Այսօր ամառն է եկել պատուհանիս մօտ իր մզկտոցով ու մրմունջով, եւ մեղուները ժիր շարունակում են իրենց երաժշտութիւնը ծաղկող ծառաստանի բակում:

Այժմ ժամանակն է հանդարտ նստելու Քեզ հետ, երես առ երես, եւ երգելու կեանքիս նւիրումն՝ այս լուռ ու անսահման ազատութեան մէջ:

Զ.

Քաղի՛ր այս փոքրիկ ծաղիկն ու վերցրո՛ւր, մի՛ ուշացրնել. վախենում եմ մի գուցէ թառամի եւ ընկնի հողի վրայ:

Կարելի է տեղ չգտնի Քո ծաղկեպսակում, բայց պատւի՛ր ձեռքիդ ցաւի շօշափումով ու քաղի՛ր դրան. վախենում եմ մի գուցէ օրը վերջանայ՝ առաջ քան իմանալս եւ առաջարկութեան ժամանակն անցնի:

Թէպէտեւ դրա գոյնը չլինի խորունկ ու մոյգ եւ հոտը՝ թոյլ, բայց գործածիր այս ծաղիկը Քո պաշտամունքի եւ ծառայութեան համար եւ քաղի՛ր քանի դեռ ժախնակկայ:

է.

Երգս վայր է դրել իր զարդարանքը: Հագուստի եւ զարդարանքի հպարտութիւն չ'ունի նա: Զարդարքը կը մնասէին մօր միութիւնը. նրանք կ'զային իմ՝ եւ Քո միջեւ. նրանց զնգզնգոցը կ'խեղդէին Քո շշնջիւնը:

Բանաստեղծիս անարժանիութիւնը ամօթով մեռնում է Քո տեսքի առաջ: Օ՛ Տէր բանաստեղծ, ես նստել եմ Քո ոտքերի առաջ: Միայն թո՛ղ ինձ դարձնեմ իմ կեանքը պարզ եւ ուղիղ, ինչպէս եղէգնեայ մի սրինգ, որ Դու երաժշտութեամբ լցնես:

Թարգմ. Ա. Թ. ԱԼԼԱՀՎԵՐԴԵԱՆ

ՄԵՆԱԽՈՐ ՎԱՆՔԻՆ

Թաղդեոսին եմ նշիրում, իմ լաւ,
իմ բարի եղբօր:

Երեկոյին հեծեծագին ողբում են
Ձանգերը, հին վանքի կարին տրամօրէն.
Անկարեկից շրջակայքից վախ չունեն՝
Միշտ լալիս են, մղկտում են մեղմօրէն:

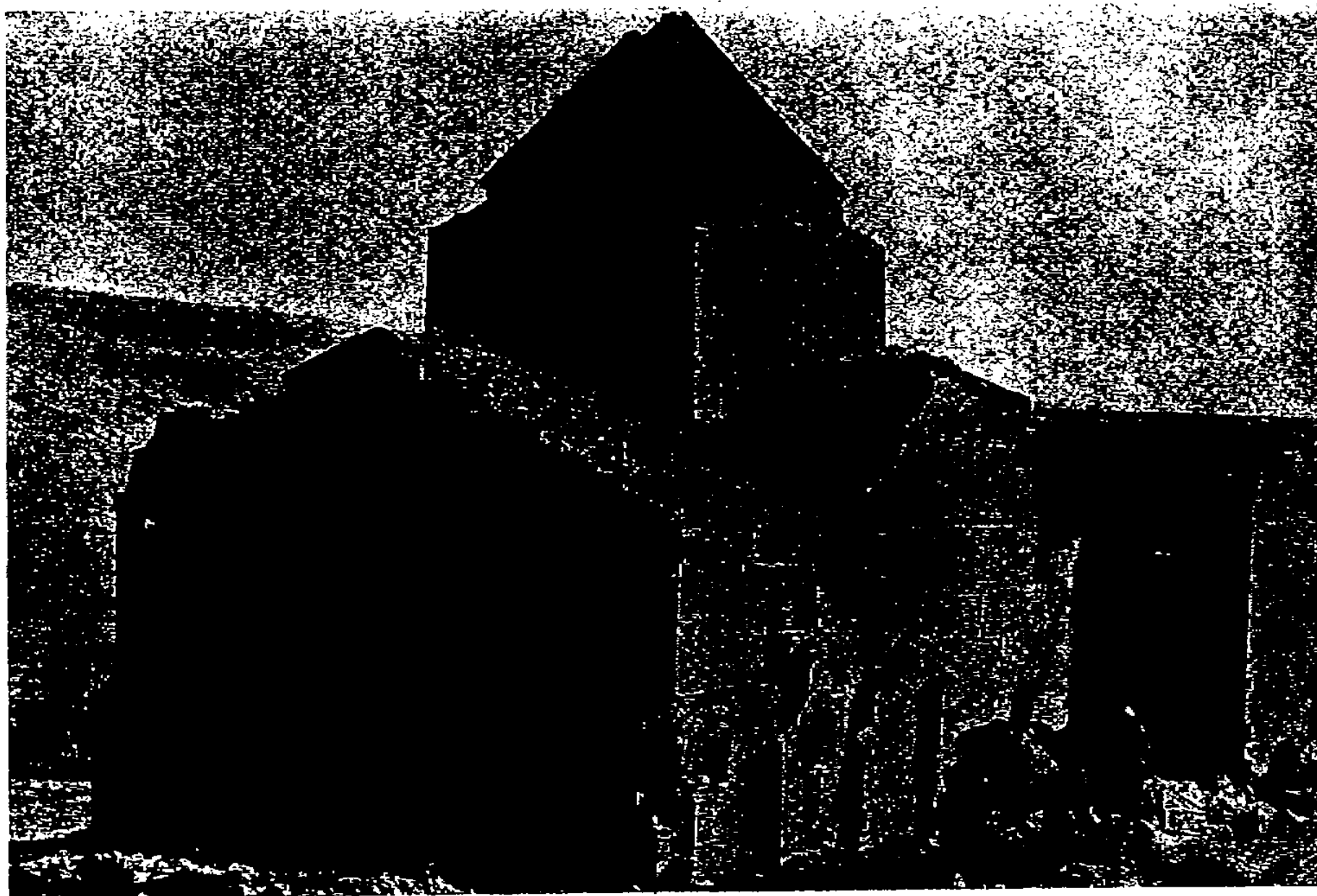
Ձայները լացով, դողանջելով իջնում են
Դէպ ծառապատ, մշուշապատ գիւղը հին,
Ուր՝ լուռ, տրտում խրճիթներում վառւում են
Դեռ, կիսաւեր, Սուրբ օջախներ տոհմային:

Բլրի լանջին, թառած վանքին է նայում
Դիւղը տրտում, ու մրմնջում մեղմօրէն...
Ափսոսանքով, խորունկ ցաւով է յիշում
Քա՛ղցր երգերի, հի՛ն օրերի գիւղը շէն:

...Ու...մենաւոր այդ հեռաւոր վանքի մէջ
Մի մեղմ լոյս կայ, որ կ'երերա՛յ տակաւին,
կանթեղին հին, լոյսն է դեղին, որ անշէջ
Դողդողում է ու հեւում է տրամագին...)

Ռոդամադիպուր (Հոդկաստան)
Յուլիս 21, 1925

ԱՐԱՄԱՅԻԾ

ՏԵԿՈՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Տպ. Մխիթարեան – Վենետիկ

ԹԱՂՈՒԱԾ ՓԱՌԻԷ

Ա Ն Ջ Ե Ր Ը

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Թագաւոր Հայոց:

ՍԱԹԵՆԻԿ. — Թագուհի Հայոց:

ԱՐՏԱԻԱԶԴ. — Թագաժառանգ:

ԱՐԳԻՍ. — Փոխարքայ:

ՍՄԲԱՏ. — Սպարապետ:

ՆՈՅԵՄՋԱՐ. — Քրմանոյշ:

ՔՐՄԱՊԵՏ. —

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ. —

ՆԱԺԻՇՏՆԵՐ. —

ԱՐՄԵՆԱԿ, ԱՐՇԱԿ — Որսորդներ:

ԸՆԶԱԿ. — Քուրմ երկերեւ:

ՈՍԿԻ. — Ճգնաւորներու պետը:

ՃԳՆԱԻՈՐՆԵՐ:

ԱՇԽԷՆ. — Նորադարձ քրիստոնեայ կոյս:

ԴԱՐԲԻՆՆԵՐ, ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՆԵՐ, ԵՂԵՐԱՄԱՅՐԵՐ,
ՈԳԻՆԵՐ, ՔՈՒՐՄԵՐ:

❖ Ա. ԱՐԱՐՈՒԱԾ ❖

ՏԵՍԱՐԱՆ Ա.

Պատկերը կը ներկայացնէ Արտաշատի մէկ տեսարանը. հեռուն պարսպապատ բերդեր, հազիւ նշմարելի. անտառին մէջ կ'երկարի ճամբայ մը, ուսկից կը հեռանայ գեղջուկ սայլը. վառ կանթեղ մը կուշտէն կախուած: Անտառին բերանը կայ շիրիմ մը արքայական, որուն վրայ հովանաւոր ուռենիին ճիւղէն կախուած է լապտերակ մը. անոր լոյսը կ'ողողէ Արտաշէսի դէմքը:

Պ ա տ կ ե ր Ա.

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Անոր գեղեցկութիւնը զիս գինովցուց. թագաւորն ալ իր կիրքերուն գերին է: Ես որ երբեմն հզօր Աւանները ոտքի տակ կը ճլմէի, հիմա կարող չեմ նը-
ւաճել անոր մէկ աղջկան Սաթենիկի շահատակութիւնները:
Անցեալ փառքերս իմ մահէս առաջ կը թաղուին: Չգայնա-
կան հաճոյքները, ամենէն մեծ դաւաճաններն են, և պատ-
րանքներու ցեցը հոգիիս մէջն է մտած:

ՆԱԺԻՇՏՆԵՐ (Միաբերան).— Ջարմանք, նոյն ինքն
թագաւորն է հոս, ինչո՞ւ արքունիքէն հեռացեր է (քաշ-
ուելով անտառին մէկ անկիւնը կը սկսին խորհրդածել.
անոնցմէ մէկը կ'ըսէ).

ՎԱՐԴՈՒԿ (Նաժիշտ).— Ի՞նչ յուսահատութիւն է պա-
տած մեր թագաւորը:

ՇԱՂ. (Նաժիշտ).— Արտաշէ՛ս, նոյն ինքն... այդքան
ջախջախուած, մեր երկրին հաստարմատ կաղնին էր այն,
և իրեն կը քաշէր, սպառնացող շանթերը, և ինքը անսա-
սան կը մնար, և կարծես հիմա սարդի թելով կախուած է
յուսահատութեան վերուն բերանը:

ԺՊԻՏ (Նաժիշտ).— Վա՛շ մեծերու անկումին... Առիւ-
ծը ա ելի դառնօրէն կ'ողբայ իր պարտութիւնը, քան թէ
հըռ ոչխարը:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— (Մօտենալով անոնց). Նաժիշտներ դուք
եւ ջանիկ էք, քան ես, ձեր թագաւորը:

ՎԱՐԴՈՒԿ.— Տէր մենք քու ոտքիդ փոշիները, կը
շառագունինք տեսնելու քու ներկայ ջախջախուած կացու-
թիւնդ:

ՇԱՂ.— Տէր... ցօղը հաւասարապէս կը նստի թէ՛ ոս-
կի արձաններու, և թէ խեղճ գեղջուկին արօրին վրայ:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Կայ եթէ արգահատելի արքայ մը ան ես
եմ: Վշտահար առիւծին վրայ, ամենէն երկչոտ տատրակն
ալ կը յանդգնի ծիծաղելու:

ՇԱՂ.— Անցեալ երջանկութիւնը խատուտիկ թռչուն
մըն է. ճակատագիրը զայն մեր ձեռքէն կը խլէ:

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Հայրենիքս բարեկարգեցի, և արքունիքս
անկարգ թողուցի: Ամբողջ Հայաստանի օրէնք դրի, և իմ
արքունիքս ապօրէն թողուցի: Ուրիշներուն վրայ իշխեցի,
ևս իմ կիրքերուն վրայ չիշխեցի:

ՎԱՐԴՈՒԿ. — Վսեմ խոյտովանայք:

Հ. ՍԻՄՈՆ ՎՐԴ. ԵՐԵՄԵԱՆ (Ատրուշան)

ՏԵՍԱՐԱՆ Բ.

Պ ա ճ կ ե Ր Բ.

ՈՐԳԱՄ. — Եթէ Հռոմը իր բանաւորները մեր վրայ շարժէ,
կործանումն իս ապահով է: Արկածներ կան, որ խոշոր յեռ
վաշրջումներ առաջ կը բերեն. դուքէ պարտութեամբ, մեր
ցեղը ցնցուի և գիտակցութեան դայ. . .

ՍԱԹԵՆԻԿ. — Արդամ ծիծաղելի ես: Ճակատագիրը, և

ոսկին երկու մեծ ուժեր են, որ կը կառավարեն աշխարհըս: Փառք աստուածներուն, բազմ ունինք, ոսկի ունինք, ինչու երջանիկ չըլլանք: (Արտաւագդ կու գայ:)

ԱՐՏԱԽԱԶԴ.— Ամէն պարկեշտութիւն ոտնակոխ է եղած. լաւ է կենակցիլ մեր փապարներու վագրերուն հետ:

ՍԱԹԵՆԻԿ.— Լըբուժիւնդ դեռ չե՞ս սանձահարած...

ԱՐԴԱՄ.— Դարձեալ ի՞նչ է պատահեր:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ.— Եւ կան մարդիկ, որ իրենք իրենց վրայ կը ծիծաղին. կեղծ պարկեշտութիւնն ալ որքան զգուելի է եղեր:

ՍԱԹԵՆԻԿ.— Արտաւագդ, հօրդ ներկայութեանը կը հայհոյես...

ԱՐՏԱԽԱԶԴ.— Պարսաւանքը հողմին տուր, կը շեղի այն՝ այն կողմը որ յարմար է:

ԱՐԴԱՄ.— Արտաւագդ, սահմանափակելու ես վիրաւորիչ խօսքերդ. կը յիշես անշուշտ, որ Արտաշատի այժմեան թագաւորական փառքը՝ բացարձակապէս աւերակ մը կը մնար՝ եթէ իմ սուրը չհրաշագործէր:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ.— Իմ նպատակս է արքունիքը ռամկացընել, ռամիկը իր ռամկութեան մէջ՝ կ'ապրի արդէն անկեղծութեան կեանքը: Արքունիքը կը ծիծաղի աղքատ դասակարգին վրայ, նոյն այդ հալածուած դասակարգը՝ իրաւունք ունի ընդվզելու արքունիքի տխմար գոռոզութեան դէմ:

ԱՐԴԱՄ.— Ճակատագիրը կը կառավարէ մարդկութիւնը. այսօրուան աւագանին, վաղը կարող է հասարակ ռամկին թշուառութեան ենթարկուիլ. խելացին իր ճակատագրին գլուխ ծռելու է: Սպառնական շարժում մը կը տեսնեմ ինծի դէմ լարուած. ես պատերազմի դաշտին հին զինուորն եմ, քաջութիւններով զրահաւորուած է կուրծքս. ամէն մարդ իր ներքին կեանքին տէրն է:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ.— Գովելի է պատերազմի դաշտին դիւցազներ. եթէ կը պահանջուի՝ երախտագէտ ըլլալ դիւցազնի մը առաքինութեանց, միեւնոյն ժամանակ, թող ազատութիւն տրուի պախարակելու նաեւ անոր կեանքին տկար կիրքերը:

ԱԻԱԳԱՆԻՆ .— Արտաւա՛զդ , այն որ կ'ուզէ ռամիկին առաջնորդը ըլլալ , թող ցոյց տայ առաջնորդի անբասիր վարքը :

ԱՐԳԱՄ .— Արտաւա՛զդ , իրաւունք ունիս . գնա՛ վառէ Հայաստանի անտառները և այդ ճրագով եթէ քաջ ես , գտի՛ր անբասիր առաջնորդ մը :

ՏԵՍԱՐԱՆ Գ .

Վահէ՛վահեան Վահագնի մեհեանը . Անահիտի կուռքին առջեւ կը տեսնուին մէկ քանի քրմանոյշներ : Մութ խոր-
շերէն կը լսուի երաժշտութեան մեղմ նուագը : Գուշակ մը աւարուշանին քով :

Պ ա ս կ ե ռ Գ .

ԱՐՏԱՇԷՍ .— (Մտնելով մեհեան) . Աստուածները մի-
այն կը հասկնան մահկանացուներուն արժանիքը : Միայն հոս անմահներու տաճարին մէջ կարելի է սփոփանք գտնել :

ՍՄԲԱՏ .— Հզօր են աստուածները : Անմահներու քով կեղծիք չկայ : Արքա՛յ , եթէ գուշակները աստուածներու քերնով բազդդ ապահովցնեն , հաւատա՛ անոնց , զի ան-
մահները իրենց ստրուկներու հետ չեն խաղար :

ԱՐՏԱՇԷՍ .— Սմբա՛տ , եթէ անմահները զիս այպանե-
լու համար կանչեր են հոս , դարձեալ գլխիկոր կ'ընդունիմ անոնց ամէն մէկ վճիռը : Անոնց քմահաճոյքովը կը կառա-
վարուի աշխարհս :

ՍՄԲԱՏ .— Արքա՛յ , ժամանա՛կն է , գուշակին հարցնենք
թէ ի՛նչ դիտումներով Արգամ սկսած է վեհափառութեանդ գէմ թշնամանալ :

ԱՐՏԱՇԷՍ .— Սմբա՛տ , աստուածներու յարկէն դուրս
ձգելու ենք գետնասող մարդկութեան ստորնութիւնները :

ՍՄԲԱՏ .— Դարանակալութիւններ լարուած են կեան-
քիդ արեւին գէմ . անմահներէն լոյս պէտք է խնդրել :

ԱՐՏԱՇԷՍ .— Թող մտածեն միայն անոնք , որ անարգուած
են աստուածներէն : Հայրենիքին համար կուռուղը , անմահե-
րուն փառքը կը փառաբանէ : Ես հիւսեցի մեհեանին անմահ-

ներուն փառքը : ինծի դէմ ըմբոստացաւ իմ թագուհիս . ան
պիղծ է ինծի համար . կոյս լծակից մը կ'ուզեմ հիմա՝ ան-
մահներուն նուիրուած քրմանոյշներէն :

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ .— (Միաբերան) . Նոր յայտնութիւն . . .

ՔՐՄԱՊԵՏ .— (Ներքին խորշերէն դուրս գալով) . Արքայ
Արտաշէս , յուսահատած է՝ կը զարնէ աստուածներու դուռը :

ՍՄԲԱՏ .— Տէ՛ր , այդ որոշողութեամբդ , անգամ մը եւս
կը նախատուի արքունիքը :

ԱՐՏԱՇԷՍ .— Վճռած եմ , եւ անվրէպ կամքս պիտի կա-
տարեմ : Սաթենիկ ինծի շատ սուղի նստաւ , ամբողջ
Ալաններու երկիրը Սաթենիկի գնով՝ իրենց ցեղին պարգեւ
եղաւ : Եւ ի՛նչ արժէք ունէր այդ կիներ , ո՞վ է արդ իմ այս
դառն կացութեանս պատճառը : Երկիրք արգարներու հետն
է . Սաթենիկ տանջուելու համար , հարկ է որ , ես ինծի
հարս առնեմ աստուածներու ինծի պարգեւած ո՛ր եւ է մէկ
քրմանոյշը : Սաթենիկ արքունիքի , մէջ բերաւ Ալաննե-
րու երկրին խորամանկ նենգութիւնը . հիմա կ'ուզեմ որ
քրմանոյշ մը աստուածներու օրհնութիւնը ցօղէ արքունի-
քիս վրայ : Նաւասարդի օրը կը մօտենայ , երբ չար առ չար
իմ առջեւէս կ'անցնին գեղանազ ոտնաթռիկ կոյս քրմա-
նոյշները . ձեռքէս աղաւնի մը կը թռցնեմ եւ թռչունը նուիր-
ական , ո՛ր քրմանոյշին գլխին վրայ որ թառի , ան կ'ըլ-
լայ աստուածապարգեւ իմ հարսը :

ՍՄԲԱՏ .— Տէր . . . լա՛ւ խորհէ :

ԱՐՏԱՇԷՍ .— Եւ պէտք է դիտնալ , որ ես Սաթենիկէն
առաջ տեսած էի ազնուական կոյս մը , որ իր հմայքոտ
աչուքներով՝ երիտասարդութեանս վառվառ երազներն էր
հիւսած : Անոր գեղեցկութիւնը դառնութեան պահերուս՝
կեանքիս երանութիւնը եղաւ . անոր յիշատակը՝ ինծի հետ
ապրեցաւ պատերազմի վտանգներուն եւ փառքերուն հետ .
եւ Անահիտի սկիծղի հովանաւորութիւնը՝ կը տեսնէի անոր
հիասքանչ ժպիտին մէջ : Եւ այն օրը որ չար բաղդը գիւ
մղեց եւ Սաթենիկի մէջքը սեղմած՝ գետէն անցուցի տարի
զայն՝ սրսկապանէս ներս , իմ սիրած կոյսս դառնացած՝ գլխէն
նետեց մարգարտահիւս ծամակալը , եւ հովիտներու վայրի

շուշան մը կուրծքին սեղամած, մտաւ վաէհժանեան վահագնի
կուսաստանը: Ան եթէ ողջ է, աստուածները վրաս գթալով,
Նաւասարդի օրը՝ անոր վրայ կը թառեցնեն բարեգուշակ
ազաւնին:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ. — Խնկենին խղատած է անտառին
մէջ. ռետինը կը ծորի եզելինէն. նշենիները կը ծաղկին.
կոյտերուն շրթունքները նուա կարմիր կը կարմրին: Աստ-
ուածները նախանձախնդիր, քրմանոյշներուն հետ միայն
կ'ուզեն պսակուիլ:

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Թագաւորը աստուածներու ծառէն է:

ՔՐՄԱՊԵՏ. — Աստուածներու պատգամները գուշակնե-
րը թող յայտնեն:

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Թագաւորին վրայ՝ ամէնէն աւելի գը-
թացողները, աստուածներն են: Անմահները պիտի կարեկ-
ցին և ինծի պիտի դարձնեն՝ իրենց քով աւանդ մնացած
իմ սիրար քրմանոյշս:

ՍՄԲԱՏ. — Տէ՛ր, մտածէ՛ անգամ մը, արքունիքի և ժո-
ղովրդեան մէջ խոչոր նախատինք մը պիտի ծագի:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ. — Աստուածներուն շունչը տաքցուցած
է մեր կուրծքը. մեր երգը կը դիւթէ սոխակը. առաւօտ-
եան արշալոյսը մեր այտերուն անբիծ գոյնը կը հագնի:
Մեր երազներուն մէջ դրախտի հեշտանքները կը հիւսուին:

ՔՐՄԱՊԵՏ. — Եզս՛, կ'մարդկային կրքերուն ոսկի աթոռ-
ները կը փշրին, ադամանդակուռ թագերը կը հալին, հին
փառքերը ոտնակոխ կ'ըլլան:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ. — Տարմահաւերը կը ճախքեն դէպի
կղզին, ուր ձիթենին ոսկի պտուղ կու տայ, նաւերը ճեր-
մակ առագաստ պարզած՝ դէպի ծիրանաշող հորիզոնները
կը դիմեն: Թագաւորը ոսկի ծիրանին հանած՝ կը հագ ի
քուրմի պարեգօտը և մեր քարայրը կը դիմէ...

ՏԵՍԱՐԱՆ Դ.

Սաթենիկ և Արտաւազդ ու նաժիշտներ տանարէն
ներս կը մտնեն:

Պ ա ճ կ ե ր Դ.

ՍՄԲԱՏ.— Տէ՛ր, թագուհի՛ն, Արտաւա՛զդն ալ հետն է՛ :

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Վա՛շ, անմահներուն տաճարին մէջն ալ
հոգիս խաղաղութիւն չի գտներ :

ՔՐՄԱՊԵՏ.— Քրմանոյ՜չները թող արծարծեն ասորու-
շաններու կրակները :

ՍԱԹԵՆԻԿ.— Արտաշէ՛ս... դուն հո՛ս :

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Թագաւորին ամէնէն ասպահով արքունի-
քը աստուածներուն օթեւանն է :

ՍԱԹԵՆԻԿ.— Բայց ամբողջ Արտաշատի արքունիքի
մէջ շշուկներ կան. դուն քու ջլագարութեամբդ կ'անար-
գես Հայաստանի դրօշակը :

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Դո՛ւն կ'անարգես հայ պարկեշտութեան
աւանդական կոյս պատիւը : Ես աստուածներու ողորմու-
թիւնը կը խնդրեմ, պարտկելու համար գործուած պղծու-
թիւնները :

ՍԱԹԵՆԻԿ.— Ուղիղ խօսէ Արտաշէս. տես ի՛նչ գոյներ
կ'առնեն բագինին շուրջ գտնուած քրմանոյ՜չները :

ՔՐՄԱՊԵՏ.— Սուրբ է Անահիտի այս վայրը. միայն
աղօթք կը լսուի հոս...

ԱՐՏԱԻԱԶԴ.— Հիւանդ է ամբողջ մարմինը՝ երբ գը-
լուխը կարող չէ սանձել իր կրքերը :

ՍՄԲԱՏ.— Բարի՛ եղիր Արտաւազդ. քու հօրդ սիրտը
արդէն վիրաւորուած է, և քանի որ զայն կը սիրես՝ դա-
տաստաններուդ մէջ զգուշանալու ես :

ԱՐՏԱԻԱԶԴ.— Նահապետական ազնիւ փառքերը կը
դրուատեմ, բայց երբ կը տեսնեմ որ իմ ցեղս կրնայ թոյլ
փառքերով ջլատուիլ, այն ատեն կ'ուզեմ մտածել վագ-
րերու գթութեամբ : Թող սիրտ մը վիրաւորուի, քան թէ
կորսուի ամբողջ ցեղ մը :

ՍՄԲԱՏ.— Հիւանդութիւնները բալասանով եթէ բու-
ժելի են, թոյնը ինչո՞ւ գործածուի :

ՍԱԹԵՆԻԿ.— Հին գլուխներէն կարելի չէ սպասել նոր
մտքեր : Մաշած են մտքերը, հին բարքերուն հետ հալած :

Անէ՛ծք նահապետական զառամ պարկեշտոթեան : Անէ՛ծք նոյնպէս կեղծ աստուածներուն . . . :

ՔՐՄԱՊԵՏ .— Թագունի՛ , զգուշացի՛ր , աստուածները վրէժխնդիր են . շանթերով կը տանջեն լեզուդ :

ՍԱԹԵՆԻԿ .— Աստուածները անտարբեր են ընդհանուր մարդկութեան կրածներուն և քաշածներուն . մեր երինջները կը զոհենք անոնց , ու անոնք տակաւին չեն կշտանար մեր տառապանքներով : Խեղճ մարդկութիւնը ի դուր յոյսերով անոնց շրթունքէն կը կախուի . և դուք քրմականներ կը փառաբանէք աստուածներու անտարբերութիւնը :

ՆԱԺԻՇՏՆԻՐ .— Բագինին կրակը՝ թող տաղէ ամբարիշտին բերանը : (Քրմապետը կը պատռէ իր վերարկուն . զայրոյթի , վրէժխնդրութեան այդ նշանին վրայ , տապարակիր քուրմեր , նկուղներէն , կը խուժեն Սաթենիկին վրայ , փողերու , ծնծղաներու , սուլոցներու բրդորնդոստ շառաչներ գոռ՝ կ'որոտան մեհեանին կամարակապ սրահներուն մէջ) :

ՍԱԹԵՆԻԿ .— Արտաշատի ժայռերուն մէջ անօթի գազանները նաժիշտներուն դիակներուն կ'սպասեն : (Կ'ապաւի-նի Արտաւազդի գիրկը , որդին զայն կը պաշտպանէ) :

ԱՐՏԱԽԱԶԴ .— Մա՛յր իմ , քուրմերու տապարները քու մազիդ չի դպած , գի՛ս նախ պէտք են սպաննել :

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ .— Հոգեկան վեհութիւնը պարպուած է Սաթենիկի սրտէն . Հայ հողը պիտի ապաշաւէ իր պատրանքները , քանի որ խորթ ճիւղով մը կը պատուաստուի արքունական ցեղին ծառը : Թէ շարժին հայրենիքի պարիսպները , թէ խորտակին հայրենի սարերը , թէ թշնամին խուժէ , հնձէ հայութիւնը , բայց դարձեալ Հայաստան անսասան կը մնայ , եթէ պառակտումը ներքին չէ :

ՔՐՄԱՊԵՏ .— Կը փոխուին մեր հայկական բարքերը , հաւատքի տաճարին մէջ , նորութիւններ ճառագայթելու շշուկներ կան , և դեռ այդ նորութիւններուն ծագումի օրերուն , արդէն իսկ սկսան սասանիլ մեր նահապետական բարքերու հաստատուն հիմերը : Օտար աստուած մը երեւան է ելած ,

անարգ ձկնորսներէն պաշտելի, և այն է եղեր աշխարհի փրկիչը: Անտանելի է մեր կացութիւնը. ահա քայքայումը կ'սկսի արքունական տունէն: Մեծ են մեր երկրին վիհերուն մէջ տիրող խաղերուն հրաշքները: Աստուածները անշուշտ վրէժ-խնդիր կ'ըլլան և կը պաշտպանեն մեր հաւատքը: Մեր մեհ-եանին վերջին բեկորին վրայ՝ ապահով եմ որ անդադար կը ծածանի Վահէվանեան Վահագնի գրօշը:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Ես զգացի այդ նոր Փրկիչին ազդեցու-թիւնը. այ՛, ռամիկին մէջ սկսած է խլրտում մը, ար-քունիքին մէջ ալ կը սողոսկի կասկած մը դէպի մեր տա-ճ սրին անմահները: Սաթենիկ չեմ կարծեր որ նոր կրօնքիւն վարդապետութեան շուտով յարի: Ես հաստատ և անխախտ կը մնամ իմ նախնի հայրերուս կրօնքին մէջ. Անահիտի հովանաւորութիւնը զիս առաջնորդեց, և այդ միւսնոյն դիցանոյշը հիմա պիտի փրկէ զիս Սաթենիկի նենգութիւն-ներէն:

ՔՐՄԱՊԵՏ.— Արքայ, յոյսերդ միշտ պահէ, մեծ են մեր տաճարին աստուածներու հրաշքները: Ապրէ՛ առանց լոյսի, բայց ո՛չ առանց յոյսի: Հաւատա աստուածներու գթութեան և դարձեալ շարունակէ արքայական խաղաղ կեանքդ, տաճարին նուիրուած կոյսերուն սրտին մէջ մի՛ փնտռեր երջանկութիւնդ:

ԱՐՏԱՇԷՍ,— Սաթենիկին տուած հարուածը՝ այնքան ջախ-ջախիչ է, որ մի՛ միայն աստուածները կարող են վերակենդանա-ցընել փլած հոգիս: Իմ ներսս կրակ մը կը պուրթկայ. աստ-ուածները կ'արծարծեն այդ կրակը, և ներքին ձայն մը կ'ըսէ, թէ միմիայն կոյս եւ նուիրական քրմանոյշ մը՝ իր օծուն սիրովը կարող է փրկել զիս: Դու աստուածներու թարգ-ման հոգի, դո՛ւ կարող ես իմ այս թշուառ կացութեան պայ-մանները բարեշրջել: Պատուէր տւեր որ քուրմերը աղօթեն ինծի համար:

ՆԱԺԻՇՏՆԵՐ.— Կոյս մըն էր պահուած ոսկի վանդա-կին մէջ. շահէնը դարձդարձիկ ամպերը չափեց և լսեց ձայնը այդ փայփայանքով մեծցած կոյսին. վանդակը մը-

շուշ պատեց, կոյսը գլուխը կախեց: Թագաւորը լսեց հե-
կեկանքը այդ կոյսին, և իր փղոսկրէ անկողնին մէջ լա-
ցաւ ու մարեցաւ: Դայեակները այդ կոյսը ոսկի վանդակէն
հանեցին: Շահէնը ամպերուն մէջ մօլորուած չէր գտեր իր
սիրածը. կոյսն ալ յուսահատ՝ մտեր էր տաճարին մէջ:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Ո՞վ է մեծ քան աստուածը Վահէվան-
եան մեհեանին: Բայց ո՞վ է մեծ քան բախտին զթոտ ժը-
պիտը:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ.— Ծաղիկներու թերթիկները հողմին
տուէք, անոնց վրայ քրմանոյշի անուն մը գրեցէք, ար-
քային պիտի երթայ այն քրմանոյշը որ թերթին վրայ կը
կրէ արքային սիրած քրմանոյշին անունը:

ՔՐՄԱՊԵՏ.— Գուշակները մի միայն կարող են հար-
ցընել աստուածներու կամքը:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Բարի եղիր քրմապետ, աստուածներուն
ամէնէն սիրուած գուշակները՝ միթէ քրմանոյշները չե՞ն:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ.— Տատրակը վարուժանին ըսաւ. մե-
նաւոր ապրինք, երկնքի մօտ բարձր ծառի մը վրայ թա-
ռինք, մեր խօսքերը միայն անմահները թող լսեն: Մեր
երազները արտոյտները թող հիւսեն իրենց երգերով. Տատ-
րակը վարուժանին սրտի խօսքեր ըսաւ, և վարուժանը
սրտի երգեր երգեց:

ՔՐՄԱՊԵՏ.— Մի միայն գուշակները իրաւունք ունին
յայտնելու անմահներու կամքը: Լերդահմայները արդէն
պատրաստ են, թող անոնք յայտնեն աստուածներու սուրբ
կամքը:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Քրմապե՛տ, աստուածները քրմանոյշնե-
րու բերնով արդէն յայտնած են կամքերնին:

ԳՈՒՇԱԿՆԵՐ.— (Ձեռուընին հաւերու լերդեր բռնած,
անոնց վրայ մագնիսական շլացուցիչ զննութիւններով,
կը խօսին): Աստուածները վրէժխնդիր են իրենց սէրերուն:
Անմահներու յաւերժահարս կոյսերը, կը հալածուին շա-
հէնէն:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Անմահնե՛ր, ես յաւիտենականօրէն նա-
խանձախնդիր եղայ ձեր փառքին, իմ տէրութեանս մէջ,

ձեր պաշտամունքը յաւերժացուցի գեղապան՝ տաճարներով, և հիմա որ նոր Աստուած մը հրէաստանէն կու գայ և կ'ուզէ որ մոռնա՞մ ձեր անմահութիւնը, ես քաջախիզախ հաստատուն կը մնամ ձեր հովանաւոր պաշտպանութեան մէջ. փոխարէն իմ այս անձնանուէր հաւատարմութեանս, կը թախանցեմ, պարգեւ մը ձեր դրախտի ծաղիկներէն:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ.— Մահկանացուներուն համար չեն՝ գաղափարական սէրերը:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Փափկանազ հոգիներ, անմահներուն առջեւ շարունակեցէք ձեր անբիծ թախանցանքը: Գուշակները պթութիւն չունին. դուք գուրգուր հոգիներ, դուք միայն կը հասկնաք սրտի մորհօքները:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ.— Լսեցէք անմահներ, մեր թախանցանքը. եթէ մեզմէ մէկը սահմանած էք արքային ըլլալ լծակից, յայտնեցէք ձեր կամքը:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Թախիծներուս ծայրը զուարակներու մրմունջներուն պէս՝ երկինք բարձրացած, կը հայցէ աստուածներու գթութիւնը:

ՍՄԲԱՏ.— Թագաւորին խաղաղ կեանքը պէտք է հայրենիքին: Արքայ, վերջ տուր այս հոգեկան խռովքներու:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ.— Սէրը ոսկի շղթայ է. սիրտ սրտի հետ կը կապէ, աստուածներու շանթերն ալ դայն չեն կըրնար հալեցնել:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Յուսահատութիւնս կը փարատի:

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ.— Շուշաններու խուճրին մէջ, ծիծղուն հոգի մը ծլաւ, արեւը դայն չտաքցուց, ան գլուխը կախեց, մեհեանին չորս պատերուն մէջ թաղուեցաւ. տարիներ վերջ, գղջաց արեւը ու անոր վրայ ծագեցաւ:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Այդ վարդին անո՞ւնը, անոր անունը ըսէք:

ՔՐՄԱՊԵՏ.— Հանգիր արքայ, արքունիքդ դարձիր, թող որ գուշակները յայտնեն աստուածներուն կամքը Դարձիր արքունիք, թշնամին երկրին վրայ կ'արշաւէ: Վա՛յ

արքային որ հայրենիքի վտանգի ատեն սէր ու երջանկութիւն կ'երազէ :

ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ .— Արեւն՝ երբ վերջալոյսին հասաւ , գիշերը աստղերով հլւսեց , զայն վրան պատանք քաշեց :

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ե .

ՔՐՄԱՊԵՏ .— Ունայնութեան շէնքի մը պէս մեր արքայն կը կործանի ինքն իր վրայ :

ԳՈՒԺԿԱՆՆԵՐ .— (Շուարած կը հասնին տաճար եւ քարծրաձայն կ'աղաղակեն) . փախա՛ւ , փախա՛ւ . . .

ՔՐՄԱՊԵՏ .— Ո՞վ :

ԳՈՒԺԿԱՆՆԵՐ .— Արտաւազդին հետ փախաւ քրմանոյշ Նոյեմզարը :

ՔՐՄԱՊԵՏ , ՔՐՄԱՆՈՅՇՆԵՐ , ԳՈՒՇԱԿՆԵՐ .— (Ամէնքն ալ տագնապած , զայրացած , նկուղներու մէջէն կ'աներեւութանան աղաղակելով) . վրէժ , փախստականին մահ :

Պ ա ս կ ե Ր Զ .

ՍՄԲԱՏ .— Արքայ , գիտցիր որ աստուածները քու իղձերդ կատարելու համար յօժար չեն : Քրմանոյշները կը շողոքորթեն , և գուշակներն են միայն , որ աստուածներուն կամքը կը յայտնեն : Եւ գու արդէն հասկցար , որ երկինք քու կամքիդ կը դիմադրէ : Նոյեմզար քրմանոյշը խոյս է տուած , և ասոր պատճառը դուն ես , թէ և Արտաւազդդն է զայն յափշտակողը , առանց քու այս թախանձանքներուդ , ո՛չ քրմանոյշը և ո՛չ ալ Արտաւազդը այդ հակակրօն ուխտագրծութեան կը դիմէին : Դուն քացիւր վիհը , ուր կը գահավիժի կոյս քրմանոյշը : Բայց գիտցի՛ր , աստուածներու վրէժխնդրութիւնը ահաւոր է . մահը կը հասնի Նոյեմզարի ետեւէն . դուրսը արծաթափայլ տապարները կը պատրաստուին , քրմական զինուորներուն հրաման է ելած , որ ո՞վ կը բերէ Նոյեմզարի գլուխը , ան աստուածներու մեծ վարձատրութեանը կ'արժանանայ : Եւ կը տեսնես որ իմ տխուր գուշակութիւններս կը կատարուին : Եւ անդին քրմանոյշներ ձիթենիին բունին շուրջը

կը բանան խոշոր փոս մը, ուր կ'ազեն ողջ ողջ թաղել
ուխտադրուծ Նոյեմբարը: Ուրեմն, եթէ քաջ ես, հանէ
կռնակիդ ոսկեհիւս ծիրանին և պաշտպանէ այդ հէք դա-
տապարտեալը: Դու գիտէիր, որ ունիս խենթ զաւակ մը,
որ կարող է այսօր քեզի, վաղը իր մօր բարեկամ ըլլալ,
յետոյ լքել զձեզ, եւ ինքը իր գլխին մտածել և կործանել
երկուքնիդ ալ. խենթերու տնկած ծառին ճիւղին վրայ
նստողը, աւելի խենթ կը համարուի:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Թող երկինք ինծի դէմ պատերազմի, ես
քանի որ որոշած եմ, ամէն զիմադրութիւն ոտնակոխ ընե-
լով, քրմանոյչներու շարքէն ինծի վիճակուածը ինձ հետ
ապրեցնել, պիտի յաջողիմ որոշողութեանս մէջ: Ո՛վ որ
հաստատուն է իր կամքին վրայ, արդէն իսկ անոր յաղ-
թանակը ապահով է:

ԱՐՏՆԻԱՋԴ.— (Կը հասնի գլուխը բաց, մազերը խառ-
նակ). Հա՛յր, դուն տախնապած ես. Նոյեմբարը քրմանոյչ-
ներու դասէն զքեզ կը սիրէր. երէկ որոշած էր մեհեանին
աշտարակէն ինքզինքը վար նետելու, զի հաստատամիտ
գիտէր, որ քրմականները կը հակառակէին քեզի և եր-
կուքնիդ ալ ձեր փափաքին պիտի չկարենայիք հասնե-
լու: Եւ ահա ես քու կարծեցեալ խենթ զաւակդ... քեզի
օգնութեան հասայ. Նոյեմբարը ես պահած եմ քեզի հա-
մար, թող տապարները սրուին, ա՛ն քուկդ է: Դարձիր
աշքունիք, զայն նստեցուր փշուղիէ աթոռին վրայ:

ԱՐՏԱՇԷՍ.— Արտաւա՛ղդ, այդ ի՛նչ կերպարանա-
փոխութիւն, հոգեկան ի՛նչ յեղաշրջում: Կարելի՞ է քեզ
հաւատալ: Արդեօք դարձեալ տառապանքներուս հե՞տ կը
խաղաս:

ՍՄԲԱՏ. — Աստուածներն են որ ճակատագրիդ հետ
կը խաղան:

ԱՐՏԱԻԱՋԴ.— Հա՛յր, իրաւունք ունիս այդպէս մտա-
ծելու. խենթին հաւատացողը կրկին խենթ պէտք է որ
ըլլայ: Բայց դուն առանց ինծի հաւատալու, դարձի՛ր ար-
քունիք և վաղը Նոյեմբարը, սնդուսէ սրտկապանէդ ներս
կը գտնես: (Քրմական պահակ զինուորները սպառնական

Ներս մտնելու ատեն, Արտաշէս իրեններով կը հեռանայ:
ՏԵՍԱՐԱՆ Դ.

Քարայրի մը մուտքին քով, անտառներով հովանաւոր.
մութ է. քարայրին բերնէն լոյսերու փայլատակում. Նո-
յեմզար դուրս կու գայ:

Պ ա տ կ ե ռ է .

ՆՈՅԵՄՁԱՐ .— Առանձնութեան մէջ թախիծներու
կեանք մը հիւսեցի. Անահիտ արցունքս սրբեց: Ընկերու-
հիւներս թթու սրախօսութիւններով ծակծկեցին սիրտս. վրէ-
ժի աստուածը, անոնց գլխէն չհեռացուց իր սուրը: Եւ
ապագան աճալի պէս իմ առջեւէս կը քալէր, ու կը մտա-
ծէի. մէկ օր անշուշտ բախտի անիւը կը փարատէ այդ
ամպը, և ես կը տեսնեմ թէ ի՛նչ է վիճակը բախտիս, ծի-
ծա՞ղ թէ յա՛խտենական դառնութիւն:

ՈՒԻՆԵՐ .— (Սպիտակ պատանքներու մէջ, անշարժ
գլխով ոգիներ կը շարուին Նոյեմզարի շուրջը եւ կը խօսին:)

Աստուածները կը լսեն կոյսերուն ուխտը, և մահը
միայն կարող է լուծել անոնց ուխտը: Նոյեմզա՛ր, հաւատա՛
մեղի, մեր հոգին մեզ կ'առաջնորդէ և ապագան կը կար-
գանք մեր մտքին աչքերովը:

ՆՈՅԵՄՁԱՐ .— Բարի՛ հոգիներ, ինծի համար կրնա՞ք
երջանկութիւն մը գուշակել:

ՈՒԻՆԵՐ .— Երջանիկ է այն, որ հաստատուն կը մնայ
աստուածներու կամքին մէջ:

ՆՈՅԵՄՁԱՐ .— Բարի են աստուածները. կը գթան
տկարներուն վրայ:

ՈՒԻՆԵՐ .— Կամքիդ մէջ հաստատուն կեցիր, կրքերը
կայծեր են, թէ զանոնք տաքցնես, անոնք հրդեհ կը ձգեն
հոգիիդ մէջ: Ահա կը հասնի Արտաւազդը (ոտքի ծայն).
ինքը զմեզ սպաննեց, արժանի չէ այդ խենթը մեր տեսու-
թեան (կը հեռանան):

ԱՐՏԱԽԱՂԴ .— Որո՞նց հետ կը խօսէիր:

ՆՈՅԵՄՁԱՐ .— Արտաւա՛զդ, անձերը զոր դուն սպան-
նեցիր, անոնց հոգիները ինծի հետ կը խօսէին:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ. — Շրջմովի՛կ թափառական, թող չարչարուին անոնք, ի՞նչ^ու խոյս կու տան իմ ներկայութենէս :

ՆՈՅԵՄԶԱՐ. — Տէ՛ր, թո՛ղ այդ հոգիները, պատմէ ինծի, ի՞նչ պիտի ըլլայ իմ վախճանս :

ԱՐՏԱԽԱԶԴ. — Բաղդին կը թողում քու ճակատագրիդ որոշողութիւնը : Դուրսը պատրաստ է օղապարիկ նժոյգը, դուն բոլորովին մերկ՝ կը նստի : անոր վրան եւ մերկութիւնդ երկայն վարսերովդ կը ծածկես : Արտաշէս Մասիսի մէկ քարանձաւին մէջ քեզ կ'ապասէ : ամէն բան բախտին թո՛ղ. նժոյգը, քեզ եթէ հասցնէ հոն՝ իրեն քով, ուրեմն, բաղդդ այն ատեն քեզ ժպտած է : (Նոյեմզար ուրախութեամբ դուրս կ'երթայ, նժոյգը նստելու) :

ԱՐՏԱԽԱԶԴ. — Զրպարտութիւնը այն ամէնէն մեծ եւ ամէնէն զգուելի անբարոյականութիւնն է որ գոյութիւն ունի՝ մարդկութեան մէջ : Անասունները այդ ստորնութեան չեն իջած բնաւ : Եւ եղաւ որ զիս զրպարտեցին, ու հայրս հաւատաց, եւ կարծեց թէ իր ձեռքն ինկած բախտը՝ այս սիրուն Նոյեմզարը ես պիտի յափշտակեմ : Հայրս ալ ինձ զրպարտեց, բայց ան ողջմտութեամբ դատելու եւ շարժելու կարողութիւն չունի : Սակայն միթէ Սմբատ սպարաւրապետն ալ, հօրս պէս հիւանդ դատողութի՞ւն պիտի ունենար : Եւ քանի որ ան խելացի է եւ շարութեամբ կը զըրպարտէ, կը մնայ ինծի անխնայ վրէժ պահանջել : Դիտակից չարերո՛ւն, աստուածներն ալ ներողամիտ չեն գտնուիր, ո՛ւր մնաց մենք :

ՈԳԻՆԵՐ. — (Անտես) Արտաւա՛ղդ, թող բախտը ինքնին որոշէ Նոյեմզարին ճակատագիրը : Դու հեռացիր, աստուածներու որոշողութիւնը անփոփոխելի է :

ԱՐՏԱԽԱԶԴ. — Դուք ո՞վ էք :

ՈԳԻՆԵՐ. — Ամէնքս ալ քու սուրովդ, քու կոխած հողէդ հեռացած հոգիներն ենք :

ԱՐՏԱԽԱԶԴ. — Ես ճակատագրին մատնուած մարդ մը չեմ, դիմադրութիւնները եթէ ժայռերու պէս իմ առջեւ թէ բարձրանան, կամքիս ակռաներով ես զանոնք պիտի փշրեմ :

ՈՒԻՆԵՐ .— Արտաւա՛զդ , դուն մեր ձայնին ալ արժանի չես , բայց գիտցի՛ր , որ ոգիները գթացող են , մեղքցի՛ր դուն քեզի : Թող որ ճակատագիրը որո՛ւ է Արտաշէսի եւ Նոյեմ-
զարի բախտը :

ԱՐՏԱԻԱԶԴ .— Գերեզմաններուն մէջ ձեր մօխիւրը կը մօխ , գնացէք տաքցուցէք զայն ձեր տաք շունչերով :

ՈՒԻՆԵՐ .— Վա՛շ աշխարհին , որ խենթ իշխաններով կը կառավարուի , վա՛շ մեր կրօնքին որ խենթ վարիչներու ծիծաղի նիւթ կ'ըլլայ : Արտաւա՛զդ , գիտցիր որ աստուածներուն համբոյրին արժանացած կոյս մը , չի՛ կրնար մտնել մարդկութեան սրտապանէն ներս : (Ոգիներու ձայնը երթալով կը մեղմանայ) :

ՊԱՀԱԿ .— (Շնչասպառ կը հասնի) Տէ՛ր , դու ողջ եղիր : Գոյժեր կը ծամծմուին հասարակութեան բերանը :

ԱՐՏԱԻԱԶԴ .— Շա՛տ յայտնէ :

ՊԱՀԱԿ .— Զախորդութեանց ամէն մարդ կը հաւատայ :

ԱՐՏԱԻԱԶԴ .— Ըսէ՛ , ըսէ՛ :

ՊԱՀԱԿ .— Նոյեմզար քուրմերէն հալածուած ձիովը միասին՝ Մասիսի մէջ խորխորատին մէջ ինկեր է : (Արտաւազդ կը բռնէ պահակին ձեռքէն եւ ջղագար միասին դուրս կը խուժեն) :

Պ ա տ կ ե ր Ը.

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ՄԷԿԸ .— Բուն ձիթենիին վրայէն անցաւ և չի թառեցաւ :

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ .— Կ'երթայ գուժկան թռչունը խելու հարսին հոգին :

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ԵՐՐՈՐԴԸ .— Օձը վհուկին երեսը չ'ուզեր նայիլ . գուշակներն ալ համամիտ են Արտաշէսին յիմարու-
թեանց :

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ԶՈՐՐՈՐԴԸ .— Տեսայ երազիս մէջ որ Վահագնը ամպերուն վրայ յարդ կ'այրէր , և կայծ մը ինկաւ արքունիքի վրայ եւ բռնկեցաւ սօսիներուն նսիւրական անտառը :

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԸ. — Վահագնը ուժգին սեղմեց Անահիտին դաստակը. աստուածուհին լացաւ ուրախութեան :

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴԸ. — Այդ նշան է որ Նոյեմբար Արտաշէսին հարս կ'ըլլայ :

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴԸ. — Ծաղիկ մը կարծուած է երջանկութիւնը, բայց ինչո՞ւ փշոտ է այն : Ու եթէ աստուծոյ շուքէն դուրս կ'ելլէ նուիրագործուած ծաղիկը, այն երանութեան մէջ ապրելու յոյս չի կրնար ունենալ : Նոյեմբար աստուածներու դրախտէն դուրս ինկած ծաղիկ մըն է այլևս :

ՈՒԻՆԵՐԷՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴԸ. — Ցեցը մտաւ դարաւոր կաղնիին մէջ, հսկայ ծառը ճիւղերը ծռեց, շանթերը անոր ճակատը խարանեցին : Այսպէս կը կործանի Արտաշէս : (Քարայրը կը մթէ, ուրուականները աներեւոյթ կ'ըլլան.)

Պ ա Տ Կ Ե Ր Թ .

ՍՄԲԱՏ. — Հոս ալ չէ, հոգիները զինքը յափշտակած պիտի ըլլան :

ԶԻՆՈՒՈՐ. — Տէ՛ր, զարհուրանքի տեղն է հոս, ուրուականները ամէնուն փորձանք են բերած հոս :

ՍՄԲԱՏ. — Երկշոտին համար, ամէն տեղ փորձանք է :

ԶԻՆՈՒՈՐ. — Տէ՛ր, զինուորին համար երջանկութիւնը նախատինք է : Ես լսածս միայն կ'ըսեմ, բացարձակ երկիւղ չեմ զգար : Ու եթէ հրամայես կը փորձեմ նոյն իսկ դժոխքի այդ բերնէն ներս մտնել :

ՍՄԲԱՏ. — Մենք մեր օրերը անմիտ վտանգին ծախելու իրաւունք չունինք :

ԶԻՆՈՒՈՐ. — Ուրեմն ի՞նչ պէտք է ընել :

ՍՄԲԱՏ. — Կեցի՛ր, ահաւասիկ պահակ մը կը հասնի, անշուշտ նոր լուր մը ունի :

ՊԱՀԱԿ. — Սպարապետ, փութալու է, Մասիսին մէկ կուշտը, ուր կ'երկարի լայնատարած սարաւանդը, հոն գտնուած է Արտաշէս, և որսական հինգ շուներ անընդհատ կը լզեն անոր երակները : (Կը մեկնին) :

ՏԵՍԱՐԱՆ Ե .

Պ ա ճ կ ե ր Ժ .

Արտ մը, արշալոյս է, երկու մշակ կիներ, երկու աղ-
ջրնակներ:

Մէկ ՄՇԱԿ ԿԻՆ .— Ուր երջանկութիւն կայ, հոն յա-
գենայ չկայ:

ՄԻԻՍ ՄՇԱԿ ԿԻՆԸ .— Այո՛, թագաւորը բազմակին է,
և տակաւին ուրիշ կին կը փնտռէ:

ԱՂՋԻԿՆԵՐ .— Ա՛ծիւն է եւեր ինկեր տատրակին ետե-
ւէն: Տատրակը մոռցեր է իր անապատը: Արծիւը շատ
աղօթեր է տատրակին ետեւէն: Արծիւը իր բախ-
տով ամպերուն մէջ դարձեալ գոհ չէ եղած: Իր արտոյտ-
ներուն տարմերը անոր երես դարձուցեր են. արծիւը մտեր
է մութ ամպին մէջ և լացեր է երկարօրէն, և ուզեր է
գտնել իր ցաւերուն սփոփանք:

ԿԻՆԵՐԸ .— Ի՞նչ եղաւ արծիւին վիճակը. արդեօք թօշ-
նած ծաղիկին արժանի եղա՞ւ:

ԱՂՋԻԿՆԵՐ .— Բոյնէն նոր թռան փոքրիկ տատրակներ,
առաջին վուվուն մնջեցին, աստուածները զգածուեցան այդ
մրմունջէն, և արծիւը զառամ տատրակին ետեւէն ինկաւ:

ԿԻՆԵՐ .— Արծիւն է մեր թագաւորը, մենք կու լանք
անոր պատրանքները:

ԱՂՋԻԿՆԵՐ .— Մարդ իր վերջալոյսին՝ աշնան վերջին
ծաղիկները հոտուըտալով գոհ կը մնայ:

ՏԵՍԱՐԱՆ Զ .

Վրան մը, մէջը խոտէ դէզին վրայ մահին մըն է
փռուած, ուր տարածուած է Արտաշէս. շուները կը
հաչեն, քովն է Արտաւազդ, եւ կը հասնի Սմբատ՝ պահա-
կը միասին:

Պ ա ճ կ ե ր Ժ .

ՍՄԲԱՏ .— Փառք երկնքին, արքայ՝ ողջ ես:

ԱՐՏԱՇԷՍ .— 'Գուժկանները գուցէ մեռնելու լուրը

տէրութեանս ամէն մէկ անկիւնը հասցուցին : Բայց ես
ողջ եմ :

ՍՄԲԱՏ. — Տէ՛ր, միթէ՞ աստուածները զլացան. Նոյեմ-
զարը հոս չէ՞...

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Զրոյցներուն մի՛ հաւատար, աստուած-
ները չեն զլացած, տակաւին չեմ տեսած Նոյեմզարը. բայց
հովիւներ զայն տեսեր են, որ յուսահատ կու լայ հեղեղատ-
ներուն մէջ, ու ստէպ ձին կը մտրակէ որ հասնի զիս զըտ-
նէ, բայց տակաւին չհասաւ :

ՍՄԲԱՏ. — Տէ՛ր, վիրաւորուած ես :

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Մասիսի արահետները վտանգաւոր են :
Ի՞նչ ձիս սայթաքելով, ինկայ և ցաւցուցի աջ սրունքս. ողջ
ըլլանք բարի հովիւները որ զիս կ'առողջացնեն : Ի՛նչ կը
տեսնեմ : Ինչ կ'ուզեն այդ եկողները :

ՏԱՊԱՐԱԿԻՐՆԵՐ. — Տէ՛ր, աստուածները կը պահանջեն
Նոյեմզարը :

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Բախտին յանձնուած կոյս մը աստուած-
ներուն իշխանութեան տակ չի կրնար մնալ :

ԱՐՏԱԻԱԶԴ. — Նոյեմզարը, դեռ Արտաշէս արքային
սրսկապանը մտած չէ :

ՍՄԲԱՏ. — Քրմապետը միայն կարող է համարձակիլ՝
արքային խնդիր մը ընելու. Ձե՛ղ կ'ըսեմ հեռացէ՛ք : (շու-
ները կը հաչեն, տապարակիրները գլխիկոր կը հեռանան :)

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Անուրջիս մէջ տեսայ, որ չորս ճերմակ
ջորիներ, արծաթ սայլի մը լծուած, պատրաստ էին Մա-
սիսի մեծ վիհին բերանը, և հոգի մը կը հրաւիրէր, որ
սայլին վրայ ելլէի, ջորիները կը խրխնջէին, և պատրաստ
էին զիս ասիսի տարտարոսին քովը տանելու : Կ'երեւի
թէ ուրուականները խաւարի աշխարհին. մէջ արքայի մը
պէտք ունին : Ինծի այնպէս կը թուի որ կեանքիս լաս-
տափայտը կ'երթայ խրելու այն ափունքը, ուր մութին
մէջ կը հեծեն մեռելներու հոգիները :

ԱՐՏԱԻԱԶԴ. — Հա՛յր, ինչո՞ւ այսպէս տխուր կը մտա-
ծես :

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Առի ծը իր վերջին օրերը, բանաստեղծ

կը դառնայ. ցաւերը մարգուս չեզուն քնարի կը փոխեն:
ՍՄՔԱՏ. — Մեծ է աստուածներու գթութիւնը. Ար-
տաշատի վրայ արեւը սուգ պիտի չտեսնէ:

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Բայց եթէ Նոյեմզար խորխորատներու
վիհին մէջ կը հանգչեցնէ իր փափուկ դիակը: Եւ ինքնին
ցօժարակամ տարտարուք պիտի իջնեմ, և իր հոգին պիտի
փնտռեմ: (Պահա՛կ մը շնչասպառ կը հասնի եւ կ'ըսէ):

ՊԱՀԱԿՆԵՐ. — Տէ՛ր, նժոյգին վրայ նստած մերկ կին մը
այս կողմերս կը թափառի:

ԱՄԷՆԻՔ ՄԻԱՍԻՆ. — (Վրանէն դուրս ելած կ'աղա-
ղակեն). Երկինք, նոյն ինք, Նոյեմզա՛րն է... չի գար,
կը հեռանա՛յ:

ԱՐՏԱՇԷՍ. — Աստուածնե՛ր, կեցուցէ՛ք զայն:

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

Հ. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ

(Մնացեալը նոր հատորով)

(Ատրուշան)

ՔԱՌԵԱԿ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆՔ ԿԵՆԱՅ

ԸՆԿԱՅ... առաջին ճիշդ մանկան, այսինքն ողբադին բողոքն
անդրանիկ անողոք Քաղցին:

ԱՆՏԻՔ, անչափահասութիւն, այսինքն խօլ թռիչք երեւակա-
ցութեան, և անբխալ անառակ արսիք սրտին:

ԱՐՔՈՒՆՔ, չափահասութիւն, այսինքն ուղեղին անդաճումը
զահանդադին, ու բոցատապ եռեռիւր հոգւոյն:

ԱՄՔՈԿ, աւարտ ու վախճան, այսինքն դադարը սրտի զար-
կին, ու «ձգի վաքագոյր»ն աստենականի տռամին:

Ահա՛ քառեակ հանգրուաններն ամէնուս կեանքին:

* *

Յոռեանի, կամ որ նոյնն է՝ իրապաշտի ակնոցով կ'ուղե՞ս
որ նայիմ, թէ ի՛նչ կայ անձնիւրին խորը:

Առաջնոյն մէջ՝ ԾԻԾ,

Երկրորդին մէջ՝ ԾԵԾ,

Երրորդին մէջ՝ ՀԵԾ,

Չորրորդին մէջ՝ ՅԵՅ...

Առաջինը գիտե՛մ որ համտեսած ես, աղջի՛կ: Երկրորդը կ'ան-
գիտանամ: Երրորդը՝ թշնամի՛ս իսկ պիտի չուղէի մաղթել, ո՛ւր
մնաց քեզի:

Իսկ վերջնոյն ինչուա՞ն որ հասնիս, ըլլա՞ս ա՛յնքան ալեհեր,
ա՛յնքան միջաբեկ, որ դու քեզէ՛ն տենչաս նոյնանալ ամենակալ
և ամենակուլ կաւին հետ՝ որմէ շինուեցար:

(Անծանօթ օրհորդի մը ալքումէն)

ԹԷՈԴԻԿ

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ

Աւելի քան տասը տարի է ի վեր չարչրկուող, հետզհետէ հիւժող, իր հոյակապ ու գրաւիչ գեղեցկութենէն շատ քան կորսնցնող Հրանտ հանդէսը՝ վերջապէս, կարինէ վերադարձիս, կարելի է տասն անգամ տեսայ զինքը, բայց ո՛չ մէկ այցելութեանս պահուն կրցի խորհիլ պահ մը թէ այս կեանքին ուրիշ մը պիտի յաջորդէր: Դէմքեր կան որոնց մահը առեղծուած մը կը թուի ու ո՛չ ոք կրնայ հաշտուիլ այդ մահուան գաղափարին հետ: Մեռա՛ւ տարաբախտ Հրանտ ու հակառակ իր վատութեամբ փճակը մեզի անծանօթ չլլալուն, զժուարաւ հաւատացինք իբր մահուան:

1904ի աշնան տեսայ զինքը առաջին անգամ կեղրոնականի մէջ, որուն համար առանձին գուրդուրանք մը ունէր ողբացեալ, անո՞ր համար արգիօք որ մօտ երկու հարիւր չափահաս ուսանողներուն մէջ կը յուսար տեսնել աշխարհաբարի ամբապու՛մը, ինչպէս եղեր էր արդէն այդ բարձրագոյն Հաստատութեան սկիզբի առաջին տարիներուն: Թէ՛ իբր անգամ խնամակալութեան և թէ որպէս աշխարհաբար լեզուի ուսուցիչ՝ Հրանտ մեծ կորով ողորկեց աղգային այդ կարեւոր Հաստատութեան մէջ ու մինչեւ վերջը սիրեց, շա՛տ սիրեց կեղրոնականը, մինչեւ իսկ իր հիւանդութեան շրջանին:

Անոյշ նայուածքին տակ, հազուադիւր էր տեսնել զինքը վրձնաւորութեամբ, յուզութեամբ, այլ միշտ հանդարտ, միշտ անյիշատի և այս առանց արուեստական ճիգի, ինչպէս կ'ընեն շատերը մեր ուսուցիչներուն: Թէև շատ քիչ արտադրող համեմատաբար, բայց կեղրոնականի իր գասերը՝ որոնց մէջ միշտ կենդանի շունչ մը զննել զիտէր, հակառակ պետական շատ աննպաստ դրութեան և կեղրոնականի շուրջ ոչ բարեացակամ տրամադրութեանց, բաւական եղան մաքուր ու անսխալ լեզու մը տալու մեր նորահաս դրող սերունդին: Հրանտ, Բրօք. Աբրահամ Տէր Յակոբեանի, Յ. Թ. Հինդլեանի և Ս. Կուրաթիկեանի հետ յաւէտ պիտի մնան մեր սիրելագոյն վարպետները: Իր աղնուական կեցութեամբ, բարեհամբոյր բնավորութիւնը, ծայրայեղօրէն քաղաքավար վերաբերումը՝ բոլորի հետ՝ նկարագրի կազմութեան տեսակէտով որոշ հետքեր

ձգեցին իր աշակերտներուն վրայ: Այս առթիւ անկարելի է չողբալ նաև Յ. Յակոբօֆը, որ Պոլսոյ ընտրանի հայոց և մտաւորական դասուն պատկառելի անդամներէն մին էր, բարի և գերազանցօրէն մեծ ու պատրաստուած միաք:

Անուրանալի է որ աշխարհաբարի դասական ոճը Հրանտով սկսաւ, դասական նոր լեզուի այդ շունչը դիւրութեամբ յաջողեցաւ տալ, 1900էն ի վեր, շնորհիւ իր դասագիրքերուն, որոնց պատրաստութեան մէջ ո՛չ նուազ արդիւնաւոր մասնակցութիւն բերաւ իր տաղանդաւոր կիներ, որուն հանդէպ անհուն սէր, հիացում եւ ազապատանք ունէր ողբացեալը:

Ինք աշխարհաբարի հոգին էր ու աշխարհաբարը իր ամբողջ մտասեւեռումը: Ամէն անգամ որ Միջին դարու և ժամանակակից հայ մասինագրութեան մէջ գրաբարի որոշ ձևերէ անկախ ոճի մը, բառի մը և ձևի մը հանդիպէր եւ յաջողէր ատոնց մէջ ներկայ հայ լեզուի քերականութեան առաջններէն նուազադոյնը նոյնիսկ գտնելու, այդ յաջողութիւնը կը խանդավառէր զինքը անհունօրէն և իր շուրջիներն ալ, նո՛յն իսկ իր նորահաս աշակերտները կը խանդավառէր իրմով: Կեդրոնականի իր դասախօսութեանց ամէնէն հրապուրիչները եղան արդարեւ «Նախնեաց Ռամհօրէն»ի դասերը, որոնց մէջ աշխարհաբարի սկիզբը տեսած էր: Առանց թշնամի ըլլալու գրաբարի, կը փափաքէր որ աշխարհաբարը ճանչցուէր որպէս անկախ ու անկաշկանդ լեզու, այն բոլոր կատարելութեամբը, զոր ունէր ֆրանսերէնը՝ անկախ լատիներէնէն:

Վերջին քառորդ դարու ընթացքին Պոլսոյ եւ գաւառի բազմահոծ գաղութներու հայ ուսանողութիւնը Հրանտի և իր տաղանդաւոր Տիկնոջ պատրաստած դասագիրքերուն կը պարտին մաքուր ու յղիւած լեզունին, ու եթէ հայ ազէտը խնայուած ըլլար 1915էն ի վեր այս գերազանցօրէն դիւրահաղորդ ցեղին, ո՛չ մէկ կ'սկած որ աշխարհաբար լեզուն միակ ընդհանուր ձևի մը տակ պիտի ընդհանրանար առանձին գաւառաբարբառ ունեցող գաւառներու մէջ նոյնիսկ եւ թէքախօս սերունդը հետզհետէ պիտի անհետանար:

Վերջապէս աշխարհաբարը և անոր համար ծառայելը իր պաշտած գաղափարի միակ մարմնացումն էր:

...Վարդապետ,

Ուշ ծեռքս հասաւ Ձեր 25 Յունիսի գրութիւնը: Այդ գրութեամբ կը յայտնէք թէ մտադիր էք մեր ողբացեալ բարեկամին՝ Հրանտ Ասատուրի յիշատակին ի յարգանքս գրական փոքրիկ ածու մը մշակել Տօքեւի յառաջիկայ հատորին մէջ, եւ զիս ալ կը հրաւիրէք դուզնաքեայ չափով մը մասնակցիլ այդ մշակումին: Սիրայօժադ կը բերեմ իմ ալ ծաղիկս մեր ազնիւ բարեկամին յիշատակին նուիրուած այդ ածուին:

Երբ 1873 տարւոյն Սեպտեմբեր ամսոյ մէջ իմ շինական ծննդավայրէս, Պարտիզակէն, առաջին անգամ ըլլալով, դեռ անփորձ պատանի, այս բազմամբոյս մայրաքաղաքը կու գայի, Ռոպերթ Բուլէնի մէջ աշակերտելու նախառակաւ, Հրանտ արդէն մեկնած էր վարժարանէն հոն մէկ երկու տարիներ բոլորելէ վերջ այնպէս որ երբեք դպրոցակից չեղայ իրեն: Բայց դեռ թարմ էր իր ազդեցութիւնը վարժարանիս Հայ աշակերտաց շրջանակին մէջ: Իր կրտսեր եղբայրը՝ Լեւոն, տարիներ վերջ, երբ ես արդէն ուսուցիչ էի, վարժարան եկաւ եւ շրջանաւարտ եղաւ:

Այն ատեն՝ Ասատուր ընտանիքը կը բնակէր մեզմէ ոչ հեռու Վոսփորի վրայ Պոյանի Գիւղի բարձունքը: Հանրային հանդէս մը սարքուած էր, եթէ չեմ սխալիր, Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձի առթիւ, Ռ. Հիսարի վերեւ Հալիմ փաշայի ընդարձակածաւալ եւ գեղատեսիլ կալուածին մէջ: Հրանտ, դեռ պատանի, այդ հանդէսին մէջ փայլեր էր իր մէկ խանդավառ ճառովը, եւ իր ապագայ գործունէութեան ու հռչակին հիմերն դնել սկսած էր արդէն:

Ապա ճանչցայ զինքը իբր հրապարակագիր, եւ իր առաջարկութեամբ հրատարակուեցան իմ յօդուածներէն մէկքանին: Ճանչցայ զինքը իբր ազգային երեսփոխան եւ նաեւ Երեսփոխանական ժողովոյ ատենապետութեան աթոռին վրայ, ուր իր լրջութիւնը, աշխոյժը հմտութիւնը ու զինքը շրջապատող համակրանքը ա՛յնքան վայելչօրէն կը փայլէր:

Բայց ամէնէն աւելի մտերիմ շփում ունեցայ իր հետ Կեդրոնականի մէջ, երբ հոն կը դասախօսէի, ինչպէս կը դասախօսէր ինքն ալ՝ ըլլալով միանգամայն Խնամակալութեան մէկ անդամը։ Ինչպէս դուք ալ անշուշտ կը յիշէք, Հրանտ մասնաւորաբար կը հետաքրքրուէր իմ դասախօսած իմաստասիրական նիւթերովն. երբեմն ներկայ կ'ըլլար իմ դասախօսութեանց եւ իր եռանդովը կը քաջալերէր դասախօսն ու աշակերտները հաւասարապէս։

Իմ վերջին տեսակցութիւնս մեր սիրեցեալ բարեկամին հետ տեղի ունեցաւ Փրօթի՝ իր բնակարանին մէջ, ուր անցուց իր վերջին հիւանդագին տարիները, եւ ուր աւարտեց իր կեանքը։ Իմ այցելութեանս լուրն ստանալով՝ հիւրասենեակ իջաւ իր ննջասենեակէն, ուր սովորաբար կ'անցընէր իր օրերը՝ գրեթէ բացարձակ առանձնութեան մէջ՝ դուն ուրեք ընդունելով իր շատ մտերիմ մէկ բարեկամին այցելութիւնը։ Քիչ շատ նիհարցած էր եւ քիչ շատ տրեփոյն. բայց զարմացայ տեսնելով գրեթէ իր սովորական աշխոյժը, իրեն յատուկ անթերի կենցաղագիտական վարմունքը, իր եռանդուն եւ միշտ հմտալից խօսակցութիւնը այլեւայլ շահեկան նիւթերու շուրջ. — յստակ կերպով իմ մտքիս վրայ դրոշմուած է իր այդ օրուան կերպարանքը եւ իր ծայնին քաղցր շեշտերն դեռ գոգցես կը հնչեն ականջիս, ա՛յնչափ խորապէս ազդուած էի վերագտնելով մեր վաղեմի ու յարգելի ընկերը քանի մը տարիներու բաժանումէ վերջ։ Այդ առթիւ էր որ ինձ նուիրեց օրինակ մը իր Դիմաստներէն իր ձեռքով գրելով ձօնը. — «Իր վաղեմի ու սիրելի բարեկամին, Բրօթ. Արրահամ Տէր Յակոբեանի կը նուիրէ հեղինակը»։ Ո՛րքան գոհ եղաւ իր եզական բարեմասնութիւններով՝ օժտուած, վաստակաւոր, պատուական կողակիցը այսպիսի անակնկալ բարեփոխում մը տեսնելով Հրանտին վիճակին մէջ, արդիւնք հին օրերու յիշատակի վերազարթնումին։

Հրանտին արտաքին երեւոյթն իսկ նշանաւոր կը հանդիսացնէր զինքը — միշտ լուրջ, այլ սակայն քաղցրահամբոյր, միշտ խնամեալ, շնորհալի արդուզարդ, այլ սակայն

միշտ անսեթեւեթ. իր աղու աչքերուն հայեացքը, իր սիրուն դէմքին անպակաս ժպիտը հարցում մ'էր կարծես միշտ իր շուրջիններուն ուղղուած, «Ե՛կ կրնամ ընել, բարեկամ, քեզ հաճոյք մը պատճառելու համար»:

Եւ իր արտաքինը միայն ցուացումն էր իր ներքին մարդուն. ինչպէս պիտի վկայեն ամէն անոնք, որ բախտն ունեցած են ճանչնալ զինքը ի մօտոյ: Գռեհկութիւնը իր սարօքն արսորուած էր անկէ միանգամընդմիշտ, մեծանձնութիւնն էր որ կը տիրէր հան իշխանաբար. վեհութիւնը, հիմարիտ ազնուականութիւնը ընդոծին եւ ո՛չ ստացական: Բնութիւնը ժլատօրէն միայն կը կեդրոնացնէ այնքան փափաքելի յատկութիւններ մէկ անձի մը վրայ:

Եթէ հոս չեմ ակնարկեր իր գրական անգուգական ծառայութեանց, անոր համար է որ հասարակաց տեղիք մ'է դարձած այդ, եւ ո՛չ թէ որովհետեւ անընդունակ եմ լիովին գնահատելու անոնց անժխտելի, անօրինակ արժանիքը:

Հրանտ Ասատուրի մահուամբ մեզմէ կը պակսի հազուագիւտ բարեկամ մը, ընկերութեան բաղձալի մէկ անդամը, ազգային անկեղծ ու ողջամիտ գործիչ մը, պայծառ միտք մը, հոյ գրականութեան անխոնջ ու արդիւնաւոր մէկ աշխատաւորը:

Կրնանք դուք եւ ես, եւ մեզ նման ուրիշ շատերը, տառական ճշգրտութեամբ ըսել թէ իր յիշատակը միշտ քաղցր պիտի մնայ արդարեւ մեր մտքին մէջ:

Ձեր բարեկամը՝

Կ. ՊՈԼԻՍ, Ռոպերթ Քսէն

Ա.Բ.Ր. ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

6 Օգոստոս 1928

Իր հիւանդութեան անկողնին մէջ տեսայ առաջին անգամ Դիմաստուերներու հեղինակը: Գարնան առտու մըն էր: Տիկ. Չ. Ասատուր ընդունեց զիս հաճոյքով, խընդութեամբ: Յետոյ իսկոյն լուր տուաւ իր ամուսնին, որ վերի յարկն էր: Քիչ ետք սրտատրոփ, անձկութեամբ կը բարձրանամ սանդուխներէն, եւ իր սենեակին մէկ անկիւ-

նոր, մահճակալին մէջ կիսովին չւտած կը գտնեմ Հրանտ Ասատուրը, բրուն անթերի, ազնուական դիմագիծը ծանօթ էր ինձ արդէն իր նկարներէն: Անուշ, դեղինփառ ժպիտով մը ան կը դիմաւորէ զիս, ու թոյլ չի տար որ սեղմեմ իր ձեռքը: Վերջը կ'իմանամ թէ ձեռք չտալը իր սովորութիւնն է եղած՝ հիւանդութեանը շրջանին:

Քաղցր ու տալաւորիչ ծայնով մը կ'սկսի խօսիլ: Կը յայտնէ իր տալաւորութիւնները Մեծարենցի նուիրած գրքոյկիս մասին, ուրիշ գրութիւններու մասին, զարմանալի յիշողութեամբ մը եւ գնահատութեան շատ անկեղծ ու տաք արտայայտութեամբ մը: Կը հասկնամ թէ հեռուէն ծանօթացած է բոլոր նոր գրողներուն, հետեւած՝ անոնց արտադրութիւններուն: Հարցումներ կ'ուղղէ գաղութահայ գրական կեանքին շուրջ.

Կը հրճուի, իր զգայուն հոգին կը լեցուի անհուն խնդրութեամբ, մխիթարական ամէն երեւոյթի հանդէպ: Փոքրիկ թուղթի մը վրայ նշանակած զանազան նիւթերու մասին եւս հարցումներ կ'ուղղէ, բազմակողմանի հարցումներ, մինչեւ որ կը գոհանայ իր հետաքրքիր միտքը:

Գարնան չոր ու մեղմ օդին հակառակ, փակ է իր սենեակին միակ՝ բայց լայն պատուհանը, որ կը նայի կրդզիի ցանցառ դալարով պարուրուած բարձունքին: Խորհե-

Թ. Ա. Ջ. Ս. Ս. Ս.

յով թէ կրնամ նեղուիլ, բանալ կու տայ պատուհանը, ուրկէ հաճելի զովութիւն մը կուգայ նորոգել գաղջ մթնոլորտը:

Մեր խօսակցութիւնները կ'երկարին: Կը յայտնեմ Հիւանդանոցի Տարեցոյցին խմբագրութեան փափաքը՝ աշխատակցելու 1925ի հատորին: Կը խոստանայ. անմիջապէս կ'ընտրէ արդէն իր նիւթը. «Բերայի Արեւելեան Թատրոնի առաջին ներկայացումը»: Ատիկա սկզբնաւորութիւնը եղաւ, եւ Հ. Ասատուր տարուէ տարի տուաւ թրքահայ թատրոնի պատմութեան վերաբերեալ իր շահեկան աշխատասիրութիւնները:

Մտքիս մէջ թարմ է տպաւորութիւնը իր յուշերուն ու պրուպնեռուն զոր պատմեց իրեն ժամանակակից իրապաշտ սերունդի ներկայացուցիչներուն մասին, որոնց հետ ապրած էր, միասին աշխատած ու կերտած արդի աշխարհաքարը: Իր մտքի բովանդակ պայծառութիւնը պահած, այդ քաղցրագէտ, ազնուական անձնաւորութիւնը ես կը տեսնէի ո՛չ թէ իր հիւանդութեան անկողնին մէջ, այլ իր կեանքի փառաւոր օրերու շրջանին, Գ. Զօհրապի, Բաշալեանի, Կամսարականի, Արփիարեանի եւ ուրիշներու, այդ ստեղծագործ փաղանգի կողքին, առողջ, կենսուրախ: Կարծես անհետացած էին իր դէմքին դալուկը եւ ընկճուած մարմնին բոլոր արտայայտութիւնները, որոնք խոտոր կը համեմատէին գրականութեան սիրով կայծկլտուն, անհանգիստ իր հոգիին հետ:

Հրանտ Ասատուր դժգոհ չէր իր մեկուսացած կեանքէն: Ուրախ էր որ կրնայ տակաւին աշխատիլ, արտադրել, իր ուժերուն ներած չափով ծառայել հայ մշակոյթին: Աջ կողմը, սեղանը մը եւ աթոռակի մը վրայ ու խոշոր պահարաններու մէջ կը կենային մեծ մասով անտիպ իր ձեռագիրները: Իմաստասիրական Բառարանը, 'Էպիքերն ու 'Էմիքերը (Դիմաստուերներուն շարունակութիւնը), Աշխարհաբար Փրականութեան Պատմութիւնը (Կեդրոնականի մէջ իր ուսուցչական շրջանին գրի առնուած), Դրուագներ եւ Յուշեր (ուսանողութեան շրջանէն սկսեալ մինչեւ վերջ իր անձնական յիշատակները), Թրքահայ եւ Արեւելահայ բառ-

րոնի Պատմութիւնը (մեծ մասամբ անտիպ), Թանգարանները: Ասոնցմէ մասեր կարդաց եւ գաղափար տուաւ իր մտադրութիւններուն շուրջ: Ծայրայեղօրէն խղճամիտ ու բժախնդիր, կ'ուզէր որ անթերի ըլլան իր աշխատասիրութիւնները, պատմական նոյն իսկ աննշան սխալ մը չպարունակեն: Ասոր համար օգտուած էր բոլոր կարելի աղբիւրներէն, շնորհիւ իր ճոխ գրադարանին: Ճիշդ իր դէմ, դրան մօտիկ, շարքով դրուած էին Հայրենիքի, Արեւելի, Մասիսի եւ այլ թերթերու ու հանդէսներու հաւաքածոները: Պատուհանին երկու կողմերը դէմ դիմաց կը կենային երկու գրադարաններ, լեփ լեցուն հայ եւ օտար հեղինակութիւններով: Ասոնք ամէն ատեն պէտք ըլլալիք գրքերն էին: Հր. Ասատուր իր գրքերուն եւ հանդէսներուն կէսը թողած էր Պոլիս. զանոնք չէր ուզեր Գնալը փոխադրել, եւ յաճախ, յոյս կը յայտնէր որ՝ եթէ լաւանայ, մտադիր է Բերայի կողմը հաստատուիլ:

Առաջին այցելութենէս յետոյ գրեթէ փնտռեցինք գիրար: Այնուհետեւ շատ մտերիմ բարեկամներ դարձանք: Նախապէս լուր կը դրկէի եւ քանի մը օր յետոյ կ'այցելէի իրեն: Իր հիւանդագին բոլոր տրամադրութիւնները անհետացած կը գտնէի: Անգամ մը, իրմէ կրած տպաւորութիւններս հրատարակեցի «Նոր Լաւ»ի մէջ: Տիկին Սիպիլ ինձ հաւաստեց թէ օրերով յօդուածիս տպաւորութեան ներքեւ ապրած էր:

Հրանտ Ասատուր միայն գրական կեանքով չէր հետաքրքրուեր: Ամէն անգամ իր տոգոյն մատներուն մէջ ունէր թղթիկ մը, հարցումներով լի: Անոնք կը վերաբերէին ազգային ամէն տեսակ անցուդարձերու, Պոլիս թէ Արտասահման: Կը հետեւէր մամուլին: Նոր դէմք մը, նոր շարժում մը իր ուշադրութիւնը գրաւած կ'ըլլային: Անոնց մասին տեղեկութիւններ կ'ուզէր շարունակ: Համաստեղի Գիւղը երբ հրատարակուեցաւ, հայթայթեցի իրեն, իր փափաքին վրայ: Յաջորդ այցելութեանս հիացումով խօսեցաւ անոր բովանդակութեան մասին: Հեղինակին կեանքին

ալ ծանօթանալ կ'ուզէր: Իր հետաքրքրութիւնը կը գոհացնէի, որքան որ կրնայի:

Կը հետեւէր մամուլին մէջ երեւցած պայքարներուն: Իր խորաթափանց իմացականութիւնը գտած, ստուգած կ'ըլլար անհարկի կամ անիրաւ քննադատութիւններուն ներքին արժէքը, ոգին: Կը բացատրէր մարդկային հոգեբանութեան ժխտական երեւոյթները եւ խոհեմութիւն, անտարբերութիւն կը յանձնարարէր այդ անիրաւ յարձակումներուն հանդէպ, աւելցնելով թէ օր մը չէ օր մը կը յայտնուի ճշմարտութիւնը, եւ ընթերցող հասարակութիւնը տարհամոզուելով, կը սիրէ, կը պաշտէ երէկի քննադատուածը, արհամարհուածը:

Հրանտ Ասատուրի ներքին մարդը, որքան կարելի եղաւ ճանչնալ, շաղապատումն էր ազնուականութեան եւ առաքինութեան: Օրինակելի վեհաձնութիւն մը զինքը միշտ բարձր կը պահէր բոլոր հասարակ, սովորական մարդոց վայել ըմբռնումներէն, տափակութիւններէն: Վայրկեան առ վայրկեան իր գոյութեան հիւսկէնները քայքայող, անողորմ հիւանդութիւնը ոչ մէկ փոփոխութիւն բերաւ իր քնաւորութեան. միշտ նոյն բարի, նրբաժպիտ, վերջին աստիճան փափկանկատ անձը եղաւ առհասարակ ամէնուն հանդէպ:

Չափազանցութիւն չէ ընաւ, երբ կ'ուզեմ անվերապահօրէն յիշատակել հոս Հրանտ Ասատուրի անսահման համակրութիւնն ու խանդաղատանքը այս տողերը ստորագրողին նկատմամբ: Տարեցոյցի հրատարակութեան եւ այլ առիթներով միշտ օգտուած եմ իր թելադրութիւններէն, փորձառութենէն:

1927ի ծմեռնամուտին, ուրբաթ օր մը իրեն դարձեալ այցելեցի: Հիւանդութենէն կրած յուզումին հետքերը նշմարեցի իր դէմքին վրայ: Այդ օր յռուի տրամադրութիւններու ներքեւ գտայ զինքը: Խօսեցաւ մահուան վրայ, անմահութեան վրայ: Բայց վրդովում չկար իր բառերուն ետին: Հանդարտ, խաղաղ ու գրեթէ յաւիտենական պայծառութեամբ մը կ'առկայծէր իր հոգին: Այդ օր, առաջին ու վերջին

անգամը ըլլալով ինձ ցոյց տուաւ իր անձնական յիշատակներն ու յուշագրութիւնները ուրուագծուած տետրակ մը: Հոն կար իր ինքնակենսագրութիւնը. առաջին օրէն լոյս քնծայած քոլոր յօդուածներուն ամբողջական ցուցակը: Զուսպ, քողարկուած յուզումով մը յայտնեց թէ կրնայի յետ մահու օգտուիլ այդ զուտ անձնական նօթագրութիւններէն: «Ձեմ կարծեր որ այս ձմեռը կարենամ անցընել» ըսաւ: Ասդին, աթոռակին վրայ, աչքերուս մէջ բիւրեղացած արցունքը պահ մը զինքը հեռացուց տեսողութենէս, ու մեղմ բառերով ջանացի սփոփանքի արտայայտութիւն մը ընել: «Դուք տակաւին երկար պիտի ապրիք: Մեր գրականութիւնը տակաւին շատ բան կ'ակնկալէ ձեզմէ, ձեր այս գերագոյն գոհողութենէն»: Հեգնական ժպիտ մը նշուելեց իր դէմքին վրայ:

Անկէ յետոյ քանի մը անգամ պատեհութիւն ունեցայ դեռ այցելելու իրեն: Ձմեռը անվտանգ անցած էր: Գարունը իր քնքոյշ գեղեցկութիւններով վերադարձած էր կղզի, ու մենք կը յուսայինք որ նոր տագնապններ պիտի խնայուէին իրեն: Նոր այցելութեան մը կը պատրաստուէի եւ կը յուսայի զինքը գտնել նորէն լաւ տրամադրութիւններու մէջ, երբ յանկարծ, իր անահնկալ մահուան լուրը արձագանգեց թերթերուն մէջ: Զինքը գէթ վերջին անգամ տեսած ըլլալու խղճահարութիւնը ունեցայ, երբ իր թանկագին Տիկինէն իմ սցալ որ մինչեւ վերջին օրերը փափաք յայտնած է տեսնել զիս գէթ անգամ մըն ալ:

Յարգանք իր յիշատակին:

Պոլիս 1928 Օգոստ. 1

Թ. Ա. ԶԱՏԵԱՆ

Գրականութեան ծառայող մըն էր, առանց ստեղծագործ գրագէտ ըլլալու, առաւելապէս յուշագրող եւ մեկնաբանող, նոյնպէս հայ գրականութեան եւ աշխարհաբար լեզուի դասախօս: Այս վերջինը աւելի փայլուն եղաւ իր մէջ, կրթական սեմէն ներս, աշխարհաբար հայ լեզուն գործնական կերպով սորվեցնելով սերունդի մը, ուրկէ գրողներ ալ ելան: Եթէ նախահայր Աղամ Եւայի կողէն ստեղծուեցաւ՝ Հ. Ասատուր ալ Սիպիլէն (Զապէլ Ասա-

տուր), անոր հետ կազմելով դրախտը նոր սերունդի աշխարհիկ գրականութեան: Այս ձեւով արդիական դրոշմ կ'ստանային մեր հնաբոյր գործոցները, մանաւանդ լրագրութեան փայլուն շրջանին, ուր գրական ամուլը (Սիւլիշ և Արախ, չըսելու համար Զապէլ և Հրանտ) գործօն դեր կ'ունենային: Հ. Ասատուրի կարկառուն գիծն էր ազնուականութիւնը, որ իր շքեղ արտաքինէն իսկ կը ցայտէր: Իր մէջ Փարիզն ու Պոլիսը միացած էին կազմելու համար տիպար Հայ եւրոպային: Իր կենսագրականները (Ինչպէս՝ Նիկողայոս Զօրայեան, Յ. Պարոնեան, Ե. Տէմիրճիպաշեան, Կ. Իւթիւճեան, Գ. Զօհրապ, Լ. Լ. Լ.) ծնունդ են իր ազնուական հոգիին քան գրական ստեղծագործման, դատելով իր սլաքը, մեղմ ու չափաւոր լեզուէն: Արդէն ծայրայեղ ըլլալը ազնուականութեան հակառակ է, ամէն գետնի վրայ ալ: Այս տեսակէտով իր դիմագիծը եղական է, և աւելի քան երբեք, երբ համաշխարհային պատերազմէն առդին մարդիկ եղած են մասամբ գռնիկ և ուրացող: Այս կարգի գռնիկութիւններ մուտք գործեցին նաև մեր գործոցներէն սկսեալ մինչեւ մամուլ, այնպէս որ դժուար է գանել ազնուականի վեհանձն ոգին:

Հ. Ասատուր կոչուեցաւ նաև քանքարաթաքոյց, եղիշէ Եղս. Դուրեանի նման. այս պարագան նշան է նաև ազնուականութեան: Իր կանացի հոգին որ Սիւլիշի երկրորդ տպագրութիւնն էր՝ աղգակրուած էր այս վերջնէն: Յոյ՛հեռու ազնուական հեղինակութիւն ցուր մը տուած էր իր Յոյ՛հեռէն (Սիւլիշի քերթողագիրքը): Վերջապէս յայտնի մտաւարական մը որ պատրաստուած էր էէս դարու ընթացքին, առանց աճապարանքի՝ քանի մը ստապրէրէզի կոչումով: Պերճախօսութենէ դուրկ էր, աւելի մայրական քան հայրական կեցուածքով, այնպէս որ այս գեղատեսիլ պարթև անձնաւորութիւնը կին ծնած ըլլալու էր, կը տարուէիր մտովի: Աշխարհաբար լեզուի ջահակիրը կը մարի այնպէս՝ Ինչպէս մարեցան Նիկողայոս Զօրայեան, Մատաթիա Գարագաշեան, Ե. Տէմիրճիպաշեան, Տիգրան Արփիար, Տօմինօ Աօտուլֆ Սամիկեան՝ նոյն ցաւով, վերջին օրերուն տաքնապէյով ջղագարութեամբ: Ու թող չի պարծենան հիւանդ իմաստակները, հոս հոն, իրարու «խև» ըսողները: Հ. Ասատուրի նման փափուկ, վոսփորցի անձնաւորութիւն մը անշուշտ որ կեանքին վրայ կը դողար մըրջիւնի պէս, պիտի աղդուէր հայ մտաւորականներու Նահատակութենէն:

ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՃԱՆԵԱՆ

Բիրեա

Ս. ՄԱԿԱՐԻ ՔԱՐԱՆՃԱԻԸ

Կ Պ Ր Ո Ս Կղզիին մէջ շատ հին օրերէն մնացած հնութիւն մը կը ներկայացնէ Ս. Մակարի մենաստանը, որ Նիկոսիա քաղաքէն բաւական հեռու գէպի արեւելեան հիւսիս կը հանգչի Քարթա լեռնաշղթայի դալարաւէտ կողերուն վրայ։ Ուխտաւոր թէ պատահական ուղեւոր, ստիպուած է ընթանալ ժեռուտ ու քարքարուտ կածաններու * մէջէն, որ գրեթէ ծաւր կու տայ Տէյիւմէնլիք ըսուած դի դէն վեր, ու կը վերջանայ Ալեյ Քայեսի յորջոյ ջուած կիրճը անցնելուդ։ Տեսարանը բոլորովին կը փոխուի հոս. փոքրիկ ծառերով պուրակ մը դիւթիչ ոգի մը կը ներշնչէ քեզ. քոչ յետոյ արդէն կը խոշորնայ այս պուրակը և կը դառնայ բուրաստան մը՝ ծառաստաններով խտացած անտառ մը։ Նազելահասակ մայրիկներով ծառուղի մը կ'առաջնորդէ քեզ գէպի զառիվայր, ուր առաջին նայուածքիդ կը հանդիպիս Մխիթար Արքայի բլուրին, որ գողցես պաշտօն ունի գիմա ուրել իջնող ուխտաւորներն ու ողջունել զանոնք ժպտադէմ բարի գալուստի մաղթանքներով։ Մի քանի քայլ ևս և ահա հասած ես արդէն Ս. Մակարի մենաստանի առջեւ, ուր յարգանքի բարեւ մըն ալ տալէ վերջ Աբբայի աւագ սնին, կը բարձրանաս վեր ու կը շնչես լիաթոք անապակօդ մը ա'յնքան հոգեզուարթ՝ Միջերկրականի մեղմասոյլ զեփիւռներովը օծուն։

Քիչ վարը վանքին ստորոտը կը հոսի ջուր մը, մաքուր ու զով, աղբերակի մը բերնէն, որ կպած է Քարթա-

*] Այժմ խճուղի՝ բարերար Մելգոնեանի նուիրատուութեամբը և տեղական կառավարութեան օժանդակութեամբը։

սի շրթներուն ու Ս. Մակարի մատրան սրտին, և հովանաւորուած ծառերով, թուփերով, բաղեղներով և տեղ տեղ ալ եղիճներու կճող համբոյրով: Նոճիներ ու մայրիներ իրենց ճիւղան հասակներով պար բռնած՝ թեթե սիւքի մը հպանցումով՝ համբոյրներ կ'առնեն ու կու տան իրարու, անթառամ պսակներ հիւսելով լեռնակներու ու սարերու ճաղատ ու լերկ կատարներուն, դշխոյի մը գլխուն վերեւ ծածանող աղամանդազարդ ճեղենակներու հանգոյն: Որ կողմ որ դառնաս տափարակ և ցցուն կողերով կանաչութիւն մը կը հմայէ տեսութիւնդ ու հոգիդ: Ս. Մակարի ամենագեղեցիկ դիրքն է որ կը գրաւէ՝ ընտրելով իրեն միակ օրրանը Քարբաս լեռնաշղթայի կուշտը, ծովէն մօտաւորապէս 1700 ոտք բարձրութեամբ, ամէն կողմէ շրջապատուած լեռներով ու սարերով, և հիւսիսային կողմէն միայն լայն կերպով տարածութիւն մը սփռելով մինչև ծովը եթերապոյն՝ գրեթէ երկու ժամուայ տեղ: Ան ունի իրեն յատուկ խցիկներ անուշութիւնով մը զեղուն * : Մատուռն ըսես ա՛յնքան անփառունակ պատերով՝ հնութեան դրոշմը կրող մի աչքառու յիշատակարան, որոնց ծալքերուն խորքը աղօտ կերպով անթեղուած են կարծես միաբանութեան մը հետքերը քաղցրիկ: Աստ անդ, մօտ թէ հեռուն, աւերակներ ու փլատակներ կմախացած և անհետացած վիճակի մ, ջ յիշեցնող չէն և ազատ անցեալ մը, ներկայով շրջութայուած: Ահա այս աճիւնացած բայց նոյնպէս ա՛յնքան հիացիկ տեսարաններուն վրայ կ'իշխէ Ս. Մակարի Քարանձաւը նուիրական՝ իր շուրջն ու գագաթին վերեւ ունենալով մշտարթուն բարձրաբերձ մայրիներ՝ ամպածրար սարերով, որոնք ժամանակի ընթացքին անբաժան ապրած են իրեն հետ, եղանակին յարմար օրօրներ կարդալով և երբեմն ալ ողբերգութիւններով վէրքեր բանալով անոր կուրծքին վրայ: Հակառակ իր ծերունազարդ կեցուածքին, դեռ կը մնայ ան անայլայլ: Ազդուած չէ երբեք ո՛չ փոթո-

*] Ներկայիս նորոգուած Պ. Բ. Պալեանի, Տ. Ուզունեանի նուիրատուութիւններով, և այս բոլորը Սարաճեան Ս. Հօր ջանքերով:

բիկէն ո՛չ ալ բուքէն ու ցուրտէն : Կայծակներ ահագին որո-
տումներով սուրալով անցեր են անոր վրայէն ու բարեւած
զայն, առանց ցնցում

մը, սպիի հետք մը
բանալու անոր կողե-
րուն վրայ : Երբ ուխ-
տաւոր մը ոտք դնէ
Ս. Մակար անմիջապէս
ջերմիկ սէր մը կ'ար-
թըննայ իր մէջ, ու մա-
գըլցելով կը փութայ
դիմել դէպի այս նուի-
րական վայրը, որուն
շուրջն ու ստորոտը
ատենօք շատեր ապրած
են ու լացած իրենց
նսեմացած, վտանգուած,
կորսուած, անյայտա-
ցած փառքն ու թագը :
Պարբերաբար Հովուա-
պետներու այցն է ըն-
դունած ան. և մեղուա-
նոցի անժառանգ մե-
ղուններուն ալ լայն բա-
ցած իր գիրկը՝ ջամբելով

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԶՆՅ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

անոնց զմայլագիններ շնչումներ, հաւատացեալ պահապանի մը,
խղճամիտ դաստիարակի մը խնամեալ հսկողութեան տակ . . . :
Գիւղացիին համար ալ մեծ եղած է անոր պատկառելի երե-
ւոյթը, եւ այս զգացումն է որ շատ քիչ փորձեր կատարած
է ան կացինի հարուածները իջեցուցած պահուն անոր դուկից
մայրիներուն հսկայ իրանին, և կամ պոկել անոնց ճիւղերը
խնկաւէտ երկիւղածութեամբ : Ներկայիս չկան այդ ապե-
րասան կտրատումները : Կաքաւը ապաստանելիք տեղ մը ունի
հոն, և թռչունք իրենց բոյնը ապահով, ու կենդանիք ալ

իրենց որջերը, քանի ապահով կ'ապրին բոլոր ծաներն ու
բուրաստանները համակ: Ու միթէ Քարբաս քախտաւոր չէ՞ իր
կուշտին վրայ բուսցնելով բիւրաւոր հասակներու համայնք
մը, մանաւանդ իր սրտին վրայ անկորուստ պահելով Ս.
Մակարի հնամենի ճգնարանը, որուն առջև կանգ առնող
ուէէ անհատ երբ դիտէ անձկանօք հանդիպակաց բարձունք-
ները սպիտակափառ Տաւրոսին, ա՛յնչափ պիտի հրճուի եւ
սքանչանայ, խորունկ յափշտակութիւն մը պիտի վերացնէ
զինքը ու թռիչներ պիտի կապէ անոր. երթալ՝ վալսել՝
մխրճուիլ հեռունները, ուր գանձարաններ կան պատուա-
կան ու խնկելի աճիւններով առլցուն: Քարբաս հպարտ չէ
եւ ո՛չ ալ կը սիրէ փորձուիլ հաւասար դիրք մը գրաւելու
իր վաղեմի բարձրավանդակներու համաչափ, ալ միայն
կ'ըզձայ բարի, անանց սրտակցութիւն մը պահել անոնց
հետ, կապ մը յիշատակելի որ ցարդ շղթայուած կը մնայ
ու փշրուիլ չի դիտեր քանի կ'ապրի Ս. Մակարի մենաստա-
նը՝ որ ցանկալի կ'իլիկիոյ գամաքն ու անմոռանալի չքնաղ
Տօրոսի երկնասլաց տիտան լեռներուն յիշատակը կը քրքրէ
ու կ'արթնցնէ իր այցելուներուն մէջ, որոնք կարօտով
պիտի դիտեն միշտ այդ կենդանի պատկերները հնադարեան:
Ո՛վ որ հանդիպի կիպրոսի այս նուիրական ուխտավայրը
թո՛ղ բարձրանայ վեր՝ ըլլայ առաւօտ թէ իրիկուն եւ թող
դիտէ վարը իր աչքին առջև պարզուած Միջերկրականը
ալեգարդ, իր կապուտակ ու խաղաղ մրափին տակ եղած
մէկ պահուն, ինչե՛ր պիտի չտեսնէ հոն. ալեականեր ունի
ան՝ որ երբ մրափի քօղը վերցուի ձիւնազարդ բեհեզներ
հագած ճերմակ փրփուրներով կը ծածկէ իր կապուտակ
ճակատը, նազելաշուք հարսի մը գոհարահիւս նարօտին
հանգունակ: Դիտելով այս հոգեթով ու հմայիչ տեսարանը,
զգացումներու թելերը կը լուծուին հետզհետէ: Զգլխիչ
յափշտակութիւն մը կ'իջնէ վրայ, կը զեղու հոգիդ եւ դուն
կը վերանաս աչքերդ յառած միշտ ծովուն, շեշտ ի ծովն,
հեշտ ի ծովն: Ծով մը որ ծիծաղ չունի, եւ խաբուսիկ են
իր կապոյտն ու մրափը անդորր: Անհամար ծալքեր ունի
ան, որոնց մէջ փոթորիկներ են ծրարուած, յատակ մը որ

հուն չունի, համայնակույ ի անողորմ: Սոսկո՛ւմ իրեն դէմ
և համբոյր միայն իր ափերուն վրայ երկարող լեռներուն
եւ սարերուն սարեակներուն: Համբո՛յր անոնց կողերուն
ու որտերուն վրայ բացուած լայն ու խոշոր ճեղքերէն
մշտավագ վտակներուն թէ աղբիւրներուն. ու յետոյ համ-
բո՛յր գէպի ներսերը երկարող ու տարածուող աւերակնե-
րուն, սրբազան աճիւններուն, քարու քանդ անշոյս տաճար-
ներուն:

Ո՛հ, իցիւ Ս. Մակարի քարանձաւը ունենար տաշուած
քարերով զարդարուն պատեր ու հետաքրքիրներ, ճամբորդ
կամ ուխտաւոր, փորէին փորագրէին իրենց զգացումներն
ու յիշատակները խօսուն, իբրեւ հնաշարեան արձանագրու-
թեան տոմար մը՝ անմաշ և անկորուստ: Աւա՛ղ, սակայն,
անշուք ու մամռապատ պատեր, փոշոտ ու փշոտ յատակ,
ոտտայնանկուած ցածիկ՝ առաստաղով մը. հնութեան մի
մեծ մատենադարան անգիր ու անբարբառ, նեղկիկ գետ-
նամած դռնակով մը: Պարզ և հնօրեայ խցիկ մը, քարայր
մը, որուն ի պատիւ ի՛նչ հոգեպարար աւաչներ են կանչեր
հովիւները իր լեռներուն երբ անցեր են հոնկէ և իրենց
թրթռուն սրինգներով ինչե՛ր նուագեր: Հօտաղներու ու
ղեռներու հաւն ու պտպը, ո՛ր գիտէ որչափ հօտերու խում-
բերով շրջապատուած է և շքաւորած զանոնք, ունկնդրելով
անոնց սրտագրաւ մայիւններն ու բառաչները՝ անմեղու-
նակ թռչնոց դայլայլներովը օծուն: Փարելի՛ ու տենչալի
Ս. Մակար:

Նիկոսիա

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԶՆՅ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԵՒԱԻ

Թաւրիլի մէջ, Հայկ Աճէմեանի «ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ» նկարազարդ
ստուար հատորը՝ ուր ի յայտ կուգայ Խրիմեանի ազդանուէր ամ-
բողջ գործունէութիւնը: Հատորը կը պարունակէ բաղմաթիւ
անտիպ նամակներ, անյայտ էջեր եւ դրուագներ, մատենական
և գրական ծանօթութիւններ, մատենագիտական մանրակրկիտ
տեղեկութիւններ, Հայրիկի անձին, գործին և կեանքին ծանօթ
կենդանի վկաներու յուշեր ևն. ևն:

Գինն է՝ Խրանսա և Սուրիա՝ 50 ֆրանգ:

Անգլիա 10 շիլին, Ամերիկա 2,50 տոլար:

ՊԱՐԿԵՇՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՐԿԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ այս մեր օրերը ամենէն աշխարհի թողի եղած առաքինութիւններէն մէկն է, ու խիստ տխուր երեւոյթ մ'է այս: Եթէ ի նկատ առնենք նիւթական վայելումներու անյազ ծարաւի մեր քաղաքակրթեալ կոչուած ընկերութիւնը՝ պիտի տեսնենք թէ բոլորովին հեռացած է առաքինութենէ մը, որ հիմն է մարդկային առաքինութիւններու: Ջարմանալի՛ բան. կարծես ոչ մէկը մտքէն կ'անցունէ թէ հին ժամանակներու այս առաքինութեան նուազումը ի՞նչ ծանր հետեւանքներ կ'ունենայ: Երբ ելլես ահեղափոքր ակնարկութիւն մ'ընես այս մասին՝ քեզ այս պատատիսանը կու տան թէ եղածը ամենաբնական բան մ'է՝ նկատի առնելով քաղաքներու ու բարուց բնաշրջումը: Կը տեսնես շատ մը երիտասարդներ ու նոյն իսկ տարիքներն առած մարդիկ՝ որոնց հոգին ճշմարտութիւններէ թափուր ու հպարտութեամբ փքացած՝ կ'ելլեն կը հեգնեն հին ժամանակներու ուղղամտութիւնը՝ պարապգլուխ դարտակներու առաքինութիւնը կոչելով զայն, ու հաւանականութիւն չ'կայ ամենեւին որ իրենց այդ պարապգլուխ դարտակ կոչածներուն դասակարգին մէջ մտնել համակերպին երբեք: Առաքինի մարդոց մասին այս ծաղրելի համոզումով՝ խելացի ըլլալ կը կարծեն արհամարհելով զայն և պարկեշտութիւնը կարծելով խաբուող մարդիկներու մէկ անխելքութիւնը:

Ջանանք մեր կողմէ ցուցնել թէ ի՞նչ բանի մէջ և ինչ բանով պարկեշտութիւնը ցաւալի անհամաձայնութեան մը մէջ կը գտնուի արդի բարուց հետ:

Նախ և յառաջ ի՞նչ է հիներու պատկառելի պարկեշտութիւնը: Հանգիստութիւնն է այն արդարամտութեան, պարտականութեան և կամ եթէ նախամեծար կը համարէք՝ այն յատկու-

Թիւններու ամբողջութեան՝ որ աշխարհիկ ըմբռնումով անթեր
մարդը կը կազմէ՝ Այս աշխարհի ըզլագով՝ այդպիսի անթերի
մէկը չէ ան՝ որ շատ մը վկայականներու տնի ձեռքը ու քա-
ղաքական, ելեւմտական, մարդասէս, աշխարհիկ յաջողու-
թիւններով կը պարծենայ, այլ ա՛յն մարդն է որ դատո-
ւական մեծ կարողութեան մը տէր՝ աշխարհի մէջ իր
գրաւած տեղին ճշգրիտ գաղափարն ունի, ու նաեւ գիտ-
նալով որ այդ տեղը զանազան պարտականութիւններ կը
պարտադրէ իրեն ամէն պարագաներու մէջ կը հնարամտի
կատարել զանոնք։ Ասկէ կրնայ հետեւցուիլ որ պարկեշտ
մարդը ա՛յն է որ արդարութեան ու բարոյականի պարտա-
կանութիւններու ուշադիր կ'ըլլայ խստիւ։ Ա՛յս պատճա-
ռաւ անա միմիայն իր իրաւունքներով ու իր պէտքերով
մտածող ընկերութեան մը մէջ պարկեշտութիւնը հետզհետէ
անհետանալու վրայ կը տեսնուի։ Այսպէս պարկեշտութեան
տկարացումը տերտօրէն կապուած է պարտականութեան
զգացումի տկարացման։ մէկը առանց միւսին չի քալեր։ հոն՝
ուր պարտականութեան գաղափարը կը տիրէ՝ պարկեշտու-
թիւնը կը փոփոզի փառաւորապէս։ հոն ուր պարտակա-
նութիւնը բարձի թողի եղած է ու յարգը չճանչցուած՝
պարկեշտութիւնը միւսոյն բաղդին կը վիճակի, մանա-
ւանդ ուր կրօնասէր, երկիւղած զգացումը պակսած է։ Ասոր
աշխարհի ըզլալը հասկնալ դիւրին է։ ան որ կը բանտէ իր
Արարչին հարկ եղած տիրոյ, յարգանքի և հնազանդութեան
զգացումները՝ կրնա՞յ միթէ համարուիլ ուղիղ՝ պատուակիր
մարդ (honnête homme)։ Անշուշտ ո՛չ։ Միւսոյն բանը կրնայ
ըսուիլ անոնց համար, որք հայրենեաց, ծնողաց, իրենցմէ
մեծերուն կամ պատիկներուն հանդէպ ունեցած պարտքեր-
նին զանց կ'ընեն, ինչպէ՛ս նաեւ անոնց համար՝ որք տուած
խոստումնին կը դրժեն կամ պարտքերնին չեն վճարեր։
իրենց հարստութիւնը կը փճացնեն կամ անխղճօրէն կը
յափշտակեն ուրիշներուն ինչքը, կամ ապրանքի մը տեսա-
կի մասին սուտ կը խօսին, կամ աժան գնով առած ապ-
րանքնին տարապայման գիներով կը ծախեն եւլն, եւլն։

* * *

Մեր ժամանակները այդ անպարկեշտութեան ամէնէն յատկանիշիչ օրինակը կու տայ մեզ յաւէտ ախտագին ա՛յն անգիտակցութիւնը՝ որով միջակ դիրքի տէր անձինք սկսած են այնպիսի կեանք մը վարել, որպէս թէ միջիոններու տէր եղած ըլլային։ Մայրայեղ արդուզարդեր, ամենասուղ տեսակէ ուտեստներ, մեծածախ գրօսանքներ ամէնու բաժինը եղած է այսօր, ու այս՝ մեծ դժբախտութիւն մըն է անշուշտ։

Նորահաս սերունդը ամէն տեղ անբարեխառնութեան խորուտներուն (bas-fonds), ծայրայեղ հեշտութեանց, ու ծուլութեան ծանծաղուտին մէջ կը տապալտկին։ Արդէն շատ մը արուեստներ այդ ազնուական առաքինութեան ըստ ամենայնի կքումը կը յայտնեն։ Երուեստաւորներ (industriels), առևտրականներ, հողագործներ ու ամէն անոնք որ հանրութեան հետ իրենց ունեցած յարաբերութիւններէն վաստակ կը հանեն անդադար, այնպէս մը կ'երեւան այսօր որպէս թէ կորուսած ըլլան ամէն ճշմարիտ համեմատութիւն, իրենց աչքին ինչ որ քիչ ժամանակի մէջ զիրենք փարթամ կ'ընէ՝ այն է ճշմարիտ համեմատութիւն։

Ասով յաւակնութիւնը կ'ունենան ապրանք ծախելու այնպիսի շահով մը՝ զոր չպիտի համարձակինք թիւերով նշանակել, բայց այնքան պժգալի կ'երևի մեր աչքին։ Անցեալները այս մասին բաւական տաք վիճաբանութիւն մը ունեցանք վաճառականի մը հետ։ Անիկա կ'ուզէր ունէ կերպով համոզել զմեզ թէ կրնար խղճի ամէն հանդարտութեամբ 30 առ 100 զուտ շահ հանել, տարին երկու անգամ նորոգուող ապրանքէ մը։ Բոլորովին իրաւացի կը գտնէր այդ գինը, վասնզի կ'ըսէր, թէ իր մրցորդներէն ոմանք ապրանքին տեսակը վարնոցցնելով, 40 առ 100 զուտ շահ կը հանէին։ Այսպիսի անիրաւ ու դատապարտելի շահու մը դէմ մեր բոլոր փաստերը ի դերեւ ելան հետեւեալ պատճառաբանութեամբ։

«Ես իմ դրամս յաճախորդներուս դրամին հետ փոխանակելու համար չէ որ գործ կ'ընեմ. ես գործ կ'ընեմ հարստանալու համար. ես չեմ ուզեր հարստանալու համար

բոլոր կեանքս վազվառել . ես կ'ուզեմ հինգ տարուան մէջ հարստութիւն շինել : »

Այսպիսի յաւակնութեան մը համար ի՞նչ պիտի մտածէին հին ժամանակներու բարի մարդիկ : Անոնց համար կէս դարու չափ ժամանակ պէտք էր բաւարար բարեկեցութեան մը հասնելու համար , ու անոնք գոհ էին իրենց վիճակէն :

* * *

Տարապայման՝ հետեւաբար ապօրինաւոր շահ , ահա՛ թէ ի՞նչ պատճառաւ մէջտեղ կ'ելլէ այս մեր ժամանակներու մէջ տեսնուած յառաջխաղաց եղծումը պարկեշտութեան , որով մարդիկ կարող կ'ըլլան իրենց ուզածին պէս շուտով մեծ հարստութեան մը տէր ըլլալ : Եւ ստուգիւ , ո՛րքան դիւրին բան մըն է աս : Կ'ուզեն բռնի բազմապատկել վաստակի չափը . իրենց գործերէն կ'ուզեն հանել ինչ որ կրնայ տալ երբեք . այս է ահա իրենց բոլոր փափաքը : Ա՛լ իրենց համար ուրիշ բան չմնար ընելիք բայց եթէ գոհունակ սրբտիւ շփշփել իրենց ձեռքերը ու իրենց գործնական իմաստութենէն գոհ մնալ : Այս գրեթէ ընդհանրացած անհաւասարակչութեան օրերու մէջ ո՞վ չէ լսած հարստանալ յաջողած առեւտրականի մը սա խօսքերը . « Դարտակ մէկը չեմ ես , ես գործ գիտցող , գործէ հասկցող մէկն եմ . . . » եւլն , եւլն . այսպիսի խօսքեր :

Շատ անգամ դարտակ չըլլալը և գործէ հասկցող ըլլալը շիտկէ շիտակ ուրիշ բան չէ եթէ ուրիշը խաբելու՝ կամ եթէ կ'ուզէք անորմէ ամէն կարելի շահ կորզելու արուեստը :

Բայց պարկեշտութեան այս տկարացումը կը յայտնուի ու և է կերպով հասոյթներ ունեցող անձանց մօտ : Իրենց հասոյթներու որպէս թէ անբաւականութեան տեղը լեցնելու համար առողջ բարոյականէ դատապարտուած միջոցներ ձեռք առնելէն՝ զոր օրինակ բազմախաղերը , մեծ թէ պըղտիկ անբարեխիղճ վերաբերումները , որոնցմով մէկը դիմացինին ունեցածը իր քսակը կ'անցունէ : Այդ անբարեխղճութեանց մասին բան չպիտի խօսինք , քանզի փափուկ

խիղճերու բնազդաբար խորշում կը պատճառեն , և ընթեր-
ցողին վրայ ալ անախորժ տպաւորութիւն մը պիտի ընեն :
Բազդախաղերու վրայ միայն կ'ուզենք խօսիլ՝ որոնք մեծ
տեղ մը բռնած են արդի կեանքի մէջ և շատերու շրտում
իսկ չեն պատճառեր : Ատոր ապացոյց՝ անցեալները մեր
ականջովը մտիկ ըրինք ընտանիքի մայր մը որ բարի
քրիստոնեայ մ'ըլլալուն պարծած ատենը՝ սոնքալով մը իր
գոհունակութիւնը կը յայտնէր որ իր ամուսինը առջի գի-
շեր տասը հազար ֆրանք շահեր էր խաղի մէջ :

Խաղերու այդ ջերմեռանդ բարեկամներու հարկ կը
համարինք յիշեցնել թէ քրիստոնէական բարոյականը այս
տեսակ զբօսանքներ յուր ու պարսաւելի կը ճանչնայ երեք
պատճառներով . նախ՝ վասնզի վաստկուածը օրինաւորա-
պէս չէ այլ ըստ բախտի՝ որ ստէպ կը յաջողի անոր՝ որ ո'չ մէկ
արժանաւորութիւն ունի . յետոյ վաստակը չէ թէ արդա-
ւորութեան այլ բախտի գործ ըլլալով՝ եղած պայմանադրութիւ-
նը ատով կ'ըլլայ անբանաւորի և հետեւաբար եպերելի . վեր-
ջապէս բազդախաղերը զբօսանք ըլլալու տեղ կ'ըլլան իսկապէս
ախտագին պարապումներ՝ որք չունին ու է արդարացում ,
քանզի անոնց միջոցաւ եղած վաստակը խաղակցին կողոպ-
տումովը կ'ըլլայ , ու այդ վաստակին առթած խնդութիւնը
այս պայմաններու մէջ կ'ըլլայ անիրաւ՝ ու կրնայ ըսուիլ
անպատիւ : Աս ալ ըսե'նք որ խաղերը ընդհանրապէս խիստ
քիչ անգամ շահաւոր կ'ելլեն նոյնիսկ անոնց՝ որոնց ժպտիլ
կ'երեւէին , և ի վերջոյ կործանման պատճառ կ'ըլլան :

Եզրակացնե'նք . ամէն արարք՝ որ ու է մնաս կը հաս-
ցընէ ուրիշին , պարկեշտ խիղճէ մը պէտք է մերժուի խստիւ :

ՀԵՐՇԷՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԷՊԱՍԴԻԷՆ

Թարգմ. ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

ԲԵՌՕՅԻ ՄԱՆԿԱՎԷՊԵՐ

Թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեան : Ֆրանսացի Բեռօյի ման-
կական ու խիստ հետաքրքրական վէպերը՝ գովութեամբ յիշուած
ամէն հանրագիտարաններէ , մեծ հռչակ ունին : Անոր մէջ յիշատակ-
ուած անձանց անունները մէյմէկ յատուկ նշանակութեամբ են ,
Գլին 7 ֆրանգ :

ՄԱՅՐԵՐՈՒՆ ԱՐՈՒԵՍԸ

Պերճ արուեստ մը, արդա՛րեւ, եթէ չէ աստուածա-
յի՛ն մօր արուեստը որ գաղտնաշող իր գրոցով կը ձեւա-
կերպէ այն ինչ դեռ լոյս աշխարհին շողն ըմպած փափ-
կաքնքոյշ հոգիները մանկային զոր Աստուած անթեւ հը-
րեշտակներու պէս մեր յարկերը կը դրկէ:

Բնութեան թողլով կատարել օր քան զօր հրաշալի
գիտակցութեան ու աճումին գերաշխատանքը անոր մէջ,
դառնա՛նք մենք ու դիտենք մօր գործը թէ ի՞նչ է իր ար-
ուեստին յրումը անոր մէջ. հոգի՛ն կերպել ու վերստեղ-
ծելն է, անտարակո՛յս, վսեմէն եկած իր ներշնչումներուն
հետքը եւ բոցամատն հպանքները տալով այդ ազնիւ խմո-
րոյթին որով եւ կէն էակին հրաշակերտը կառծեւ լոյծ
կաւին խորը ննջող, այլ դեռ անյայտ իտէալին պէս ան-
ծանօթ՝ կ'սպասէ արուեստագէտին հոգւոյ կայծին իր
լոյս թելերը պարզած դուրս սլանալու ընդհուպ որպէս
մարմին կամ մարմնառնումը գաղափարին: Եւ սակայն
Միքէլ Անճէլօ քան մայրը աւելի արուեստագէտ մը չէ որ
անհոգի մարմարը լոկ կը կոփէ ու իտէալը կը դրոշմէ
անոր անսարսուռ գիծերուն վրայ. վսեմագոյն արուեստա-
գէտը մա՛յրն է զի կենդանի հոգիները ան կը կերտէ: Բայց
ամէն ազնուակրթիչ արուեստ կոչումի մը արդիւնքն է
ինչպէս գեղարուեստը գեղեցկագէտ ճաշակի եւ ընդոծին
տաղանդի մը ծնունդը. մօր արուեստն ալ ուրեմն կոչում
մըն է. իր օժումը կուգայ բարձրէն. իսկ գործը՝ վերե՛լք
մըն է մշտենի նորափթիթ հոգիներու անկոխ ճամբէն ուր՝
ամէն քայլափոխի նուրբ քրիչին յարդարանքը կը փայլի:

Եւ տեսնե՛լ ի՞նչ լուսաւոր է այդ ճամբան ու գերա-
զանցօրէն բանաստեղծիկ երբ մօր ծայնին սրինգը, օրրե՛րգ մը
քաղցրահմայ, որ իր սիրտին մաքուր իղձերուն հետ շունչ մը
դարձած՝ մաքուր էակին խորը կը պարպուի անխնայ. ու
տակաւ կ'աճի, կ'ընծիւղի դեռափթիթ մանուկը, երիտա-

սարդ կը դառնայ մայրենի նպատակին պէս ուժգին եւ ամուր վահանովը հաւատքին. ի՞նչպէս հիմա կը փայլի անոր վրայ յաղթանակը կեանքին մեծ աշխատանքին, գո՞րծը մօր արուեստին դեռ չիմացուած գաղտնիքին, զաղտնի՞ք, այո՛, որ մօր բարձր դերին գիտակցութեան եւ անձին որպէս ո՛չ հասարակ ինչ, կարեւորութիւն տրուելուն մէջ կը կայանայ. եւ իրօ՛ք, ինչպէս ահտայայտուած է խորհող միտք մը, անձին կարեւորութեան գաղափարը բարձր տեղ մը զրաւելու է մեր մտածումներուն մէջ ստո՛յգ է որ, ըսած է ան, պարտաւոր ենք ինքզինքնիս պէտք եղածէն աւելի բարձր չնկատել, բայց նաեւ պարտաւոր ենք ինքզինքնիս չնկատել պէտք եղածէն նուազ բարձր: Եւ ա՛յս, ո՛չ միայն մօր անձին, այլ մարդուն համար ընդհանրապէս, որպէսզի բոլոր մեր իղձերն ու ծրգատումները ուղիղ ճառագայթի մը պէս բարձրէն գան ու իջնեն շե՛շտ դէպի անհատականութիւնը, դէպի ազգը եւ հայրենիքը. իսկ մեր բոլորին վրայ ճառագայթող այդ զօրութիւնը մայրը չէ՞ դարձեալ առանձինն քանի՛ անոր շարժած օրօրոցին մէջ իսկ նախ կը ծագի իր իմացական արեւը: Բայց կը խորհիմ եւ պէտք է խորհի՛լ, կին համաստեղութեան շարանքին մէջ այս մայր լուսաւորը իր գերադաս տեղը ունի՞. եթէ չափազանց է հաւատքի մը փուլումը մէջս, բայց սկեպտիկ կասկածս ալ նուազ չէ՛, վասնզի եթէ ցեղին կերտման գերաշխատանքին մէջ հայ կինը եւ մայրը դրած ըլլային իտէալին հզօր շունչը, հայ մայրը մանաւա՛նդ քալած ըլլար վերը երեւցող ճամբէն, այսօ՛ր ճակատագրի մը տարբեր սալին տակ դարբնուած մենք, երկնած կ'ըլլայինք մեր, ցեղին ու հայրենիքին երջանկութիւնը, այս ըսել չէ թէ մեր մայրերը դիեցնելու էին քաջամարտիկ առիւծներ կամ գայլի պէս Վահաններ եւ կամ ընէին ինչ որ «Լուբա»ն ըրաւ Հռոմուլոսին ու Հռեմոսին համար, բայց հայ մայրերուն գերազանց փառքը կազմելու էր ոյժին, մտքին մարդուն քով դնել եւ հոգիին մարդը, իրենց իսկ՝ կանացի յստակատեսութեան moulage-էն անցած. իսկ ի՞նչ է արդէ՛ հայ օճախին կենցաղը եւ վերին

տարրին ներքնահայեցումը որպէս խրհող ազդակը միջա-
վայրին. ան սրբազան, բարոյական ու աւանդապահ ոչին-
չի կը նայի այժմ իր մէջ. թողո՛ւնք ցանցրիւ, բեկորուն
հոյւր իր տաժանի խարակներուն վրայ արիւնոտ ու եր-
թաւնք բնագաւառը՝ մեր Արարատին ոտքը ու Արաքսին
հովիտը. ահա՛ հեռուն՝ գիւղին մշուշին մէջէն երազկոտ
ու գինով ճայն մը կը հնչէ. «Հայաստա՛ն, երկիր դրախ-
տավայր . . . ». այո՛, երթա՛նք այդ դրախտը, տեսնենք
ի՞նչպէս կը յաւերժանայ հոն Հայկին ու Արամին սերուն-
դը՝ վաղը դեռ քաղաքակրթութեան ոլորտին մէջ որպէս
աշխարհահայեաց միտք ու քիչ մըն ալ իր հոգիի՛ն հետ
քրիստոնեայ ապրելու համար. բայց ի՞նչ . . . մահատիպ
պատկե՛ր. գօսացե՛ր է այդտեղ հայուն հոգին եւ մարմինը
արուեստական շունչով մը հազի՛ւ կ'ապրի ու կը շարժի.
Օ՛հ, անհոգի մա՛րդը հոգւոյ շողակաթումին այդ գերա-
զանց կեդրոնին, այդ երգուած դրախտավայրին մէջ. Աստ-
ուած իմ, ո՞ր գիտունը, բժիշկը կամ լուսադարեան միտ-
քըն գօս հոգին պիտի բժշկել կրնար . . . ո՛չ ոք արդա՛րեւ
եթէ ոչ մա՛յրը միայն. խորագրիս լոյս օղակէն առ-
կախուած եւ պերճ արուեստին տիրացումը ձեռք բերած
արի՛ մայրը, Արարատին շողը ըմպած ու Արաքսին ան-
պղտոր ջուրէն խմած գինւո՞ր մայրը, իր հոգիովը Գրիս-
տոսի ամբարձումին մօտեցած ինքնավստահ ու ջերմե-
ռանդ հայ մա՛յրը միայն . . . :

Տ 30ւլիս 1928

ՆԵՎՐԻԿ Մ. ՍԵՊՈՒՀԵԱՆ

Գատը Գիւղ, Կ. Պոլիս

~~~~~

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԶՈՒՅՆԵՐՅԻ ՌՕՊԷՆՍՈՆԸ

Թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեան, չէ թէ միայն մանկանց՝
այլ Հափահասներու իսկ օգտակար եղող և Հանրագիտարաններու
մէջ յիշուած այս պիտանի գործը կը յանձնարարենք մեր ընթեր-
ցողներուն. կը պարունակէ հետաքրքրական պիտանի գիտելիք-
ներ. ճշմարիտ շտեմարան մ'է իրագիտական: Գին 15 ֆրանք:

Սիրելի Հայր ...,

Ձեր նամակին ահամայ ուշ կը պատասխանեմ. պատճառը գուշակած էիք. հիմա որ քանի մը օրէն Եւրոպա պիտի մեկնիմ, կը գրեմ այս քանի մը տողը՝ պարզապէս չպատասխանելու ան-
քաղաքավարութիւնը ըրած չըլլալու համար, ինչպէս ըբի անց-
եալ կամ առջի տարի, կարծեմ:

Թէոդօրիկին վրայ ըսելիքս ըսած եմ «Արեւոյ» մէջ. ղինք կը

հանչնամ շատ հինէն, Պէրսէրեանէն, ուր երբ մտայ 1887ին, ինք
ինձմէ կարգ մը վեր էր: Ձեռագիր հանդէս մը & կը հրատարակէր,
«Յոյս» կարծեմ, որ զիս մղեց իմ կարգի մէջ նոյնը ընելու: Վեր-
ջէն, երբեմն կը հանդիպէինք իրարու, Սկիւտարի մէջ: Բայց Սահ-
մանադրութենէն վերջն էր որ բարեկամացանք և քանի մը անգամ
սրդողեցանք իրարու հետ, միշտ իր Տարեցոյցին առթիւ: Կարծեմ

Տէ՛ն հաշտուելուն պատճառն ալ Տարեցոյցը կ'ըլլար նորէն. ձեռա-
գիր, ահա՛ իր հոգին. 22 հատորներէն էն քիչը 15ին բան մը փըր-
ցուցած է ինէ, լաւագոյն վարձքի մը արժանի ճիգերով: Գիրի
մարդ էր և գիրին համար, հակառակ զայն շատ գրած և շատ ձեռ-
քէն անցուցած ըլլալուն, ժողովուրդի մարդոց միամիտ յարգան-
քը պահած էր միշտ: Իր երթալով թանձրացող հատորները քիչ
մըն ալ ատկէ կու գան. շատ գիր, շատ էջ՝ իր շատ յարգանքը
կը յայտնէին. գիրին չափ և թերեւս աւելի՝ խնդ կ'եւլէր պատ-
կերի համար. առ ալ՝ տղայութիւնն էր իր մէջ:

Աշխատող, հայերէն գիրն ու լեզուն սիրող, անշուշտ նաև իր
վրայ խօսեցնելը սիրող, այսպէս էր մեր բարեկամը՝ որուն սա-
կայն զատուութիւնը (*discernement*) կը պակսէր, թէ՛ իրեն և
թէ՛ ուրիշին համար: Եթէ այդ սիրով և աշխատելու ընդունակու-
թեամբ՝ ըսածս ալ ունենար, մէկ հատիկ պիտի ըլլար և մեր գրա-
կանութեան առաջին վաստակաւորը, գէթ վերջին 30 տարուան
մէջ:

Ընկերական էր, գուարթ էր, գիտէր ուրիշները իր գործին
ծառայեցնել և ծառայել անոնց՝ նորէն ծառայեցնելու համար
իրեն. ամէնէն յամառ հետապնդողն էր զոր աեսած եմ կեանքիս
մէջ. խանդավառուող էր. աչքին լուսը՝ ինչպէս կ'ըսէր, և ճակ-
տին քրտինքը, խնայող չէր. թիփի՛ Պոլսեցի և Սկիւտարցի էր,
շաշնըլի ձեւերով գրագէտ մը, դրականութեան համար այն սէրը
տածելով զոր Պոլսեցի երիտասարդը մերթ իր կնիկին և մերթ խա-
նութին համար կը տածէ, անոնց խնդալը, գիրնալը, «փառըլ
փառըլ վառըլը» միայն ուղեկով:

Վերջին անգամ Գործու տեսած էի ղինք ու քանի մը օր միա-
տին անցուցած: Հետս տարած էի Հայկադնեանէն քաղուած գրա-
բար բաւերու ցուցակ մը, որոնցմով քիչ չնեղեցի ղինք՝ ամէն
անգամ բառ մը չգիտնալուն իր «դո՛ւրս»ը դարձնելով իրեն, ուրիշ
ընկերներու մէջտեղ: Յետոյ գրեց հոնկէ, Կիպրոսէն, Բարիզէն,
մինչև մահէն երկու շաբաթ առաջ: Միշտ ձեռագրի խնդրանք:
Կը վախճամ որ վերը, եթէ Արքայութիւն ալ գնաց՝ ինչպէս կը
յուսամ, ան սկսած է ձանձրանալ հիմա, շուրջը գրիչ-կաղամար,
տալարան և գիրք չգտնելուն համար. բայց վստահ եմ թէ արդէն
խսկ մօտեցած է սուրբերուն և կը ծրագրէ մինչև Հայր Աստուծոյ
մօտենալ, անոնց ճշգրիտ և ընդարձակ կենսագրութիւնը ունե-
նալու (վերջին լուսանկարներու հետ միասին...) և 1930ի Տար-
ցոյցին մէջ՝ զոր Երկինք պիտի հրատարակէ (1929ինը Բարիզ ելած է)
ղետեղելու համար...

Ձերդ սիրով և յարգանք

Գահիրէ, 13 Յուլիս 1928

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՆԱՆ

❀ Վերապրող մըն էր, սակաւաթիւ մտաւորականներու նման : Համաշխարհային պատերազմին բանտարկուեցաւ և աքսորուեցաւ : Բանտարկութիւնը պատճառ եղաւ որ շնահատակուի, ինչպէս պատահեցաւ այս տողերը ստորագրողին և ուրիշներու :

Իզմիրի եղերական անկումէն ու հրոյ ճարակ փնայումէն յետոյ, երբ հարիւր հազար հայեր կոտորուած էին՝ Պոլիս խուճապի մէջ էր : Փախչող փախչողի : Թէոդիկ Պոլսէն խուճապեց օտար ափեր, ուր ոտքն ալ կոտորեց : Բաժնուեցաւ վերջապէս իր սիրական նոճալից ծննդավայր Սկիւտարէն և իբր մատենադարանէն :

Հիմայ Փարիզէն կու գայ իր մահուան գոյժը : Գլխու կաթուածով կ'իյնայ, գրիչը ձեռին : Մոլիէրի պէս, վերջին շունչը փչելով գրականութեան սեմին վրայ :

Իր գրականութեան նախակարգապետը Ռ. Յ. Պէրպէրեան եղաւ, ան ալ նոյն իր տարիքին յանկարծամահ ըլլալով : Մէկը գլխու, միւսը սրտի կաթուածով, ճակատագրօրէն :

Ինտրայի նման Թէոդիկ Պէրպէրեանական մըն է, խորին պաշտումով. «Մարդիկ և իրք»-ի հեղինակը գրական աստեղահոյժ մը պատրաստեց ազդին համար, ուր շողաց նաև Թէոդիկի ճաշատ գլուխը :

Թէոդիկ պահ մը միայն գրագէտ եղաւ երբ պատմուածքներ կը յօրինէր, որոնցմէ լաւագոյնը «Իանիէլին Գիրքը» կը համարուի : Կենցաղագրական ապրուած վիպակ մը, ժողովրդագիտ և յուզիչ : Հարուստի աղքատի խտիրն է հող, այնպէս որ ձկնորսի աղքատ տղան մեծ տօնին առթիւ եկեղեցիին մէջ իր կարգալիք մարգարէական թուղթը հարուստ տղուն կը յանձնէ ստիպուած, մէկ ձեռք զգեստի փոխարէն : Թէոդիկ, տարեգրքի աշխատութեամբ կլանուած՝ գրագէտի ապերախտ աստարեղը լքելով, օգտապաշտ եղաւ բանահաւաքութեամբ, միշտ մնալով ժողովրդական ոճաբանը, առկօներով, ռամիկ ու գրաբար աստութիւններով իւրայատուկ :

Հրանտ Ասատուրի նման քառորդ դարու չափ հայ աշխարհաբար լեզուի դայեակն եղաւ : Առաջինը իր դասագրքերով, երկրորդը՝ իր տարեգրքերով, նոյն իսկ հայ աշխարհը զբաղեցնելով : Աշխատակցած էր կանուխէն Հայ լրագրութեան, ինչպէս «Մանուկ»-ի և «Բիւզանդիոն»-ի, թէև թեթեւ գրականութիւնով : Իր մէջ գլխաւորաբար յատկանշական էր ժողովրդական և անձնադրոշմ ոճը :

Իր նամակները որոնք հրապարակը ողողած են, արժանի են ուշադրութեան այդ ոճին համար :

Բիրեա, 8 Օգոստ. 1928

ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՃԱՆԵԱՆ

❀ Տարեցոյցի առաջին ստացայ իր յիսուսէ աւելի հատորներուն խնամքով կապուած ծրարները, կազանդի պատարագէն վերջ հա-
պիւ ելած Առաջնորդարան: Բոպէի մը մէջ բացուած էր արդէն
անոնցմէ մէկը այն հետաքրքրութեամբ՝ որ Տարեցոյցները կու-
տան գիրքը սիրողներուն: Դեղին կողք մը և վարը Թէոդիկի դի-
մաստուերը, սեփ սև: Չհաւնեցայ կողքի այդ ձև պատարաստու-
թեան, առանց սակայն ո՛չ մէկ յոռի նախազգացում ունենալու:
Մահուան յուրը կարգացած պահուս միայն անդրադարձայ որ
խեղճը ունեցեր էր արդարեւ իր նախազգացումը: Դեղինը մահուան
յատուկ գոյն մըն է ու աւելի մահաբոյր էր իր սև սիւսէթը: Երեք
տարի է ի վեր ամէն նամակի մէջ կը յայտնէր իր չարադէտ անա-
կընկալը, մինչև որ ան իրականութիւն գտաւ փոքրիկ խուցի մը
մէջ, առանց ո և է բան զգացած ըլլալու, ինչպէս պատահեր էր
չաաերու: Աշխատութեան անստգիւտ տիպար մըն էր Թէոդիկ ու
մեռաւ աշխատութեան սեղանին առջև, ինչպէս գիտունը կը մեռ-
նի փորձերու մէջ, մարդկութեան նոր բարիք մը բերել ուզած
մէկ պահուն: Ինչ որ ալ ըսուի իր մասին, ինչ կարծիք որ յայտ-
նուի իր քսանէ աւելի ստուար հատորներու մասին, Թէոդիկ պըր-
պըտող ու անխոնջ միտք մըն էր և իր Տարեցոյցները փնտռուած
գիրքեր պիտի մնան յաւէտ:

Իր մէջ գրողը կար և բանահաւաքը բայց ո՛չ երբեք բանաստեղծը:
Իր բոլոր պատմուածքները, գրեթէ առանց բացառութեան, իրենց
վրայ հադած ունին հայրենի լուսոյ շապիկ մը ու Թէոդիկ հայրե-
նասէր մըն էր, առանց սակայն իր շատ անգամ իրական պատկեր-
ները գունաւորելու քնարական շունչով մը: Օրը օրին գրող բայց
ոչ հրապարակագիր, բարքերու ուսումնասիրող մը ու տգեղու-
թիւններ մերկացնող, բայց ոչ բարոյախօս, բանահաւաք և բա-
ռահաւաք մը և սակայն ոչ բանասէր մը, այս սեռը իր ճշմարիտ
առումով: Ժողովուրդին համար գրող և ժողովուրդէն փնտռուած
հեղինակը: Իր անունով պիտի մնան մեր մէջ իր Տարեցոյցները,
իր ինքնայատուկ ոճն ու նորաստեղծ բառերը:

Շատ կարճ միջոցի մը մէջ իրարու ետեւէ մեռան Հր. Ասա-
տուր եւ Թէոդիկ. ժամանակակից երկու ծանօթ գրողներ, խառ-
նուածքով շատ հեռու սակայն իրարմէ: Հայ մտաւորականներ,
որոնք ապրեր ու շնչեր էին Ասատուրի հետ ու մօտէն ծանօթ էին
այդ հոյակապ մարդուն, բոլորն ալ միևնոյն անկեղծ ներ-
շնչմամբ իրեն մէջ գտան աղնուական ու խիստ դժուարահաճ
գրադէտը: Թէոդիկ չունեցաւ երբեք աղնուական այդ զրոշմը իր

կեանքին ու արտադրած գրականութեան մէջ և Հրանտի խառնուածքով թէոզիկ մը չլինել անհնար էր, մանաւանդ երբ այդ չինուածքը Տարեցուցագիր մըն ալ պիտի ըլլար:

Գրագէտը լաւ ճանչնալու համար, նախ մարդը ճանչնալ անհրաժեշտ է: Հակառակ անոր որ թէոզիկ յաւակնութիւնը ունէր իր ապրած ժամանակին մէջ ապրող բոլոր մարդիկը ճանչցած ըլլալու, չէր ներեր սակայն որ ուրիշներ ուզէին ճանչնալ զինքը: Իր մահը անփոխարինելի կորուստ մըն է, այդ մահը խորունկ ցաւ կը պատճառէ բոլորիս, ա՛լ աւելի անոր համար որ տեսակ մը անհասկնալի ինքնասպանութիւն է, հետեւանք սխալ հասկացուած աշխատանքի, չարաչար յոգնութեան, պակաս սնունդառութեան և հաւանաբար պոհեմական անկիւններու, ըստ Սուրէն Պարթեւեանի: Կարծեմ թէ ամէն ծանօթ հայու մօտ թողած պիտի ըլլայ նամակներու զէզեր, զորս կարելի է որ մը հաւաքել, խնամով դասաւորել և հատորի մը տակ լոյս ընծայել, փոխան իր Տարեցոյցին: Հոս քանի մը նամակ կու տամ իրմէ: Իսկ հոգակոյտին վրայ բարձրանալիք քարէ տապանը մէկ բառ միայն պիտի կրէ իր վրայ՝ Թեոզիկ:

Հալէպ, 13 Հոկտ. 928

ԱՐՏԱԽԱՉԴ ՎՐԴ.

Սիրելիդ իմ . . .

Դեկտ. 3 եւ 25 թուակիր նամակներդ ցարդ անպատասխանի թողուս համար արդեօք որքա՞ն մօղադիր եղաք ինձ, իրաւունք ունիք: Այս յապաղման համար եթէ ինքզինքս չքմեղել հարկ ըլլար, պիտի ըսէի թէ . . . չափազանց զբաղած էի որբանոցի եւ տարեցոյցի անվերջ գործերով՝ որոնք մեղմացած չեն տակաւին: Ներողութիւն կը խնդրեմ Ձեռնէ՝ այս ակամայ զանցառութեանս համար: Վեղարաւորները ներողութենէ աւելի բան մը կ'ունենան միշտ մեզ նման մեղաւորներուն, իոենց աժանագին «թողութիւն»ը . . .

Գործիք. 12 Մարտ 925

Սիրելիդ իմ . . .

. . . Հիմա քէմբն ենք 90 որբերու հետ (Լօրտ Մէլըրս Ֆրնտ): Անալիքսա՛ս կը կոչուի, այն է՝ Համբարձման բլուր մօր անտառուտ բարձունքը, ծովուն եզրը՝ հրուանդանի մը վրայ. ամբողջ ծիթենի է. ամբողջ օրը ծաղկի անծրել մը կը տեղայ մեր գլխուն. հերթապահ եմ եւ խրատիչ տղոց, պարապոյ պահերուս տաղաւարս քաշուած՝ տարեցոյցիս ձեռագիրերովը կը պարապիմնորէն գիշեր-ցորեկ: Ամիսէ մը ոչ եւս է որբանոց, որբերու ցրւումովը: Այնուհե-

տեւ ազատ պիտի ըլլամ, աւելի լայնօրէն նուիրուելու գործիս: Թերեւս աշնանավերջին ալ չուեմ երուսաղէմ, եթէ ի վերինն երուսաղէմ մը չպատահի...:

Գործիք 20 Մայիս 925

Սիրելիդ իմ . . .

Լորտ Մէյրըս Ֆրնտի որբանոցին վերջնական փակումն է այսօր, 400 տղոցմէ 40 մնացեր էին՝ որոնք այս իրիկուն նաւ կը նստին Կորնթոս երթալու համար, այսինքն մէկ դժոխքէն միւսը փոխադրութիւնը՝ ազգիս հէք խլեականերուն: Լալով քաժնուեցայ իրենցմէ, զի հակառակ հաշմանդամ վիճակիս՝ 2 տարի հոս շունչ էի հատցուցեր իրենց համար: Տէրը հետերնին ըլլայ: Ուրեմն ես ալ Միջնաբերդի ճգնարանէս անցայ քաղաք, չէ՛ թէ քաղքենիի կեանքը սկսելու, այլ փակուելու ամենահամեստ վարձքով մանսարդեան խուցս՝ ուրկէ առաջին նամակս է որ Ձեզի կը գրեմ սա թոհուբոհ կացութեանս մէջ, ըսելու համար Ձեզի՝ թէ այսօր իսկ ստացայ ամսոյս 18 թուակիր նամակնիդ եւ էւելօք գոհ մնացի անոր բովանդակութենէն:

Գովիքու. 30 Յունիս 925

Ամենասիրելի . . .

Կը սիրեմ յուսալ թէ գերադաս կը համարես մտերմիկ այս մակդիրս՝ կուսակրօնի յորջորջմանդ կցուած, քան պաշտօնիկ «Գերապատի»ը: Շիտակը կ'ուզե՞ս, սա՛ կղզին հաստատուելէս ի վեր՝ Պոլսէն եւ այժմու պաշտօնավայրէդ քենէ ստացած նամակներս բաւական մը շփացուցին զիս, ուրիշ խօսքով՝ մեր բարեկամութեան երկաթը ջրդեղեցին, մանաւանդ որ տարբեր ժամանակներու մէջ մեր երկուքին շօթակները սեւալոյս առիթ մը եղան որ իրարու «լուսաղբար» ըլլանք: Ձեմ յուսար որ այս «աղբար»ութիւնը խոտոր համեմատի շատ՝ քու կղերականութեանդ ու իմ աշխարհականութեանս հետ, չէ՞ որ կնոջս մահէն ասդին՝ կէս մը վանական կը սեպուիմ այլեւս— փոյթ չէ թէ անվեղար,— ցորչափ անձս ու կենցաղս պարտադրած եմ Հայ Եկեղեցական բառգիրքէն իմացուած կրթութեան՝ որ յորդոր կը կարդայ ինձ յար պատաղել միայն զրչի

լուռ աշխատութեամբ ու երեւակայութիւնս օրրել անդրրաշխարհի երանութիւններով. չէ՞ մի որ երիտասարդները կ'ապրին սիրե'լու համար, ու իմ սէրս՝ գրիչն է, եւ ասոր առ իրի՛ հաւատքը չտեսնուող այլ երազուած քաներու . . . :

. . . Աղօթէ՛, Հայր Սուրբս, որ հո՛ն ալ տրուի ինձ նոյն եռանդը՝ անձնական նախասիրութեանս նուիրուելու եւ կեանքիս մնացեալ քանի մը տարիներուն մէջ քիչ շատ ազգիս օգտակար ըլլալու նորէն . . .

Գործիւ. 5 Դեկտ. 1925.

Սիրելիդ իմ . . .

. . . Դուք որ քանի տարիէ ի վեր գիրքեր կ'ընծայէք լոյս, անշուշտ որոշ գիտէք թէ քանիի կը նստին անոնք համեստ քաւկներու համար, մանաւանդ իմինիս պէս ստուար եւ մանրատառ հատոր մը: Ուստի, կրկին շնորհապարտ եմ Ձեզի՝ որ վեղարէն զատ գրչի՛ ալ մարդ, կը գնահատէք թափուած քրտինքը եւ նախանձախնդիր կ'ըլլաք գրական վաստակաւորներու գործերուն տարածման, չնայելով ձեր ծանրածանր զբաղումներն ու բռնապ քաղաքականութեանց բերմամբ անձկութիւններնուդ: Աստուած ամուր ձեռքով պահէ զՁեզ եւ Ձեր հօտը, տայ միշտ իմաստութիւն անձնդիր հովուիդ եւ առողջութիւն ձեր կազմին: . . . Ձեր Տարեցոյցը շնորհակալութեամբ ստացած եմ ատենին: Շատ արժէքաւոր կտորներ կային հոն, իցի՛ւ թէ տրուէր Ձեզ ժամանակ նորէն՝ նո՛րը պատրաստելու համար: Ես 27ի հատորիս ողջունծեւումն ունիմ հիմա ի ձեռին, եւ թիւի ու հաշուի տաղտկալի զբաղումներէս դուրս՝ կը ջանամ ատենն ճարել (իմա՛ հանգիստէս զոհել), ի վերջ կոյս ներկայ տալույս՝ վերստին լոյս ընծայելու համար զայն: Աստուած երկուքնուս ալ կարողութիւն տայ, որ չնայելով աննպաստ պայմաններու՝ կը լծուինք գրչի պարապմանց, խոսպան չթողլու համար ա՛յնքան աւերումներով ճշակօտոր մեր Հայ գրականութեան մրգաստանը . . . :

Նիկոսիա. 2 Մարտ 1926

ԹԷՈԴԻԿ

ԱՐՈՏԻ ԹՈՒՂԹ

ՀՕՐԾ՝ որ հեռուն է

ԵՐԱՉՍ, հա՛յր, գրեմ քեզի, այսօր, ու դուն ներե՛
ինձի, եթէ աւելի քան երեսուն տարիներու կսկիծդ նորո-
գեզ ուզեմ այսօր, ու քեզի հետ պահ մը, ուզեմ ապրիլ
մեր հայրենի երգիքներուն ազաւոր ու անժպիտ մանկու-
թիւնը:

— Գեղտեմբերի գիշեր էր, մոայլամած ու անժպիտ
երկինքով, նախատօնակ իրիկունը, Ստեփանոս Նահատա-
կին: Դուրսը ցուրտ կար, ձիւն ու քամի: Մեր հոյաշէն
ապարանքին տրանքին մէջ ու ծաղկենկար գորգերուն վրայ,
մինակ չէի ես այդ գիշեր: Թոնիրը վառ էր ճիշդ մէջտեղը,
ու հաճելի ջերմութիւն մը, մ.ա.ցնել կու տար դուրսի անօ-
րինակ ցուրտը: Մեր գառնուկներուն սպիտակ ճարպէն
թափուած մոմեր, արծաթէ աշտանակներու վրայ վայելչօ-
րէն քարձրացած, կրակէ լեզուներով և լուռ հատնումով,
կը լուսաւորէին տօնական մեր սրահը:

Թոնրատուներ տաճար մըն էր այդ իրիկուն ու մեծ
հա՛յրդ, Տէր Ստեփան, սեւ կնգուզին տակ ա՛լ աւելի վա-
յելչացած, հին փառքերով, հին սրբութեամբ ու հաւատ-
քով, ու Լոյսին համար աղերսանքով, ու երեսը արեւել-
քին, սաղմոսելով ու երգելով, վաղուան տօնին, ի՛ր ալ
տօնին նշխարներուն ճերմակ նաշիհը կը խմորէր:

Մետաքսէ սեւ լաչակին տակ, մեծ մա՛յրդ նստեր էր,
հա՛յր, թոնրին անկիւնը ու աչքերը լոյսին հանդէպ յաւի-
տենօրէն փակած ու սեւ սաթէ իր համրիչը շարժելով,
լուռ ու տրտում, կ'աղօթէր:

Իր գեղեցիկ ու արքենի հասակին ու դէմքի աղուոր
գիծերուն ինձի պատմածիդ հարազատօրէն, հա՛յրդ տեսայ,
պաշտելի՛ հայր, որ սամոյրէ մուշտակին մէջ ա՛լ աւելի
գեղեցկացած, Ս. Գիրքի վերջին ու դեռ սպիտակ մնացած
էջերուն վրայ, յիշատակներ կը քանդակէր, փետուրէ գրի-

չով, ու շուրջի ամայութենէն ու հայրենի տանը մեռելներու թիւէն գանգատելով, արցունքի երկու մարգարիտ, աղամանդի մը պէս փայլուն, կը թողուր Աստուծոյ շունչովը գրուած էջին վրայ:

Մա'յրդ, գառնուկներուդ կաթ ջամբող մա'յրդ հոն էր, հա'յր, որ իր փափուկ մատներով Նարեկի վերջին էջը կը փակէր երկիւղած աղօթքով ու երեսը, սեւ լաչակով պարուրուած, եօթն անգամ խաչակնքելէ յետոյ, ինծի համբուրել կու տար մենաստանի Սուրբին գեղատեսիլ դէմքը, ու վերստին ձեռք առած աղէկատը, մեզի համար բրդեղէններ կը հիւսէր:

Եօթը սերունդ իր տօսախէ ու արծաթէ կողերուն մէջ մեծցուցած, օրօրօցը կը շարժէր հոն, անկիւնը, որուն առջեւ սիրական մայրս ծնրադիր, մէյմը մանուկ եղբօրս կը նայէր, մէյմը վերը, գլխին վրայ քաղցրօրէն ժպտող Աստուածամօր պատկերին:

Եփրատի եզերքը, իր երկու կայտառ զաւակներուն հետ, գառնուկի մը պէս մորթուող քոյրդ, նոր հարս էր դեռ, հա'յր և որ այցի էր եկեր Ստեփանոսի տօնով, հայրենական երգիքին, ու հաւատքով ու կարօտով, արշալոյսին կ'ապասէր, ձիւնին վրայ քալելով, իր մեծ հօրը պատարագը լսելու:

Մեր հիմակուան գիւղին գերեզմանոցը, կարմիր ու դեղին մեխակներու տակ տարիներէ ի վեր հանգչող եղբա'յրդ, հա'յր, կարմրադէմ պատանեակ մըն էր դեռ: Եօթը գարուն հազիւ տեսած, ու մայրիկիդ ծունկերուն վրայ ու աղէկատին մօտիկը, վաղուան դասը կը սերտէր, Մեսրոպեան տառերուն իր մատները դրոշմելով...»

Ասոնցմէ ո'չ ոք կայ այժմ, հա'յր, չկա'յ նոյնպէս մեր հայրենի կալուածը, իր ծաղկաւէտ ու դալարագեղ այգիներով ու բարձրադիր պարտէզներով՝ ուր մեր մանկութիւնը ծաղկեցաւ երկնքի աստղերուն, աղբիւրներու կարկաչին ու կաքաւներուդ կանչերուն հետ: Չկա'յ նաեւ մագաղաթեայ Ս. Գիւրքը՝ որուն վերջին էջին վրայ մեծ հայրդ ու հայրիկդ, ամբողջ կեանք մը գրի առին, պատմութիւնը

ասպետական ու հնօրեայ մեր յարկին : Ու հրաշքով ազատ-
ուած ձեռագիր ու թռչնագիր Նարեկը միայն , հա՛յր , կը
յիշե՞ս , դուն ձեռքովդ , հեծկլտանքով ու հառաչով , հէք
մայրիկիդ կուրծքին վրայ խաչածեւուած ձեռքերուն տակ
հանգչեցողցիր , ու այդպէս ալ Ս . Տեղերէն ընծայ եկած
պատանքին հետ , սեւ փոփին մէջ իջուցիր , ճիշդ քովիկը
մեր վաղամեռ մայրիկին :

Ասոնց բոլորին ալ յիշատակները , տարիներ վերջ ,
հոգւոյս վրայ եմ քանդակեր , հա՛յր , ու հոգիս ըրած մա-
գաղաթ մը , այժմ լքուած ամայութիւնը կ'ապրիմ անոր :
Հա՛յր , ներէ՛ ինծի այս իրիկուն . . .

Հալէպ . 1928

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԼՈՒՌ ԽՈՀԵՐ

Լայնատարած հորիզոնն իր դիւթանքով
Սրտէս քաղէ անրջանքի հոյլ մ'իղծեր,
Երբ իմ հոգիս հմայքով մը թեւածէր
Իմ մշտավառ սարսուռներուս բովքին քով:

Երբ իմ հոգիս հմայքով մը թեւածէր
Կոյս քնութեան լանջքին վրայ հոգեզմայլ,
Մտքիս խոհերն փրշրուէին անայլայլ
Խնկամանի մը պէս հողէ՝ հին ու ծեր:

Մտքիս խոհերն կը փշրուին անայլայլ,
Կարկաչահոս առուակներու մօտ ափին՝
Մինչ սոխակը հիւսէ հնչուն իր դայլայլ ,

Մինչ նախիրը ուրախ զուարթ կը մայէ ,
Ոսկի շապիկ հագած ծագի երբ արփին ,
Օ՛հ , հօտաղին սրինգը զի հմայէ:

Նիկոսիա

Ն. ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ

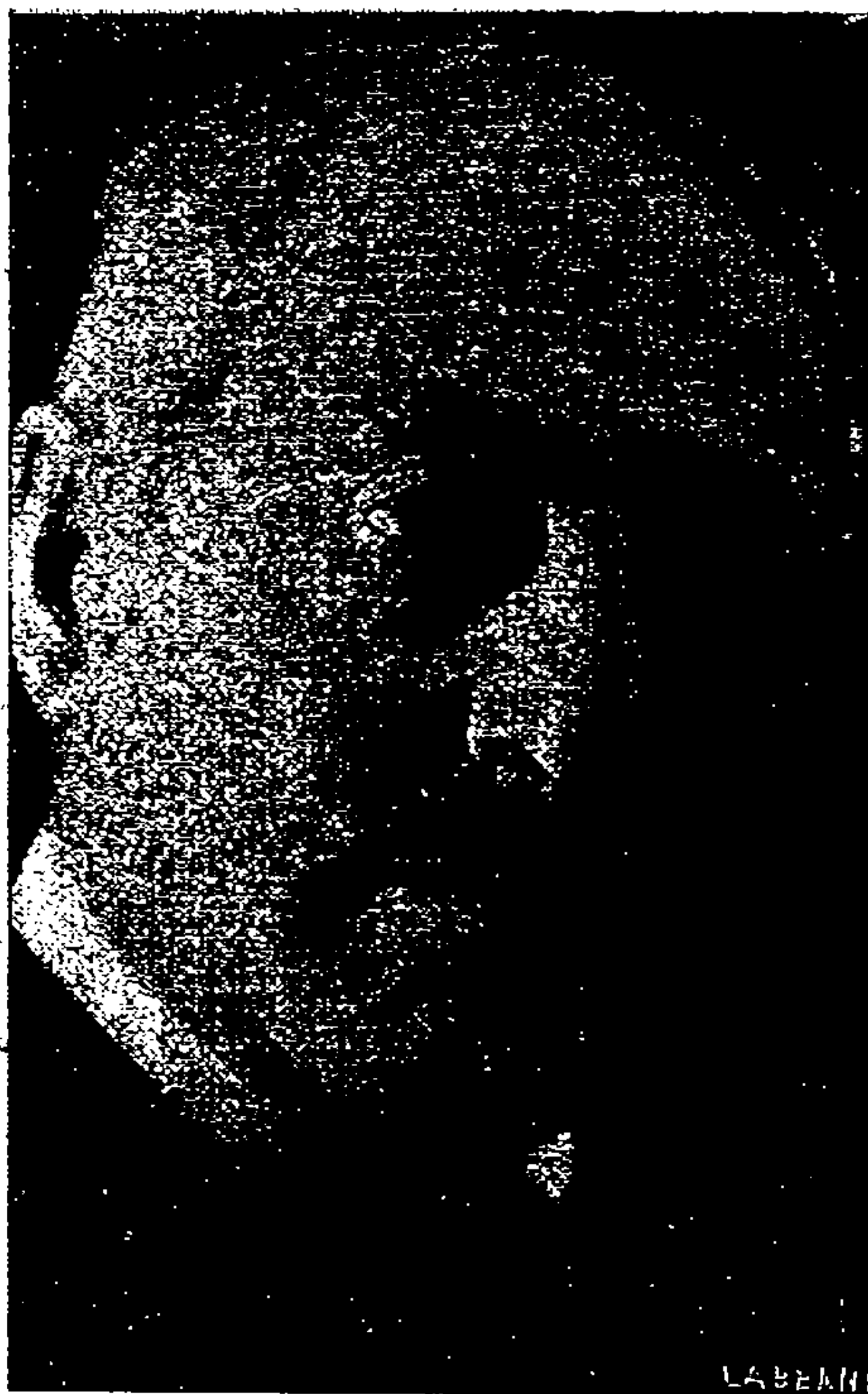
ՆԿԱՐԻՉ ԵՂԻՇԷ ԹԱԴԵՈՍԵԱՆ

ՄԵՐ Հայ նկարիչների շարքում Եղիշէ Թադէոսեանը պատուաւոր տեղ ունի իւր աշխատանքների քանակով եւ որակով. պատանեկութեան հասակից սկսած՝ աւելի քան 35 տարի նա ասպարիզի վրայ է, եւ չնայելով իւր անընդհատ ուսուցչական գործունէութեան, որ խլում է նրա ուժերի եւ եռանդի լաւագոյն բաժինը, ստեղծագործել է մինչեւ օրս աւելի քան 150 պատկեր, դեռ եւս իւր տաղանդի հասունութեան լաւագոյն շրջանի մէջ լինելով:

Նա ծնուել է Վաղարշապատում 1870 թուին հասարակ բնտանիքում. հայրը ջրադացւան էր, քայքայ աշուղական ձիրքերով օժտուած մի մարդ. մայրը պարզ գեղջկուհի էր, Ներսէս Արքեպիսկոպոս Խուդավերդեանի քոյրը. հանգուցեալ եպիսկոպոսն էլ նկարչական հակումներ ունէր, եւ կոնդակների ծաղկազարդող էր Մատթէոս Ա. Կաթուղիկոսի ժամանակ, ուրեմն եւ ժառանգականութեան հետ կապուած մեր նկարչի տաղանդը: Իւր տարրական ուսումը ստացել է տանը, քրոջ մօտ. ապա 1879 թուին ուղարկուել է մօրեղբօր կողմից Թիֆլիս, ժամանակի նշանաւոր Տ. Յակոբեանի պանսիոնը եւ երկու տարի յետոյ Լազարեան ձեմարան: Մակայն պատանի Թադէոսեանը առանձին սէր էր ցոյց տալիս ուսման գործում, ուստի եւ մեր բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի յորդորանքով, որ նոյն-

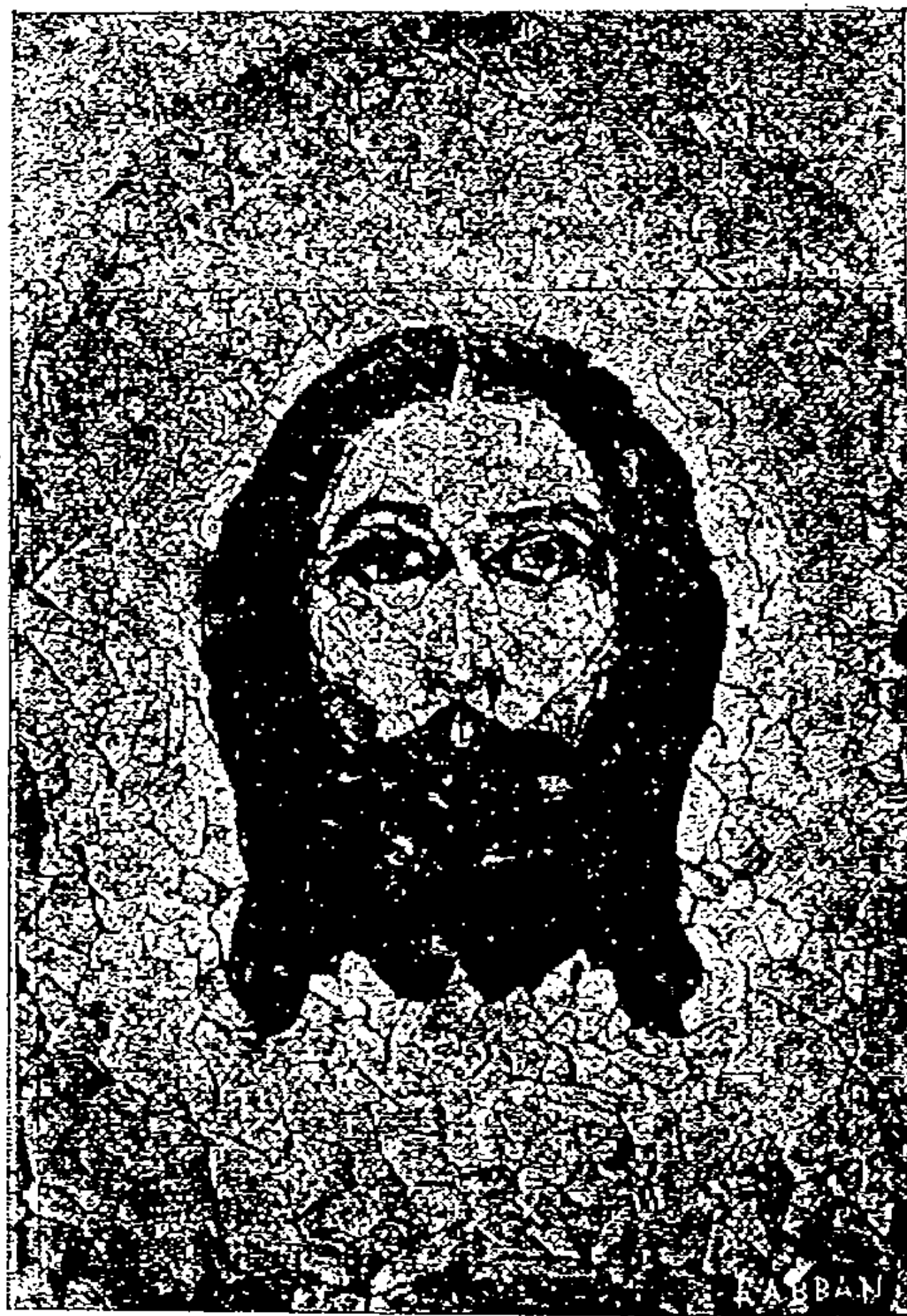
պէս Վաղարշապատցի է, Ներսէս Արքեպիսկոպոսը, որ
նորա մօրեղբայրը եւ բարերարն էր, տեղափոխում է
Մոսկուայի նկարչական—քանդակագործական—ճարտա-
րապետական դպրոցը: Այստեղ նա աշակերտում է նշա-

1. - ՆԿԱՐԻՉ ԵՂԻՇԷ ԹԱԴԵՈՍԵԱՆ

նաւոր նկարիչներ Մակովսկուն, Պրիանիլնիկովին, Դեսնա-
տովին, Սարոկինին, Նեվրիւենին, Պալէնովին. մեր նկարիչը
իրեն համարում է Պալէնովի աշակերտ, որին թէեւ երկար
է աշակերտել, բայց կապուած էր հոգեւոր—բարոյական

2.- ԽՃԱՆԿԱԸ ՓՐԿՁԻ

ժերտ կապերով. նորա վերայ քիչ ազդեցութիւն չէ ունեցել եւ Պալէնովի քոյրը, որ նկարիչ էր դարձեալ: Հայ նկարիչներից նրան մօտ է եղել հանգուցեալ Վարդգէս Մուրէնեանը, որի ծնողների մօտ էլ ապրում էր պատանի նկարիչը:

Քստումը նկարչական դպրոցում աւարտելուց յետոյ, դարձեալ եօթ տարի ապրում է Մոսկուայում, կատարելագործուելով իւր արուեստի մէջ. այս շրջանի աշխատանքներից նշանաւոր են «Կէսօրուայ ճաշը» եւ «Մոլլայի Քարոզը» պատկերները, որ մրցանակաբաշխութեան ար-

Յ.- ԱՅԼԱՆ ԱՂԱՅԻ ՄԱՐՏԸ ՀՐԵՇՏԱԿԻ ՀԵՏ

ժանաջան եւ ժամանակին ազմուկ բարձրացրին: Այդ պատկերների վաճառումից ձեռք բերած գումարով նա 1899 թուին Պալէնովի հետ մի ճանապարհորդութիւն կատարեց դէպի Երուսաղէմ - Պաղեստին, որ անջնջելի տապաւորութիւն է թողել մեր նկարչի հոգու վերայ, եւ նորա պատկերներից մի քանիսը կապուած են այս ճանապարհորդութեան հետ, ինչպէս «Բէյրութի Նաւահանգիստ»ն է, որ այժմ գտնւում է Երեւանի թանգարանում: Ապա 1900 թուին նա կատարում է մի ուրիշ ճանապարհորդութիւն դէպի Եւրոպա՝ Պալէնովի քրոջ անունով նշանակուած թոշակով. այցելում է Բերլինի, Դրեզդենի, Միւնխէնի, Նիւ-

ընթերցի պատկերասրահները եւ Փարիզի միջազգային ցուցահանդէսը. մասամբ այս ճանապարհորդութեամբ պիտի բացատրել նորա գեղարուեստական հայեացքն ու գնահատութիւնը դասական նկարչութեան: Թիֆլիսում հաստատուում է 1901 թուին Կովկասեան Ընկերութեան նուրբ արուեստի խրախուսող դպրոցում որպէս ուսուցիչ, որ 1923 թուից փոխարկուել է Գեղարուեստական ճեմարանի, ուր եւ շարունակում է իւր պաշտօնը մինչեւ այժմ: Նա ուսուցիչ էր նաեւ նախկին Առեւտրական դպրոցում, Ներսիսեան դպրոցում:

Եղիշէ Թադէոսեանը դեռ եւս 1889 թուին իբրեւ ուսանող մասնակից է եղել ուսանողական ցուցահանդէսներին, իսկ իբրեւ ազատ արուեստագէտ մասնակցել է Մոսկուայի բազմաթիւ ցուցահանդէսներին՝ նուրբ արուեստների խրախուսող Ընկերութեան, Մոսկուայի նկարիչների Ընկերութեան, ռուս նկարիչների միութեան, գեղարուեստի աշխարհի եւն: Թիֆլիսում մասնակցել է 1903, 1904, 1905, 1907 եւն ցուցահանդէսներին եւ գործոն մասնակցութիւն ունեցել «Հայ նկարիչների միութեան» մէջ իբրեւ հիմնադիր անդամ եւ առաջին նախագահ, մասնակցելով նրա ցուցահանդէսներին մի քանի անգամ Թիֆլիսում եւ 1918 թուին Երեւանում:

Նորա տաղանդը հարուստ է, բազմաբովանդակ, պորտրէներից, բնութեան տեսարաններից սկսած մինչեւ նուրբ գաղափարական-հոգեբանական ապրումների ոլորտները. գոյները վառ են, որոնցից սիրում է յատկապէս կարմիրն ու կանաչը, բայց եւ հմայիչ, օղաւէտ, խօսուն. պատկերաւորումն իրական է, բայց եւ ոգիացած, առարկայականի ներդաշնակ զուգորդութեամբ. բազմակողմանի է եւ հմուտ նաեւ իւր տեխնիկայի մէջ. ոչ միայն նկարում է կտաւի վերայ զանազան եղանակներով, այլ եւ պատրաստում է սքանչելի խճապատկերներ, որոնցից յիշատակելի են Փրկչի գլուխը (պատկ. 2), որ պատրաստել է Պալէնովի շինած եկեղեցու դրան ճակատի համար եւ իւր իսկ պատկերը, այժմ Երեւանի Թանգարանում: Նորա

ստեղծագործութիւններն ըստ իս կարելի է երեք մեծ խմբի
բաժանել. հայրենի ափերում եւ անցեալի գեղեցկութեան
ապրում, բնութեան գեղեցկութիւն եւ սքանչացում, եւ
վերջապէս հոգեբանա՛շան - գաղափարական ներքին աշ-
խարհի ապրում եւ վերաբաշխութիւն. բայց այս բաժա-
նումն արտաքին է միայն, ամէն տեղ մեր նկարիչը նոյն է
իւր առանձնաշատուկ կողմերով:

Անցեալի գեղեցկութեան եւ հայրենի կենցաղի հետ կապ-
ուած ստեղծագործութիւններից յիշել կարող ենք «Ասլան
աղայի մարտը հրեշտակի հետ» ֆրէսկոն եւ «Ջան գիւլում»ը,
երկուսն էլ Երեւանի թանգարանում (պատկ. 3 եւ 4): Աս-
լան աղան Մոկաց բարբառով ժողովրդական վիպական երգի
հերոսն է, նա փողոցում տեսնելով աղքատի դիակը եւ տեղե-
կանալով, որ նրա մահուան պատճառը հրեշտակն է, կռուի է
կանչում իւր աղքատի վրէժը լուծելու. մահուան մասին գա-
ղափար չունի: Նկարիչը պատկերաւորել է պարզ, միամիտ
եւ մաքուր շրջանի հերոսի տիպը երգի տուած մանրամասնու-
թիւններով. Ասլան աղայի կեցուածքը, մկանների լարումն
ամբողջապէս, դիւցազնական շրջանի հերոսի ոյժի մարմ-
նաւորումն է: Բայց նկարչի համար այդ թեման դեռ վերջ-
նական լուծում ստացած չէ եւ նա մտմտում է մի այլ
ժողովրդական դիւցազնի՝ Խորենացու նկարագրած Անգեղ
Տորքի պատկերն ստեղծագործել:

Կենցաղային մի գեղեցիկ պատկեր է Ջան գիւլումը,
որ այնքան կարեւոր դեր է կատարում Հայ երիտասար-
դութեան, յատկապէս գիւղական աղջիկների կեանքում:
Բայց թէ նախընթաց եւ թէ այս պատկերների մէջ զգաց-
ւում է մի պակասութիւն, որ նկարչի մեղք չէ. Հայ բնո-
րոշ տարազի ճեւակերպութիւնը, որ աւելի իրական ար-
տայայտութիւն կտար նկարչի յղացման: Արուեստի զար-
գացման կարեւոր աղբիւրներից մէկը իւր այլ եւ այլ ճիւ-
ղերի մէջ ժողովաւրդն է եւ ժողովրդական ստեղծագոր-
ծութիւնը, ինի այն բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն
թէ նկարչութիւն. Հայ տարազի ուսումնասիրութիւնն անց-
եալում եւ ներկայում, Հայ ժողովրդական արուեստի
ցուցադրութիւնը կամ ազգագրական թանգարանը հիմուն-
քն է որոշ չափով նաեւ նկարչական արուեստի ծաղկման:

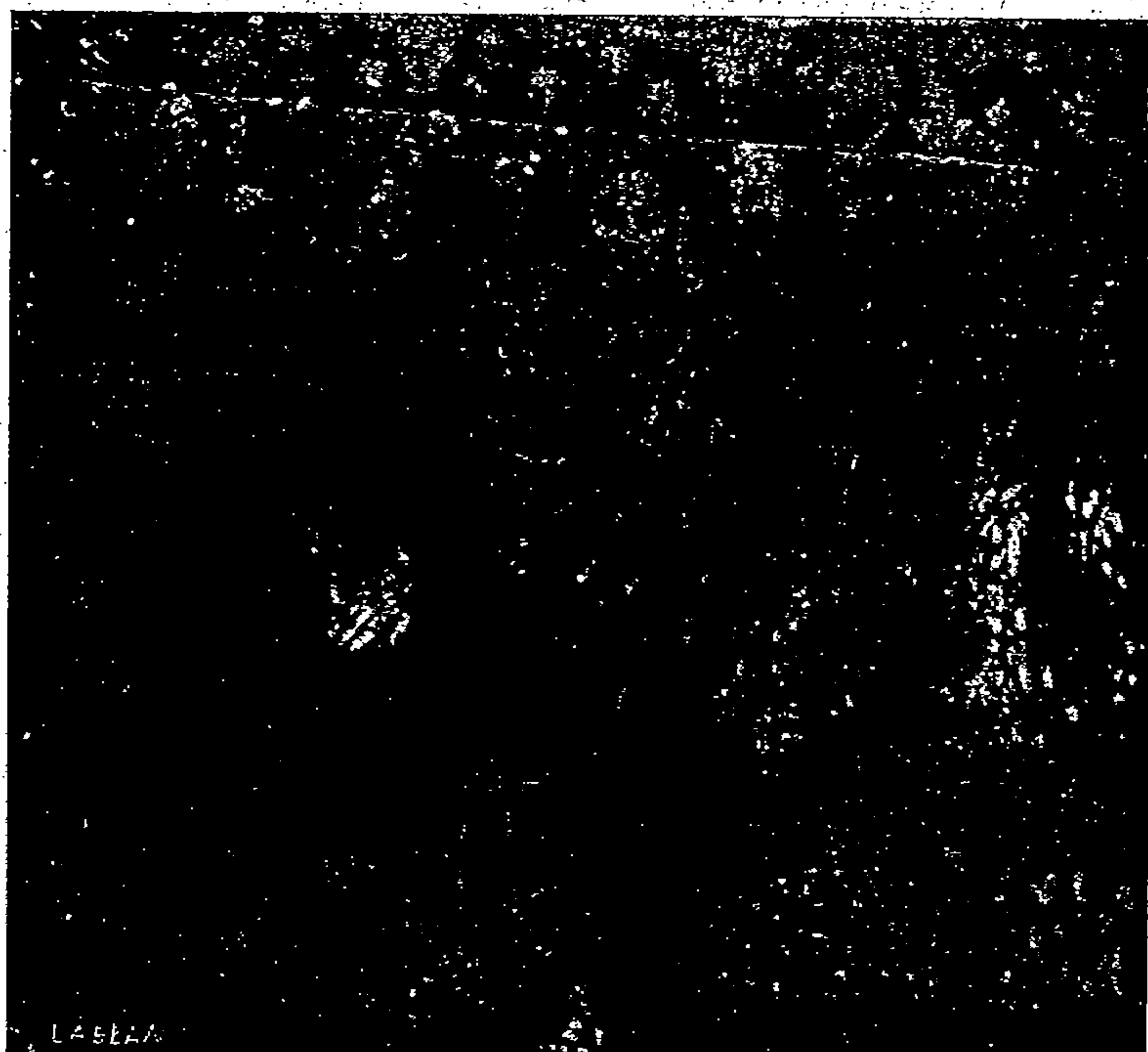

4.- ԶԱՆ ՔԻՔԼՈՒՄ

ազգագրական Հայաստանը, գրեթէ, ոչնչացաւ առանց լիովին հաւաքման եւ ուսումնասիրութեան նիւթ դառնալու այդ կողմից. Երեւանի եւ Էջմիածնի պետական թանգարանները սկզբնաւորութիւն են միայն մեր ժողովրդական հարուստ ստեղծագործութեան հաւաքման:

Ե.- ՀԱՆՃԱՐԸ ԵՒ ԱՄՐՈՒԸ

Բնութեան տեսարաններից մեր նկարչին առանձին ոգեւորութիւն են ներշնչել Արարատեան դաշտը սպիտակափառ Մասիսի հետ. բովանդակ Հայաստանի ամենամեծ գեղեցկութիւնն է այդ, որ մարմին է ստացել մեր նորագոյն նկարիչների գործերում, ինչպէս եւ Թադէոսեանի: Այստեղ է, որ նկարչի գոյները անապարար լինելով հանգերծ, դիւթիչ են, դէպի գեղեցկութեան աշխարհը քաշող. նորա Արարատը, որի պակաս յաջող փոփոխակը միայն գտնւում է Երեւանի թանգարանում, սարից ու ծորից, ժայռերից բաղկացած զանգուած չէ միայն, այլ, նկարչի ապրումն է այդ, նորա սքանչացման մարմնաւորումը այն կախարդական գոյների գեղեցկութեան, որ ընտելիւնը պարգեւել է այս երկրին:

Մեր նկարչին բնորոշում են յատկապէս մի քանի պատկերներ, որոնք դեռ եւս նոյնիսկ վերջնական կերպարանք չեն ստացել. այսպէս է «Հանճարն եւ ամբոխ» էսքիզը (պատկ.5). ահա ամբոխն ընկած փախչող հանճարի յետեւից, ծիծաղում է, ծաղրում, մատով ցոյց տալիս նորան. անհասկացողութեան մի վիճ երկուսի մէջ. գուցէ, ռուս բանաստեղծ Պուշկինի ազդեցութեամբ յղացուած: Բայց այդ հակադրութիւնը երկու տարբեր աշխարհի աւելի գեղեցիկ է Vox Pacis - Խաղաղութեան ծայները պատկերի մէջ: Ձեր առաջ կանգնած է մահը իւր գերանդիով, յետեւը աշխարհն է ընդարձակ, քաղաքներով, դաշտերով, անտառներով, լեռներով ու ձորերով: Գերանդու վերայ մի լար է միայն ձգուած, որից մահն է հնչում, եւ մարդիկ սարսափահար ցած են ընկնում, ողբում, փախչում, իրար անցնում..., բայց նորա կողքին մի ուրիշ աշխարհ կայ, հոգեւոր ստեղծագործութեան, արուեստի աշխարհը՝ երաժշտութիւն, բանաստեղծութիւն, նկարչութիւն, հարստապետութիւն... , որին չի հասնում մահուան սարսափը: Զուգորդութեամբ յիշում ես հաւատոյ մեծ հսկայի խօսքը «մահ մէր է խայթոցք», այնտեղ կրօնական ապրումներով, այստեղ արուեստի:

Բնութեան անսահման գեղեցկութեան եւ սիրոյ օրհներգութիւնն է «Թռչնոց համերգը». պատկերի դաշտը երփնեւրանգ ծաղիկներ, կանաչ, ծառեր... , կեդրոնում կանգնած է արագիլը, որ համերգի ղեկավարն է Բամանչէն կտցով բռնած. նրան նուագակցում են միւս թռչունները՝ սիրամարգը, սոխակը, դեղձանիկը, թութակը, կաչաղակն ու ագռաւը եւն, տարբեր դայլայլիկներով եւ ծայներով, բայց նոյն օրհներգութիւնը տիեզերական սիրոյ եւ գեղեցկութեան:

«Ծաղկանց բուրմունքը» նոյն մտքի մի այլ արտայայտութիւնն է. աղբիւրից յառաջ եկած վտակի ափերին փռուել են երփներանգ ծաղիկները, խօսուեն եւ կենդանի ոչ միայն իրենց գոյներով, այլ եւ բուրմունքով: Մի երիտասարդ նուագում է սրինգի վրայ, իսկ հեռու նստած է աջ ձեռքը ծնոտին յենած մի աղջիկ, կապոյտ աչքերն ուղղած դէպի սիրոյ անսահման աշխարհը: Ծաղիկներն այստեղ

սիրոյ նշանակներն են, մի մի մասնիկ եւ տարբեր արտա-
յայտութիւն ամբողջութեան:

Ի զուր չէ ասուած, թէ գրուած կամ արտասանուած
խօսքից աւելի մեծ է մտածուած եւ ապրուած խօսքը.
տաղանդների եւ հանճարների կեանքում այս կարեւոր մի
երեւոյթ է. Լէոնարդոյ դը Վինչիի ամենամեծ ստեղծագոր-
ծութիւնը նրա Խորհրդաւոր ընթրիքն է, որ կիսատ է մնա-
ցած արուեստագէտներից ոմանց կարծիքով Յիսուսի դէմ-
քի նկատմամբ, իսկ ըստ ոմանց կիսատ է, որովհետեւ
դորանից աւելի կատարեալ ստեղծագործել չէր կարելի:
Նոյն կարծիքը կայ Բաֆայէլի Պայծառակերպութեան
պատկերի մասին: Մեզ թւում է, թէ նկարչի հոգեկան
ապրումներն ու ստեղծագործական տենչերը աւելի լաւ են
բնորոշում մեր մատնանշած աշխատութիւնները կամ
նրանց նմանները: Ճանկանք նրան ստեղծագործական ոյժի
եւ թարմութեան երկարատեւ պահպանութիւն, որպէս զի
հոգու մէջ կուտակուած բարձրից բարձրագոյն տենչերն
իրագործել կարողանայ:

Առանձին ուշադրութեան արժանի են մեզ համար
նրա եկեղեցական - կրօնական բովանդակութեամբ պատ-
կերները, թէեւ իւր իսկ ասելով, կրօնական թեմաները
իւր տարրը չեն եւ անցողակի միայն նա գրադուել է այդ-
պիսի հարցերով, բայց ըստ իս նրա ստեղծագործութիւն-
ների մէջ պակաս արժէքաւոր չեն: Մանկական տպաւորու-
թիւնները էջմիածնի մթնոլորտում, հանապարհորդութիւնը
Պաղեստին իւր ուսուցիչ Պալէնովի հետ, որ գնացել էր Յի-
սուսի հայրենիքը, ժողովրդական կեանքն ու տիպերն ու-
սումնասիրելու եւ նիւթեր հաւաքելու իւր աւետարանա-
կան բովանդակութեամբ պատկերների շարքը ստեղծա-
գործելու համար,* անշուշտ թողել են որոշ հետքեր նորա
հոգու մէջ: Սակայն ճշմարիտ է, որ կրօնական տարրը նո-
րա տաղանդի եւ հակումների բնորոշիչ մասը չէ. ոչ Պա-

---

* Պալէնովի պատկերների այդ շարքը դաււում է այժմ Մոս-
կուայի Տրեդեակովսկու պատկերասրահում:

լէնովն ինքը եւ ոչ մեր հայրենակից Թադէոսեանը կրօնական նկարիչ չեն դասական նշանակութեամբ. Պալէնովն ինքը այդ գործին ձեռք է զարկել Բենանի հասկացողութեամբ, որ շատ տարբեր էր դասական շրջանի արուեստագէտների ըմբռնումներից: Յիշում եմ ուսանողութեանս ժամանակից գերմանական նկարիչների կրօնական պատկերների, յատկապէս Յիսուսի կեանքի, մի ցուցահանդէս Բերլինում, որ չէր բաւարարում ընդհանուր առմամբ կրօնական նկարչութեան լաւ ծանօթներին եւ քննադատներին. դարի հասկացողութիւնն ու հոգեբանութիւնը իր դրոշմն է դնում արուեստի ամէն մի ճիւղի վերայ, այդպէս եւ նկարչական ստեղծագործութեան մէջ. քսաներորդ դարն այլեւս չի կարող մի Դանդէ ստեղծել եւ ոչ մի Լէոնարդոյ դը Վինչի կամ Բաֆայէլ կրօնական նման հասկացողութիւններով եւ ապրումներով:

Բայց եւ այնպէս ամենայն նկարիչ էլ չի կարող այդպիսի թեմաների համար ապրում եւ ցանկութիւն ունենալ պատկերաւորելու նրանց, ինչպէս մեր Թադէոսեանը. նորա եկեղեցական - կրօնական բովանդակութեամբ ստեղծագործութիւնները որքան եւ իւր տաղանդի գլխաւոր էլէմենտները չեն, բայց նշանակալից են, արժէքաւոր, որովհետեւ նորա ներքին ապրումներին հարազատ են, սիրելի եւ թանգ: Ահա Լուսաւորչի տեսիլը էջմիածնի հիմնարկութեան մասին ըստ Ագաթանգեղոսի արտայայտութիւնն է այն վերաբերմունքի, որ մեր նկարիչը ունեցել է դէպի այդ հաստատութիւնը իւր մանկութեան օրերից: Գիշերային մթութիւնը լուսաւորւում է երկնքից իջնող Փրկչի ճառագայթներով եւ նորա մուրճի հարուածների տակ կերպաւորուած լուսեղէն շէնքի կամարներն ու հաստատութեան սիւները, անկիւնում ծունկի եկած Լուսաւորիչը հոգու աչքերով տեսնում է իւր հիմնած եկեղեցու դերը կեանքի խաւարի հանդէպ: Հակակրօնական միջնորդութեամբ եւ պատմական աւանդներին անհաղորդ մարդու համար դժուար տեսանելի լինին այն գեղեցկութիւնն ու

խորհրդաւորութիւնը, որ համակում է այս պատկերը, գրեթէ միայն գոյների համադրութեամբ:

Մեզ պակաս է բաւարարում Յիսուսի վերջին աղօթքը Գեթսեմանի պարտիզում, մինչդեռ խաչքարի առաջ աղօթող ծերունին մեր նկարչի լաւագոյն գործերից եւ էջմիածնի պատկերասրահի զարդերից մէկն է: Եւ հասկանալի են մէկի պակասութիւնն ու միւսի առաւելութեան պատճառները. Գեթսեմանի պարտիզի տեսարանը Յիսուսի կեանքի ամենասրբազան վայրկեանն է, անվերապահ անձնուիրութիւնը Հօր կամքին, կրօնական հաւատի մի գերազանց ապրում ներքին աշխարհում. մինչդեռ գիւղացու աղօթքը մասամբ կենցաղ է, ուրեմն եւ արտաքին դիտողութեան եւս ենթակայ երեւոյթ: Հայկական ոճով մի խաչքարի առաջ կանգնած է ծերունի աղօթաւորը, ձախ ձեռքը դրած խաչքարի վրայ, շրթունքները մօտեցրել համբուրելու. նորա դէմքը չի երեւում, այլ ձախ կողմից մի փոքրիկ մասը ականջի հետ, բայց դուք տեսնում էք եւ լրացնում հոգւով նորա ամբողջ, ջերմեռանդ եւ բոլորանուէր, գուցէ եւ արտասուածոր աչքերով, ցամքած դէմքը, որ կպցրել է խաչքարին. Գեղեցիկ է եւ խաչքարը հայ արուեստի հոգւով մի վերարտադրութիւն, որ աղօթողի հետ ներդաշնակութիւն է կազմում եւ աւելի հասկանալի եւ ամբողջական դարձնում նկարը:

Ապա յիշատակելի են նորա Աստուածածինը, որի մի փոփոխակը նուիրել է իւր ծննդավայրի եկեղեցուն, եւ խաչելութիւնը Շողակաթի վանքին: Աստուածածինը իւր կապոյտ եւ մեղմ աչքերի արտայայտութեամբ մայրական գորով է, սէր, անձնուիրութիւն առանց նկարչի կողմից արտաքին միջոցներով մարմնաւորած լինելու այդ, իսկ որդին իւր մանկական թաթիկների մէջ բռնած սպիտակ եւ մաքուր աղաւնու նման անմեղութիւն, երկու զուգորդուած գեղեցկութիւններ, որ իբրեւ լուսաւոր ճառագայթներ թափանցում են հոգուդ մէջ եւ ներքին, քաղցր բաւարարութեան զգացումով համակում քեզ:

Բայց այս կարգի ստեղծագործութիւնների մէջ նրա

գլուխ գործոցն է Յիսուսի դատապարտութիւնը փարիսեցիներին. Յովհ. Ը. 44 եւ Մատթ. ԻԳ. 33 համեմատ: Այս պատկերի վրայ տաս սարի է աշխատում մեր նկարիչը. կատարելագործում, փոփոխակներ ստեղծում, բայց մեզ թւում է, եթէ դարձեալ տաս սարի աշխատէ, ինչը գոհ չպիտի մնայ ըստ ամենայնի, գերմանացի բանաստեղծի խօսքի համեմատ. Das schöne wird nie fertig, immer könnte es noch schöner sein,* թէեւ այս գործը նորա ամենալաւ ստեղծագործութիւններից մէկն է, եւ ինքը նրկարիչն էլ այդ կարծիքն ունի: Այս հանգամանքը նկարի եւ նկարչի առաւելութիւնն է միայն հաստատում. արուեստագէտն ապրում է իւր նիւթով եւ յափշտակուած մինչ այն աստիճան, որ իւր իսկ ասելով, հոգւով պատկերաւորում էր այն եւ կենդանի տեսնում նկարելուց առաջ:

Կեդրոնում Յիսուսն է կայծակնացայտ աչքերով, որ իւր քննադատութեան խարազանը հակառակորդների մէջքին հարուածելուց յետոյ՝ նրանց սատանայի որդիք եւ օծի ծնունդ անուանելով, կամենում է հեռանալ. աջ կողմից հակառակորդների խումբն է եւ ծախից աշակերտների: Ըստ մեզ պատկերի ամենայաջող մասը դպիրների եւ փարիսեցիների խումբն է, հրէական բնորոշ դէմքերով իրենց աւանդապահութեան եւ ինքնագիտակցութեան շեշտուած արտայայտութեամբ, որ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան եւ դիտողութեան արդիւնք է: Ահա սեւամօրուք փարիսեցի դպիրը, որ կարծում է թափանցել է հրէական կրօնի եւ աւանդութեան խորքը, բուն ատելութեան զգացմունքով աչքերն ուղղել է դէպի նորելուկ վարդապետը, որ ոչ դպրոց է անցել եւ ոչ մեծ օրէնագէտներին լսել, բայց յանդգնութիւն ունի այնպէս խիստ քրննադատելու իրենց բարձր արժանապատուութիւնը: Յիսուսին աւելի մօտ է կանգնած փառաւոր հագուստով եւ

---

* Գեղեցիկը երբեք չի վերջանում, որովհետեւ կարող էր աւելի գեղեցիկ լինել:

գլխի զարդարանքով ծերունին, որ հաւանօրէն իշխանութեան ներկայացուցիչն է, Արրահամու իսկական որդի լինելու հպարտ յաւակնութեամբ: Միւսները լրացնում են տեսարանը:

Յիսուսի աշակերտներն ու կողմնակիցները խմբուած են Վարդապետի յետեւը եւ ձախ կողմը. նախկին փոփոխակի մէջ աւելի փոքր խմբով, իսկ վերջում մի քանի դէմքեր եւս աւելացած, որոնցից մէկը մինչեւ իսկ կին է: Յիսուսի յետեւից ուրախութեան զգացումով ժպտում է պարզսիրտ Պետրոսը, որ իւր Վարդապետը կարողանում է այնպէս քաջապէս քննադատել այդ փարիսեցիներին եւ դպիրներին, որոնք միայն արհամարհանքով վերաբերուել գիտեն դէպի Գալիլիացիների խումբը. իսկ աւելի մօտեց երիտասարդ աշակերտը խորասուզուած է իւր ներքին աշխարհը, որոճալու Յիսուսի արտասանած խօսքերը եւ պատահած ամբողջ եղելութիւնը: Միւս ֆիգուրները լրացնում են այս եւ այն կերպով խմբի տրամադրութիւնը:

Ներկայ ժամանակը, հաւանօրէն, ընդհանուր առմամբ հարկաւոր չափով չի գնահատել այս գործը, բայց համոզուած ենք, որ մեր նկարչի անմահութեան գրաւականներից մէկն է այն ապագայի համար: Մաղթում ենք, որ այսուհետեւ եւս արդիւնաւոր լինի նրա վրձինը, ինչպէս մինչեւ այժմ:

Էջմիածին. 1928 թ.

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ*

* Նորին Սրբազնութիւնը Հոկտ. 10 թուակիր գրութեամբ մը կը բարեհաճի յայտնել իր համակրանքը «Տաթեւ»-ի հանդէպ:— «Էջմիածնում «Տաթեւ»-ի օրինակներ ստացուած չեն. իմ օրինակը ձեռքէ ձեռք անցաւ մեր միաբան եղբայրների կողմից և հետաքրքրութեամբ կարդացուեցաւ: Բացակայութեանս ժամանակ ուղարկել էիք «Տաթեւ»-ի չորրորդ գիրքը. ուրախ եմ, որ բոլորն էլ լաւ տպաւորութիւն են թողնում իրենց հետաքրքրական բովանդակութեամբ և խնամքով կատարուած խմբագրութեամբ. կը յուսամ և կը մաղթեմ, որ Ձեր ցուցադրած եռանդն ու սէրը այսուհետեւ աւելի եւս արդիւնաւոր լինի և «Տաթեւ»ը դառնայ մեր նորագոյն գրականութեան և բանասիրութեան համար փնտռուած և ցանկալի մի պարբերական»:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԳԱԼԲԱԴԵԱՆ ծնած է Կ. Պոլիս, Մկիւտար. իր երաժշտական նախաքայլերը սկսած է տաղանդաւոր վարպետի մը Պ. Ստեփան Բաբելեանի հետ՝ որ տարիներու ընթացքին յաջողած է երաժշտութեան ամենաբարձր ու ամենագեղեցիկ ոգիով խմորել իրեն յանձնուած մանուկ հոգին:

Տարիներու բեղմնաւոր աշխատութենէ վերջ, յաջող կերպով աւարտելով իր ուսուցչին դասընթացքները՝ սարքած է նուագահանդէս մը Գատը Գիւլի մէջ, ուրիշ արուեստագէտներու մասնակցութեամբ, ապա մեկնած Պուտաբըշտ իր ճիւղը կատարելագործելու համար: Տարի մը ամբողջ աշակերտելէ վերջ *Conservatoireի Professeur Sékely Arnold* ի, վերագործած է Պոլիս: Ապա մեկնած Բարիդ՝ ուր կը գտնուէի հինգ տարիներէ ի վեր որոնք կազմած են իր էն բեղմնաւոր շրջանը:

Աշակերտած է սպանիացի տաղանդաւոր արուեստագէտի մը *Ricardo Vinès* ի, ապա *Conservatoireի professeur Ppilipp* ի որ սիրով արտօնած է իր դասընթացքներուն ներկայ գտնուիլ և յետոյ *Marcel Ciampi* ի՝ Բարիդի լաւագոյն ուսուցիչներէն մին՝ որոնց գնահատումները անգամ մը ևս քաջալերած են իր մէջ երաժշտական ասպարէզի իր նուիրումը:

Ստորեւ արուած Պեթհովէնի կեանքին ու գործերուն ուսումնասիրութիւնը կատարուած է Օր. Նուարդ Գալբադեանի կողմէ Բարիդի «Յարդգող» Արուեստի և Գրականութեան Միութեան սարքած մէկ երեկոյեան համար, 24 Մարտ 1927ին, Պեթհովէնի մահուան հարիւրամեակին առթիւ, ուր համակրելի արուեստագիտուհին տուած է համառօտ կերպով մեծ վարպետին կեանքին և գործերուն գլխաւոր գիծերը, նուագելով իր *sonate* ներուն էն հոյակապներէն՝ *Sonate Appassionata* ն: ԽՄԲ.

ՊԵԹՀՈՎԷՆ

Je n'appelle pas héros ceux qui ont triomphé par la pensée ou par la force. J'appelle héros, seuls ceux qui furent grands par le cœur. ROMAIN ROLLAND

 ԵՐԵՅԷՔ ինձ որ այս երեկոյ յանդգնիմ երկիւղած ուխտաւորներու երկար շարքին մասնակցիլ դէպի երաժշտութեան աստուած ին ու մեծ մարդուն, տառապանքի մարմնացումին անշուք շիրմին առջեւ խոնարհելու:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԴԱԼՐԱԴԵԱՆ

ՏՊ. ՍՐԱԲՍ - ՀԱԼԵՊ

Վիեննայի Währigի գերեզմանատան մէկ անկիւնը կը կանգնի պարզ օպէիսի մը . իբր արձանագրութիւն հոն կը կը կարգաք անուն մը միայն՝ «Պէթհովէն» : Շիրմին վրայ քանդակուած է քնար մը , շատ աւելի խօսուն քան ո՛րեւէ քերթուած , որովհետեւ ան չի գաղրիք երբեք երգելէ , համակ քնութեան երաժշտութեան հետ , Պէթհովէնի մեծ սէրը ու անհուն տառապանքը՝ աշնան լացող հովերուն հետ : Հսկայ մարդկութեան խաւար ովկէանին մէջ փրկարար փարոս մըն է այդ պարզուկ դամբանը , ներշնչումներու , մտածումի խորութեան , հոգիի վերելքներու խորան մը , որուն առջեւ կու գան ծնրադրել կեանքի փոթորիկէն ու տառապանքէն յոգնածները :

Պէթհովէնի մահուան հարիւրամեակին նախօրեակն է այս գիշեր : 1827 Մարտ 26ի գիշերը մարդկութիւնը կը կորսնցնէր ո՛չ միայն երաժշտութեան տիտան մը , այլ և մեծ ողբերգակ մը վիրաւոր հոգիներու , բազոս մը տառապանքէն քաղցածներուն : Ան անշուշտ միակը չէ երաժշտութեան աստուածներուն մէջ , կան նաև ուրիշ բազմաթիւ տիտաններ , թերեւս աւելի կատարեալ՝ ինչպէս Պալսը , ամենաքնքուշն ու ամենապարզուկը՝ ինչպէս Մօցարդ , ամենամելամաղձոտն ու երազայինը՝ ինչպէս Շօբէն . սակայն չի կայ ուրիշ մը այնքան մարդկային երաժշտութիւն արտադրած՝ որքան Պէթհովէնը : Անոր երաժշտութիւնը համաշխարհային է . ահա թէ ինչո՞ւ անթիւ ամբօխ մը կը խոնարհի անոր յիշատակին առջեւ ու կը զետեղէ զայն անմատչելի֊օրէն բարձր պատուանդանի մը վրայ :

Տարիներ առաջ , Լիւքսէնպուրկի թանգարանին մէջ , Պէթհովէնի մէկ կիսանդրիին տակ հետեւեալը կարդացած էի . — «Je suis Bacchus qui pressure pour les hommes le nectar délicieux» . Թէ ո՞վ էր այդ Բազոսը :

Սօսինք նախ Փիզիքական կազմուածքին վրայ , որուն վրայ պիտի կառուցուի իր հոգին : Պէթհովէնի միտքը կը յենու ուժին վրայ , մկանային ոյժ մը և աթլէթիք մարմին մը : Կարճահասակ ու գիւրուկ , լայն ուսերով , հովէն ու արեւէն եփած կղմինտրի գոյնով մորթ մը , որ հետզհետէ դեղնո-

րակ ու հիւանդագին կը դառնայ իր կեանքի վերջին տարիներուն, երբ ան զրկուած իր սիրած պտոյտներէն, բանտարկուած կը մնայ տխուր սենեակի մը մէջ: Լայն, ուժեղ ցցուած ճակատ մը, չափազանց խիտ և սեւ մազեր, որոնք կարծէք, սանտրի մը հպումը զգացած չէին: Քիթը կարճ, լայն և քառակուսի: Նուրբ բերան մը, վարի շրթունքը աւելի դուրս երկարած. կզակին վրայ, աջ կողմին մօտ փոսիկ մը: Անբացատրելի հուրով վառուած գորշ - կապոյտ աչքեր՝ խիտ յօնքերու շուքին տակ, այնքա՛ն քաղցր ու միեւնոյն ատեն վշտի աղբիւրներ:

Կը պատմեն թէ, հեղինակելու ժամանակ ինչպէս ան կը կերպարանափոխուէր, դէմքին մկանները կը ցցուէին, երակները կ'ուռէին ու բերանը կը դողդղար: «Ուժի հոյակապ կառուցուածք մը» ըսած է իր բարեկամներէն մին. հետեւաբար այսպիսի կազմ ունեցող վանդակ մը առիւծի մըն է միայն մայել:

Ludwig - Maria van Beethoven ծնած է Պօնա, Գօլօնիոյ մօտ, 16 Դեկտ. 1770, Պօնկասսը կոչուող փողոցին մէկ խեղճուկ սենեակին մէջ, ուրկէ ներս գլուխ ծռելով միայն կարելի էր մտնել: Ինք ծագումով Բլաման էր: Իր մեծ հայրը ծնած է Անվերս և քսան տարեկանին հաստատուած Պօնաի մէջ:

Պեթհոլէնի ծնողքը կը պատկանէր շատ համեմատ դասակարգի մը. իր հայրը՝ Johann van Beethoven՝ Պօնաի մատուռին թէնօռ, ամուսնացած էր խոհարարի մը աղջկան հետ, որ այրի մնացած էր սենեկապետէ մը առաջին ամուսնութեամբը: Շատ կարեւոր է գիտնալ թէ Պեթհոլէն կը ծնէր ալքօլիք հօրմէ մը ու թոքախտաւոր մօրմէ մը, որոնց այս անխուսափելի ժողանգը անկասկած թունաւորած և կարճեցուցած է ո՛չ միայն իր կեանքը, այլեւ մղձաւանջ մը դարձած իր ամբողջ կեանքի ընթացքին, որմէ երբեք չէ կրցած թօթափուիլ:

Զրկուած մանկութիւն մը ունեցած է. ընտանեկան քաղցրութիւնը անծանօթ մնացած է իրեն, ու կեանքին առաջին քայլերէն սկսեալ տխուր պայքարի մը դէմ մար-

տնչելու դատապարտուած : Անոր մանկութիւնը անցած է ընտանեկան շատ տխուր մթնոլորտի մը մէջ .— հօրը մոլութիւնը և այդ պատճառաւ կործանումը , իսկ մօրը լուռ համբերատարութիւնը՝ մինչեւ մահուան անկողինը :

Բարեբախտաբար իր առաջին տարիներուն շատ մեծ սէր մը , գուրգուրանք մը վայելած է իր մեծ հայրիկէն եւ գտած անոր մէջ տիպար հոգի մը : Չորս տարեկանին սակայն , կորսնցուցած է իր մեծ հայրը , պահելով անկէ շատ քաղցր յիշատակ մը իր սրտին խորը , աւելի ուշ՝ իր պատանութեան պարծենալով անոր նմանած ըլլալուն :

Շատ բնական պիտի չըլլա՞ր էթէ Պեթհովէնի հանճարը թառամէր բիրտ հօր մը և հիւանդ մօր մը ազդեցութեան տակ . հակառակը պատահած է սակայն : Թշուառութիւնը գտած էր ամէնէն աւելի բարգաւաճ գետինը , ամէնէն աւելի կեանքոտ աղբիւրը այդ դժբախտ ընտանիքին մէջ , ու խոր հիսցումով մըն է որ կը կրկնեմ Պեթհովէնի սա խօսքը . «Durch leiden Freude» (Երջանկութիւնը տառապանքով) :

Պեթհովէնի ժամանակ Պօնա 9—10 հազար բնակչութիւն ունեցող փոքրիկ քաղաք մըն էր , որուն նեղ փողոցներուն ցանցին մէջէն կը հոսէր Հռենոսը , շրջակայ երկիրներուն լոյսի , հարստութեան ու երջանկութեան զօրաւոր ելակը , զորս ո՛չ ոք կրցած է մոռնալ՝ անգամ մը որ թողած է քաղցըր յիշատակներ անոր ափին : Այդպէս ալ եղած է Պեթհովէն , երբ իր կեանքի վերջալոյսին մօտ ի զո՛ւր փնտռած է Հռենոսի հեռապատկերը Դանուբի մէջ , ու առանց վերապրելու իր երբեմնի յիշատակները անոր ափին , փակած է իր աչքերը :

Ժ.Դ. դարուն , կարելի է ըսել թէ , երաժշտութիւնը Պօնաի մէջ թափանցած էր ժողովուրդի ամէն դասակարգի խաւերէն ներս : Ժողովրդային տօներուն , հրապարակային հանդէսներու միջոցին երաժշտութիւնը կը գրաւէր գլխաւոր տեղը . այդ փոքրիկ քաղաքը կարծէք կ'երգէր , կեանք ունէր : Պեթհովէնի ընտանիքին մէջ սակայն երաժշտութիւնը արհեստ մըն էր աւելի , հօրմէն տղուն ժառանգ մնացած :

Փոքրիկն Պեթհովէն , իր տղայ հասակէն , մեծ հանճա-

րի մը կանխահաս նշանները ցոյց կու տայ ու իր հայրը կ'ուզէ այդ հանճարէն նիւթապէս օգտուիլ, ջանալով շուտով երեւան հանել Clavecinի enfant prodige մը: Այդ մեծ երազէն խանդավառուած՝ կը նստեցնէ խեղճ փոքրիկը դաշնակին առջեւ, երկար ու տաժանելի աշխատութեան դատապարտելով զայն: Ամէն անգամ որ երախան ընդզգի, հարուածներ կը տեղան հօրմէն, աշխատեցնելու համար այնքան երկար ժամանակ մինչեւ որ արիւնը քալէր եղունգներուն ծայրը, ու շատ անգամ օրուայ աշխատութիւնը բաւարար չնկատուելով, գիշերներն ալ կը նստեցնեն զինքը քնաթաթախ աչքերով:

Ինը տարեկանին շատ շնորհալի կերպով կը նուագէր Հայտընէն, Մօցարդէն ու Ֆլէմանթիէն սօնաքներ: Տասներմէկ տարեկանին թատրոնի օրհասքին մէջ կը նուագէր, իսկ տասներեքին արդէն օնկանիս էր:

1787ին կը կորսնցնէր իր մայրը, զոր այնքան կը պաշտէր. իր մէկ նամակին մէջ այսպէս կ'արտայայտուի անոր մասին. — «Ան այնքա՛ն բարի էր, այնքա՛ն արժանի սիրոյ, իմ լաւագոյն բարեկամուհիս. ո՛հ, ո՞վ ինքզինքը այնքա՛ն երջանիկ կը զգար, երբ կրնայի արտասանել քաղցըր անունը մայրիկիս, երբ ան կարող էր զայն լսել:»

Պեթհովէն կը զգար թէ մօրը հիւանդութիւնը բոյն դրած է իր մէջ, ու իր այդ գիտակից տառապանքին կը միանար մելամաղձոտութիւն մը, որուն ճիրաններէն պիտի չկարենայ ազատիլ մինչեւ իր վերջին պահը: Բաւական տարիներ վերջ այսպէս արտայայտուած է իր հիւանդութեան մասին. — «Խեղճ է այն մարդը որ մեռնել չի գիտեր. երբ ես տասնհինգ տարեկան էի՝ զգացած էի այդ» (հիւանդութեան ակնարկել կ'ուզէ անշուշտ):

17 տարեկանին ընտանիքին ամբողջ հոգը իր վրան կը ծանրանար. — իր երկու եղբայրներուն ու հօրը բեռը: Հոս է որ կը յիշեմ Ռօմէն Ռօլանի Jean Christophe որքա՛ն նմանութիւն, կարծէք Պեթհովէնն է որ կ'ապրի հոն. ու միթէ կարելի՞ էր որ հեղինակը չներշնչուէր ու չդնէր հոն անոր շունչը, երբ ուխտաւորի մը պէս այցելած

Պեթհոփէնի ծննդավայրը՝ Պօնան, Հռենոսի մշուշոտ ափերուն ծծած էր անոր յիշատակներուն բոյրը, անոր վիշտը, հերոսութիւնն ու երջանկութիւնը:

Պեթհոփէնի այդ դառն օրերուն, սակայն, գտնուեցաւ Պօնաի մէջ ընտանիք մը Breuning կոչուած, ուր տառապած երիտասարդը գուրգուրոտ շրջանակի մը մէջ զգաց ինքզինքը: Elionore de Breuning, որ իրմէ երկու տարու փոքր էր, դաշնակի դասեր կ'առնէր իրմէ՝ ներշնչելով վարպետին բանաստեղծական ոգի: Մանկական օրերէն սկսուած այդ անմեղ բարեկամութիւնը շարունակուեցաւ մինչև էլիօնօրի ամուսնութիւնը Dr Wegelerի հետ, զայն ալ միացնելով իրենց ին: Մինչեւ իրենց կեանքին վերջը, հետզհետէ աճելով ու փոխուելով իսկական սիրոյ:

Հակառակ որ Պեթհոփէն ունեցած է զրկանքի և դառնութեամբ լեցուն կեանք մը Պօնաի մէջ, պահած է սակայն անկէ շատ քաղցր ու նուիրական յիշատակներ: Մինչեւ 20 տարեկան հոն է ապրած, իր երիտասարդութեան Հռենոսի ափին է երազած, ուռենիներու շուքին ներքեւ, հանդարտ քաղաքին մէկ անկիւնը: Իր ծննդավայրին հրապոյրը Հռենոս գետը, զոր «Unser Vater Rhein» կը կոչէ, չէ գտած ո՛չ մէկ երկրի մէջ, ու որքա՛ն գորաւոր ցաւով մըն է բաժնուած անկէ իր քսան տարեկանին՝ Վիեննա մեկնելու համար: Կեանքին մինչև վերջին վսյրկեանը իր ծննդավայրն է երազած ու իր սէրը յաւիտենապէս հաւատարիմ է մնացած անոր, և կարծէք իր այդ մեծ զգացումին իբր գնահատում, իր երազած Հռենոսի ափերէն հեռու փակած է իր աչքերը սեւ բախտը:

Կը խորհիմ ու կը զարմանամ թէ ինչո՞ւ Նափօլէօնի նման իր կտակին մէջ փափաք չէ յայտնած Պօնաի մէջ, Հռենոսի ափին թաղուիլ, իր ամէնէն աւելի սիրած բնութեան ծոցին մէջ:

1792ին Պեթհոփէն Վալտշթայն կոմսին ու Պօնաի քաղաքապետին խորհուրդին վրայ կը մեկնի Վիեննա. այս վերջինին պաշտպանութիւնն ու հոգատարութիւնը վայելած է Վալտշթայն կոմսին շնորհիւ, որ քաղաքապետին մահուը-

նէն վերջ Մաքս Ֆրանցի հետ որոշ ազդեցութիւն գործած է Պեթհովէնի ապագային վրայ :

Տակաւին Վիեննա չմեկնած՝ հանդիպում մը կ'ունենայ Պօնարի մէջ Հայտընի հետ, որուն կը ներկայացնէ իր can-
tateներէն մին. Հայտըն հիացած կը մնայ, կը քաջալերէ
զինքը ու խորհուրդ կու տայ լրջօրէն հետեւիլ իր ուսումնա-
սիրութիւններուն : Պեթհովէն մեծ փափաք ունեցած է աշ-
խատելու Հայտընի հետ իր *théorie*ի դասերուն և ընկերա-
նալու անոր դէպի Լոնտոն, ուր ան կազմակերպած էր շատ
կարեւոր նուագահանդէսներ : Իր ծրագիրները սակայն չու-
տով կը ձախողին իր հօրը մահուամբ, երբ ինք կ'ըլլայ
միակ նեցուկը իր ընտանիքին :

Ամիսներու ճամբորդութենէ մը վերջ Պեթհովէն կը
հասնի Վիեննա. կը ներկայանայ Մօցարդի, նուագելով
անոր թէքնիքի տեսակէտով դժուարին կտոր մը. Մօցարդ,
սակայն, վարժուած իր մանկութենէն այդ կարգի կտորներ
դիւրութեամբ նուագելու, ո'ւէ հիացում չարտայայտեր :
Պեթհովէն զգածուած՝ *thème* մը կը պահանջէ *variation*ներ
կազմելու համար. այս անգամ Մօցարդ, հիացումով պա-
շարուած, կ'ըսէ. — «Ուշադրութիւն այս երիտասարդին,
ան օր մը ինքզինքը տիրապետել պիտի տայ աշխարհի» :

Երեսունըվեց տարի յետոյ միևնոյն տեսարանը տեղի
կ'ունենար Վիեննայի մէջ. դերակատարներէն մին՝ Մօ-
ցարդ անհետացած էր, Պեթհովէն կը յաջորդէր անոր. ինքն
ալ նախ վերապահութեամբ կ'ունենդրէ Lisztը, ապա մեծ
խանդավառութեամբ կը համբուրէ *enfant prodige*ը :

Հազիւ թէ Պեթհովէն հաստատուած էր երաժըշ-
տութեան կեդրոններէն մէկուն՝ Վիեննայի մէջ, երբ
Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը ծագեցաւ : Ի զո՞ւր ան
կ'ուզէ երգել յեղափոխութեան թշնամիները, ի զո՞ւր
կը ջանայ խեղդել իր մէջ այդ բնական ու զօրաւոր յեղա-
փոխութեան ձայնը : Յեղափոխութիւնը կը ծաւալի ամե-
նուրեք և Պեթհովէն կը դառնայ թունդ յեղափոխական
մը : Հակառակ Աւստրիոյ և Ֆրանսայի մէջ տիրող վատ
յարաբերութեանց, Պեթհովէն սերտ յարաբերութեան մէջ

CLICHÉ ARABIAN, PARIS

ՊԵՐՉՈՎԷՆ (1770-1827)

կը մտնէ Թրանսայի Վիեննայի գեսպանին՝ զօրավար Պէռ-
նատօթի հետ, որմէ կրած յեղափոխական շունչը հետզհետէ
կը ծաւալի իր մէջ, արձագանգելով իր այդ շրջանի գոր-
ծերուն վրայ։ Այդ ժամանակուայ լուսանկարները զինքը իր
տարիքէն աւելի երիտասարդ, կորովի ու ինքնավստահ կը
ցուցնեն։ Այդ շրջանին ինք գիտէ ինչ որ կ'արժէ, իր ու-
ժին վրայ մեծ հաւատք ունի ու իր տեղրակին մէջ այս-
պէս կ'արձանագրէ. — «Քաջութի՛ւն, հակառակ Ֆիզիքական
տկարութիւններու, հանճարս պիտի յաղթանակէ . . . 25
տարիներ արդէն իսկ հասած են, պէտք է որ այս տարի
իսկ մարդը ամբողջովին երեւան գայ։» Այս շրջանին է
որ իբրեւ դաշնակահար իր առաջին նուագահանդէսը տալու
կը պատրաստուի Վիեննայի մէջ։

Արիսթօքրատ գասակարդէն կարգ մը տիկիւններ ան-
հաճոյ, կոպիտ ու ձանձրացուցիչ կը գտնէին Պեթհովէնը,
գաւառական կոշտ բարբառով երիտասարդ մը։ Իր մտե-
րիմները միայն կրցած էին ճանչնալ այդ արտաքնապէս
տարօրինակ, թերեւս տգեղ շատերու համար, Ֆիզիքակա-
նին մէջ թաքնուած իր գանձ հոգին, իր անհունապէս բա-
րի սիրտը։ Dr. Wegelerի ուղղած իր մէկ նամակին մէջ,
իւր յաջողութիւններէն անմիջապէս վերջ, առաջին մտա-
ծումը հետեւեալը կ'ըլլայ. — «Օրինակի համար, կը տեսնեմ
բարեկամ մը որ բանի կը կարօտի. եթէ քսակս չի ներեր
որ անմիջապէս անոր օգնութեան հասնիմ, կը նստիմ աշ-
խատութեան սեղանիս առջեւ և քիչ ժամանակուայ մէջ
արդէն իսկ հասած եմ նպատակիս։ Արուեստս պարտի նը-
ւիրուիլ յօգուտ աղքատներուն»։

Վիեննա ժամանումէն քանի մը շաբաթ վերջ, Պեթհո-
վէն, շնորհիւ Վալտշթայն (Waldstein) կոմսին, թափան-
ցած էր քաղաքին բարձր գասու սեղմ շրջանակէն ներս։
Van մասնիկը՝ իր անունին առջեւ՝ նկատուելով ազնուա-
կանութեան յատկանիշ մը, քիչ ժամանակուայ մէջ կը հա-
ւաքէ կոմսեր, պառօններ ու իշխաններ այս խիստ հետա-
քրքրական երիտասարդին շուրջ, որոնց մէջէն ամէնէն
աւելի զինքը իբրեւ ճանչցող ու օգնող կը հանդիսանան

Lichnowsky եղբայրները, որոնք Մօցարդի աշակերտած էին: Կը ճանչնայ նոյնպէս Ռուսիոյ դեսպանը՝ Rasumowskyն, և Մարի-Թերէզի բժիշկին տղան անհուն սէրը դէպի իր երաժշտութիւնը:

Լաւագոյն շրջաններէն մինչ'ըլլան Պեթհովէնի այդ քանի մը տարիները, ուր ան կը ջանայ կարելի եղածին չափ նմանիլ շուրջիներուն՝ իր հագուստներով, փայլուն կօշիկներով, մետաքս գուլպաներով, դէմքին զանազան արդու դարդի նիւթեր գործածելով: Կ'ունենայ նաեւ իր անձնական ձին իշխանին ախոռին մէջ. պարի դասի ձեռնարկներ ալ կ'ընէ. և սակայն այդ ամէնքը ո'չ մէկ բարերար ազդեցութիւն կրնան գործել իր հոգիին վրայ, միմիայն մարմինն է որ կը զարդարեն՝ ուրիշին աչքին հաճելի երեւալու համար. ան ներքնապէս կը մնայ անփոփոխ: Պերմանական լուրջ նկարագիրը անյողդողդ կը մնայ Աւստրիացւոց թեթեւութիւններուն մէջ: Պեթհովէն միշտ առանձին կը զգայ ինքզինքը, յաւիտենական մենակեացը այդ նոյն սալօններուն մէջ: Իր Վիեննայի բարեկամներուն մասին կը գրէ. — «Եւ սակայն Վիեննայի բարեկամներ են, պարզ գործիքներ՝ որոնցմով կը խաղամ»:

Շատեր, թերեւ, քիչ մը տարօրինակ ու անհաւատալի գտնեն այդ բոլոր պերճանքներուն մէջ Պեթհովէնի առանձնութիւնը և արհամարհանքը Վիեննացիներու հանդէպ. թերեւ խորհին թէ ան մարդատեաց մըն է եղած, ընկերութենէ խուսափող մը, որ իբրեւ ապաստան ու սրտի ընկերը ունի բնութիւնը: Իր այդ մեկուսացումն ու արհամարհանքը իր հոգիի մեծութեան կը վերագրեմ միայն. ինք ա'յնքան մեծ էր, ա'յնքան բարձր կը մնար որ շատեր չէին կարող հասնիլ իրեն: Ան եղած է թշուառներու եւ աղքատներու դատին քուռն պաշտպան մը. ինքն ալ ապրած է անոնց կեանքը եւ տառապած իր նմաններուն համար: Մեծագոյն եղբայրութիւն քարոզողն ու գործադրողը եղած է, և այդ իսկ չէ՞ պատճառ որ ինք ա'յնքան զրկուած կեանք մըն է ապրած, ծախսելով իր վերջին լուման իր եղբայրներուն, իր քեռորդիին ու բոլոր անոնց՝ որոնց

տառապանքին տեղեակ է եղած : Հոս կը յիշեմ իր մէկ խօսքը. — «Je veux prouver que quiconque agit bien et noblement, peut, par cela même, supporter le malheur» :

Իր կեանքը երկար մարտիրոսութիւն մըն է եղած . կարծէք սեւ ճակատագիրը դարձնած է իր հոգին ֆիզիքական ու բարոյական ցաւի սալին վրայ . ու ի՞նչ սիրտը ջախջախուած՝ իր նմաններուն տառապանքէն , ռժգնօրէն բողոքած է անիրաւութեան դէմ , բռնապետներուն դէմ . ապացոյցներէն մին՝ իր Symphonie Eròicaին վերառու-թեան փոփոխութիւն կրելը , որուն մասին պիտի անդրադառնամ իր գործերուն վրայ խօսածս ատեն :

Պեթհոփէն ամէնէն աւելի աշխատելու համար եկած էր Վիեննա ու ինք իր կոչումին գիտակցութիւնը տնէր : Բաւական ժամանակ Հայտընի աշակերտելէ վերջ , այս վերջինը , իր լոնտոն մեկնումին պատճառաւ , կը յանձնէ զինքը Albrecht-bergerի, théoricien մը, հսկողութեան , որ տարուայ մօտ դասեր կու տայ իրեն : Յետոյ կ'ունենայ իբրեւ ուսուցիչ ձայնական հեղինակութիւններու համար Saliériն, իսկ ջութակի դասեր կ'առնէ , ստ իր նօթագրութիւններուն՝ Schuppanzighէն , որուն անունը անբաժան կը մնայ Պեթհոփէնինէն , իբրեւ առաջին interprèteը իր quatuorներուն :

Այդ շրջանին Պեթհոփէն կը վայելէ դաշնակահարի մեծ համբաւ . իր նուագածութիւնը յանդուգն է , փայլուն և խանդավառութեամբ լի , ինչ որ երբեմն արգելք կ'ըլլայ յատակութեան : Միեւնոյն ժամանակ ան կը սկսի հեղինակել և կը հրատարակէ 1793ին ջութակի և դաշնակի համար variationներ Մօցարտի մէկ thèmeին վրայ . յետոյ միայն դաշնակի համար variationներ և Op. 1 trioները :

Իր գործերը մեծ զարմանք կը պատճառեն . իր մէջ հանճարի մը նշոյլները կը տեսնեն . իր երաժշտութեան մէջ երեւան կը հանեն այնպիսի շեշտ մը՝ որ երկչոտները կը լռեցնէ և յաւակնոտները կը գրգռէ : Պեթհոփէն գոհ է կեանքէն . զօրաւոր բարեկամներու շրջանակ մը ունի , սիր-

ուած է հասարակութենէն ու իր կենդանութեանը կը տեսնէ իր գործերուն հրատարակութիւնը :

Վիեննա հասնելէն երեք տարի վերջ շինած է արդէն իր համբաւը ու կը սկսի իր քուսնեներուն շարքը : Կ'երթայ Գերմանիոյ զանազան քաղաքները . Բրախայի մէջ կը հեղինակէ իր մեծ *scène*ը (*Ah ! Perfido*), յետոյ կ'անցնի Լայփցիկ , Տրեդտէն ու Պերլին : Կը վերադառնայ դարձեալ Վիեննա . ահա հոն է որ կը սկսի այն սուր ցաւը , որ տարիներ վերջ ամենավատ յուսահատութեան պիտի մատնէր մեծ վարպետը : Ան կը զգայ հետզհետէ իր ահանջներուն բզզիւնին աճումը , կը զգայ թէ կը խուլնայ : Մինչև 1800 թուականը ո'չ ոքի կը խօսի իր ահաւոր տառապանքէն . կը կեղծէ ինքզինքը , չիմանալու պարագային՝ մտազբառը ըլլալ կը ձեւացնէ , բառեր , նախադասութիւններ կրկնել կու տայ հազար ներողութիւն խնդրելով . ահեղ պայքար , որուն դէմ հերոսաբար կը մարտնչի :

Պեթհոլէնի կեանքին մեծագոյն ապրումները , մէկ խօսքով իր կեանքը ամբողջ կը գտնենք նախ իր գործերուն , յետոյ իր նամակներուն մէջ , զորս կարելի չէ առանց խոր յուզումի ունկնդրել կամ կարդալ : Իր ամէնէն տխուր օրերուն , երբ ան տառապանքը միայն կ'ապրի , կ'ունենայ միխիթարական վայրկեաններ . սէրը կու գայ ամոքել իր ցաւերը ժամանակաւոր կերպով , յետոյ աւելի մեծ տառապանքով մը չարչարելու համար զինքը : Իր աշակերտներու շարքին մէջ կը գտնուէր օրիորդ մը , 16 տարեկան , կոմսուհի *Giuletta Guicciardi*ն , որ ունէր մութ գոյն մազեր , սեւ խոշոր աչքեր , կրակոտ հոգի մը՝ առաջին երիտասարդական միսմտութեամբ : Իր գեղեցկութիւնը և շնորհը խոր ապաւորութիւն մը կը թողուն Պեթհոլէնի վրայ , որ շուտով կը սիրահարուի իր դեռատի աշակերտուհիին : Իր առաջին մեծ սէրն է եղած ան , որուն մասին կը գրէ իր բարեկամ *Dr Wegeler*ի . «Ներկայիս կ'ապրիմ քիչ մը աւելի հաճելի կերպով մը . կեանքիս այս փոփոխութիւնը կը պարտիմ հրապուրիչ աղջկայ մը՝ որ զիս կը սիրէ և ես ալ զինքը » :

Դժբախտ Պեթհոլէն , որքան կը սխալէր , ճիշդէն թա

Նկարագրով թեթեւ, եռասէր, տղայական խառնուածք ունէր ու երբեք չէ կրցած հասկնալ իր վարպետին մեծ սէրը. իր փոքրիկ հոգին չէր կրնար պարփակել գայն: Ան շուտով կը լքէ զինքը և կ'ամուսնանայ կոմս Gallenbergի հետ: Պեթհովէն կը մերժուի Giulettaի հօրը կողմէ, նկատուելով հասարակ ծագումով, առանց դիրքի, առանց հարստութեան խեղճուկ մարդ մը:

Clair de lune սօնաթի վերտառութիւնը տեսակ մը նուէր էր Giulettaի նշանախօսութեան առթիւ:

Պեթհովէնի և իր սիրածին միջեւ շուտով ամէն կապ կը խզուի. ան կը վերադառնայ իր ահաւոր մենակեցութեան. յուսահատ և արիւնոտ սրտով կը հեռանայ Վիեննայէն, ժամանակ մը կոմսուհի Erdodyի մօտ ամառը անցընելու համար Jedlerseeի մէջ: Նոյն տարուայ ամառուան մէկ մասը կ'անցընէ Հայլիկէնշթատի մէջ, Վիեննայի մօտ, քաղաքի ժխորէն ու ամբոխէն հեռու, հանդարտեցնելու համար իր ջախջախուած սիրտը: Հոն ահա, այդ մենութեան մէջ է որ կը գրէ իր սիրտ պատուող ընդվզումի ու խոր տառապանքի աղաղակները ու հառաչները, որոնք ճանչցուած են «Հայլիկէնշթատի կտակ» անուան տակ եւ զոր կարելի չէ կարգալ առանց գութի զգացումի գէպի մեծ զոհը. օրհասականի տրտունջք մըն է ան, տրտունջք բոլոր տառապածներուն: Այդ կտակէն վերջ սակայն 25 տարիներ ևս կ'ապրի. իր հուժկու կազմուածքը երկարօրէն կը մաքառի:

Տարիներու ընթացքին Պեթհովէնի կեանքը հետզհետէ կը ստանայ իր բնականին վիճակը ու կը սկսի իր բեղմնաւոր շրջանը: Կուտայ Symphonie Héroïque ու Léonoreը, նոյնպէս սօնաթ մը:

Giulettaէն կրած յուսախաբութիւնը հազիւ մոռցած կը սիրէ, ու շատ զօրաւոր զգացումներով, Thérèse de Brunswikը, իր լաւագոյն բարեկամներէն Franz de Brunswikի քոյրը, որուն ուղղուած ունի երեք նշանաւոր նամակներ, զեղուն անհուն սիրով: Ահաւասիկ անոնցմէ միոյն մէկ մասը, որուն մէջ երբեք իր սիրածին անունը չի տար:

«Հրեշտա՛կս, ամէն ինչս, իմ եսս, ինչո՞ւ այս խոր տխրու-
թիւնը՝ երբ խօսելու պահանջքը կայ. մեր սէրը կրնա՞յ արդեօք
ապրիլ ուրիշ բաներով քան զոհողութիւններով ու զլիւսմանե-
րով: Հոգիս լեցուն է քեզի ըսելիքներովս. կան վայրկեան-
ներ՝ ուր կ'զգամ թէ խօսքը ոչինչ է: Հոն ուր ես կամ,
դո՛ւն ալ գոյութիւն ունիս. կարելիս պիտի ընեմ քեզ հետ
կարենալ ապրելու համար. ի՛նչ կեանք... Աստուած իմ,
որքա՛ն հեռու, ինչքա՛ն մօտ եմ քեզի. մեր սէրը երկնա-
նային կառուցուածք մը չէ՞ միթէ, հաստատուն՝ միեւնոյն
ատեն՝ ինչպէս երկնակամարը.— Յաջորդ օրը կ'աւելցնէ—
իմ անմահ սիրածս, բարի լոյս, տակաւին անկողինն եմ,
մտածումներս, սակայն, դէպի քեզ կ'ուղղուին աճապա-
րանօք: Ամբողջովին քեզմով կ'ապրիմ. այո՛, որոշեցի հե-
ռուները թափառիլ, մինչեւ որ կարենամ թռչիլ թեւերուդ
մէջ. հանդարտէ՛, հանդարտութեամբ միայն կրնանք հաս-
նիլ մեր նպատակին. շարունակէ զիս սիրել, մի՛ անտեսեր
այն սիրտը՝ որ քեզ այնքան կը սիրէ և որ հաւատարիմ է:
Յաւիտենապէս քուկդ եմ, յաւիտենապէս իմս ես, յաւի-
տենապէս իրարու կը պատկանինք:»

Թերէզ կը պատասխանէ Պեթհովէնի խոր զգացումնե-
րուն. 1806ի ամառը Հունգարիոյ մէջ կը նշանուին Թերէզի
եղբօր բնակարանին մէջ:

Sonate Appassionataն, որ թարգմանութիւնն է Պեթհով-
էնի նամակներուն՝ իր անմահ սիրածին ուղղուած, կը վեր-
ջանար այդ շրջանին, նոյնպէս 4րդ Symphonien՝ ի երջանկու-
թեամբ: Այդ երջանիկ օրերու լիշատակը կը գտնենք Թերէզի մէկ
քանի պատմուածքներուն մէջ: — Կիրակի գիշեր մը—կ'ըսէ
ան — ճաշէն վերջ Պեթհովէն նստաւ դաշնակին առջեւ, լուս-
նի լոյսով. նախ պտըտցուց իր ձեռքերը ստեղնաշարին վրայ.
եղբայրս և ես ծանօթ էինք այդ սկզբնաւորութեան, այդ-
պիսով էր որ ան improviser կ'ընէր. յետոյ քանի մը
accordներ նուագեց ցած ձայներու վրայ և դանդաղօրէն
խորհրդաւոր հանդիսաւորութեամբ մը նուագեց Պախէն
երգ մը, որ հետեւեալն էր.— «Si tu veux me donner ton
cœur, que ce soit d'abord en secret, et notre pensée

commune, que nul ne la puisse deviner» . մայրս ու քահանան քնացած էին , եղբայրս՝ գլուխը ծռած՝ մռայլօրէն կը նայէր վար , իսկ իմ մէջ որ թափանցած էին իր նայուածքներն ու իր երգը , կ'ըմբռնէի կեանքը իր ամբողջութեանը մէջ :

1806—1810 Պեթհովէնի ամենաերջանիկ և խաղաղ շրջանը եղած է : Թերէզի և իր մաքուր սիրոյ այդ քանի մը տարիներու ընթացքին է որ տուած է իր հոյակապ գործերը՝ Symphonie ut mineure և Pastorale : Թերէզ եղած է իր ներշնչումներուն գլխաւոր աղբիւրը և անո՛ր է որ կը պարտի Պեթհովէն իր գլուխ գործոցները :

Դժբախտաբար Պեթհովէնի այս սէրն ալ նախկինին վախճանը կ'ունենայ : Մեզի անծանօթ մնացած են բոլոր այն պատճառները , որոնք արգելք հանդիսացան իրենց միութեան : Ըստ Թերէզի , Պեթհովէնն է որ հեռացած է իրմէ առաջին անգամ , սակայն չենք գիտեր թէ որքան ստոյգ է այս , քանի որ Պեթհովէն պահած է կեանքին մինչեւ վերջը անհուն գուրգուրանք մը՝ իր անմահ սիրածին համար՝ իր սրտին խորը ու ձօնած է անոր *mélodie*ներու շարք մը՝ «à la bien aimée absente» խորագրին տակ , ա՛յնքան խոր ու ա՛յնքան յուզիչ : Թերէզ նուիրած էր իր մէկ լուսանկարը Պեթհովէնի՝ հետեւեալ ձօնով . — «Հազուագիւտ հանճարին , մեծ արուեստագէտին , բարի մարդուն» . սոյն նկարը ներկայիս կը գտնուի Պեթհովէնի տան մէջ , Պօնաի մէջ :

Իր վերջին տարիներուն , իր բարեկամներէն մին ահա՛նատես կ'ըլլայ շատ յուզիչ տեսարանի մը , երբ դժբախտ վարպետը համբուրելով Թերէզի լուսանկարը կ'ըսէ . — «Դուն այնքան գեղեցիկ էիր , այնքա՛ն մեծ , նման հրեշտակներու » : Բարեկամը կամաց մը ետ կը քաշուի : Քիչ յետոյ ներս մտնելով՝ Պեթհովէնը կը գտնէ դաշնակին առջեւ : Իր նամակներէն միոյն մէջ տեղ մը կ'ըսէ — «Խեղճ Պեթհովէն , այս աշխարհի վրայ երբեք երջանկութիւն չկայ քեզի համար . իտէալի սահմաններուն մէջ միայն դուն կրնաս բարեկամներ գտնել » :

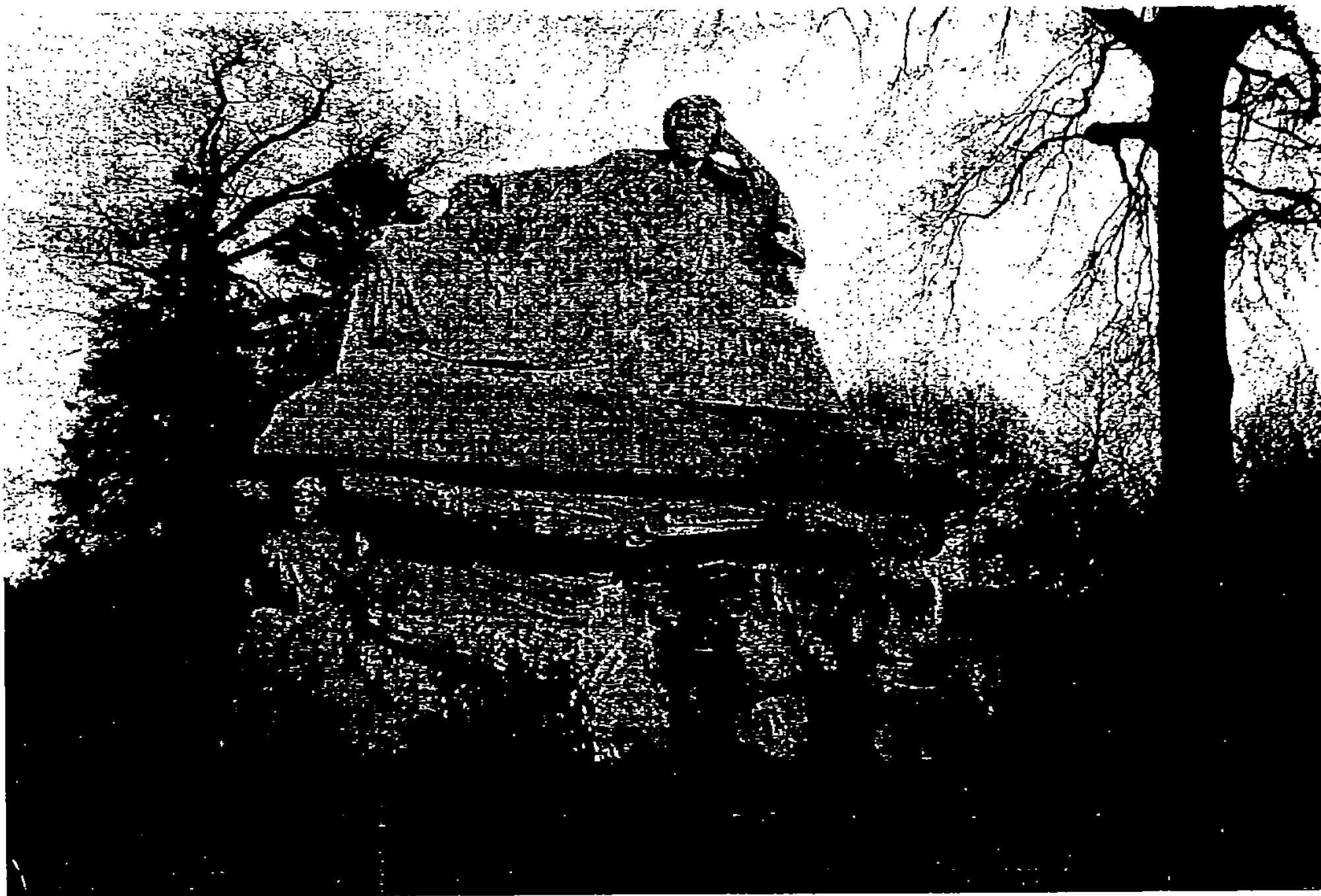

Ահաւաստիկ Պեթհովէն կրկին առանձին ու լքուած իր մեծութեան հետ : Այս անգամ, սակայն, յուսահատութեան ճիրաններուն մէջ չլինար, որովհետեւ գիտակցութիւնը ունի իր ուժին : փառքի գագաթնակէտին հասած է, իր գերագոյն մեծութեան մէջ է : Ամբոխէն քաշուած՝ իր ներաշխարհին մէջ կ'ապրի : իր նախկին խիւտ ու վայրի բնութիւնը կրկին կայծ կ'առնէ իր մէջ : Խօնչ ունի այլեւս ուրիշներէն ակնկալելիք : ա՛լ չունի ո՛չ սէր և ո՛չ փառասիրութիւն : Իր մէջ մէկ բան միայն կը զգայ՝ ոյժը : — « La force, voilà la morale des hommes qui distinguent du commun des hommes » կ'ըսէ Պեթհովէն :

Այդ շրջանին ամէնէն աւելի ազատութիւն կու տայ ինքզինքին՝ արտայայտելու իր ըմբոստ զգացումները, զորս չէր կարող խեղդել իր մէջ, մանաւանդ հարուստներուն դէմ, ըսելով : — Je ne connais pas d'autres signes de supériorité que la bonté — : Բացայայտ է թէ Պեթհովէնի մէջ կայ երկու անհատ, մին երաժիշտը, իսկ միւսը վեհանձն ու բարի մարդը, տկարներուն և աղքատներուն զօրաւոր պաշտպանն ու մեծագոյն եղբայրութեան քարոզիչը :

Իր կենդանութեան, սակայն, շատ քիչերը ճանչցած են զինք, ու յաճախ ան կը մնայ առանձին իր տառապանքին մէջ : Նիւթապէս գրեթէ միշտ դժբախտ ապրած է՝ հակառակ իր մեծ հանճարին : Յաճախ ստիպուած է ընդունիլ առաջարկներ, որոնք մեծ տառապանքներ եղած են իրեն համար : Օրինակի համար, operetteի կամ divertissementի առաջարկ մը՝ որոշ ժամանակամիջոցով, բան մը որ սաստիկ կը տառապեցնէր զինք և ուր ան հոգեկան ո՛չ մէկ գոհացում պիտի գտնէր :

Վէսթֆալիոյ թագաւորը կ'առաջարկէ Պեթհովէնի վարելու իր պալատին քօնսէռները՝ տարեկան 600 տուրքով : Պեթհովէն տակաւին չընդունած՝ կը սարքէ նուագահանդէս մը 1808ին Վիեննայի մէջ, 5րդ և 6րդ սէմֆօնիներով ու Fantaisie Choraleով : Վիեննացիք, Պեթհովէնի հանճարին մեծութենէն ընկճուած, հիացումով լեցուած, կ'որոշեն չըհեռացնել Վիեննայէն մեծ վարպետը, ու այդ ատեն է որ

CLICHÉ ARABIAN. PARIS

Պերիսպենի արձանը Վենսենի անտառին մեջ

աբհիդուքս Ռոտուֆ, իշխան Լօպքովից, իշխան Քինսքի
կը ստորագրեն 4000 ֆլօրինի հասոյթ մը Պեթհովէնի հա-
մար, պայմանաւ որ թուռնէներու կամ ամառուայ գիւ-
ղագնացութեան առթիւ միայն բացակայի քաղաքէն:

Պեթհովէն գոհ էր անշուշտ այս կարգադրութենէն.
սակայն չէ՞ որ սեւ բախտը միշտ կը հալածէր զինքը ու
ինք գատապարտուած էր յաւիտենապէս տառապելու: Իշ-
խան Քինսքի քիչ յետոյ կը մեռնի, քանի մը տարի վերջ
ալ՝ Լօպքովից, ու Պեթհովէն չի յաջողիր Աւստրիական կա-
ռավարութենէն գանձել անոնց կողմէ իրեն յատկացուած
գումարը, ի բաց առեալ չնչին գումարէ մը, երբ արդէն
դրամներն ալ իրենց արժէքը կորսնցուցած էին 1809ի պա-
տերազմին հետեւանքով: Իսկ արհիդուքս Ռոտուֆ կը պար-
տադրէ Պեթհովէնը իրեն դասեր տալու. ինք թէև սիրելի
ու բարի, սակայն ֆիզիքապէս տկար, յաճախ անկանոնու-
թիւններով կ'ընդմիջէ դասերը ու կանոնաւոր չի կատարեր
իր վճարումները. այնպէս որ այս երեք անձերու պայմա-
նագրութիւնը կատարեալ մղձաւանջ մը կ'ըլլայ Պեթհովէնի
համար, բարիք ըլլալէ շատ հեռու:

Կրկին սիրոյ նշույններ կը ծագին իր կեանքին մէջ: Կը
հանդիպի Պեթինա Պրէնթանօի, Կէօթէի դեռատի բարեկա-
մուհին, Վիեննայի մէջ: Պեթինայի սրտին լաւագոյն զգա-
ցումներուն կը տիրապետէ Պեթհովէն. Կէօթէ կը մնայ եր-
կրորդական, ու Պեթինա կը գրէ անոր. — «Երբոր զինքը
առաջին անգամ տեսայ, ամբողջ տիեզերքը անյայտացաւ
ինձ համար. Պեթհովէն մոռցնել տուաւ ինձ ամբողջ աշխար-
հը, նոյնիսկ քեզ, ո՞վ Կէօթէ. ու չեմ սխալիր երբոր խոր-
հիմ թէ այս մարդը ներկայ քաղաքակրթութենէն շատ հե-
ռու գէպի յառաջ քալած է:» Որոշ է թէ Պեթհովէն եթէ
չէ սիրած Պեթինան, գէթ շատ խանդավառուած է անով,
մանաւանդ որ ան շատ զարգացած և ուշիմ էր: Անոր
ազդեցութեան տակ է որ Կէօթէի ինչ ինչ գործերուն, ինչ-
պէս Mignon, Nouvel amour, Egmont երաժշտութիւնը
յղացած է: Զօնած է նոյնպէս Պեթինային sonnet մը որ
մեծ արժէք չի ներկայացներ:

1811ին Պեթհոփէն իր բժշկին խորհուրդին վրայ Քարօ լսպատի մօտ Teplitzի ջուրերը կը մեկնի, հոն կը գտնէ ազնուականներու, գրագէտներու և արուեստագէտներու փայլուն շրջանակ մը: Հոն է որ կը ծանօթանայ Կէօթէի. ահագին անջրպետի մը գոյութիւնը որոշ կերպով երեւան կուգայ այս երկու նշանաւոր անձերու միջեւ: Պեթհոփէն խոր հիացում մը ունեցած է Կէօթէի հանդէպ. ունեցած է շատ աւելի խոր հոգի մը որ չի գիտեր ստորնութիւններու առջև խոնարհիլ, հպարտ է. ամէն ոք հաւատար է իր արքերուն առջև: Մինչ Կէօթէ դարուն պահանջներուն համապատասխան կը խոնարհի ու կը յարգէ ազնուականները. Պեթհոփէնի խրոխտ ընդվզումները չունի ան, հլու ծառայ մըն է մեծերուն: Ահա թէ ինչո՞ւ Կէօթէ շատ չէ հետաքրքրուած Պեթհոփէնով:

Կէօթէ և Շրլէր իր նախատիրած բանաստեղծները եղած են. իր այդ շրջանի հեղինակութիւններէն VII և VIII Symphonieները աղբիւր ունեցած են Կէօթէի բանաստեղծութիւնները: 1813—15 յաղթանակի շրջան մըն է դարձեալ ՝ Maëlzell, métronomeի հնարիչը, նոր գիւտ մը երեւան կը հանէ, բազմաթիւ timbreերով խոշոր երաժշտական տուփ մը՝ Panharmonica: Իր խնդրանքին վրայ, Պեթհոփէն կը հեղինակէ այդ գործիքին համար նկարագրական մեծ Symphonie մը — La victoire de Wellington ou la bataille de Vittoria — զոր յետոյ կը վերածէ orchestreի: Հակառակ որ այս գործը կարելի չէ բաղդատել իր Eroïcaին հետ, ան դարմանալիօրէն կը տանի փայլուն յաղթանակներ ու պարբերական թուականներու մէջ կը կրկնուի՝ ժողովուրդին քանիցս իրեն ուղղած խնդրանքին վրայ: Վիեննայի Congrèsն պաշտօնական երաժշտապետի հանգամանքը կը շնորհէ իրեն ու Պեթհոփէն իբրեւ յաղթական զօրավար կը փայլի՝ ամէնուն մէջ:

Այդ փայլուն օրերէն վերջ սակայն, ընտանեկան դէպք մը կու գայ մթափնել իր վերջին տասնըմէկ տարիները, որուն պատճառն էր իր քեռորդին Քաուլը:

1815ին թողախառն կը մեռնէր իր Caspar-Anton Carl եղբայրը՝ Վիեննայի մէջ։ Ան ամուսնացած էր գորգահիւսի մը աղջկան հետ, շատ թեթեւ նկարագրով կին մը։ Իր ամահուընէն օր մը առաջ, Պեթհոփէնի եղբայրը իր կտակին մէջ կրնն ու զաւակը ժառանգորդ կը նկատէր իր ստացուած քներուն և զանոնք կը յանձնէր իր եղբօր խնամատարութեան, ի մէջ այլոց փափաք յայտնելով որ կրնն ու իր եղբայրը համերաշխ՝ ջանան իր զաւակին տալ պատշաճ դաստիարակութիւն մը։ Աւա՛ղ, սակայն, իր երազած միտութիւնը իր կնոջ եւ եղբօր միջեւ չէր կրնար գոյութիւն ունենալ։ Պի վերջոյ, Պեթհոփէն կը յաջողի տղան խել մօրը խնամատարութենէն ու ինք կը հանդիսանայ անոր միակ խնամակալը, ուխտելով հաւատարմօրէն կատարել իր պարտականութիւնները, հակառակ իր նխթական անձուկ վիճակին։

Փափաքելով լաւ դաստիարակութիւն մը տալ իր քերորդիին, զայն կը դնէ լաւ վարժարան մը։ Տղուն մայրը սակայն, չար հոգիով կին մը, չուշանար յեղաշրջելու իր ամբողջ ծրագիրները։ Ան դատական նախարարութենէն արտօնութիւն կը պահանջէ՝ երբեմն իր զաւակին այցելելու համար։ Մերժումի պատասխանին վրայ՝ հազարումէկ միջոցներու կը դիմէ զայն տեսնելու համար։ Իր զաւակին ներչնչած յոռի թելադրանքները կը սկսին հետզհետէ թունաւորել տղուն մտայնութիւնը։ Պեթհոփէն՝ գիտակից անցուդարձերուն՝ կը ստիպուի հանել Քառը վարժարանէն ու գնել զայն համալսարան։ Հոնկէ Քառ կը փախչի մօրը տունը. ձերքակալուելով, Պեթհոփէն կը դնէ զինքը այս անգամ բանսիօնի մը մէջ՝ հեռու իրմէ։ Մայրը յուսահատած չէր ու անդադար պայքար կը մղէր ստանձնելու համար իր զաւակին հոգատարութիւնը։ Կը յաջողի վերջապէս. սակայն փորձով կը տեսնէ թէ Քառի դաստիարակութեան գործին մէջ ինք ոեւ է ազդեցութիւն պիտի չկրնայ բանեցնել, որով կրկին զայն կը դնէ վարժարան, ուրիշի խնամքին յանձնելով։

Պեթհոփէն պայքարի մէջ է. կ'ուզէ անպայման տղան

խել իր մօրը ճիրաններէն և, շնորհիւ իր բարեկամ փառաբանին, կը վերադառնէ իր սիրական քեռորդին տարուայ մը երկար բաժանումէ վերջ:

Պեթհովէն իր ժամանակին մեծագոյն մասը կ'անցընէր Պատէնի և Մէօրլինկի մէջ, թողլով Քառլը հետեւելու իր ուսման: Այդ շրջանէն մնացած են գուրգուրանքով ու սիրով զեղուն նամակներ՝ իր քեռորդին ուղղուած, զորս իր սիրելի տղան կը կոչէ: Շատ խանդավառուած կ'երևի իր նամակներուն մէջ. իրական հօր մը զգացումները կը լեցնեն իր սիրտը ու անով ինքզինքը կը զգայ վերջին ծայրերջանիկ: Իր քեռորդին սակայն իր յոռի վարմունքով, անփոյթ նկարագրով երբեք արժանացած չէ իր գուրգուրանքին: Կը մտնէ ընկերական փնայած շրջանակներուն մէջ, սիրահար ու մօլի կը դառնայ զանազան խաղերու, և ոչ մէկ խրատ կրնայ ետ կեցնել զինքը իր վտանգաւոր քայլերէն: Քառլ քննութեանց մէջ չյաջողելով՝ կ'ուրոշէ անձնասպան ըլլալ: Կ'երթայ Պատէն, յիմար նուայէ մը տարուած՝ կը փորձէ զէնքը. գնդակներէն մին կը վրիպի, իսկ երկրորդը կը վիրաւորէ զինքը զլիսուն ձախ կողմէն: Պեթհովէն Վիեննայի հիւանդանոցը փոխադրել կուտայ զայն, ուր շուտով կ'ապաքինի: Ապա կը գրադի անոր զինուորական հարցով. հակառակ իր ջանքերուն և դիմումներուն, Քառլ կը զրկուի Վիեննայէն հեռու Իկլաու՝ 1827ին:

Պեթհովէնի առողջութիւնը կը սկսի հետզհետէ վատթարանալ. Քառլ անհունօրէն կը տառապեցնէր զինքը՝ Քրօնիք catarrhe մը երկարօրէն անկողինը մնալու կը դատապարտէ, զրկելով զինքը իր յանձնարարի պտոյտներէն: Իր խուլթիւնը կարծէք չբաւէր իր ամբողջ կեանքը միտադնենելու, աչքի հիւանդութիւն մըն ալ կու գայ գալարիչ սուր ցաւերով յաւիտենական տառապեալը: Այլեւս ոչինչ կը լսէր ան: Այդ շրջանէն մնացած է խօսակցութիւններու տեսրակներ՝ մօտաւորապէս 11000 էջերէ բաղկացած, զորս Շինտլէռ խնամքով պահած է:

Պեթհովէն իր այդ խոր ախրութեան մէջ է որ ամէնէն

աւելի պահանջ զգացած է տօնելու ուրախութիւնը—ուրախութիւնը վշտի մէջ—ինչպէս ըսած է ինք։

IX Symphonie՝ն տառապանքի երկունքէն է ծնած . իր ամբողջ կեանքին միակ երազն է եղած երջանկութիւնը երգել ու վերջին օրերուն միայն յաջողած է ապրիլ զայն։

1826/ին Պեթհովէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Վիեննա . ճամբան ստիպուած ըլլալով բաց կառքով ճամբորդել, ցուրտը լաւ մը կը թափանցէ մարմինէն ներս ու այս անգամ վերջնական կերպով կ'իյնայ անկողին։

Շատ յուզիչ են իր բժիշկներուն հետ ունեցած վէճերուն մանրամասնութիւնները։ Յուսահատ՝ մէկէն միւսին կը փարի, ինչպէս ովկէանին ալիքներէն քշուած անյոյս նաւաբեկեալ մը՝ որ փարոս մը կը փնտռէ։ Երբեմնի ուժեղ առիւծը խաղալիք մը կը դառնայ իր պահապաններուն, անոնց՝ որոնց իր բարի նայուածքներով տիրապետած էր։

Մահուընէն շաբաթ մը առաջ յոյսինչոյլ մը կը ծագի։ Իր հիւանդութենէն ի վեր տառապած ըլլալով յետին ծայր չքաւորութենէ և չուզելով երբեք վատնել քանի մը հազար Ֆլօրինի խնայողութիւնը, Քառլի համար հաւաքած, կը դիմէ երկտողով մը Լոնտոնի Ֆիլարմօնիք ընկերութեան, որպէսզի իրեն ի նպաստ նուագահանդէս մը սարքէ։ Շնորհիւ Մօշլէսի, ընկերութիւնը իր այդ խնդրանքէն առաջ կը զրկէ իրեն հարիւր անգլիականի գումար մը, պատճառելով անհուն երջանկութիւն դժբախտ արուեստագէտին։

Քանի մը օր վերջ սակայն, Պեթհովէն այլեւս կը զգար թէ մահուան ճիրանները կը խեղդէին զինքը . որքան քաղցր արտայայտութիւն մը ունէր իր դէմքը . կատաղութեան ո՛չ մէկ նշան . հեզ ու համբերատար՝ հերոսաբար կը սպասէր մահուան։ Քանի մը տաժանելի գործողութիւններէ վերջ տակաւին կը յուսայ ապրիլ և կը գրէ . — «Կը համբերեմ ու կը խորհիմ թէ ամէն շաբիք բարիք մը կը քերէ իր հետ»։

Պեթհովէն չի մոռնար նոյնպէս հաղորդուելու . մեծ հաւատացեալ մը եղած է, ունենալով իր երեւակայութեան

համապատասխան զօրաւոր ու բարի Աստուած մը : Առանց տրտունջքի տարած է իր խաչը , շատ աւելի դառն ու դժնդակ խաչելութիւն մը՝ քան իր պաշտած Աստուածինը :

Մահուընէն երկու օր առաջ դառնալով իր բարեկամներուն՝ կ'ըսէ .— «Ծափահարեցէ՛ք , բարեկամներ , ողբերգութիւնը աւարտած է» : 1827 Մարտ 26ին , իրիկուան դէմ , ծիւնախառն փոթորկի մը միջոցին , որոտումներու խուլ բողոքներուն մէջ կը մեռնի Պեթհովէն . անծանօթ մը կը փակէ իր աչքերը :

ԳՈՐԾԵՐԸ .— Հօկայ ու հոյակապ բուրգի մը առջեւ ըլլալ կը կարծեմ . բուրգին արտաքինը թէեւ պատկառելի , սակայն ոչ անկարելի նկարագրելու համար , որովհետեւ ամէն ինչ պարզ է , կը տեսնենք : Իսկ թէ ինչեր կան թաքուն , ի՞նչ խորհուրդներ , ի՞նչ պիտի տարրեր այդ հօկայ , ուժեղ զանգուածին մէջ , դժուար է թափանցել : Կարծէք ամբողջ աշխարհ մը կայ հոն , որ ապրեր է , կ'ապրի ու պիտի ապրի : Մեծ յուզումով ու երկիւղածութեամբ կը մտնեմ ներս ու հոն կը գտնեմ սիրոյ , կիրքի , բարութեան , հերոսութեան , երջանկութեան և տառապանքի աշխարհ մը :

Պեթհովէնի քննադատներէն ոմանք բաժնած են իր ամբողջական գործը երեք շրջաններու , առանց անդրադառնալու թէ անոնք ինչո՞վ կը տարբերին իրարմէ : Այդպիսի սահմանափակ դասաւորութիւն մը շատ դժուար պիտի ըլլար բացատրելու մեծ վարպետին կրած աստիճանական աճումը՝ զգացումներու աշխարհին մէջ , ու թերեւս ոճիր մը՝ կանգնելով պատնէշներ անոր գործունէութեան կեանքին մէջ :

Նախ նկատի առնենք Պեթհովէնի կեանքին երկու գլխաւոր շրջանները : Առաջինը այն շրջանն է , ուր ան ենթակայ եղած է իր նախորդներուն , Պախի , Հայտընի ու Մօցարդի գլխաւորաբար : Յետոյ ապրելով Վիեննայի ազնուական դասակարգին մէջ , ջանացած է հաճելի ըլլալ անոնց ո՛չ միայն իր արտաքին երեւոյթով , այլեւ իր երաժշտութեամբ , երբ ան տակաւին գիտակցութիւնը չէ ունեցած իր ուժին , իր հանճարին ու անոր տիրապետութեան : Ար-

տաքին ազդեցութիւններու ենթակայ՝ զոհած է իր ինքնուրոյն ոճը, իր ներքին երաժշտութիւնը՝ օրէնքներու, զորս շատ քիչեր պիտի յանդգնէին սրբազրել: Այդ շրջանին գրուած իր գործերը թէւ կը կրեն Պեթհովէնեան հանճարին դրոշմը, սակայն, առհասարակ Ֆանքելի շատ կը պարունակեն. հոն որոշ կերպով կ'երեւայ արտաքին ազդեցութիւններու դրոշմը: Պեթհովէնի հոգին է որ դարձեալ հոն կ'երգէ, սակայն աղօտ ու անվստահ, թեթեւ մշուշի քողով մը ծածկուած: Իր ամբողջ գործերուն մէջ *crescendo* մը կայ, որ հետզհետէ կը լայննայ, կը ծաւալի ու կը լեցնէ ամբողջ տիեզերքը:

Երկրորդ շրջանը բաւական կը տարբերի առաջինէն թէ՛ կեանքի և թէ՛ յղացումներու տեսակէտով:

Պեթհովէն դժգոհ, առհասարակ, մարդոց շրջանակներէն, մանաւանդ ազնուականներէն, կը քաշուէր իր խուցը, համոզուած թէ բոլորն ալ իր երաժշտութեան համար էր որ քիչ մը կը յարգէին զինքը: Շատ քիչեր միայն ճանչցած են իր մէջ գերագոյն մարդը:

Քանի մը տարիներ կրցած է տանիլ այդ ընկերային կեանքը, ջանալով խեղդել իր մէջ այն զօրաւոր բողոքի ձայնը՝ ուղղուած դէպի անարդարները և փոքր հոգիները: Սիրած է ան ինչ որ բնական է ու անկեղծ. ծառը շատ անգամ նախընտրած է մարդէն, ու իր հոգին ազատ թռիչք առած բնութեան մէջ միայն, ապականութենէ հեռու: Բնութիւնը իր ամէնէն զօրաւոր ներշնչողը եղած է և որուն բացած է իր սիրտը, ամենամանկեղծ խոստովանութիւններով: Այդ մենութեան մէջ, սակայն, իր զօրաւոր զգացումները չեն գտած իրենց արձագանքը, որով ան տառապած է անհունօրէն ու արտադրած գլուխ-գործոցներ:

Հակառակ Պեթհովէնի տառապանքին հանդէպ ունեցած անհուն գութիւն, եսասիրական զգացումով մը կ'օրհնեմ այն սեւ ճակատաղիւրը, որ հարուածեց զինքն այնքան ուժգին որքան պէտք էր, որպէսզի ան արտադրէր այն հրաշալիքները, որոնց մէջ ապագայ սերունդները պիտի գային փնտռել սիրոյ և բարութեան աղբի ընէր: Երաժշտ-

տութեան դիցաբանութեան աստուած է ան, Աբամազդը, չըսելու համար խաչուած Յիսուս մը կամ մեծ քարոզիչ մը եղբայրութեան :

Իր երկրորդ շրջանի գործերուն մէջ կը գտնենք իր ամբողջ կեանքը : Հոն ինչ ինչ շեղումներ կան տրուած օրէնքներէն : Իր ներշնչումները կը տիրապետեն բոլոր արտաքին ազդեցութեանց . այլեւս ոչ մէկ յարաբերութիւն, կարծէք, դուրսի աշխարհին հետ . ունի իրեն յատուկ աշխարհ մը, ուր կ'ապրի և կը տանի նաև մեզ իր սահմաններուն մէջ բանտարկելու : Լաւագոյն գաղափար մը տալու համար այս երկրորդ շրջանին վրայ, կը յիշեմ Լիսթի մէկ գեղեցիկ քննադատականը՝ Պեթհովէնի գործերուն վրայ :

— Մեզի, երաժշտագէտներուս համար, Պեթհովէնի գործը կը նմանի ամպի և հուրի սիւնի մը, որ առաջնորդեց Խորայելացիները անապատին մէջ : Հրեղէն սիւն մը, լուսաւորելու համար գիշերը, իսկ ամպի սիւն մը՝ առաջնորդելու համար մեզ օրուայ մէջ : Իր մթութիւնը և լոյսը կը գծեն մեզ հաւասարապէս այն ճամբան, ուրկէ պիտի ընթանանք . երկուքն ալ մշտատեւ հրամաններ են մեզի, անվրիպելի յայտնութիւն մը :—

Պեթհովէն թողած է հեղինակութիւններու հսկայ շարք մը, sonateներ, quatorներ, symphonieներ, messeեր, variationներ, trioներ, concertoներ, quintetteներ, mélodieներ և այլն : Ժամանակնիս շատ կարճ ըլլալով, կարելի չէ այս բոլորին վրայ անդրադառնալ՝ նոյնիսկ համառօտ բացատրութիւններով, երբ անոնցմէ իւրաքանչիւր genre կրնայ հատորներ լեցնել, որով կը ծանրանամ գլխաւորաբար symphonieներուն և յետոյ sonateներուն վրայ :

Անհրաժեշտ է սկսիլ սօնաքներէն, նախ որ անոնց կազմը պիտի գտնենք նաև trioներու, quatorներու և ուրիշ musique d'ensembleներու մէջ . յետոյ ժամանակագրական կարգով կ'երթանք պարզէն (sonate) դէպի բարդ կազմութեանց :

Պեթհովէն ունի 32 սօնաթներ դաշնակի համար, 10 սօնաթ դաշնակի և ջութակի, իսկ 5 դաշնակի և թաւջու-

թափի համար, ու տակաւին ուրիշներ *quatre-mains*ի կամ զանազան գործիքներու համար:

ԺԸրդ դարուն սօնաթը չունէր տակաւին որոշ ձև մը, որոշ ուղի մը. նշանակութիւնը շատ ազօտ էր: Պախի և մանաւանդ Հայտընի օրով էր որ ան հետզհետէ սկսաւ որոշ ձեւ առնել. այդ պատճառաւ է որ Հայտըն կոչուած է «սօնաթներու հայրը»:

Թէ ի՞նչ էր սօնաթ մը այդ շրջանին համար: Ան կը քաղկանա՞ր ընդհանրապէս երեք մասերէ: Ա. մասին մէջ կը գտնենք երկու *thèmes*, երկրորդը առաջինին *domminante*՝ եթէ ան *majeur* է, իսկ եթէ *mineur*՝ յարաբերական *majeur*ով: Բ. մասը աստիճանական զարգացում մըն էր, իրեն նիւթ ունենալով նախորդ երկու *thèmes*երու տարրերը: Իսկ Գ. մասը կրկնութիւն մըն էր առաջինին, պայմանաւ որ երկրորդ *motif*ը երեւար այս անգամ գլխաւոր տոնին մէջ: Այս երեք մասերը կը կրէին, առ հասարակ, հետեւեալ անունները. — *allegro*, *adagio* կամ *andante* և *presto*:

Թէպէտև սօնաթի այս ձևը ունէր որոշ օրէնքներ ու քաւական յստակութիւն, սակայն ան կը կորսնցնէր կարեւոր ազատութիւն մը. օրինակ երբոր երաժշտական նախադասութիւնը հետզհետէ զարգանալու մէջ ըլլար, կամ *motif*ները ճոխանալու գնացք ստանային, հեղինակը ստիպուած էր կաշկանդել իր ներշնչումները ու վերադառնալ նախկին *motif*ին, անկատար ձեւի մէջ թողլով իր գործը:

Պեթհովէն ընդունած է սօնաթի այս ձևը, սակայն շատ հիմնական փոփոխութիւններ մտցուցած է հոն, անոր կազմութեան և ոգիին մէջ: Ան ո՛չ մէկ օրէնք արհամարհած է, սակայն ո՛չ մէկ օրէնք ալ անեղծ մնացած է իր ձեռքերուն տակ: Դաշնակի համար գրուած իր 32 սօնաթներէն 13ը ունին 4 *mouvements*ներ, 6ը՝ երկու, իսկ մնացեալը երեք:

Այն փոփոխութիւնները՝ զորս Պեթհովէն մտցուցած է սօնաթին մէջ՝ հետեւեալներն են. — ա) իր ինքնուրոյն նախադասութեան դարձուածքները, *du plus extérieur au plus intérieur*, ինչպէս ինք ըսած է: Բ) *motif*ները իրա-

րու շաղկապող նախադասութիւններուն աւելի ազատ գնացք
կու տայ, աւելի կարեւորութիւն կու տայ երաժշտութեան՝
քան անոր ձեւերուն: Յետոյ այն երկու *thème*երը, զորս իր
նախորդները իրենց պարզ վիճակին մէջ կը յուցադրէին,
Պեթհովէն օգտագործած է հակասութիւններով կամ հեռա-
ւոր նմանութիւններով: Արդ, Պեթհովէն սօնաթի ձեւին
տակ ինքզինքին տուած է շատ մը ազատութիւններ:
Ունի *introduction*ներ, ուր կը զգանք թէ ան, նստած դաշ-
նակին առջեւ, խարխափումներու մէջ կու տայ մեզի քա-
նի մը մութ՝ սակայն իմաստալից ու խոր *accord*ներ, ինչ-
պէս 24րդին սկիզբը, որ թերէզի ձօնուած է: Ունի բազ-
մաթիւ *récitatif* մասեր, *point d'orgue*եր, երգերու նման
նախադասութիւններ որոնց քով բառերը կը պակսին:

Կը սկսիմ նախ դաշնակի համար գրուած իր սօնաթ-
ներէն, ջանալով քանի մը նախադասութեանց մէջ խտաց-
նել անոնց ոգին: Առաջին երեք սօնաթները նուիրուած
են Հայտընի:

Առաջինը, *fa mineur*, կարելի չէ ունենդրել առանց
աչքերու առջեւ ունենալու Պեթհովէնի զայն հեղինակած
չրջանին նկարը. — երիտասարդ մը՝ հցուած, ապստամբ
մազերով, ճերմակ փողկապ մը վզին շուրջ: Հին օրէնքնե-
րու հպատակ այս սօնաթը ունի *melodie* մը, քիչ մը չոր,
որ յաճախ կը կրկնուի. վերջաւորութիւնը հոսող աղբիւրի
մը հեռապատկերն է կարծէք, որուն համար Հայտըն ըսած
է «կրակոտ կեանքի մը հոսանքը»:

2րդ սօնաթին մէջ կը գտնենք տարբեր Պեթհովէն մը,
որ այդ սօնաթին առաջին մասին մէջ գտնուող քանի մը
նօթերը պիտի գործածէ ապագային իր *ut mineur* և 3րդ
*symphonie*ներուն մէջ: Ունի գեղեցիկ *adagio* մը, իր
առաջին խոր մտածումը կարծէք:

3րդ սօնաթը, *ut majeur*, որուն առաջին մասը գրեթէ
այդ չրջանի *concerto*ի մը ձեւը ունի, շատ տպաւորիչ չէ,
թեթեւ գնացք մը ունի:

4րդը նախկինները կը գերազանցէ. *Lenz* քիչ մը չա-
փ սղանցելով կ'ըսէ. «Հոն առիւծը կը զղրղացնէ իր վանդա-

կին ձողերը»։ Ա. մասը գեղեցիկ անցքեր ունի. Largoն նոր սարսուռ մըն է. ամբողջ կտորը հիասթափութիւն մըն է կարծէք։

5րդը, ut mineur, ունի յանդուգն ու կրքոտ դարձուածքներ։ Finaleի motifը ուժեղ և արագ գնացքով պիտի ծառայէ իբրեւ գլխաւոր motif 5րդ symphonieին՝ «Thème du Destin»։

6րդ սոնատը նշանաւոր է իր scherzoով, ուր կը զգանք իր երկրորդ շրջանի ոճը։

7րդը, ré majeur, ունի հոյակապ Largo մը, տխուր և գրեթէ յուսահատ, որուն համար Պեթհովէն ըսած է. — « C'est l'état d'une âme mélancolique avec toutes ses nuances de lumière et d'ombre »։

8րդ սոնատը, որ կոչուած է Sonate Pathétique, կը սկսի խաղաղ և երգող graveով մը. allegroն արագ և խոստուն գնացք մը ունի, ուր տեղ տեղ մուսլլ նախադասութիւն մը կու գայ ընդմիջել կարծէք, աւելի զօրաւոր թափ մը տալու համար նախկին գնացքին։ Rondoն քնքոյշ է ու շնորհալի։

9րդը mi majeur, Pathétiqueէն վերջ կարծէք ընկրկում մըն է, թէեւ միշտ հաճելի ունկնդրողին։

10րդը, sol majeur, ունի առաջին mouvementին մէջ շատ անմեղ նախադասութիւններ, խանդավառ՝ երբեմն ալ մեղամաղձոտ։ Andanteը variationի ոճը ունի։ Scherzoն միամիտ է և թեթեւ։

11րդը, si bémol majeur, անակնկալ մըն է. Պեթհովէն իր նախկին լուծէն թօթափուած՝ յազթական կ'երգէ։

12րդը Andante avec variations, գեղեցիկներէն է. առպետական ու վսեմ thèmeի մը շունչը կայ հոն. ու որքան հոյակապ variationներ են. իւրաքանչիւրը ունի այնքան խոր ու լայն իմաստ, որ կարելի է գլուխ-գործոցներ կոչել։ Դաշնակահարներու փորձաքարը եղած է այս սոնատը, այնքան զգացում և touchéeի կատարելութիւն կը պահանջէ։

13րդը նշանաւոր է իր adagioով, ուր կը լսուի հեռաւոր արձագանգ մը Fidélիոէն, տխուր ու տառապազին։

14րդ սոնատը, «Clair du Lune», որ ձօնուած է ճիւղլէթթաի, կը բանայ նոր թուական մը սոնատներու շարքին մէջ: Առաջին mouvementը կը կազմէ adagio մը. հոն կայ մնայլ երգ մը, անցեալի տխուր յիշատակ մը որ հետզհետէ կը մթաւնի, կը կորսուի: Անոր կը յաջորդէ allegrettoն, հարց ու պատասխան մը երկու սիրող հոգիներու միջեւ, որուն համար Լիսիթ ըսած է «fleur entre deux abimes»: Finaleը յորձանուտ է ու տառապեցնող:

15րդ սոնատը ré majeur, կոչուած է «Pastorale»՝ հրատարակիչ Crahzի կողմէ: Առաջին mouvementը պայծառ, պարզ ու գեղջկական է: Adagioն կը վերադառնայ իր առաջին շրջանին. նորութիւն չկայ:

16րդը sol majeur, ունի adagio մը, ուր Պեթհովէն կ'երգէ շնորհալի ու աւանդական ոճով. Լէնց այսպէս կ'արտայայտուի. — «Frais comme une brise marine, naïf comme un chant d'oiseau»: Երկրորդ մասը զարդարուն ոճ մը ունի:

17րդը, ré mineur կը սկսի չորս նօթերէ բաղկացած largoով մը, որոնց մէջ խտացած է առաջին mouvementին ամբողջ երգը: Շնչասպառ, կրքոտ գնացք մը ունի, տեղ տեղ ընդմիջուած գեղեցիկ recitativներով, որոնք տխուր խորք մը ունին իրենց մէջ: Finaleը տեղ տեղ քնքոյշ ու երբեմն ալ ալեկոծ է:

18րդը, mi bemol majeur, շատ տպաւորիչ է. առաջին mouvementը ունի գեղեցիկ նախադասութիւն մը, որ յաճախ կը կրկնուի. ան, կարծէք, սիրոյ խօսք մըն է, նախ մեղմ, ապա անհամբեր ու ապշած պատասխան մը մնալով: Պաշտելի trio մը կը յաջորդէ անոր ու finale մը որ կեանքոտ երիտասարդութիւնն իսկ է:

19րդը և 20րդը, sol majeur և mineur, գրեթէ աննշան գործեր են, աւելի sonatineներ:

21րդը, ut majeur, որ կոչուած է Aurore, գեղեցկագոյն սոնատներէն մին է, ձօնուած իր առաջին բարերարին՝ Կոմս Վալտշթայնի: Որոշապէս չենք գիտեր թէ ինչպէ՞ս aurore (արշալոյս) կոչուած է. թերեւս սկզբի accordներուն

crescendo խոյանքին համար, որ կարծէք տեսակ մը ազդարարութիւն է ծագելիք արշալոյսին. և կամ ronde finalին դանդաղ՝ ապա աստիճանական զարգացման համար: Այս սօնաթը գեղեցիկ նկատուած է աւելի ոչ թէ իր երաժշտական գեղեցիկ տարրերով, այլ թէքնիք կազմուածքով: Gammeեր, trilleներ, arpègeներ այնքան լաւ կերպով շաղկապուած են զանազան երգերու, որ ունկնդիրը թէքնիք դժուարութիւններով լեցուն այս սօնաթին հաճոյքով ու հետաքրքրութեամբ կը հետեւի, առանց թերեւս զգալու թէ հոն Պեթհովէնի խոր հոգիէն մասեր չկան, վարպետ կառուցուածք մըն է միայն:

22րդը միջակութիւն մը նկատուած է բաղդատմամբ իր լաւագոյն սօնաթներուն:

23րդը, fa mineur, որ կոչուած է Sonate Appassionata, ձօնուած թերէզի եգբօր, նմանցուած է հեղինակին կողմէ Շէյքսպիրի Tempêteին: Այս սօնաթը Պեթհովէն գրած ի իր ամենագեղեցիկ շրջանին, թերէզէն ներշնչուած տուած է իր գեղեցկագոյն սօնաթը. հոն է իր ամբողջ կրօնքը, իր մեծագոյն սէրը, իր անհուն խանդավառութիւնը: PPով (pianissimo) սկսող հարցումի ձեւին տակ քանի մը նօթեր, arpègeով quinte մը իջնելէ վերջ, կը բարձրանան երկու octave ու վարանոտ, երկարող trilleէ մը վերջ, կը հանգչին պահ մը, յետոյ դարձեալ կը կրկնուի ուրիշ toneի մը մէջ ու այսպէս, հետզհետէ աւելի զօրաւոր accordներու հեղեղի մը մէջ ուժեղ կերպով բացազանչելով իր սիրով զեղուն հոգիին անզուսպ աղաղակը: Յետոյ ձախ ձեռքի թաւ ձայներու մէջէն կը սկսի յաղթական երգը. trilleներ իրարու կը յաջորդեն անհանգիստ. թեթեւ հանգիստէ մը վերջ, որ արագ կը սուրայ կ'անցնի, կու գայ գլխաւոր chantը, հոյակապ ու տիրապետող, որ զանազան ձեւերով ու տարբեր tonalitéներով յաճախ երեւան կու գայ: Հեւ ի հե գնացք մը, ապա երկար շունչ մը, վազք մը որ երբեք միօրինակ չէ: Տեղ տեղ Պեթհովէնի զգացումները այնքան զօրաւոր կերպով արտայայտուած են, որ ունկնդիրը վերջանալու մօտ կը կարծէ կտորը, առանց

հաւատալու թէ ան կարող է տակաւին պահ մը կանգ առնել, յետոյ աւելի խելայեղ հոսանք մը ստեղծելու համար:

Որքան գեղեցիկ գտած եմ առաջին մասին վերջանալու մօտ *adagio measure* . հոն կը զգամ թէ Պեթհովէն այլեւս յոգնած է . շնչասպառ կանգ կ'առնէ . երկար *point d'orgue* մը . ապա դարձեալ կը սկսի, աներեւակայելի կիրքով (*passion*) մը կը պոռթկայ, կը տառապեցնէ ամէնէն անզգայ հոգիներն իսկ՝ քիչ վերջ խաղաղելու համար, ինչպէս յորձանուտ գետը՝ իր ակին մէջ:

Երկրորդ մասը, *andante con moto*, *thème*ի ձեւին տակ կը սկսի խաղաղ *accordներու* շարքով մը աջ ձեռքին մէջ: Խելայեղ գնացքէ վերջ դէպի ետ ակնարկ մըն են անոնք կարծէք, փոթորկոտ կեանքի մը վրայ տեսակ մը խոր *méditation*, քիչ մը անստոյգ . կը զգանք թէ պայքարը դադրած է, սակայն չենք գիտեր թէ երազուած հանգըրւանի՞ն հանգիստն է այդ, թէ ոչ պարտուածներուն: Այդ ճնշող *thème*ը, սակայն չի շարունակեր իր մռայլ գնացքը . Պեթհովէն շուտով կը թօթափէ հոգին ճնշող այդ սև մտածումները և կը սկսի երեք *variationներու* շարք մը նոյն *thème*ին վրայ, որ երթալով կ'աճի, կեանք կ'առնէ . աստիճանական *crescendo*ով մը կը հասնի մինչև *FF* (*fortissimo*), ուր ամէն ինչ պայծառ է, անորոշութիւններէ ազատած ըլլալու երջանկութիւն մը կայ, լայնօրէն կը շնչենք զայն: Գ. *variation*ը, սակայն, իր վերջաւորութեան թեթև դանդաղում մը կը կրէ ու կը զգանք թէ *coda*ով մը նախկին *thème*ը կը սկսի, թէև ոչ այնքան մռայլ, պատրաստելով մեզ նախ *pianissimo*, ապա օրթալ մը բարձրէն *fortissimo* *dissonant arpège*ով մը շարունակական փոթորկոտ *mouvement*ի մը մէջ լսելու նոյն Պեթհովէնեան կրքոտ ու անզուսպ երգը՝ մերթ պասին, մերթ սօւիրանօին մէջ: Խոր ապրումներու ամբողջ աշխարհ մը կայ հոն, որ կը գինովցընէ, կը տանի մեզ չերազուած երազներու դրախտը, ուրկէ դժուար թէ մարդ կարենայ հեռանալ: Տեւական ալեկոծութիւն մը կայ հոն մերթ ձախի, մերթ աջի բաժնին մէջ, որ երբեմն կը տիրապետէ երկուքին մէջ ալ: Զօրաւոր

crescendoներ իրարու կը յաջորդեն , տեղ տեղ անցեալ վեր-
յիշումներով լեցուն մեղամաղձոտ մեղեդի մը , ապա ներկայ
ապրումներու տենչը , որ երթալով կը սաստկանայ , presto
mouvement մը կը սկսի , accordներ շփոթած իրարու կը
յաջորդեն , մեծ յուզում մը կայ որ կը շարունակուի .
Պեթհովէնի հոգիին անեղ փոթորիկը իր գագաթնակէտին
հասած է արդէն ու arpègeներու հեղեղով մը կը վերջա-
նայ մեծ տառապանքը :

24րդ սօնաթը , fa dièze majeur, Appassionataէն
վերջ քմահաճ ու հրապուրիչ ոճ մը ունի . նուիրուած է
Թերէզի ու այդ պատճառով իսկ Պեթհովէն զայն շատ սի-
րած է : Սկզբի adagioն շատ խօսուէն ու գեղեցիկ է . ամ-
բողջութիւնը սակայն մեծ արժէք չի ներկայացներ . որոշ
ու խոր յուզումներ կամ զգացումներ կը պակսին :

25րդ սօնաթով , որ աւելի sonatine մըն է , Պեթհովէն
կը վերադառնայ իր նախկին ոճին : Ա . mouvementը
կեանքոտ ու պայծառ է , finaleը աշխոյժ ու եթերային :

26րդը , Adieux, Absence, Retour կոչուած , կը պատ-
կանի իր վերջին շրջանին : Adieux կը բաղկանայ միակ
thèmeէ մը՝ երեք նօթերով կազմուած , որոնք կը խտացնեն
adieux (Lebewohl) : Պեթհովէն գործածած է այս սօնաթին
մէջ բաւական յանդուգն dissonant accordներ . thèmeի
այս երեք նօթերը շատ արտայայտիչ են ու թախծոտ :

Absence չունի գլխաւոր melodis մը . հարցական
thème մը կայ հոն , որ անհանգիստ կը շարունակուի մին-
չեւ Retourը , որ երջանկութեամբ լեցուն էջ մըն է , ուր
կարծէք երկու սիրող հոգիներ երկար սպասումէ մը վերջ
կը նետուին իրարու բազուկներուն մէջ : Այս սօնաթն ալ՝
իբրեւ ոճ և կառուցուածք՝ գեղեցիկներէն է :

27րդը , mi mineur , կոմս Լիխնովսքիի սիրային մէկ
արկածին նկարագրութիւնն է : Ա . mouvementը , որ կո-
չուի Combat entre la tête et le cœur , կը նկարագրէ
կոմսին սիրային շրջանը դերասանուհիի մը հետ , անոր հետ
ամուսնանալու մեծ փափսքն ու ծնողքին արգելքները : Իսկ
երկրորդը երկար խօսակցութիւն մըն է իր սիրածին հետ ,
քնքոյշ ու երազային քնարերգութիւն մը :

28րդ սօնաթը, la majeur, խոր բանաստեղծութիւն մը ունի, առաջին mouvementին մէջ, որուն կը յաջորդէ արագ և rythmé marche մը, որ կը տանի մեզ ինքնատիպ Finaleի մէջ:

29րդը նկատուած է սօնաթներուն մէջ այն, ինչ որ Գրդը symphonieներուն: Հոյակապ գլուխ-գործոց մըն է, զոր Պեթհովէն հեղինակած է ամենադժնդակ պայմաններու մէջ. իր յուսահատութեան ու քայքայումի քերթուածն է ան:

Կամքի վերջին ճիգ մը կը լսուի առաջին զօրաւոր accordներուն մէջ, հերոսական պայքար մըն է որ կը մղուի հոն: Scherzoն երկնքի ու դժոխքի պատկեր մըն է կարծէք, զոր նմանցուցած են Կէօթէի «Ֆաուսթ»ին, անոր դէպի անդունդ գնացքին: Adagioն, որ կը սկսի նօթով, դէպի գերեզման առաջնորդող երկու քայլերու տպաւորութիւնը կը թողու: Finaleը բերկրութեամբ լեցուն տարօրինակ fugue մըն է:

30րդը կը նմանի փոթորիկէ մը վերջ տիրող հանդարտութեան: Գ. mouvementը շատ գեղեցիկ է իր variationներով, ուր կան շատ հանճարեղ գիւտեր:

31րդը, la bémol majeur, ունի scherzo մը, որ կը յիշեցնէ orchestre symphonique վայելք մը կայ հոն, որ կը խեղդուի դաշնակի տուփին մէջ: Adagioն հոյակապ է ու Պեթհովէնեան:

32րդը, do mineur, ունի սկզբնաւորութիւն մը, որ կը յիշեցնէ Sonate Pathétique: «Որոնումներու գլորում» կոչած է Լէնց: Ունի ահաւոր thème մը, որ փոթորկոտ basseին մէջ կը լսուի. տխրանեան ոյժ մը կայ, ուրկէ վերջ Ariettaն կը հասնի յստակ ու երկնային:

Ստիպուած զանց կ'առնեմ ջութակի և թաւջութակի համար գրուած սօնաթները, ժամանակի չգոյութեան պատճառաւ և կ'անցնիմ հարեւանցի ակնարկ մը նետելու quatorներուն վրայ:

Պեթհովէն բաւական ժամանակ վարանած է quatorներ գրելու: Իր բարեկամներէն մէկուն յանձնարարութեան վրայ

է որ գրած է նախ իր տկար *trio*ներէն մէկ քանին: Վեց տարի յետոյ կը սկսի շարքը իր *quator*ներուն, այն ատեն երբ ան գրած է իր բարեկամին՝ Ամէնտայի հետեւեալը. — «Avec quoi ne puis-je me mesurer maintenant!». յետոյ սկսի *quator*է մը վերջ. — «Voilà seulement que je sais bien écrire des quators»:

*Quator*ը տեսակ մը սօնաթ է՝ յարմարցուած չորս լաւոր գործիքներու: Պեթհովէնի *quator*ներուն մէջ ալ կը գտնենք *mélodie*ի աստիճանական զարգացումը, ինչպէս իր սօնաթներուն մէջ տեսանք. հոն կայ նաեւ ձեւի ազատ աճում մը: Իր վերջին *quator*ները կը ներկայացնեն հարուստ *polyphonie* մը, գերազանցելով իր սօնաթները գործիքներու տարբերութեան տեսակէտով: Անոնց մէջ ալ կը գտնենք նոյն Պեթհովէնը, նոյն արուեստը նկարչութեան, քանաստեղծութեան, կրօնքի և փիլիսոփայութեան:

Կ'անցնիմ *symphonie*ներուն, որոնք հոյակապ մասը կը կազմեն իր ամբողջական դործին:

Երաժշտութեան պատմութեան մէջ *symphonie*ն կաթելի է նկատել նոր երեւոյթ մը, գրեթէ ժամանակակից: Դասական *symphonie*ներու վարպետները եղած են Gossec, Sammartini և Haydn. Իսկ իր կատարելութեան հասցուցած են երեք մեծ հանճարներ՝ Հայտըն, Մօցարդ՝ ութը տարեկանին, իսկ Պեթհովէն՝ երեսունին, թէպէտեւ քանիցս *concerto*ներով փորձած է *symphonie*ի ուրուագիծներ տալ:

Առաջին սէնֆօնին, *do mineur*, շատ ազդուած է ոճի տեսակէտով Մօցարդէն և Հայտընէն: Կը սկսի դանդաղ *anovement*ով մը, որ կը շարունակուի մինչեւ 12 *mesures*ներ: յետոյ կը սկսի առաջին *allegro*ն՝ սօնաթի ձեւին տակ, ուր *motif*ը կը կրկնուի յաճախ նոր ու տարբեր *orchestration*ով: *Andante Cantabile*ը կը համապատասխանէ Պեթհովէնի այն շրջանին, ուր ան յանդգնութիւններ կ'ունենայ փոքրիկ փոփոխութիւններ մտցնելու օրէնքներու մէջ: *Scherzo*ն կը պարունակէ առաջին *thème*ին գլխաւոր նօթերը, իսկ *Rondo finale*ը, կենդանութեամբ ու լոյսով լեցուն, Հայտընէն շատ քիչ բացառութեամբ միայն կը

հեռանայ: Որքան ալ որ երկչոտ քնոյթ ունենայ այս սէնֆօնին մեզի համար, պէտք չէ մոռնալ թէ ան իր ժամանակակիցները ապշեցուցած է իր յանդուգն դարձուածքներով:

2րդ սէնֆօնին, ré majeur, գրուած է 1802ին, ա'յն շրջանին՝ ուր Պեթհովէն կրած է իր առաջին սիրոյ յուսախաբութիւնը: Հայլիկէնշթատի համբաւաւոր կտակին տարին է այդ: Զարմանալի է սակայն տառապանքի ու է նշոյլի չգոյութիւնը այդ սէնֆօնիին մէջ. «Հերոսական սուտ» մըն է արդեօք՝ խորհած են: Ըստ Ռօմէն Ռօլանի, հոն պէտք է տեսնել կամքի զօրաւոր ոյժ մը, դժբախտութեան դէմ յաղթանակ մը: Ուրիշներ կը խորհին թէ ան գրուած է իր երջանիկ շրջանին ճիւղլէթթայի հետ, իսկ մաքուրի առնուած է անկէ կրած յուսախաբութենէն վերջ: Ամէն պարագայի տակ, առաջինին հետ բաղդատելով շատ զգալի յառաջդիմութիւն մը կը գտնենք հոն. իր հոգին աւելի խոր արմատներ կ'արձակէ անոր մէջ: Սկզբնաւորութիւնը աւելի հարուստ է քան առաջինը, թէև միևնույն օրէնքներուն կը հպատակի, սակայն thèmeը աւելի ցայտուն է և աւելի զանազանութիւն կայ: Larghettoն կը տիրապետէ մեզ խաղաղ հանդիսաւորութեամբ մը: Scherzoն մտերիմ խօսակցութիւն մը ունի orchestreին ամբողջութեան մէջ: Finaleը գրեթէ rondo մըն է, սակայն thèmeը ունի յանկարծակի խաղեր, ինչ որ սովորական չէ այդ genreին համար:

3րդը Symphonie Héroïqueն է, գրուած 1803—1804ին: Անոր մէկ ձեռագրին վրայ հետեւեալը կը կարդանք. «Geschrieben auf Bonaparte» և առաջին հրատարակութեան վրայ՝ «Մեծ սէնֆօնի մը, տօնելու համար մեծ մարդու մը յիշատակը», այսինքն Նաբուլէօնի: Այս վերջինին հանդէպ Պեթհովէն ունեցած է խոր հիացում. շատ խանդավառուած հանրապետութեան մը երազով, իր այս սէնֆօնին կը ձօնէ Նաբուլէօնի, անոր յիշատակը անմահացնելու համար: Սակայն անմիջապէս որ կ'իմանայ անոր կայսր անուանուիլը, կը ջնջէ նախկին վերտառութիւնը և

կը կոչէ զայն *Symphonie Héroïque*, որ կը գերազանցէ նախորդները: Առաջին *mouvement*ին համար կը գործածէ սօնաթի ձեւը՝ հարուստ *modification*ներով:

Աստիճանական զարգացման մէջ կը գտնենք *thème* մը *mi mineur*, որ կը յանգի ի վերջոյ յանդուգն *modulation*ով մը սկզբի *thème*ին, զոր կ'երգեն *cor*երը՝ ջութակներուն *tremolo*ով: Այս յանդուգն *modulation*ը երկար ատեն նկատուած է անյարմար խաղ մը, թէ՛ իտալացւոց և թէ նոյնիսկ վակաների կողմէ, որ խորհած է բարեփոխել զայն:

*Adagio*ն *marche funèbre* մըն է, որ բաւական *modulation*ներ կը կրէ. *motif*ը և գլխաւոր *ton*ը յաճախ երեւան կու գան. հոն կայ մռայլ ու ճնշիչ մթնոլորտ, տատամսում մը իւրաքանչիւր նօթի մէջ, վարանում մը ընդհանուր կերպով դէպի խաւար ճանապարհը:

*Scherzo*ն կը սկսի հեռաւոր բզզիւնով մը, որ երթալով կը լայննայ ու կ'ընդգրկէ ամբողջ նուագախումբը. կտորին ամբողջ ոգին այս հակասութեան մէջ կը կայանայ արդէն՝ որ քանիցս կը կրկնուի: *Finale*ը երկու չափի և գուարթ *thème*ի մը վրայ *variation*ներէ կը բաղկանայ. հոն կը տեսնենք, կարծէք, յաղթական հերոսի մը թափօրը որ կ'անցնի: Այս սէնթօնին իր ամբողջութեան մէջ հարուստ և ինքնատիպ՝ *développement* մը ունի:

4րդ սէնթօնին գրուած է 1806ին, երբ Պեթհովէն կը հաւատար գտած ըլլալով վերջապէս իր «Անմահ սիրածը»՝ *Thérèse de Brunswick*ը: Այս գործը գուարթ ու սիրով անած՝ խաղաղութիւն և ներքին գոհունակութիւն կը ներշնչէ: Առաջին *mouvement*ին մէջ անցեալի տխուր յիշատակներու ամպ մը կը ցրուի հետզհետէ. գլխաւոր *motif*ը գուարթ ու աշխոյժ է, կարծէք խօսակցութիւն մը կայ *basson*ի և *flûte*ի մէջ, որ կը կազմէ երկրորդ *motif*ը: Թորհրդաւոր ու հեռաւոր որոտում մը՝ *timbale*ներով երկարած գուած՝ պահ մը կը օպառնայ խռովել այդ երջանիկ գնացքը, որ կը վերադառնայ առաջին *motif*ին *fortissimo*ով, երջանկութեան կատարեալ արտայայտութեամբ:

*Adagio*ն ամենագեղեցիկներէն է. ունի դանդաղ ու

ու երջանիկ գնացք մը թեթեւ ամպի մը նման, որ երբեմն
կը քողարկէ լուսինը: Երրորդ mouvementը menuet մըն է
scherzoի տեղ, որ հեռաւոր բանաստեղծութեան մը ար-
ձագանգը կու տայ մեզի: Finaleը, երկու չափով, արագ
խաղ մըն է մանաւանդ ջութակներուն համար երկար thème-
ով մը, որուն գրեթէ բնաւ չենք հանդիպիր ուրիշ ոեւէ
սէնֆօնիի մէջ: Modulationներու մէջ յանկարծ կը հան-
դիպինք unissonներու, որոնք կը յիշեցնեն մեզի Պեթհո-
վէնեան քմայքներ՝ սիրալիր խօսակցութեան մը միջոցին:

Ծրդ սէնֆօնին, do mineur, սիրուածներէն մին է,
որ յաճախ կ'երեւայ յայտագրերու մէջ: Պեթհովէն երկար
ժամանակ աշխատած է այդ սէնֆօնիին վրայ, մօտաւորա-
պէս երեք տարի: Գլխաւոր themeը, որ կը բաղկանայ
չորս նօթերէ, իր նախասիրածներէն է, որուն շատ ան-
գամ կը հանդիպինք իր ինչ ինչ կտորներուն մէջ, ինչպէս
Sonate Appassionataին մէջ: «C'est ainsi que le destin
frappe à la porte» կ'ըսէ օր մը Պեթհովէն Շինալէոի. այս
themeը զանազան ձեւերով կ'երևայ առաջին mouvementին
մէջ: Իր սէնֆօնիներէն ո՛չ մին այսքան կարճ theme
մը ունեցած է, հակառակ ատոր, այնքան գեղեցիկ deve-
loppement մը ունի որ ժողովուրդը միշտ մեծ յուզումով
ու յափշտակութեամբ կ'ունենդրէ գայն:

Երկրորդ mouvementը, andante con moto, կը բաղ-
կանայ երկու գլխաւոր themeերէ, որոնք կը զարգանան
variationներու ձեւով հետզհետէ ոգեւորուելով. յետոյ
tonը կը փոխուի ու քանի մը լեցուն accordներ finaleը
կ'աւետեն մեզ: Scherzo և finale իրարու շաղկապուած
են. առաջինը գեղեցիկ կերպով իրարու կը միացնէ առաջին
և վերջին movementները. շատ ազատ ու կեանքոտ
խաղ մը ունի: Finaleին մէջ կ'երեւայ scherzoի themeը,
այս անգամ տկար ու երկչոտ. անհետանալու մօտ finaleը
կու գայ յաղթական իր հնչականութեամբ ու կը լեցնէ
մթնոլորտը անբացատրելի շունչով մը որ աստուածային է:
Այս սէնֆօնին կամքի հոյակապ քերթուած մըն է, ուր երբեմն
կ'երեւան յուսահատական ու գրեթէ սպառող կամքի մը անու-
րոշ դեգերումները, ապա գերագոյն ճիգ մը վերականգնումի:

Ինչպէս Պեթհովէն ըսած է, սեւ ճակատագիրն է որ յաճախ կու գայ զարնել իր դուռը. շարունակական պայքար իր և անոր միջև. սակայն մեծ տառապողը չի գիտեր յուսահատիլ. ան միշտ աննուաճելի կը մնայ:

1804—1808 Պեթհովէնի ամէնէն բեղմնաւոր շրջանը եղած է, ուր յաջորդաբար տուած է Fidelioն, 4րդ, 5րդ և 6րդ սէնֆօնիները և երեք quatorներ: Բազմաթիւ փաստեր կու գան հաստատել թէ՛ այդ շրջանի գլուխ-գործոցները Պեթհովէն կը պարտի թելէ ի. ու պէտք չէ երբեք մոռնալ թէ այդ շրջանին արդէն ան բոլորովին խուլցած էր, և որքան տառապած է իր գործերը չկարենալ ունկնդրելուն համար:

Շինուէռ հետեւեալ տխուր միջոցէսը կը պատմէ. — 1822ին, Fidelioի ներկայացման, Պեթհովէն կը փափաքի ինք վարել նուագախումբը՝ ընդհանուր փորձի ատեն: Առաջին արարին duettoի ժամանակ արդէն կը պարզուի Պեթհովէնի խլութիւնը և անոր անտեղեակ վիճակը բեմի անցուդարձերուն: Այդ պատճառաւ իսկ ահագին անջրպետ մը կը ստեղծուի երգիչներուն և նուագախումբին միջև: Ընդհանուր շփոթութիւն մը յառաջ կու գայ. նուագախումբին պետը, Ումլաուֆ, վայրկեան մը դադար կ'առաջարկէ՝ առանց բացատրութիւն տալու Պեթհովէնի, ու երգիչներու հետ քանի մը խօսք փոխանակելէ վերջ, դարձեալ կը սկսին: Նոյն անկարգութիւնը կը պատահի անգամ մը ևս. երկրորդ դադար մը: Պեթհովէնի ղեկավարութեան տակ համերաշխ երթալ կարելի չէր. բայց ո՞վ և ինչպէ՞ս պիտի համարձակէր ըսել անոր «քաշուէ՛ այլևս, դժբախտ Պեթհովէն, դուն կարող չես խումբը վարել»: Պեթհովէն անհանգիստ, յուզուած գլուխը աջ ու ձախ կը դարձնէ, կը ջանայ գուշակել արգելքը՝ դէմքերու զանազան արտայայտութիւններէն. ամենուրեք լռութիւն կը տիրէ:

— Յանկարծ զիս քովը կանչեց, կ'ըսէ Ումլաուֆ, և բացաւ նօթագրութեան տետրակը՝ որպէսզի գրեմ. հետեւեալ բառերը գրեցի. — «Պիտի խնդրէի որ չշարունակէիք, տուն հասնելէ վերջն է որ պիտի բացատրեմ ինչուն»: Պեթհովէն ոստումով մը կը ցատկէ վար ու պոռալով «Շուտ

դուրս ելլենք» կ'ըսէ . շնչասպառ կը հասնի տուն ու կ'իյնայ տիվանին վրայ՝ դէմքը ծածկելով իր ձեռքերով երկար ատեն . ո՛չ մէկ խօսք , ո՛չ մէկ բացատրութեան պահանջ . ցաւը ուժգին խոցած էր սիրտը . ու մինչև իր մահը ան կ'ապրի այդ օրուան տխուր տեսարանին տպաւորութեան տակ ընկճուած :

Այսպէս , մինչ Պեթհովէն կը բոլորէր իր ամենաահաւոր տառապանքի շրջանը , ան կու տայ իր գլուխ-գործոցները ապագայ սերունդներուն :

Յրդ սէնֆօնին , fa majeur, որ կոչուած է Pastorale, աստուածացումն է իր՝ բնութեան հանդէպ ունեցած խոր պաշտամունքին : Knecht երաժիշտը ունէր գործ մը այս սէնֆօնիին նմանողութեամբ , հետևեալ բաժանումներով ու վերտառութիւններով .— 1.- Գեղեցիկ երկիր մը , ուր արեւը կը լուսաւորէ , քաղցր զեփիւռներ կը թեւածեն ... 2.- Երկինքը յանկարծ կը սկսի մթագնիլ ... 3.- Փոթորիկը կը մռնչէ իր ամբողջ ուժովը , սուլող հովերուն և անձրևի զարնուող կաթիլներուն հետ ... 4.- Փոթորիկը կը խաղաղի քիչ առ քիչ ... 5.- Բնութիւնը՝ ուրախութենէն ներշնչուած՝ կը բարձրացնէ իր ձայնը դէպի երկինք :

Թէպէտև Պեթհովէնի Յրդ սէնֆօնին կը համապատասխանէ այս բաժանումներուն , սակայն անոր ոգին անհունօրէն կը տարբերի . ան իր սէնֆօնիին ամբողջութեան մէջ կը նկարէ իր ամբողջ կեանքը . հոն կայ տեսակ մը հոգիի գոյացութիւն : Բնութեան մեծ սիրահար մը , Պեթհովէն հոն կը փնտռէ իր սրտին արձագանգը ու իր վշտերուն մխիթարութիւնը :

Այս սէնֆօնիով ան կը ջանայ ո՛չ թէ բնութեան զանազան երեւոյթները նկարել , այլ տալ իր անկէ կրած տպաւորութիւնները : Ա. մասը , որ կը կոչուի (Eveil d'impressions joyeuses en arrivant à la campagne), ունի Սլաւ ժողովրդական երգ մը՝ անմեղ ու պարզ , որ երկար ատեն կը շարունակուի՝ առանց իր հմայքը կորսնցնելու . խաղաղ չափականութիւն մը , հանդարտ modulationներ , լեցուն ներդաշնակութիւններ :

Հիացած կը մնանք նկարի մը առջեւ, որ անփոփոխ կը մնայ:

Բ. Mouvement (Scène au ruisseau) հանդարտ andante մըն է. առաջին thèmeը թեթեւօրէն կը լսուի: Պեթհոփէն կը գրէ (plus grand est le ruisseau, plus grand le ton): Doubles crochesներու խաղ մը կը յիշեցնէ մեզ գետի մը վազքը երբեմն արագ, երբեմն ալ դանդաղ. կը լսենք նաեւ, զանազան գործիքներու միջոցաւ, սոխակի, կաքաւի և կկուի ձայներ գետին շրջակայքէն:

Scherzo (Réunion joyeuse des paysans) կը յիշեցնէ մեզ դաշտային պարերը, որոնք յանկարծ կ'ընդմիջուին timbaleի զօրաւոր հարուածներով, որոնք փոթորկին, աղմկալից որոտումներուն ու փայլակներուն ազդարարներն են: Բնութիւնը իր բարկութեան մէջ կը մռնչէ. սարսափահար՝ ուրախութեան ամէն երգ կը դադրի: Քիչ վերջ, սակայն, հանդիսաւոր անդորրութիւն մը կը տիրէ. finaleն է որ կը սկսի (Chant de pâtres, sentiment de contentement et de reconnaissance après l'orage). խաղաղած բնութեան թարմ մթնոլորտը կը շնչենք հոն՝ հովիւներուն երգերուն հետ:

7րդ սէնֆօնին, la majour, վազնէրի կողմէ կոչուած է (Apothéose de la danse), զոր Պեթհոփէն դասած է իր լաւագոյն գործերուն կարգին: Վազնէրի այս անուանումը սակայն պէտք չէ առնել իր տառական իմաստով. ան իր պարզ ու ճշգրիտ չափերուն մէջ կը խտացնէ խոր զգացումներ: Կայ theme մը այնքան տարբեր ձեւերով արտայայտուած՝ որ կարելի է հարիւրաւոր themeեր տեսնել այդ մէկին քով: Ամբողջութեանը մէջ զուարթ և հաճելի գնացք մը ունի. ուրախութեամբ կը խայտայ:

8րդը՝ աւելի humoristique, չունի 7րդին ներկայացուցած արժէքը: Պեթհոփէն, որ միշտ նորութիւններ էր մտցուցած իր իւրաքանչիւր սէնֆօնիին մէջ, ասոր մէջ կը մնայ գրեթէ անփոփոխ. ամբողջութիւնը թէեւ հաճելի, կը մնայ սակայն քիչ մը միօրինակ, անշուշտ բազդատմամբ նախկիններուն:

Տրդին և Գրդին մէջ ահագին անջրպետ մը կայ ժամանակի տեսակէտով, 1812—1823. շրջան մը, ուր Պեթհովէն տուած է դաշնակի իր վերջին սօնաթները և Messe en réն: 1793էն ի վեր Պեթհովէն խորհած է Շիլլէռի Hymne à la joieն երաժշտութեան վերածել: Գրդ սէնֆօնին իր ամբողջ կեանքն է, իր բոլոր գործերը կը լուծուին այդ միակ սէֆօնիին մէջ: Իր կեանքին երազներէն մին եղած է ուրախութիւնը երգել. վերջին օրերուն միայն երկար վարանումներէ վերջ, յաջողած է լաւագոյն ձեւ մը գտնել փառաբանելու համար երջանկութիւն՝ տառապանքի երկար ճանապարհէ մը վերջ:

Արուեստագէտներ ու երաժիշտներ երգած են յաճախ իրենց գործերուն մէջ այն երազները, զորս չեն կրցած ապրիլ իրենց կեանքի ընթացքին, այդպէս է նաև Պեթհովէնի պարագան:

Իր խոր հաւատքով լեցուն գործերը, սակայն, չեն գնահատուիր Վիեննայի առ հասարակ թեթև ժողովուրդին կողմէ, որ տարուած Ռօսսինիի երաժշտութեամբ, չէր կարող թափանցել Պեթհովէնեան խոր հոգիին:

Պեթհովէն խոր ցաւով կ'ուզէ հեռանալ ու երթալ Լոնտոն՝ հոն լսել տալու համար առաջին անգամ իր Գրդ սէնֆօնին: Սակայն իր բարեկամներէն միոյն խնդրանքին վրայ, թէ ինք գերմարդկային լոյս մըն է, ամբողջ կեանքն ու ոգին Վիեննայի, Պեթհովէն կը մնայ, և 1824 Մայիս 7ին տեղի կ'ունենայ առաջին ունկնդրութիւնը Գրդ սէնֆօնիին և messe en réին: Ժողովուրդը կ'ընդունի Պեթհովէնը հինգ անգամ բեմ կանչելով բոլուն ծափահարութիւններու մէջ, բան մը որ սովորական չէր, քանի որ միայն երեք անգամ թոյլատրելի էր, այն ալ կայսերական ընտանիքին համար: Ոստիկանութիւնը կը ստիպուի միջամտել. Պեթհովէն յաղթական աստուած մըն էր, տիրապետած բոլոր սրտերուն. շատեր կ'արտասուէին: Ինքն ալ նուագահանդէսէն վերջ կը նուաղի. Շինտլէոի տունը փոխադրուելով՝ հոն կը մնայ երկար ժամեր, առանց ճաշելու, յաղթութեան և խոր յուզումներու անձնատուր:

Այդ յաջողութիւնը, սակայն, չի թափան ոչ մէկ նպաստ կը բերէ իրեն. ան կը մնայ խեղճ, հիւանդ ու միայնակ՝ պերճանքի այդ քաղաքին մէջ, և սակայն միշտ յաղթական, կրկնելով միշտ «Sacrifie, sacrifie toujours les niaiseries de la vie à ton art! Dieu par-dessus tout»:

Առաջին mouvementը շինուած է սոնատի կազմուածքին վրայ. հոն կը գտնենք ոգի մը, որ զոհն է կասկածի և անստուգութեան տառապանքին: Scherzoն շեյտուած կատաղօրէն timbaleներով, կը փոխէ յաճախ rythmeը. հերոսական պայքար մը մարտուն և անողոք ճակատագրին միջև, որ կը վերջանայ առաջինին յաղթանակով: Adagioն Պեթհովէնեան ամենակատարեալ ներշնչում մըն է. աղօթքի և համակերպութեան երգ մը, որովհետեւ յաղթանակը շատ կարճ տեւած է ճակատագրին տիրապետութեան տակ: Finaleը պահ մը կը վերսկսի պայքար մղել, որովհետեւ մարդը տակաւին չէ ընկճուած: Պեթհովէն չի գոհանարամ ամբողջ նուագախումբին մղած պայքարէն. երգը անբաւարար նկատելով մարդկային ձայնը կը միացնէ յաղթանակի և ուրախութեան աստուածին երգին: Բառերը կը մնան երկրորդական գեանի վրայ. արդարեւ ո՞վ պիտի կրնար որոշել բառերը այդ երգին, որ չորս անձերու կողմէ կ'երգուի: Պեթհովէն բառերուն կարեւորութիւնն չի տար. մարդկային ձայնն է որ կը գոհացնէ զինքը, այն ձայնը՝ որ իրն է ու մերը:

Այս սէնթօնին մեծ վարպետին վերջին, ամենագեղեցիկ ու ամենապերճախօս երգն է, զոր կը ձօնէ մարդկութեան: Հոն կայ իր խոր հաւատքը, մանաւանդ իր երկու messeերուն մէջ, որոնց գեղեցկագոյնն է Messe en réն (Missa Solemnis), ուր Պեթհովէնի հաւատքը, իր Աստուծոյ հանդէպ ունեցած պաշտամունքը անհունօրէն բարձր կը մնայ հոգեբանական բոլոր սահմանումներէն. այդ բարձրութեան շատ քեչեր միայն կրնան հասնիլ, որովհետեւ ան մարդկային սրտին մէջ է:

Այսքան համառօտակի ակնարկէ մը վերջ իր գործերուն վրայ, պէտք է տեսլցնեմ որ կարելի չէ քանի մը բառի մէջ խտացնել Պեթհովէնի ամբողջական գործերուն նկարա-

գիրը, որովհետեւ անոնք ոճով իրարմէ շատ կը զանազանուին. իսկ ոգին կը մնայ նոյնը՝ առաջինէն մինչեւ Զրդ սէնֆօնին, ամէնքն ալ Պեթհովէնեան շունչով են գրուած. ան ազատ թռիչք տուած է իր բոլոր զգացումներուն և երաժշտական օրէնքներու լուծը թօթափելով՝ անվախօրէն երգել տուած է իր խղճատանքին ձայնը. երգած է մարդկութեան տառապանքը, սէրը, անհուն երջանկութիւնը և ազատութիւնը իր վշտերուն խորէն: Ամբողջ դար մը անցած է ու ո՛չ ոք աւելի բարձր, աւելի մարդկային խօսք մը ունեցած է ըսելիք. ամէն ինչ ըսած է Պեթհովէն. «La joie par la douleur»ը ամենաբարձր վարդապետութիւնը չէ՞ արդէն:

Ես չեմ հաւատար երբեք, թէ Պեթհովէնէ վերջ մարդկութիւնը կրնայ ծնիլ անկէ աւելի բարձր հոգիով ու հանճարով մէկը. ան կը մնայ միշտ իր ամենաբարձր սլառ ունդանին վրայ՝ երաժշտութեան աստուածը և մարդկային տառապանքին ու սիրոյն մարմնացումը:

Ժամանակը ուշ է. ուխտաւորներու շարքը հետզհետէ կը սկսի հեռանալ, թողլով մեծ վարպետը Währingի գերեզմանատան հանդիսաւոր լուսթեան մէջ:

Նոր ծլած շիւղ մը կը զետեղեմ մեր ամէնուս կողմէ անոր շիրմին վրայ, խոր յարգանքի ու հիացումի իբրև արտայայտութիւն, ու կը հեռանամ ահամայ՝ տանելով ինձ հետ կեանքիս լաւագոյն ապրումին յիշատակը:

ՆՈՒԱՐԴ ԳԱԼԲԱԳԵԱՆ

Բարիդ. 24 Մարտ 1927

ՔԵՏԱՅԻՔ.- Կամ Քետաց որդիք, Քանանու ցեղեր, ինչպէս որ լրտեսներու միջոցաւ համբաւնին եկած էր, (Թու. ԺԳ. 30): Կը բռնակէին Ամովրհացիներու մէջ, հարաւային մասը՝ որ յետոյ «Յոգդայի լեռ» կոչուեցաւ: Աբրահամի ժամանակ Քերրօնը՝ Քետացիներու ձեռքն էր, նահապետը անոնցմէ գնեց Մաքփիլայի այրը՝ գերեզմանի համար: Ծննդ. (ԻԳ. ԻԵ. 9.10): Իսրայելացիներու Քանան մտնելէն յետոյ Քետացիք յառաջ խաղացին դէպի հիւսիս: Բեթելի շուրջը գանուող երկիրը կը կոչուի «Քետացւոց երկիր», (Դատ. Ա. 26): Քետացիներու ազգը կը յիշուի մինչև Հրեաներու զերութենէ դարձը. (Եզր. Թ. 1):

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ ՅԱԿՈԲ ՍԷՄԵՐՅԵԱՆ

ՏԱԹԵԼԻ խմբագրութիւնը իր ընթերցողներուն ուրախութեամբ կը ներկայացնէ Հայ Լրիտասարդ արուեստագէտ Յակոբ Սեմերյեանը (Ֆէպրուար), Բաբիլոն մէջ ունեցած իր վերջին յաջողութեանց արժիւճ Եւս խոստմնալից լուսանկարիչը վերջերս արժանացաւ *Officier d'Académie* ատուոթին և շքանշանին։

Կ. Գողսոյ Իստեան վարժարանի նախկին սաներէն, Հարպիճի մէջ իր բացած լուսանկարչատունով արդէն մայրաքաղաքի հրա-

պարակին վրայ ուղադրութիւն գրաւել սկսած էր, երբ 1922ի գէպ-
քերը ստիպեցին ամէն ինչ լքել ու Բարիդ փախչիլ: Հոն ընդունուե-
ցաւ Հանրի Մանուէլի *studio*ն որ առաջինն ու միակն է Բարիդեան
դժուարահաճ հրապարակին վրայ, ուր քիչ յետոյ հասաւ առաջին
*opérateur*ի դիրքին, ֆրանսացիներու նախանձը գրգռելով իրեն
դէմ: Մեր արուեստագէտը չգոհացաւ այսքանով: Երկու տարի
վերջ ձգեց Մանուէլի *studio*ն և իր սեպհական *studio*ն բացաւ
*Boulevard Poissonnière*ի բանուկ պողոտային վրայ, Մադէն
թերթին ճիշդ դէմը, «*Studio Phébus*», որ քիչ ժամանակուան մէջ
մեծ յաջողութիւն գտաւ, ապահովելով իրեն յաճախորդներու
ստուար թիւ մը և արժանանալով նախագահական պալատի և
նախարարութեանց կրկնակի շնորհաւորութեանց, իր պատրաս-
տած յաջող նկարներովը, որոնք շատ մը պաշտօնատուներու սրահ-
ները կը դարդարեն: Մարեշալ Ֆօշ, նախագահ Տումէրկ, Տոգթէօր
Նանսէն, Եգիպտոսի Ֆուատ թագաւորը, դանազան սուլթաններ
(Մարոք), իշխաններ և նախարարներ, շնորհակալութեան և գնա-
հատութեան գրեր զրկած են երիտասարդ արուեստագէտին, իրենց
ստացած կենդանագրերուն առթիւ: Երեք տարի է ի վեր է որ
սեպհական գործի ձեռնարկած է և այսօր բանակցութեան մտած է
արդէն իր *studio*ն և յարակից յարկաբաժինը գնելու:

ԱՐՏ. ՎՐԴ.

* * * Մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք նոյնպէս տա-
ղանդաւոր հայ արուեստագէտ մը, նկարիչ ԼԵՒՈՆ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.,
Միւնիխի գեղարուեստական *Institut*էն, Գէորգեան Ճեմարանի
նկարչութեան երբեմնի ուսուցիչ, և Հայաստանի անցեալ և ար-
դի կազմի պաշտօնակտն արուեստագէտներէն: Վեց առաջին մըր-
ցանակ ունի շահած, օտար եւ հայ գեղարուեստական մրցումնե-
րու մէջ, որոնց վերջինը Հայ Հանրապետութեան փոխառութեան
առթիւ պարի ծանուցումի համար բացուած մրցումէն է վաստը-
կած, սէնպօլիգ նկար մը: Հաղարապետեան Գերման գեղարուես-
տական պարբերաթերթերուն կողմէ փնտռուած նկարիչ մըն է,
որոնց մէջ երեւցած շատ մը նկարները մասնաւոր կերպով ուղա-
գրաւ են դարձած անով՝ որ հոն կ'երևան հին և նոր դպրոցները
միանգամայն, այնքան վարպետօրէն ընդելուզուած: Այս արուես-
տագէտը հետաքրքրական է անով որ միաժամանակ բանաստեղծ
է և Թիֆլիսի մէջ ունեցած է իր անձնական՝ ապա պետական
*Institut*էն քլասիկ պարերու (իզատորա Տընքան պարուհիին
*genre*էն), և իբր այսպիսին առանձապէս ուղադրութիւն է գրա-
ւած Մոսկուայի, Փաքուի, Թիֆլիսի և Պերլինի մէջ տուած իր
ներկայացումներով: Հատորիս այս տարուան գեղարուեստական
կողքը մեր խնդրանքով պատրաստած է Լեւոն Հաղարապետեան
որուն նկարը կու տանք գալ տարուան «Տաթեւ»ով: ԱՐՏ. ՎՐԴ.

Դ. ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԵԾԱՄՈՐԻ ԶՐԶԱՆ ՄԵՔԵՆԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մեր Հայրենիքի երկրաբանական եւ կլիմայական պայմաններն այնպէս են, որ առանց ոռոգման կեանք ու բուսականութիւն չկայ. հողն արգաւանդ է, բարեբեր, իսկ գաշտային մասերում միանգամայն յարմար թանգագին բոյսերի մշակութեան համար, եթէ ոռոգման գործը կանոնաւոր լինի: Առանց ջրի մեր երկիրը անպէտք է, անապատ, որ գարնան օրերին փոքր ինչ ծածկւում է կանաչով, իսկ յունիսի կէսէրից սկսած խանձւում, չորանում: Կլիմայական եւ երկրաբանական այս յատկութիւններն ստիպել են նրա բնակիչներին ի սկզբանէ անտի ուշադրութիւն դարձնել ոռոգման կանոնաւորման վրայ, որ երեւում են դեռ եւս Ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ:

Մեր քաղաքներն ու աւանները ծաղկել են, քաղաքակրթական կեդրոններ դարձել, երբ կանոնաւորուած է եղել ոռոգման գործը աւազաններով եւ ջրանցքներով, որոնց հետքերը նկատելի են շատ վայրերում, եւ անապատ են դարձել, երբ բնակչութիւնը զրկուած է եղել ջրից, երկրի կենդանութեան աղբիւրից՝ արշաւանքների կամ այլ պատճառներով: Մեր ներկայ կառավարութեան ցուցադրած ուշադրութիւնը դէպի ոռոգման գործի կանոնաւորութիւնը շատ եւ շատ գնահատելի է եւ լաւագոյն ուղին անտեսական բարգաւաճման, դորա հետ եւ քաղաքակրթական

յառաջադիմութեան: Շիրակի ջրանցքի կառուցումը Ախուր-
եանից, Էջմիածնի ջրանցքի աւարտումը Հրազդան գետից,
Աարդարաբադի ջրանցքի աշխատանքները Երասխից, Մե-
ծամորի լճակի եւ աղբիւրների օգտագործման գաղափարն
ու աշխատանքները դորա լաւագոյն ապացոյցներն են:
Մեծամորի լճակի ջրհան մեքենայի եւ ջրանցքի աշխա-
տանքները կատարուել են մեր աչքի առաջ, եւ սկզբնա-
ւորութեան օրերից առիթ ենք ունեցել շատ անգամ այցե-
լել, սիրով եւ ոգեւորութեամբ հետեւել նորա ընթացքին,
ուստի եւ կ'կամենայինք գաղափար տալ «Տաթեւ»ի ըն-
թերցողներին:

Մեծամորի ակունքները գտնւում են Արագածի հարա-
ւային փէշերին, ուր Արարատեան դաշտի հարթութիւնն է
սկսւում, Էջմիածնից մօտաւորապէս տաս փերստ դէպի
արեւմուտք. այդ ակունքներից ամենամեծը Մեծամորի ծո-
վակն է, ժողովրդի կողմից Այդր գետ կոչված, իւր բազ-
մաթիւ աղբիւրներով, որ մօտ 200 մետր տրամագիծ ունի
եւ տաս մետր խորութիւն: Սիմէոն Կաթուղիկոսի տուած
տեղեկութիւններով Ջամբուի մէջ, դեռ եւս Արրահամ Կա-
թուղիկոսի ժամանակ փորձեր են եղել Մեծամորի առատ
ջրերն օգտագործել ոռոգման համար, բայց ապարդիւն
են անցել այդ աշխատանքները. նոյն իսկ մեր օրերում,
Խրիմեանի ժամանակ Էջմիածինը փորձել է պատնէշներով
բարձրացնել ջրի աւազանը եւ առուններով հասցնել Էջ-
միածնի անջրդի հողերը ոռոգելու, բայց դարձեալ անյաջող:
Այժմ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը այդ
գործը յանձնել է երիտասարդ նարտարագէտ Գրիգոր
Շիրմազանեանին, որ իւր անձնուէր եւ եռանդուն աշխա-
տութեամբ գործը հասցրել է վախճանին եւ այս գարնա-
նից արդէն հնարաւոր կլինի 5000 դեսեատինի չափ հող
ոռոգել այդ ջրանցքով:

1.^oնչ է այդ աշխատանքի էութիւնը: Մեծամորի գետը
իւր աղբիւրներով աւելի ցած է, քան շրջապատի դաշտերը:
Այդ է պատճառը, որ այդ ջրառատ գետը ոչ միայն
ապարդիւն է հոսում եւ թափւում Երասխի մէջ, այլ եւ

ազգրնական մասերում կազմում ընդարձակ եւ վնասակար
ճանիւղներ: Ակների մօտ եղած հողի առանձնայատկու-
թիւններն այնպէս են, որ պատնէշներով ջրի մակերեւոյթը
բարձրացնել եւ բնական հոսանքի ենթարկել ջրանցքներով,

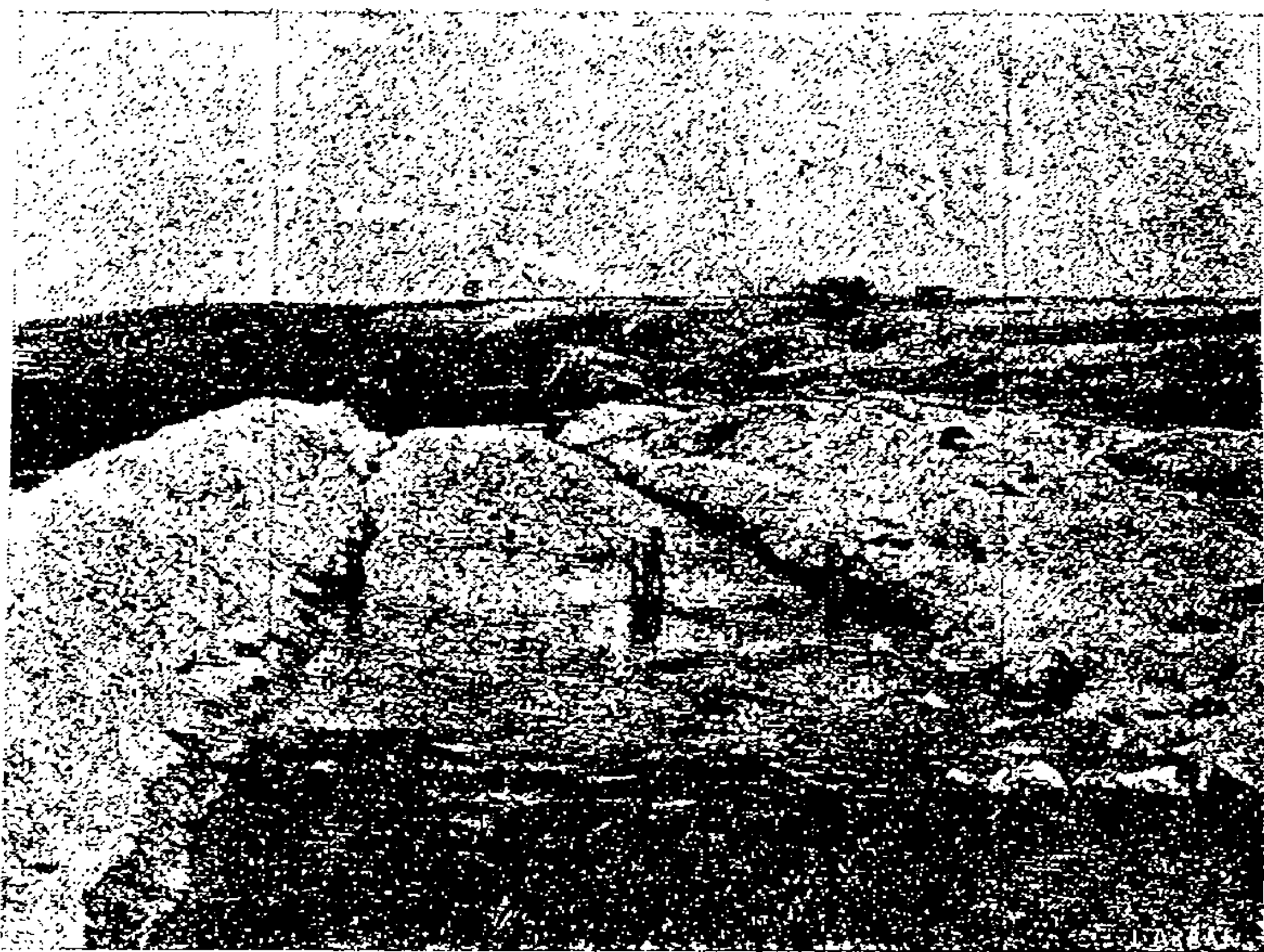

ՃԱՐՏԱՐԱԳԷՏ ԳՐԻԳՈՐ ՇԻՐՄԱԶԱՆԵԱՆ

աւանար է. ջուրը քանդում է պատնէշը կամ ուրիշ տեղից
ճանապարհ գտնում դուրս գալու, ինչպէս ցոյց տուին էջ-
միածնի կատարած փորձերը: Մնում էր միայն մի ճանա-
պարհ, մերենաներով ջուրը բարձրացնել որոշ բարձրու-
թեան աւազանների մէջ, որտեղից ինքն իրեն կը հոսի դէ-
պի ցանկացուած վայրերը: Այսպիսի նպատակի համար
ամենից յարմարն էր Մեծամորի լճակը իւր առաւ աղ-

քիւրներով, որի հիւսիսային կողմը սեպացած ժայռերի գլխին կարելի էր շինել աւազանները:

Սակայն պէտք էր կատարել վիթխարի եւ դժուարին աշխատանք այդ միտքն իրագործելու համար. նախ պէտք էր փոքրացնել լճի մակերեւոյթը, շրջապատը չորացնել ճահիճներից, լայնացնելով եւ խորացնելով հոսող ջրի հունը (պատկ. 1): Ապա պէտք էր պատրաստել ջրհան մեքե-

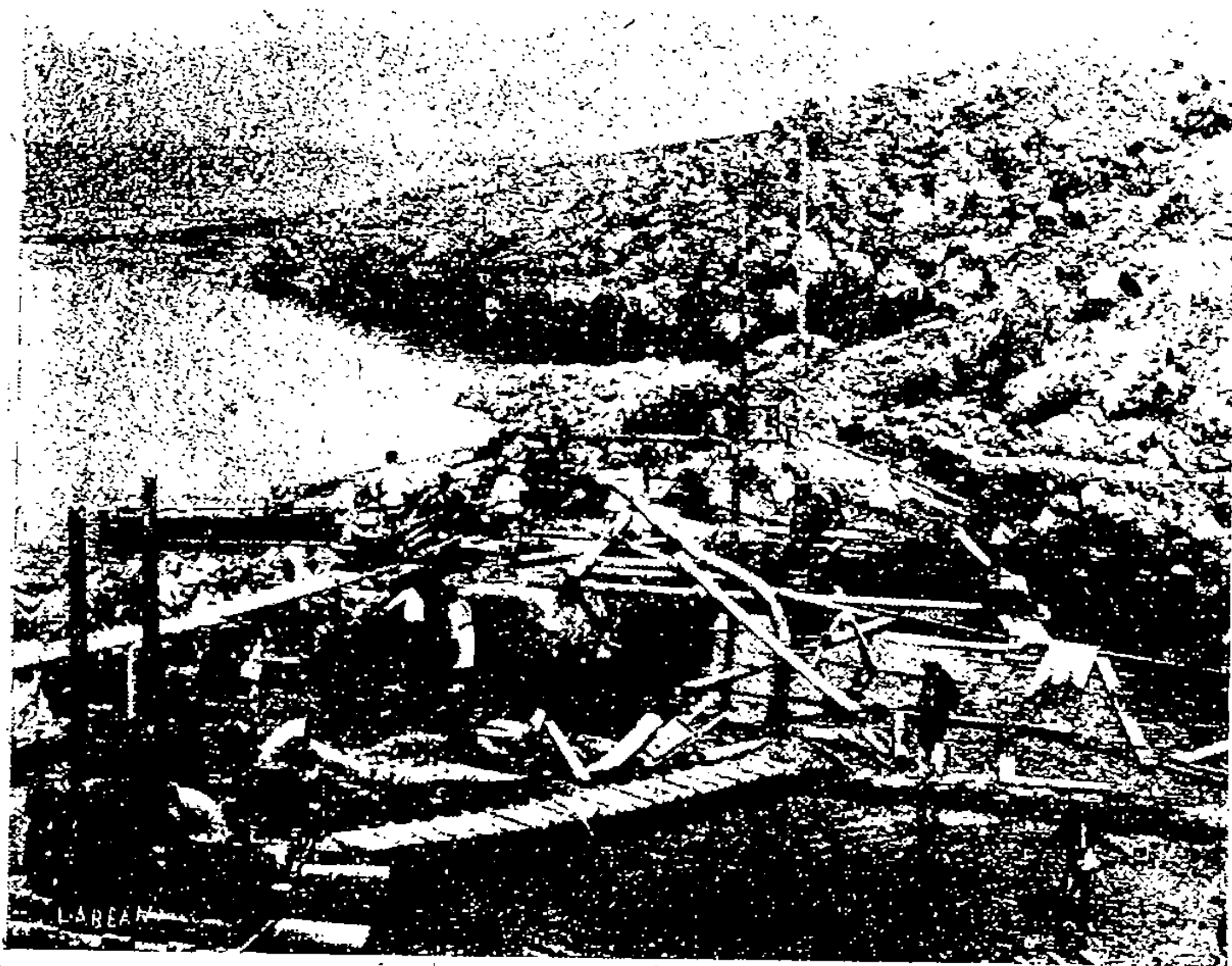

Պատկ. 1.- ԼՃԻՑ ՀԱՆՈՒԱԾ ԱՌՈՒՆ ՈՐ ԱՅԺՄ ԹԱՓՈՒՄ Է ՍԵՒ ԶՐԻՄԷՋ

նաների շէնքի տեղը, տինամիտով ջարդել, հարթել ժայռերը ջրի յատակում եւ հիւսիսային կողմից սեպացած շրջանից տարածութիւն կորզել: Բանւորներն աշխատում էին ջրի մէջ ահագին դժուարութեամբ. շոգեշարժ մեքենայի ուժով սկզբում 3—4 եւ ապա հետզհետէ աւելացնելով մինչեւ 13 ջրհաններով քաշում էին աղբիւրներից հո-

տող ջրերը, աշխատելու հնարաւորութիւն ստեղծելու հա-
մար. յատակի հարթման եւ խորացման հետ աւելանում
էր եւ ջրի չափը: Այս աշխատանքը միայն տեւել է ութ
ամիս (պատկ. 2):

Տեղը պատրաստելուց յետոյ՝ պէտք էր շէնքի հիմքը
դնել չորս մետր խորութեամբ ջրի մէջ, կատարելով
նախ քանոնի աշխատանքը. չկարողանալով ջուրը մեքենա-
ներով քաշել, ստիպուած էին փայտեայ չափերի մէջ քե-

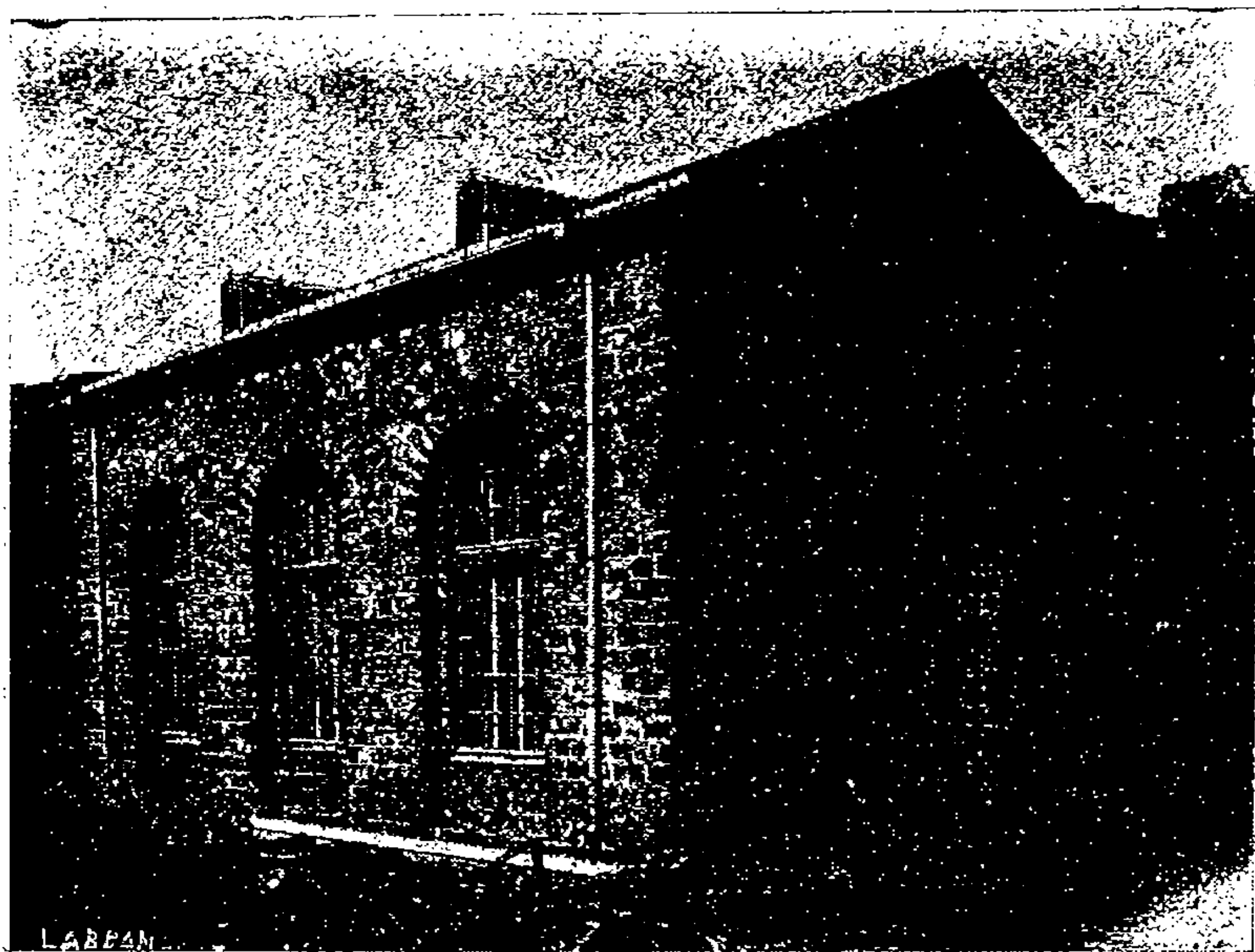

Պատկ. 2.- ԶՐՀԱՆ ԿԱՅԱՆԻ ՇԷՆՔԻ ՍԿԶՐԵԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ:

տոնը իջեցնել յատակը: Այս պատրաստութիւնից յետոյ
շինւում է ակադեմիկ Թամանեանի ծրագրով ջրհան մե-
քենայի մեծ եւ հոյակապ շէնքը (պատկ. 3): Շէնքի մէջ զե-
տեղուած են հինգ վիթխարի մեքենաներ, որոնք մի մի
մետրոնոց տրամագիծ ունեցող խողովակներով ջուրը

բարձրացնում են ժայռերի գլխին պատրաստուած երկու
աւազանների մէջ, որ ջրանցքների սկիզբն են կազմում եւ
որտեղից ջուրը բնական հոսանքով ընթանալ կարող է դէպի
դաշտերը: Ջրհան մեքենաներից երեքը, իւրաքանչիւրը 200
ծիու ուժանոց, ջուրը պէտք է բարձրացնեն տաս մետր բարձ-
րութեան աւազանի մէջ, իսկ երկուսը ամէն մէկը 400 ծիու.
ուժով, պէտք է բարձրացնեն քսան մետր բարձրութեան

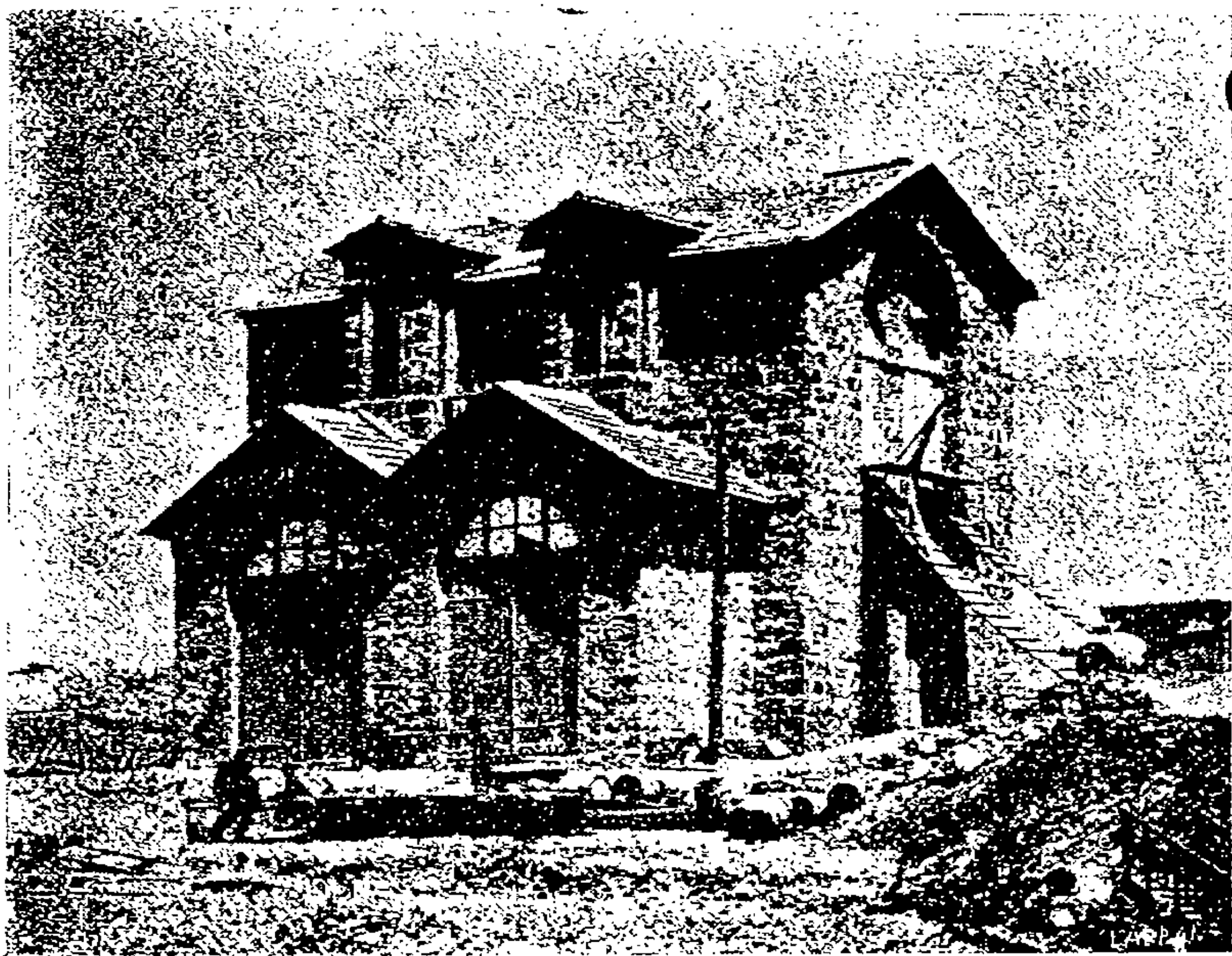
Պատկ. 3.- ԼՃԻ ՏՐԱՆՍՓՈՐՄԱՏՈՐ ԵՆԹԱԿԱՅԱՆՆ Է
ԾՐԱԳԻՐԸ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԹԱՄԱՆԵԱՆԻՆ

աւազանը: Երկու ջրանցքները միասին պիտի ուռոգեն 5000
դեսեատին տարածութեամբ ընտիր հողեր, որ պիտի շա-
հագործուին միայն ազնիւ բոյսերի մշակութեան համար:

Սրան զուգընթաց կատարուել է մի ուրիշ մեծ աշխա-
տանք. Երեսնից մինչեւ լճակը, 30 վերստ տարածութեամբ
տնկուած են սիւններ եւ լարեր անցկացրած ելեքտրական
հոսանքների համար, որով պիտի գործեն մեքենաները:

Աւագաններէն էլ բարձր, բլրի գագաթին շինուած է տրանս-
ֆորմադորի շէնքը (պատկ. 4), դարձեալ Թամանեանցի
ծրագրով, ուր տեղաւորուած են մեքենաները. երկու շէն-
քն էլ հայկական ոճով: Ելեքտրական այս հասանքից պէտք
է օգտուին Վաղարշապատ քաղաքը եւ նանապարհի գիւղերը:

Ջրանցքների տարածութիւնը մօտաւորապէս 48 կի-
լոմետր է եւ ծախսի համար նշանակուած է 1,300,000

Պատկ. 4.- ԶՐՀԱՆ ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԻ ՇԷՆՔԸ,
ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԹԱՄԱՆԵԱՆԻ ԾՐԱԳՐՈՎ

րուբլի: Աշխատանքները, գրեթէ, վերջացած են. արդէն
կորհրդային իշխանութեան հաստատութեան տասնամեա-
կին յաջողութեամբ կատարուել են ջուրը բարձրացնելու
փորձերը. իսկ առաջիկայ գարնանից կ'օգտագործուի
ջրանցքը ցանքսերի համար:

Հայաստանի վերաշինութեան եւ վերակենդանութեան
գործը պէտք է թանգ լինի եւ մեր հեռաւոր գաղութնե-
րի համար. ամեն մէկ քայլ, որ կնպաստէ նորա տնտեսա-

կան-քաղաքակրթական մակարդակի բարձրացման. ոչ
հնարաւորութիւն կտայ ժողովրդին կաշի իւր երկրին,
ապրել նրա արտադրանքներով առանց աչքը դուրսն ուղ-
ղելու եւ աշանդխտութեան ցուպն առնելու, ամեն մի քայլ
որ հնարաւորութիւն կստեղծի, թէ կուզ փոքր ջախներով գաղ-
թաւայրերից, հողից եւ ապրուստի միջոցներից զրկուած,
հատուածներ բերել եւ բնակեցնել բնիկ երկրի վերայ, ուլտը
է ողջունուի սրտի եւ հոգու յաւագոյն զգացումներով:

Էջմիածին. 1928 թ.,

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Տ. ՍՏՆԱԿ

Խաչակիր քահանայ
ՏԻՐ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
(կենսագրականը
տեսնել «Տաթև»-ի
Դ. հատոր, էջ 294,
Կաթողիկոսի հաջորդ
փրճակաւոր Տ.
ԵՐԱՅԻ Ա. քահանայ
ՏԻՐ ՅՈՂԶԱՆԵՐՍԻ-
ԵԱՆԻ նկարի տակ
ուր մտաւորամբ
Տ. Եսայիի
նկարն էր դրուած,
փոխան Տ. Բաբայի
այս նկարին):

Ե. ՄԱՍ

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔ

ՄԻՀՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ B. D.

ՔԱՒՐԻՉԻ մէջ 1927 թուի Ապրիլ 23ին մեռաւ ծԹ.րդ դարի վերջին կէսի արեւմտահայ ազգային և կրթական համեստ գործիչներէն 75 տարեկան ծերունագարդ ՄԻՀՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆը, որ ծնած էր Կ. Պոլիս 1852ի Մայիսի 25ին: Անոր հայրը Կ. Պոլիս հաստատուած Իլմիդցի (Նիկոմիդիա) վաճառական մըն էր, որ ամուսնացած էր Պոլսեցի Մարիամ անունով հայուհիի մը հետ: Միհրանի հայրը — Բաղդասար Հիւսեանը — բազմամեծ ընտանիք մը ունեցած է, որուն ապրուստը հայթայթելու համար կը զբաղէր վաճառականութեամբ՝ երթեկելով Փոքր Ասիոյ առեւտրաշահ քաղաքները:

Սակայն առեւտուրի ասպարէզը հաճելի չը թուեցաւ Բաղդասար Հիւսեանի, որ շուտով մաքրեց իւր հաշիւները և Պոլսոյ մէջ դարձաւ Հայ Աւետարանական քարոզիչ:

Միհրանը իւր նախնական ուսումը կը ստանայ Բալաթի (Կ. Պոլիս) Պորէնեան դպրոցը, որու Տնօրէնն էր Կովկասահայ Յակոբ Գուրգէնը, որ 1860ական թուերուն յուզիչ ոճով ի գիր առած և հրատարակած էր իւր մինակ և անմխիթար կեանքը «Պանդուխտ» վերնագրով գրքոյկներու մէջ: Միհրանը Պորէնեան դպրոցէն կը փոխադրուի Խասգիւղի Ս. Ներսէսեան Վարժարանը, աշակերտելով մեծանուն Մինաս Զերազին և Եղիա Տէմիրճիպաշեանին, դառնալով առոնց սիրած աշակերտներէն մէկը:

Միհրան կարճ ատեն մը իւր մեծ եղբօր*)՝ Կարապետին մօտ լուսանկարչութիւն սորվելէ յետոյ, 1873ին, 21 տարեկան, գնաց Զուիցերիա և իբր ուսանող ընդունուեցաւ Բազէլի «Աստուածաբանական ճեմարան»ը, ուր կը սորվէրնաւ Կ. Պոլսոյ Օրթոդոքսի Տաճատ Գնդունի Բէյլէրեանը: Երկու հայրենակից և սրտակից ուսանողները, պանդխտութեան և ուսանողութեան վիշտերն ու հաճոյքները միասին կը վայելեն և կը դառնան մէկ սիրտ մէկ հոգի, ուխտելով նուիրուիլ Հայ ազգային լուսաւորութեան գործին: Բազէլի ճեմարանի տնօրէն վերատեսուչ Եօզէֆ Եօզընհանսը մասնաւոր հոգացողութիւն ցոյց կու տայ զոյգ հայ ուսանողներուն, որոնց ապա կ'ընկերանայ Յերեթիայ Տէր Սահակեան Կ. Պոլսեցին:

Բազէլի ճեմարանի մէջ, Միհրանը Աստուածաբանութենէն զատ կը սորվի նաև լատիներէն, եբրայերէն, յունարէն, անգլերէն, գերմաներէն և ֆրանսերէն լեզուները:

Գրիգոր Բաղդասարեանը — Միհրանի մեծ եղբայրը — 1875ին նամակով մը կը գրէ Միհրանին, որ սովի պատճառով բազմաթիւ հայ որբեր կորստեան մատնուած են և կը հրահանգէր, դիմում կատարել Զուիցերիացի բարեսէր և մարդասէր անձանց, այդ որբերու կեանքը փրկելու համար: Միհրանը գործի կ'անցի եւ առաջին առթիւ կը յաջողի Ադոլֆ Սարազին անուն հարուստէ մը 1500 ֆրանք ստանալ և փոխադրել իւր եղբայր Գրիգորին, որն այդ գումարը ստանալէ յետոյ Պրուսայի մէջ կը հիմնէ «Արեւելեան Որբանոց»ը, 1875 թուի Յուլիս 1ին: Նոյն թուին Բազէլ կ'երթայ ուսահայ զինուորական և նշանաւոր «Քնար Հայկական» երգարանի հաւաքող և հրատարակիչ Միքայէլ

---

*) Միհրանի եղբայրներէն մէկն ալ յայտնի Գրիգոր Բաղդասարեանն էր որը 1873ին Պրուսայի մէջ հիմնեց «Արեւելեան Որբանոց»ը, որ շուրջ 40 տարի գոյութիւն ունեցաւ, նպատակելով հայ որբերու ֆիզիքական պահպանման և բարոյական զարգացման: 1915ի հայկական Մեծ Եղեռնին, զոհ դարձաւ նաեւ այս պատմական որբանոցը:

ՄԻՀՐԱՆ ԲԱԴՅԱՍԱՐԵԱՆ *B.D.*

Միանսարեանը, քաջալերելով Բագէլի Հայ ուսանողները, որ նուիրուին ազգային դաստիարակութեան գործին և ամէն կերպով աշխատին պիտանի ըլլալ Հայութեան:

Միհրանը Բագէլի ճեմարանին մէջ 1876ի Փետր. 10ին քարոզչական բեմը կը բարձրանայ և գերմաներէն լեզուով կ'արտասանէ իւր անդրաշնչիկ քարոզը, բնաբան ունենալով

«Աստուած իմ, Աստուած իմ ընդ Լ՞ր թողեր զիս» :

Բազէլի Աստուածաբանական Ճեմարանը 1878ին աւարտելէ յետոյ, Միհրանը կու գայ Կ. Պոլիս ուր և կը հրատարակէ իւր գրական անդրանիկ գործը, «Առաջնորդ անգղերէն լեզուի, ի պէտս հայ ուսանողաց» (Արամեան տպարանէն) :

Կարնեցի ի Պոլիս բնակող վաճառականի մը հրաւերով 1878ի վերջերը, Միհրանը կ'երթայ Կարին, իբր քարոզիչ տեղւոյն Բողոքական հայոց : 26 տարեկան աշխոյժ, ազգասէր և հայրենասէր Միհրանը Աւետարանական եկեղեցիի բեմէն փոխանակ «Աստուծոյ խօսք» և Աւետարան քարոզելու, ազգասիրական և յեղափոխական ճառեր կը խօսի : 1879ի սկիզբները Կարնոյ մէջ կը բանայ դպրոց մը, որ «Մասեաց Վարժարան» կը կոչուէր : Այժմ թողունք, որ Կարնոյ իւր գործունէութեան մասին Միհրան Բաղդասարեանը, իւր իսկ բերանով խօսի :

«Կարնոյ մէջ կազմակերպեցի գիշերային դասախօսութիւններ վասն երիտասարդաց : Եիրակի օրերը կը քարոզէի աստուար բազմութեան ունկնդրաց : Քարոզներս ազգիս թշուառութեանց և տառապանաց մասին խօսելով, Կարնոյ ազգասէր երիտասարդութեան համակրութիւնը և վստահութիւնը գրաւելու բարեբախտութիւնը ունեցայ, որով նաև Կարնոյ Միսիոնարաց (Ամերիկեան) դժգոհութիւնը հրաւիրեցի վրաս, քանզի նոքա ի սկզբանէ անտի չը սիրեցին Հայ Ազգը և թշնամի եղան ամէն տեղ : Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձին օրը, Կարնոյ ազատատենչ և հայրենասէր երիտասարդութիւնը հրաւիրեց ինձ, որ Ա. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ ճառ մը խօսիմ : Գացի և խօսեցայ : Կարնոյ Հայոց «Թատերասիրաց Ընկերութիւն»-ը ներկայացուց «Գայլ Վահան» թատերախաղը, որուն մէջ դեր մը ստանձնելով, բոլորովին կորսնցուցի համարումս միսիոնարներու մօտ՝ որով և ստիպուած եղայ հրաժարականս մատուցել^{*)}» :

^{*)} Այս տողերը քաղած եմ հանգուցեալ Միհրան Բաղդասարեանի անտիպ յուշագրութենէն, որը դժբախտաբար թերի է և քրքրուած :

Հրաժարուելէն յետոյ Միհրանը կ'որոշէ վերադառնալ
Կ. Պոլիս, սակայն Կարնոյ ռուսական հիւպատոս ազգասէր
և հայրենասէր հայազգի Կոստանդին Կամսարականը, կը
յայտնէ, անոր, որ ինքը շուտով իբր ռուսական հիւպատոս
պիտի տեղափոխուի Վան, ուստի և Միհրանին կ'առաջար-
կէ, թարգմանի պաշտօնով ընկերանալ իրեն: Միհրանը
կ'ընդունէ այս առաջարկը, սակայն բաղմերախտ Մարկոս
Ալաբէկեանը կը թելադրէ Կոստանդին Կամսարականին, որ
Միհրանը, Վանը երթայ ո՛չ թէ թարգման ռուսական հիւպատո-
սի այլ, անգլիական հիւպատոս Մէյնըր Բլէյթընի, որ Կարին
հասած էր և կը պատրաստուէր ուղեւորուել դէպի Վան:
Մարկոս Ալաբէկեանը ստուգած էր, որ Մէյնըր Բլէյթըն
թուրքօֆիլ և հայերուն անծանօթ սառն անգլիացի մըն
էր, որուն իբր թարգման Միհրան Բաղդասարեանը կրնար
իւր խորհուրդներով ու ազգասէր գործերով փոխել և անոր
համակրանքը Հայոց կողմն ուղղել: Կարնոյ մէջ Միհրանը
կը ծանօթանայ Մէյնըր Բլէյթընի հետ և առաջին առթիւ
իսկ կը գրաւէ անոր համակրանքը և կը նշանակուի թարգ-
ման:

Անգլիոյ մէջ Լորտ Ճիֆըրիսի անդուլ ջանքերու շնոր-
հիւ Հայաստանի բարենորոգումներու խնդիրը երբ կեանք
կ'առնէ, Անգլիոյ առաջարկով, թուրքաց կառավարութիւ-
նը կ'որոշէ քննիչներ ուղարկել հայկական նահանգներ՝
Հայոց վիճակը բարենորոգելու համար: Այդ քննիչներն
էին Սարգիս և Մարկոս Ալաբէկեան եղբայրները, որոնք
ըջագայեցան հայկական նահանգները և պատրաստեցին
բարենորոգման ծրագիրներ և տեղեկագիրներ: Այս թուա-
կաններուն էր (1879—80) որ Անգլիա Արեւելեան նա-
հանգներու մէջ հաստատեց անգլիական հիւպատոսու-
թիւններ, որոնցմէ մէկն ալ ահա Մէյնըր Բլէյթընն էր, որ
1879ի աշնան Կարինէն Վան կ'երթար, Միհրան Բաղդա-
սարեանն ալ իբր թարգման, իւր հետը տանելով: Կը հաս-
նին Վանը ճիշդ այն օրերուն, երբ բովանդակ Վասպուրա-
կանը (ինչպէս նաև հայկական մէկ քանի նահանգներ) կը
տապալտկէին սովի ճիրաններու մէջ: Շնորհիւ Միհրանի

խորհուրդներուն, անդլիական հիւպատոս Մէյճըք Քլէյթըն, մեծ օգնութիւն ցոյց կու տայ սովեակներուն, որոնց կը բաժնեն դրամ, հաց և հագուստ:

Խրիմեան Հայրիկի նախագահութեամբ Վանի մէջ գործող «Սովելոց Յանձնաժողով»ը իւր գոհունակութիւնը կը յայտնէ Միհրանին, որ յաջողած էր անգլիական հիւպատոսի աջակցութիւնը ապահովցնել ի նպաստ սովելոց:

Մէյճըք Քլէյթընը Վանի մէջ, Միհրանի շնորհիւ այնքան մօտիկ շփում և յարաբերութիւն կ'ունենայ Հայոց հետ, այնքան ջերմ շրջանի մը մէջ կ'իյնայ, որ իր թուրքֆիշ բոլոր նպատակներէն կը հրաժարի և այնուհետեւ ամէն կերպով կը ջանայ օգտակար ըլլալ հայութեան, որու ո'չ միայն ժամանակակից կեանքը կ'ուսումնասիրէ և հարկ եղած նպաստաւոր տեղեկագիրներ (Հայոց մասին) կը դրկէ Լոնտոն, այլեւ կը գրադուի հայկական նախապատմութեան ուսումնասիրութեամբ և այս նպատակին հասնելու համար, գիտական-պատմական պեղումներ կը կատարէ Վանի Այգեստանի հիւսիս-արեւելակողմը գտնուած Թոփրաք-Կօլէ (հողարլուր) կամ տեղական կոչումով Զըմիզըմի մաղարայի (քարայր) վերեւը գտնուած Խալդէա-Ռարտական նախաքրիստոնէական շրջաններէն մնացած աւերակներու վրայ, ձեռք բերելով հնագիտական և պատմական բազմաթիւ իրեր և նիւթեր, որոնք պատմագիտութեան համար նորութիւններ էին:

Վանի մէջ Միհրան Բաղդասարեանը, ժամանակակից ազգային կարեւոր դէմքերու հետ եղած է միշտ — Խրիմեան Հայրիկ, Գարեգին Վարդապետ Սրուանձտեանց, Մկրտիչ Փորթուգալեան, Սեդրաք Տէվկանց, Տիգրան Ամիրճանեան և այլք, որոնք բոլորն ալ կը սիրէին Միհրանը և ասոր միջոցով բազմատեսակ հարցերու և միջնորդութիւններու բարեյաջող լուծում կը ուտանային անգլիական հիւպատոսարանէն: Ռուսական հիւպատոս հայազգի հազարապետ Կոստանդին Կամսարականի հետն ալ Միհրանը շատ սեքտեւ բարեկամական յարաբերութիւն ունէր:

Վաճառ 1880-ական թուականներուն ազատասիրական
ազատութեան հետ յեղափոխական խանձարուր մը
դարձած էր։ Դուրսէն եկող բոլոր գործիչները, ասոնց
մէջ նաեւ Միհրան Բաղդասարեանը եւ իր դասընկեր եւ
ազադափարակից Տաճատ Բէյլէրեանը, իրենց ազգաշունչ ճա-
ռերով մեծ տպաւորութիւն գործեր էին Վանի երիտասար-
դութեան վրայ։ Մկրտիչ Փօրթուգալեանի «Կեդրոնական
Վարժարան»ը ազատատենչ երիտասարդութեան կեդրոնն
էր։ Դասախօսութիւններ, գաղտնի եւ յայտնի ժողով-
ներ, հանդէսներ, գիշերացիներ եւ կիրակնօրեայ դասընթացք-
ներ, տօնակատարութիւններ եւայլն վերջապէս ազգային
գառ եւ հետաքրքիր կեանք մը, որուն մէջ իբրեւ գործօն
դէմք կը փայլէր նաեւ Միհրան Բաղդասարեանը։

Անգլիական հիւպատոս Մէյնըր Քլէյթընը 1883ին կը
հեռանայ Վանէն։ Թարգման Միհրանը երեք ամիս իբր փոխ
հիւպատոս կը վարէ գործերը, մինչեւ որ կը հասնի նոր
հիւպատոս Էյրըզը։ Անգլիական այս նոր հիւպատոսի մօտ
Միհրանը շատ չի մնար, այլ թարգմանի պաշտօնով կը հրա-
ուիրուի ռուսաց հիւպատոսարան, Կոստանդին Կամսարա-
կանի մօտ։

Կոստանդին Կամսարականը թէեւ ռուսաց հիւպատոս
էր, բայց նա Վանի մէջ խսկապէս իբրեւ Հայ ազգային
խիստ աչքառու գէմք մը դարձած է, իբրեւ ճշմարիտ, ան-
կեղծ եւ անձնուէր հայ ազգասէր ու հայրենասէր մը,
գործակից դառնալով Խրիմեան Հայրիկին։

Կոստանդին Կամսարականի այս ազգանուէր գործու-
նէութեան մասին, Թրքաց կառավարութիւնը բողոք կը
ներկայացնէ Ռուսաց կառավարութեան՝ պահանջելով որ
Կամսարականը Վանէն հեռանայ։ Այդպէս ալ կ'ըլլայ
1886ին։ Անոր կը յաջորդէ նոր հիւպատոս ռուս Կուլէբեա-
կին, որուն թարգմանը նորէն Միհրանն էր։

Տաճիկ կառավարութիւնը չի հանդուրժեր նաեւ Միհ-
րանի ազգային գործունէութեան։ Տաճիկները դաւադրու-
թեամբ կը փորձեն սպաննել Միհրանը, որ սակայն Կուլէբե-
ական հիւպատոսի անմիջական հսկողութեամբ կը հեռա-

նայ Վանէն իգտիր եւ ասկէ Թիֆլիս, 1887ին եւ երեք ամիս
յետոյ կ'երթայ Պոլիս, ուր նորէն հալածանքի ենթարկուե-
լով գաղտնի կ'անցնի Պրուսա եւ իր եղբօր «Արեւելեան
Որբանոց»ի մէջ երկու տարի ուսուցչութեամբ զբաղուելէ
յետոյ, երբ իւր ինքնութիւնը կ'իմացուի, այս անգամ
կ'երթայ Դամասկոս, ուր ուստական հիւպատոս էր Կոստան-
դին Կամսարականը, որուն մօտ թարգմանի պաշտօնը կը
ստանձնէ։ Տարի մը յետոյ, 1891ին երբ Կոստանդին Կամ-
սարականը Դամասկոսէն կը հեռանայ, Միհրանը կ'անցնի
Եւրոպա եւ ապա կ'երթայ Ամերիկա, բարձրագոյն ուսում
ստանալու համար։ Միհրանը 1881ին ամուսնացած էր Վա-
նի մէջ, Հայրապետ Շիրաքեանի դուստր Սաթենիկի հետ ։
Իւր հալածանքի եւ թափառական ուսանողական կեանքի
շրջանին, Միհրանի ընտանիքը կ'ապրէր ի Վան, հոգեպէս
տառապելով եւ անմխիթար կեանք մը վարելով ի բացա-
կայութեան Միհրանի։

Ամերիկա հասնելէ յետոյ Միհրանը կը յաջողի անցնել
Այովա նահանգը եւ կ'ընդունուի տեղւոյն Des-Moinesի հա-
մալսարանը, ուր երեք տարի սորվելէ յետոյ կ'աւարտէ
1893ի Յունիսին, «Պսակաւոր Աստուածաբանութեան»
տիտղոսով։

Միհրանը Ամերիկա հաստատուելէ յետոյ բուռն եռան-
դով և ոգեւորութեամբ դասախօսութիւններ կը կարդայ
Ամերիկեան շրջաններու մէջ, Հայկական հարցի, Հայոց
տառապանքներու և Հայկական ազատագրութեան մասին։
Ամերիկեան թերթերու մէջ բազմաթիւ յօդուածներ կը գրէ
գլխաւորաբար նկարագրելով տաճիկներու գործած զուլում-
ներն ու վայրագութիւնները հայկական նահանգներու մէջ։
Կրնանք ըսել, որ Միհրան Բաղդասարեանը եղած է եթէ
ոչ առաջին, այլ առաջիններէն մէկը, որ Հայկական հարցը
արծարծեր է Ամերիկայի մէջ, յաջողելով Ամերիկեան մա-
մուլի նիւթ դարձնել զայն 1890ական թուականներու
սկիզբները։ Անգամ, նա առանձին գիրք մըն ալ հրատա-
րակած է Ամերիկայի մէջ, 1892 թուին այս վերնագրով.

«Armenia or the Country of Ararat. Past, Present, and Future» (Հայաստան կամ Արարատի երկիրը, անցեալ, ներկան ու ապագան. 1892) :

Այս գիրքը այնքան վառ հետաքրքրութիւն յառաջ բերած էր Ամերիկայի մէջ, որ երեք անգամ նորանոր հրատարակութեանց կ'արժանանայ և տասնեակ հազարներով կը սպառուի : Ամերիկեան քսան տեսակ թերթեր գնահատական տողեր կը նուիրեն այս գրքին, որը կու գար Ամերիկայի մեծ ժողովուրդին աչքին պատկերացնելու Հայոց փառաւոր անցեալը, արիւնոտ և տառապալից ներկան և անորոշ, մշուշապատ ապագան : Քաղաքէ քաղաք շրջելով, ամենուրեք Միհրանը գրաւոր ու բանաւոր քարոզութիւններով Հայերը կը ծանօթացնէ Ամերիկացիներուն և ասոնց հետաքրքրութիւնն ու ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Հայկական հարցի վրայ :

«Հայաստան կամ Արարատի երկիրը» գրքի մէջ, Միհրան Բաղդասարեանը կը գրէ .

«...Սակայն Հայերը յուսահատած չեն : Իր գոյութեան սկիզբէն ի վեր, Հայ ազգը սիրած և ընդգրկած է քաղաքակրթութիւնը, որուն հասնելու համար, նա իր պատմութեան ընթացքին, պայքարեցաւ սարսափելի խնդրոտներու դէմ, Ասիոյ կիսավայրենի ցեղերու մէջ : Հայ ազգի գործը վերջացած չէ, անոր պարտականութիւնն է և բացառիկ շնորհը՝ Արեւելքի մէջ տարածել, ճշմարտութեան, լոյսի, սիրոյ, արդարութեան և մարդկայնութեան սրբազան սկզբունքները : Եւ այդ սուրբ գործը Հայ ազգը կատարած է և պիտի կատարէ հէնց որ թուրքական բռնութեանց լուծի շղթաները փշրուին և Հայաստանի համար ազատութեան մի նոր դարաշրջան բացուի» (էջ՝ 46) :

Ազգի և Հայրենիքի սիրով տոգորուած և Հայութեան մէջ ապրելու և գործելու փափաքով տարուած Միհրան Բաղդասարեանը, 1894 թուի աշնան Ամերիկայէն ճամբայ կ'ելլէ և կու գայ Էջմիածին, ուր ներկայանալով Խրիմեան Հայրիկ Հայոց կաթողիկոսին, կը խնդրէ, որ իրեն յարմար վայր մը զրկէ ժողովուրդի դաստիարակութեան գործին նուիրուելու համար :

Խրիմեան Հայրիկը յատուկ յանձնարարագրով մը Միհրանին կը ղրկէ Պարսկաստան, Թաւրիզ քաղաքը, ուր կը ներկայանայ ժամանակի Առաջնորդ Սուքիաս եպիսկոպոս Պարզեանցին և ասոր առաջարկով կը մեկնի Ուրմի, իբրև ուսուցիչ Հայոց դպրոցին:

Շուրջ երկու կէս տարի կը պաշտօնավարէ Ուրմիի մէջ, մինչեւ 1897 թուի գարնան, երբ հայկական արհաւիրքներէն յետոյ, Գերմանացի մեծանուն Հայասէր Տօքթոր Եօհաննէս Լէփսիուսի Հայանպաստ մարմնի կողմէ, Տօքթոր Ֆիշըր եւ երկու գերմանուհիներ կ'ուղարկուին Սալմաստ հայ որբերը խնամելու և դաստիարակելու համար: Սալմաստի մէջ կը բացուի գերմանական այս որբանոցը, որուն իբր կառավարիչ և տեսուչ կը հրաւիրուի Միհրան Բաղդասարեանը 1897ի Ապրիլին: Միհրանը հայ որբերու ֆիզիքական խնամքը և բարոյական ու կրթական մակարդակը շատ ամուր հիմերու վրայ կը դնէ և յաջողութեամբ կը կառավարէ:

Խանասորի պատմական արչաւանքէն յետոյ (25 Յուլիս 1897) կռիւներէն վերադարձող հայդուկները երբ Սալմաստ կը հասնին, Միհրանը շատերուն խնամք ցոյց կու տայ, հալածականներուն գաղտնի կը պահէ որբանոցի մէջ, զէնքերը գաղտնի տեղեր պահել կու տայ եւայլն: Երբ Պարսից կառավարութիւնը կ'իմանայ որ Միհրանը յեղափոխականներուն խնամք և պաշտպանութիւն ցոյց տուած է, կը ձերբակալեն զայն և կը բանտարկեն Սալմաստի դատաւորի տան մէջ, սակայն իբրեւ Ամերիկահպատակ շուտով կ'ազատուի անգլիական հիւպատոսի միջնորդութեամբ և ապա կ'ընդհարուի գերմանական որբանոցին քննիչ եկած Ֆօն-Բերկմանի հետ, և պաշտօնէն կը հրաժարուի 1898ին:

Սալմաստի ազգային մարմիններու հրաւերով Միհրանը ուսուցչական պաշտօն կը ստանձնէ Ղալասար գիւղի դպրոցին մէջ, ուր կը մնայ մինչեւ 1900 թուի վերջը, ապա 1901ին կ'անցնի Ուրմի և 1902ին կու գայ Թաւրիզ, ուր Պարսից կառավարութեան հրաւերով կը նշանակուի Մաւրազա քաղաքի փոստի կառավարիչ, ամբողջ չորս տարի,

մինչև 1906 թուի վերջերը, երբ կ'անցնի թաւրիզ և Ամերիկեան «Մէմորիալ Դպրոց»ի մէջ ուսուցչութեան պաշտօնը ստանձնէ մինչև 1909 թուի վերջերը և ապա կը հրաւիրուի թաւրիզի Ամերիկեան հիւպատոսարանի թարգման, ամբողջ 10 տարի, մինչև 1918ի ամառը, երբ տաճկական բանակը ներխուժեց թաւրիզ: Միհրան շուրջ երկու տարի ալ գերմանական հիւպատոսի թարգմանը եղաւ: Ատրպատականի Հայոց թեմական Առաջնորդարանի թարգմանական գործերն ալ երկար ժամանակ Միհրան Բաղդասարեանը կատարած է:

Ատրպատականի Հայոց կեդրոնական դպրոցի մէջ 1920 թուին Միհրանը կ'աւանդէր անգլիէն դասեր:

Հայկական հարցի և հայերու մասին, 1921—1922 թուականներուն Միհրանը բազմաթիւ անձնական նամակներ գրած է Եւրոպական-միջազգային նշանաւոր դէմքերու, մանաւանդ Լօզանի խորհրդաժողովի օրերուն, մատնանշելով թուրքական վայրագութիւնները և հայերու ներկայ քաղաքական դառն վիճակը:

Միհրան Բաղդասարեանը կատարած է նաև գրական համեստ աշխատութիւններ. այսպէս, Թիֆլիսի նշանաւոր «Մուրն» (Կարմիր շապիկ) ամսագրի 1906 թուականի փետրուար, Մարտ, Ապրիլ, Յունիս և Օգոստոս ամիսներու հատորներու մէջ (N° 2, 3, 4, 6, 8) գրած է ընդարձակ յօդուածաշարք մը (ընդամէն 53 մեծագիր էջ) «Թուրքո-Քրտական Արշաւանքի Քսանհինգամնակը. 1880—1905» վերնագրով: Այս յօդուածաշարքը ոչ միայն թանգագին պատմական տեղեկութիւններ կը պարունակէ դէպքերու մասին, այլ և կարեւոր փաստաթուղթ մըն է Քրտական ազատագրական պատմութեան համար: Միհրան Բաղդասարեանը այդ յօդուածաշարքի տակ ստորագրած է Ականատես ծածկանունը և յիշաւ ինքը ժամանակակից և ականատես եղած է Շէյխ-Ուպատուլլահի հռչակաւոր արշաւանքին Պարսկա-Տաճկական սահմաններու վրայ և շատ կենդանի ու ճշգրիտ կերպով պատկերացուցած է այդ դէպքերը:

Միհրան Բաղդասարեանը 1907 թուին թաւրիզի մէջ

Ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանելով հրատարակածէ Ալեքսանդր Դիւմայի «Բաստիլի Առումը» վէպը :

Թաւրիզի մէջ 1920 թուին հրատարակեց իր մէկ դասախօսութիւնը, կրօնական, բարոյական և ազգային գաղափարներով առլցուն— «Լոյսից դէպի խաւար կամ Անդունդի եզերքին» վերնագրով (տպուած «Փարոս» տպարան . Թաւրիզ, 1920 էջ՝ 36) :

Ժամանակին գրի առած է նաև իւր յուշերն ու տպաւորութիւնները 1870—1880ական թուականներու ազգային անցքերու եւ անձերու մասին, սակայն իւր թափառական եւ հալածական կեանքը կորուստի մատնած է անոր գրական անտիպ գործերը :

Միհրան Բաղդասարեանը, մինչեւ 70 տարեկան, (1922) եռանդով ու ոգեւորութեամբ կ'աշխատէր : Սակայն ծերութիւնը կամաց կամաց ազդեց իւր վրայ եւ նա իր կեանքին այս վերջին տարիները շատ հանգարտ, լռակեաց եւ առանձնացած մարդ մը դարձեր էր, հեռու հասարակական ասպարէզներէն, կը զբաղուէր մասնաւոր դասեր տալով՝ գերմաներէն, անգլերէն եւ Ֆրանսերէն :

Միհրան Բաղդասարեանը հաճելի խօսակից էր, բարի, ազնիւ, արդարամիտ, կրօնասէր եւ ազգասէր հայ ծերունի մը, որ թեթեւ հիւանդութեամբ մը 1927 թուի Ապրիլ 23ին շատ խաղաղ եւ բանաստեղծական մահով փակեց իւր աչքերը, 75 տարեկան հասակի մէջ, կեանք մը, որու յիսուն տարիները տրամադրուեցան իւր ազգի եւ հայրենիքի սիրոյն, կեանք մը որ լի էր տառապանքներով եւ հալածանքներով եւ անընդհատ թափառումներով, վերջապէս մայր մտաւ, հանգեցաւ Պարսկաստանի մէկ խուլ եւ լուռ անկիւնի — Թաւրիզի մէջ :

Թաղումը կատարուեցաւ, յաջորդ օրը, Ապրիլի 24ին : Լիլուայի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ խոնուած Հայ, Ամերիկացի եւ Պարսիկ յուղարկաւորները լուռ և տխուր կը դիտէին Միհրան Բաղդասարեանի ծաղկեփունջերով պատուած սեւ դագաղը, որուն մէջ յաւիտենապէս կը ննջէր այն մարդը, որ Կ. Պոլիս, Զուլցբերիա, Կարին, Վան, Պրուսա, Դամաս-

Զոռ, Արեւիկա, Պալսիստան, Ատրպատական եւ այլուր
եղած ատեն իր ծփուն սիրտը եւ ազգային ու հայրենասի-
րական զգացումները խառնեց իւր եռանդի եւ գործունէու-
թեան հետ իւր այնքան սիրած Հայ ազգի օգտին:

Եկեղեցւոյ քակին մէջ Դաւիթ Փափազեանը համառօտ
կերպով յուզարկաւորներուն ծանօթացուց Միհրան Բաղդա-
սարեանի կեանքը եւ յարգանքի խօսքեր նուիրեց 75 ամեայ
ծերունազարդ հայու յիշատակին:

Որքան յուզիչ եւ գեղեցիկ զուգադիպութիւն էր, որ
Ապրիլ 24ին համազգային քիւրաւոր նահատակաց սգաւոնի
օրը, յուզարկաւորներու բազմութիւնը, Միհրան Բաղդա-
սարեանի դազազը ուսամբարձ տարաւ Թաւրիզի Հայոց
գերեզմանատունը, որու մէկ լուռ անկիւնին փորուած գե-
րեզմանի հողը ծածկեց տանջուած մարմինը այն մարդուն,
որ յիսուն տարի, իւր կարեաց չափով ծառայեց իւր ազգին եւ
հայրենիքին, որուն ծոցին մէջ սակայն չը կրցաւ թաղուիլ,
իւր իսկ փափաքին համաձայն:

Միհրան Բաղդասարեանը 1870—90ական թուականնե-
րու Հայ ազգային եւ կրթական կեանքի յորձանքներու մէջ
տարուբերող սերունդի լաւագոյն զաւակներէն մէկն էր,
որու յիշատակը միշտ անմոռաց պիտի մնայ սրտին մէջ
անոնց, որոնք մօտիկէն ճանչցած են զինք եւ իւր գործու-
նէութիւնները:

Օտար հողը թող թեթեւ ըլլայ իւր նշխարներուն վրայ
եւ Հայաստանէն փչող հովերը թող շոյեն ու օրօրեն այն
ծաղիկները, որոնք գարնան կը բուսնին Միհրան Բաղդա-
սարեանի շիրմին վրայ:

Թաւրիզ, 25 Յուլիս 1928

ՀԱՅԿ ԱՃԻՄԵԱՆ

Ստացանք Տ. ԴԱՐԵԴԻՆ ԱՐՔ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻ «Խաղբակեանք
կամ Պռօշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ».—Պատմա-հնագիտական
ուսումնասիրութիւն, պատկերազարդ: Մասն Ա. Վաղարշապատ.
1928. գին 5 ռուբլի:

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ Զանգեղուր դաւառի Շիկահող գիւղի Տէր Մովսիսեան դերդաստանի դաւակ է Պարսկա-Հնդկաստանի թեմակալ Առաջնորդ Տ. Մեսրոպ Ս. Արքեպիսկոպոս Մագիստրոս, որ ծնած է 1864ին և մկրտուած Փարսադան անունով: Նախնական կրթութիւնը գիւղական դպրոցի մէջ ստանալ է յետոյ կ'անցնի Շուշիի թեմական դպրոցը, որմէ յետոյ կը շարունակէ Թիֆլիսի պետական Գիմնազիոնը, զոր կ'աւարտէ: 1888ին Տիֆլիսի ռուսական պետական Գիմնազիոնի մէջ քննութիւն տալով, կ'ստանայ ուսանողի միջնակարգ և իր գրական աշխատանքի համար կ'ընդունի ոսկի մետալ: Ապա կ'անցնի Վիեննա, շարունակելու իր մասնագիտութիւնը և այնտեղէն ալ Բարիզ և Լոնտոն, զարկ տալով մասնաւորաբար հայագիտութեան: 1892ին Բարիզէն կը հրաւիրուի Գէորգեան ձեմարանը, որպէս ուսուցիչ լսարանական և դասարանական բաժիններու: 1893 Մայիսին կ'ընդունի վարդապետական ձեռնագրութիւն և 1902ին իբրեւ վարդապետ (*docteur*), նորէն քննութիւն կու տայ Բեղերսպուրկի համալսարանի *Faculté*ի մէջ և կը ստանայ Մագիստրոս տիտղոսը իր ներկայացուցած գրաւոր աշխատանքի համար ու այսպէս ունարտելով երկու համալսարաններ: 1910ին եպիսկոպոս կը ձեռնագրուի Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէն: Վարած է կարեւոր և պատասխանատու պաշտօններ իբրեւ Լեւոն Հայրիկի, Իզմիրլեան Մատթէոս Կաթողիկոսի և արդի Վեհափառի կողմէ՝ որպէս պատգամաւոր և ներկայացուցիչ քանիցս անցնելով Բեղերսպուրկ, զանազան հարցերու առթիւ բանակցելու պետական աւագանիին հետ: Ուսուցչական և տնտեսական պաշտօններ է վարած Երեւանի թեմական, Շուշիի հոգեւոր և Գէորգեան ձեմարանի մէջ: Առաջնորդ եղած է Շամախու, Թիֆլիսի և Աստրախանի նման պատասխանատու վիճակներու: Եղած է նոյնպէս Էջմիածնի Գերագոյն Խորհուրդի անդամ և տնտեսչ Մատենադարանի և Թանգարանի: Ունի գրական-բանասիրական արժէքաւոր աշխատանքներ գերմաներէն և ռուսերէն լեզուներով: Երկար տարիներ է ի վեր կ'աշխատի հրատարակելու գրական հսկայ դործմը, այն է Հայ բոլոր ձեռագիրներու ամբողջական ցուցակը, մօտաւորապէս 22.000, որուն ձեռնարկած է 1892էն ի վեր: Սրբազան Մագիստրոսը առանձին սէր ցոյց տուած է դէպի կրթական գործը և որ աւելին է, իր կեանքը նուիրած է գիւղացի դաւակներու կրթութեան և դաստիարակութեան, որով միայն հնաւոր կը դառնայ վերջ դնելու անոնց թշուառութեանն ու մտաւոր ստրկութեան: 1926ին Առաջնորդ կ'ընտրուի Պարսկա-Հնդկաստանի ընդար-

Ճակ աւ կարեւորագոյն թեմին և իսկոյն կ'անցնի իր ծանր աւ պա-
տասխանատու պաշտօնին: Թեհրան հասնելով, ներկայ կ'ըլլայ Ն.
Վեհափառութիւն Ռիզա Փէհլէվի Շահի թագադրութեան հանդէս-
ներուն, թէ՛ որպէս ներկայացուցիչ Վեհ. Տ. Գէորգ Ե. Կաթողի-
կոսի և թէ՛ որպէս Պարսկաշնորհատանի թեմակալ: Թեհրանի հա-
յութիւնը սիրալիր վերաբերում ցոյց կու տայ Նորին Գերապատուութեան
հանդէպ: Սորազանք թեհրանէն կրկին կ'անցնի Ռաշտ,
միանգամ լնդմիշտ կարգադրելու և վերջացնելու համար Ա. Յոր-
դանանեան կտակի (ս. Կ. ՏԱԹԵԻ Ե.
տարի ԷՂ՝ 111) բարդ խնդիրը. գրծ-
բախտաբար, սակայն, չի յաջողիր:
Չուզա իր աթոռը հասնելով, և տես-
նելով տիրող քառասլին վիճակը,
գործերու տխուր պատկերն և որ
աւելին է՝ ժողովուրդի մէջ տիրող
պայքարն ու խռովութիւնները, որ
ու գիշեր կ'աշխատի այդ ուղղու-
թեամբ, քարոզելով ու դասախօսու-
թիւններ աւ յորդորներ շարդալով,
կը հանդարտեցնէ կիրքերը և կը յա-
ջողի գործերը կարգի դնել խաղա-
ղութեամբ ու հաշտութեամբ: Պատ-
շածօրէն աւ քստ պահանջի կը կար-
գադրէ վանական բոլոր գործերը՝
սրունք վաղուց ի վեր կը մնային անո-
րոշ ու խառնակ, դրութեան մէջ:
Այդ. դպրոցի մէջ կու տայ քանի մը
դասախօսութիւններ շայտտանի
շինարար աշխատանքներու, բարե-
ղարդութեանց, յառաջդիմութեան
և խոստմնալից ապագայի մասին:

ՄԵՍՐՈՉ ԱՐՔԵՎԻԿՈՅՈՍ

Կ'անցնի բազմահայ փէրիա գաւա-
ռը. գիւղացիներու վիճակը անձամբ տեսնելու: Բոլոր շայ գիւղե-
րը շրջելով, իր հայրական խրատ աւ յորդորները տալով, շատ ախօր-
տակաւորութեան տակ, կը հեռանայ և փէրիացիներու ուղղուած
յատուկ շրջաբերականով մը այսպէս կ'արտայայտուի. — «Մօռաց-
աւած աշխարհ, ինչ որ ես տեսայ, լսեցի և տեղեկացայ, սիրտս
լցրեց կեկիծով գէպի ձեզ, դէպի հօգսերով, իրաւագրկութեամբ,
չքաւորութեամբ, տգիտութեամբ, երկպառակութեամբ և ամէն
անտակ դժուարութիւններով տառապող գիւղացիներէդ:» Երկրորդ

անգամ կ'անցնի 1927 Յունիսին, Թեհրան, կարգադրելու համաջ
կալուածական կնճռոտու հաս բարդ խնդիր մը, որ հակառակ
Սրբազանի բոլոր ջանքերուն, կ'անցնի անյաջող և անլուծելի
Անցեալ աշնան կը շրջի Չարմահալի Հայ գիւղերը, այցելելով
կալուածատէր լօռերուն և կարգադրելով աջ գաւառի դպրոցա-
կան գործը: Չարմահալէն վերջ կ'անցնի Արտազու նահանգը, ուր-
կէ յետոյ Թեհրան, և ապա Հնդկաստան: Վերջին եօթը ամիս-
ներուն, անընդհատ կը շրջի Հնդկահայ և Զուզահայ գաղութնե-
րը, այցելելով իր հեռաւոր հօտին: Հնդկաստանի մէջ դիմումներ
կը կատարէ Ս. Ամենափրկչեան վանքի պապականերու, ինչպէս նաև
Պարսկահայ գաւառներու կրթութեան համար: Ռանգունի միջին-
նաւոր Պր. Բաղդասարեան, ընդառաջելով Մազիստրոս Սրբազա-
նի դիմումին վրայ 10,000 ռուբլի նուիրեց վանքի եկեղորականու-
թեան համար: Կալկաթայի ուսումնասէր աղագլինները, իր դի-
մումներուն բարձր արժէքը ըմբռնելով, կը կազմակերպեն «Թե-
մական կրթական Միութիւն» մը որ նպատակ կ'ունենայ դարկ
տալ Պարսկահայ գիւղերու կրթական գործին, բարոյապէս և նիւ-
թապէս: Ասոնցմէ զատ կան նաև շատ մը պապականեր, որոնց բո-
լորին լրացումը կը մնայ Սրբազանին աւարտելու, և որոնց մէջ
գլխաւոր տեղ կը բռնէ գիւղացիներու կրթական գործը. գաւա-
ռական եկեղեցիներու բարեկարգութիւնը և բարեզարգութիւնը
և որ աւելի է՝ թեմական կանոնադրութեան խնդիրը՝ որու մասին
տարիներէ ի վեր կը գրուի ու կը շեշտուի:

Զուզա, 1928 Մայիս

Յ. Բ. Հ. Յ. Բ.

Տ. ՊՍԱԿ Ծ. ՎՐԴ.

Տէր ԽՈՐԷՆԵԱՆ

Նահատակ վերջին

Առաջնորդը խարբերուի

Հայոց թեմին

(Կենսագրականը

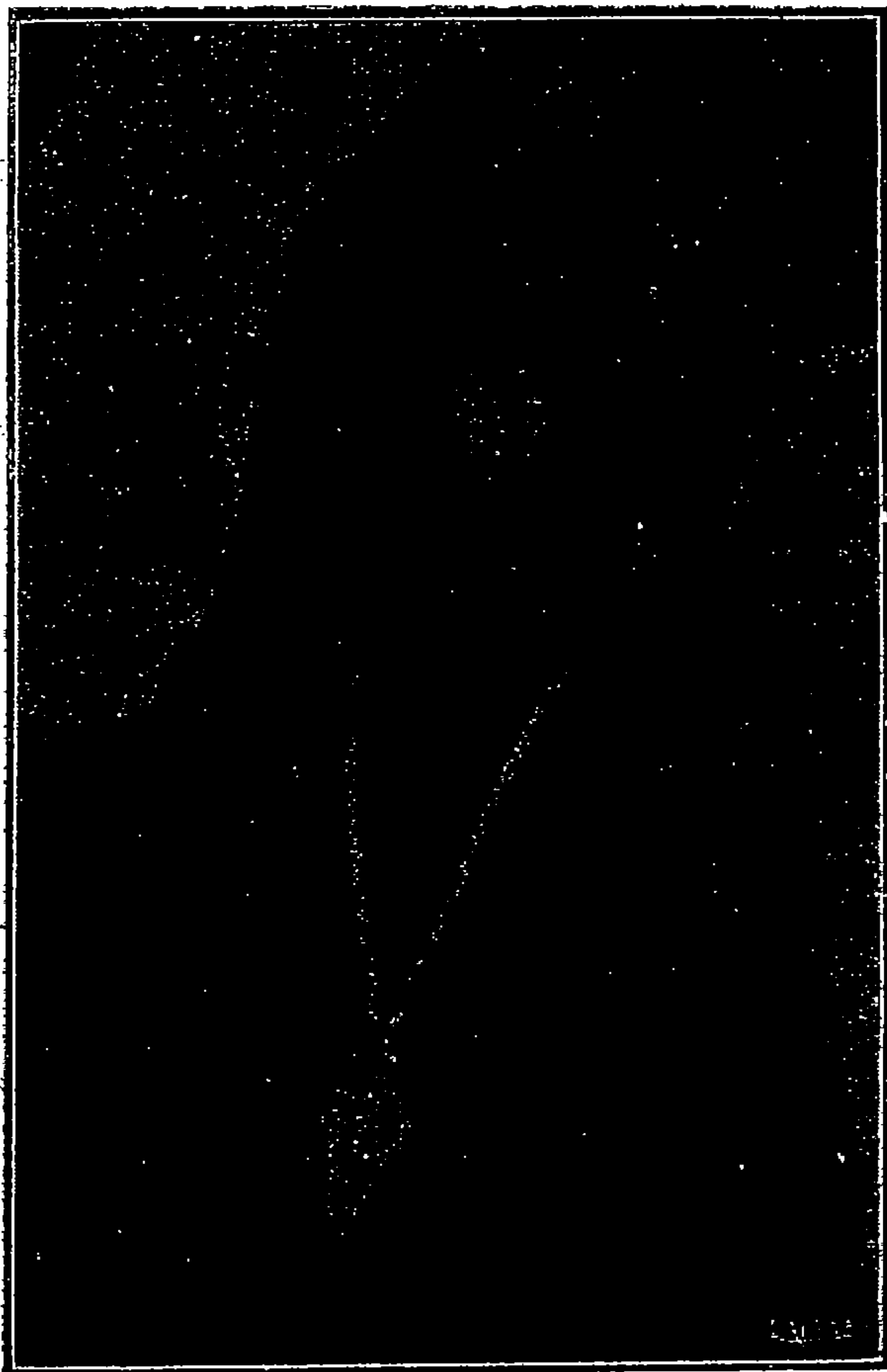
Տաթևի Զ. հատորով

1930)»

Տ. ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Վանապուրահանի քաղքերունեաց (Արճէշ) գաւառին մէջ։ Պատանի տարիքէն Վան գալով, իմ և կտուց մենաստան—անապատներու մէջ ստացած է իր նախնական վանական կրթութիւնը։ Կուսակրօնութիւնը ընդունելով վարդապետ կը ձեռնադրուի և կը կարգուի Ատրպատահանի Մակու գաւառի հռչակաւոր մենաստանի՝ Արտապու Ս. Թադէի

Վանուց Վանահայր, պաշտօն մը՝ որ բարեխղճութեամբ և անխոնջ աւ եռանդուն շանքերով ամբողջ տասներջորս տարի (1914—1928) կը փարէ Պետրոս Վարդապետ։ Հայր Ղաղարեան միաժամանակ կը ղեկավարէ նաև Մակուի փոքրաթիւ հայութեան կրօնական և ազգային գործերը։ Պետրոս Վրդ. ղեռ երիտասարդ է, հազիւ քառասուն տարեկան, աշխոյժ և գործունեայ։

ԵՍԱՅԻ աւագ քհնյ. Տէր Յովհաննիսեանը իր երկար տարիներ ի անխռնջ ու ազգագրութեան գործունէութեամբ՝ մի առանձին տեղ է զբաղում մեր եկեղեցականութեան շարքում:

Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքի քահանայն ու միաբանն է և իր ձեռնադրուած օրից՝ 1891 մինչեւ այժմ, իր գնահատելի ծառայութիւններն է մատուցրած սյդ հնագարնան Մայր Աթոռին ու վարած է զանազան պատասխանատու գործեր ու պաշտօններ, որոնց առթիւ միշտ ևս մեծ յարգանք ու համակրանք է վայելել թէ՛ բոլոր թեմական Առաջնորդներից և թէ ընդհանուր Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի Հայ համայնքից:

Եւ իբրեւ գնահատութիւն այդ բոլորի՝ Վեհափառ Կաթողիկոսի կողմից արժանացած է՝ առաջին անգամ խաչակրութեան պարգեւատրումով, երկրորդում՝ աւագութեան աստիճանով, իսկ երրորդում՝ վարդապետական ակադեմիայի լսնջախաչով:

Նա մէկն է այն հոգեզգօն հոգեւորականներէն, որոնք իրենց հոգեւոր ու ազգային ծառայութիւններով՝ օգտակար են հանդիսացած իրենց ծննդավայրին ու համայնքին:

Իր բարեյիշատակ հօր նման կրօնասիրական ու եկեղեցասիրական ջերմ զգացումներով ու նախանձախնդիր ոգիով մի ամբասիր ու պատկառելի եկեղեցական է ներկայանում մեր քահանայական դասուն մէջ և իր օրինակելի վարք ու բարքով՝ բարձր պահում իր վեհ ու նուիրական կոչման արժանիքը:

1916 թուականի Նոյեմբեր 20ին Նոր-Ջուղայում մեծ հանդիսաւորութեամբ տօնուեց նրա ուսուցչական գործունէութեան 25ամեայ յորելեանը *:

Վարելով կրօնական փափուկ ու գերազոյն դաստիարա-

* Տեսնել «Մի Համեստ Յորելեան» խորագրով մեր յօդուածը «Արմենիա» 1916 թ. թիւ 13:

կութեան պաշտօնը, մի ամբողջ քառորդ դար նա իր հոգե-
շունչ և կենդանարար խօսքն ու խրատն է ներշնչել մա-
տաղ սերունդի դաշար հոգու ու մտքի խորքերում: Ման-
կական վաղանցուկ օրերի հետ միասին տպաւորել նրանց
ներքին աշխարհը կրօնական ու բարոյագիտական սրբազան
գաղափարներով ու սկզբունքներով՝ գրեթէ, ամենամեծ ու
կարեւոր դերն է դաստիարակչական կեանքում:

Ուստի, մաղթենք, որ այդպիսի վսեմ նկարագրով օժ-
տուած հոգեւորականների թիւը միշտ ևս անպակաս լինի
մեր եկեղեցականութեան փշոտ ասպարէզում, որոնք մե-
ծապէս պատիւ են բերում մեր պատմական ազգին ու
հնադարեան Եկեղեցւոյն:

1 Յուլիս 1927

ՄԻՔ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

Ռանգուն (Հնդկաստան)

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1

1928 Յուլիս 22ի կիրակին, Երուսաղէմի Ս.
Յակոբայ տաճարի մէջ տեղի ունեցաւ ձեռնադրութիւնն
ու օծումը երկու նոր արեղաներուն, Ամեն. Դուրեան Ս.
Պատրիարք Հօր կողմէ՝ խորագրեցիկ տպաւորութեան մը
տակ թողնելով ընծայացուներն ու ներկայ հաւատացեալնե-
րու բազմութիւնը:

Կոչման արարողութիւնը կատարուած է Վարդապետի
նախորդ շաբաթ իրիկունը, ձեռնադրութիւնն ու օծումը
կիրակի առաւօտ, և վեղարի օրհնութիւնը՝ կիրակի իրի-
կուն:

Ընծայեալներն են Ներսէս Սարկաւազ՝ որդի Այնթապցի Տ.
Ներսէս Աւագ քահանայ Թաժուզճեանի, և Նորայր Սարկա-
ւազ՝ որդի Այնթապցի Տ. Գարեգին քհնյ. Պօղարեանի, որոնց
առաջինը կոչուեցաւ Տ. Տիրան արեղայ, իսկ երկրորդը Տ.
Նորայր արեղայ:

Նորապսակ արեղաները, երկու քն ալ հազիւ 24 տարեկան, իրենց նախակրթութիւնն Այնթապի մէջւ տալով են. մեծ պատերազմին հետեւանօք տարագրութեան տխուր շրջաններէ ետքը, կ'երթան աշակերտելու Ժառանգաւորացին, որ պատերազմէն ետքը նոր վերաբացուած էր, և որուն շրջանը աւարտելէ ետքը, կը հետեւին Ժառանգաւորացի և Պ. Կիւլպէնկեան նուիրատուութեամբ բացուած Ընծայարանի միջւ միութեան զիծ կազմող դասընթացքի մը, Դուրեան Ս. Պատրիարքի, Բարգէն Եպիսկոպոսի և Հայր Պրիմմէնի մասնաւոր խնամքին տակ: Նորայր՝ սարկաւազ եղած է 1923ին Լուսարարապետ Տ. Մեսրոպ Եպիսկ. Նշանեանի ձեռնադրութեամբ, իսկ Ներսէս՝ 1926ին Կիւլպէնկեան Ընծայարանի ութ աշակերտներուն զլուխը, Դուրեան Ս. Պատրիարքի ձեռնադրութեամբ:

Այժմ կուսակիւօն քահանայութեան կոչուած, իրենց քառասունքէն ելլելէ վերջ մեկնեցան Անգլիա, Մանչեսթրի մօտ Աստուածաբանական բարձր հաստատութեան մը մէջ (College of the Resurrection) կատարելագործելու իրենց ուսումը, բոլորելով անոր վերջին երկամեայ դասընթացքը և ընտրելով իրենց մասնագիտութիւնը, որպէս զի վերագարձնուն ստանձնեն մասնաւոր դասեր Ընծայարանի մէջ:

Դարձեալ, Հոկտ. 14ի Կիրակին, Երուսաղիմայ համար Վարադայ Խաչ, Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյ մէջ արեղայ ձեռնադրուեցան Տ. Ելիշէ Եպսկ. Չիլինկիրեանի կողմէ Անգրանիկ և Յովնաննէս սարկաւազներ: Անգրանիկ Պիլպիլեան, Այնթապի, 28 տարու, կոչուեցաւ Տ. Դարեգին արեղայ, իսկ Յովնաննէս Քէհեանեան Այնթապի, 28 տարու կոչուեցաւ Տ. Երուանդ արեղայ: Երկու նորընծաները իրենց քառասունքը աւարտելէ յետոյ պիտի մնան Ս. Յակոբայ Վանուց մէջ, յարմարագոյն պաշտօններու վրայ:

Ստացանք ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄԻ Գ. տարին, հրատարակութեամբ Կ. Տէմիրճեան գրատան և խմբագրութեամբ Եղ. Ոսկերիչեանի: Պատկերազարդ հատոր մը՝ ուր տեղ ունին Սուրիահայ գրողները: Գին՝ 10 ֆրանք:

1927 Հոկտ. 15ին Վառնայի մէջ երկարատեւ հիւանդութենէ մը յետոյ վախճանեցաւ Տ. Ղազարոս քհնյ. Յովհաննէսեան, 47 տարեկան հասակին մէջ: Աշխարհական անուամբ Միհրան: Բնիկ Քէօթահեացի էր հանգուցեալը և տղայ տարիքէն իր ծնողաց հետ հաստատուած էսկի-Շէհիր, ուր ինքնօգնութեամբ պատուաւոր դիրք մը գրաւած էր առևտրական հրապարակի վրայ, երկարատեւ անդամակցելով տեղւոյն Ազգային վարժարանի հոգաբարձութեան՝ որուն ատենապետն էր: Բնութեամբ հեզահամբոյր, կենցաղագէտ, սիրուած դէմքն էր ան տեղւոյն փոքրաթիւ գաղութին: Միհրանի կրթական ծառայութիւնները պահանատուեցան այն ատենները: 1915ի սկիզբները երբ էսկի-Շէհիրի երկու քահանայք Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ կը տարագրուէին իրենց ծննդավայրերը, ժողովրդային միահամուռ արտայայտութեամբ Միհրան, հակառակ իր ընդդիմութեան, քահանայութեան թեկնածու կը հռչակուէր և Ծաղկազարդի կիրակին, իւր միւս օծակից՝ ողբացեալ Տ. Գրիգոր քհնյ. Պահրիկեանի հետ, տեղւոյն Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ կը ձեռնադրուէր Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ Տ. Ստեփաննոս Արքայիսկոպոսէ և հազիւ երեք ամսուան քահանայ՝ ժողովուրդին հետ կը տարագրուէր մինչև Հալէպ ու Զինադադարէն վերջ մինակը կը վերադառնար էսկի-Շէհիր՝ անապատի մէջ թողլով օծակից եղբօրը աճիւնները:

Մինչեւ Հելլէն բանակի Անատոլուէն հեռանալը, Տ. Ղազարոս մնաց էսկի-Շէհիր, և իբր մեր Առաջնորդական փոխանորդը՝ հովուեց իր ժողովուրդը: Քաջուող բանակի հետ մեկնեցաւ Պոլիս, ու քիչ յետոյ անցաւ Վառնա, և իբր անպաշտօն երէց՝ մնաց հոն մինչև իր մահը: Օծումը կատարուեցաւ տեղւոյն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ և մարմինը ամփոփուեցաւ Ազգ. գերեզմանատունը:

⌘⌘⌘⌘⌘ ⸂էպէլ Մուսայի զուտ հայ գիւղերու լեռնային շրջանի Նահապետ Տ. Արրահամ աւագ քհնյ. Տէր Գալուստեան կարճատեւ հիւանդութենէ մը վերջ վախճանացաւ իր գիւղին՝ Եօղուն Օլուգի մէջ, և շրջանի բոլոր քահանայից ու

գիւղ սցիներու մասնակցութեամբ յաջորդ օրը 23 Մարտ 1928ին կատարուեցաւ օծման և յուղարկաւորութեան հանդէսը ի ներկայութեան պետական և զինուորական պաշտօնատարներու : Մարմինը ամփոփուեցաւ գիւղին Ս. Ածածին. եկեղեցւոյ արտաքին գաւիթը : Հանգուցեալ Տէր Հայրը վաթսուներեք տարեկան էր, յաղթամարմին, բարձրահասակ, թիկնեղ և 1915ին իր ժողովրդեան հետ անցած էր Եգիպտոս և Զինադադարի վաղորդայնին վերադարձած : Հայրն էր Անտիոքի պետական երեսփոխան Պր. Մովսէս Տէր Գալուստեանի :

❀ Պէյլանի Տ. Նշան քհնյ. Գրգըլկէօզեան, որ ժամանակէ մը ի վեր ստամոքի և աղիքային հիւանդութենէ կը տառապէր, 31 Մայիս 1928ին վախճանեցաւ և յաջորդ օր օծման կարգը կատարուելով, մարմինը ամփոփուեցաւ տեղւոյն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ արտաքին գաւիթը : Մնած էր Նաճարլու 1878ին և քահանայ ձեռնադրուած 24 Մարտ 1913ին Շնորհադարդ Տ. Սահակ Բ. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն :

❀ Զէյթունի բաղմահազար հայութենէն Հալէպի մէջ մնացորդ փոքր գաղութ մը միայն հովուող Տ. Սարգիս քհնյ. Արարիսանեան վախճանեցաւ ներկայ տարուան Յուլիոս 31ին : Օծման և յուղարկաւորութեան հանդիսութիւնները կատարուեցան Համիտիյէի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ. մարմինը ամփոփուեցաւ Շէյխ Մազսուտի Ազգ. գերեզմանատունը : Մնած էր 1853ին և քահանայ ձեռնադրուած 1896ին Տ. Կարապետ Եպիսկ. Քէչէճեանէ :

ԿԱՍԻՄԵՐԹ - Գ ՂՍԻԳԻ ՏԱՅՈՂ ԴՊՐԱՍՏՈՒ

 1920 Ապրիլ 17ին Շնորհազարդ Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոս, « Իբրեւ Կիլիկիոյ Աթոռի գահաւոր և Իբրեւ աւանդապահ Կիլիկիոյ շիջած փառքին, ուղեց

յարգանքի պարտաւորութիւն մը կատարել լեւոն Ե.ի դամբանին այցելելով: Պղնձէ պսակ մը պատրաստուեցաւ այս վերտառութեամբ. — Սահակ Բ. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ՝ առ լեւոն Ե.րդ Թագաւոր Հայոց —*» : Քաղաքական նկատումներով այդ այցելութիւնը տեղի չունեցաւ, բայց Կաթողիկոս և պատուիրակ և Հայութիւնը ողջ, կը պահեն յիշատակը իրենց վերջին Թագաւորին :

Ամէն տարի պաշտօնական հոգեհանգիստ կը կատարուի Սէն Տընիի մէջ հանգչող Լեւոն Թագաւորի գերեզմանին վրայ : Պատկերին մէջ երեւցողն է Կաթողիկէ Հայոց Կեօսարիոյ Արքեպիսկոպոս՝ Տ. Անտոն Վ. Պահապանեան, որ Հայ և Լատին քահանայից հետ կը կատարէ հոգեհանգիստը, զգեստաւորուած : Պատկերին մէջ կ'երեւայ Լեւոն Թագաւորի դամբարանը :

* «Օրագրութիւն Ուղեւորութեան յԵւրոպա Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին» . — Վ. Լ. Խուպէսէրեան : Էջ՝ 24 :

ՄԱԴՐԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՆՑԵԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ*

16-րդ դարու վերջերին, Նոր Զուղայեցի մի խումբ հայեր հաստատուելով Մադրասում, զբաղուել են վաճառականութեամբ և արհեստներով : Նոքա չնորհիւ իրենց ունեցած նախաձեռնող ոգուն, կարճ ժամանակուայ ընթացքում կարողացել են ձեռք առնել քաղաքի ամբողջ վաճառականութիւնը և լինել հարուստ կալուածատէրեր :

Մադրասի նորահաստատ գաղութի մէջ կրօնական ըզգացմունքը զօրեղ լինելով, կառուցել են մի մատուռ, բայց թէ ո՞ր թ.ին, յայտնի չէ, քանի որ այդ առթիւ չըկայ արձանագրութիւն :

* Տեսնել այս առթիւ Տ. Գարեգին քհնյ. Կիրակոսեանի բանասիրականը «Մադրասի Հայկական Հին Գաղութը» ՏԱԹԵԻ Դ.րդ տարի, 1928, էջ 101—110 :

Խմբ.

17-րդ դարու սկիզբներին, հայերի թիւը Մադրասում շատանալով 1712 թւին կառուցել են դաշտավայրում մի եկեղեցի, որը (Fort) բերդի մօտ լինելու պատճառով, կառավարութիւնը յետագայում առարկութիւններ է յարուցել, որի հետեւանքով և հայ գաղութը ձեռնարկել է այժմեան եկեղեցու շինութիւնը՝ Աղա Շահմիր Սուլթանի նւիրած գերեզմանատան կից գետնի վրայ և աւարտել 1772 թւին, անւանելով Ս. Աստուածածին:

Եկեղեցումը և հիւսիս խորանում կան 29 գերեզմաններ. հարաւ խորանը կոչւում է Շահմիր Սուլթան (Room) ինքը և իւր գերդաստանը ամփոփուած են այն տեղում. իրեն գերեզմանաքարից յայտնւում է, որ ծնւել է Նոր-Ջուղայում 1723 թւին, և մահացել Մադրասում 1797 թւին. խորանի որմին կայ իրեն իւզաներկ նկարը շրջանակով՝ վեց ոտն երկարութեամբ և հինգ ոտն լայնութեամբ:

Եկեղեցին ունի հարիւր ոտն երկարութիւն և 29 ոտն լայնութիւն: Սեղանի շուրջն շինուած է քառակուսի. խաչկալի նկարն է Ս. Աստուածածնայ վերափոխումը 1800 թւ:

Եկեղեցին ունի վերնակ (վերնակս յիշատակ է Սօջայ Սչիկէնց Ռհանէսի դուստր Մարամխասթունին և կենակից Մահտեսի Պետրոսին, և մայր Գուլնարաթին թիվն Փրկչին 1777 շրթ 1): Մարամխասթունն կենակից է եղել մեծահարուստ աղա Պետրոս Ռսկան Սօջայ Պօղոսեանի:

Եկեղեցու հարաւ կողմի քակում կանգնած է մի հոյակապ զանգակատուն, հարիւր ոտն բարձրութեամբ և 27 ոտն լայնութեամբ, որի երկրորդ յարկում կախուած են վեց մեծ զանգեր, իսկ արեւել կողմում գտնւում է մի երկյարկանի շինութիւն, որ քահանայի բնակարանը է (սենեակս շինեցաւ արդեամբ Տէր Թադէոս Տէր Անդրէասեանիս Սօգինեանց ի վայելումն և ի յիշատակ ինձ. ի գաւթի սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ յամի Տեառն մերոյ 1806ին):

Եկեղեցին իւր ժամանակին ունեցել է դպրոց, որը այժմ ծառայում է իբրեւ խանութ, և մի տպարան, ուր լոյս են տեսել լրագիր և 31 զանազան գրքեր: Տպարանը այժմ գոյութիւն ունի՝ միայն իբրեւ շէնք:

Եկեղեցու շուրջը կան 390 գերեզմաններ, որոնցից 260ը քար ունին և ամենահին գերեզմանաքարը կրում է 1704 թվականը: Հայոց գերեզմանաքարեր կան Բողոքական և Լատին եկեղեցիներում: Ներկայէն գերեզմանատունը եկեղեցուց մի մղոն հեռաւորութեամբ «Այլէնդ» կոչուած տեղումը սկսուել է 1862 թվից:

Եկեղեցու արեւել կողմը (Armenian Street), արեւմուտ կողմը (Kondichetty Street), հարաւ կողմը Պ. Մկրտումեանի շէնքը, հիւսիս կողմը՝ Լատին եկեղեցի:

Մինչև 1784 թվականը յայտնի չէ թէ ի՞նչ քահանաներ են պաշտօնավարել Մադրասում, միայն յիշեալ թվականից սկիզբ է առնում Տէր Յարութիւն աւագ քահանայ Շմաւոնեանի քահանայագործութիւնը՝ որ քառասուն երկար տարիներ հովուելուց յետոյ, մահանում է 1824 թվին. գերեզմանը և իրեն շինած բաղնիքը եկեղեցու բակում իրեն նուիրած պարտէզումը է: Մադրասում պաշտօնավարող քահանաներից ըստ ձեռքի տակ եղած արձանագրութեան, 32րդը վիճակաւորս է:

Մադրասի մեծահարուստ հայ անցեալը. — Ա. — Աղա Պետրոս Ոսկան, Նոր-Զուղայեցի, թոռն Քօջայ Պօղոսի. Մադրասից մօտաւորապէս երեք մղոն հեռաւորութեամբ կը գտնուի Ս. Թովմաս Առաքեալի բնակարանը և քարոզութեան տեղը, որը մի լերան վրայ է գազաթին կառուցուած է մի եկեղեցի և ամբողջ սեղանը քարից հաճած Սյդ եկեղեցին այժմ Լատին է: Պետրոսը 1725 թվին նոյն լերան լանջին մինչև գազաթը կառուցել է յիուսունըվեց քարեայ աստիճաններ:

Բ. — Աղա Սուլթան Շահմիրը և իւր որդի աղա Յակովբ՝ որոնք փափաք են յայտնել իրենց անձնական գումարով Հայաստանի մի մասը գնել և ազգասիրութեամբ օշնել են այրեաց, որբոց և ծերոց և նուէրներ են թողել տեղոյս եկեղեցուն:

Գ. — Աղա Յարութիւն, երեւելի վաճառական, դժբախտութարնրա սերունդը ձուլւել է օտաք ազգի հետ և այժմ մնացորդները ապրում են աղքատ վիճակում: Եւ ոմանք էլ ասում են — մեր պապերը հարուստ վաճառականներ են եղել, ներ-

կայ մենք տարաբախտութեան մէջ ենք. և զրկուած մեր ազգութիւնից և եկեղեցուց:

Դ.- Եղուարդ Ռաֆայէլ Ղարամեանն և նրա փեսայ Սամուէլ Մուրադը, որոնց առատաձեռնութեան շնորհիւ այժմ վենետիկում պահպանւում է Մուրադ-Ռաֆայէլեան ճեմարանը. տեղիս եկեղեցուն կից գտնւող Լատին Վանքում անգլերէն պատշաճ արձանագրութեամբ նուիրուած է մի սեղան, ի յիշատակ Սամուէլ Մուրադ անմահ բարերարին և կտակաւ գումար է թողել Մազրասաքնակ քրիստոնեայ աղքատների և ծերերի համար և կառավարութեան միջոցով աժսական է վճարւում Մուրադ Ֆընդից որը վախճանել է 1816 թւին:

Ե.- Աղա Սէթ Սամը, որը Հայոց փողոցում ունեցել է մի մեծ վաճառատուն, և այդ տունը նուիրել է տեղիս Հայոց եկեղեցուն. տունը վաճառուած է քայց գումարը կառավարութեան ձեռքով ուրի 300 աժսական տոկոս է քերում եկեղեցու համար. նաև նուիրել է ոսկի և արծաթ անօթներ տեղիս եկեղեցւոյն:

Զ.- Աղա Գրիգոր Սամը իրեն ժամանակին գումար է նւիրել Նոր-Ջուղայում գպրոց բացւելու:

Է.- Աղա Յարութիւն Կիրակոսեանը, 40 երկար տարի վաճառական է եղել Մազրասում և ունեցել է քանի տներ իրեն անունով փողոցումը (Aratoon Street). գժբախտաբար միայն մնում է իրեն իւզաներկ նկարը եկեղեցու սենեակում, և յիշեալ փողոցի անունը:

Ը.- Դաւիթ և Մարգար Շարիմանեանները որոնք թէ՛ կառավարութեան գործում են եղել, և թէ՛ վաճառական, յայտնի չէ թէ ինչ պատճառի գաղթել են Հայդարաբադ և Մուսլապետամ, որոնց սերունդից միայն Պ. Ղուկաս Շարիմանեանը Մազրասաքնակ է ներկայ. Հայտարարադ եւ ուրիշ քաղաքներ գործով պարապելու պատճառիւ ազգութիւնից և եկեղեցուց հեռու է եղել. ներկայիս յաճախում է և սովորում հայերէն գրել կարդալ և ջերմ վերաբերւում է դէպի մեր ազգը: 47 ամաց հասակւոր է:

Թ.- Տիկին Սօռոփսիմէ Լէմբրուզէնի, եկեղեցւոյ հիւ-

սիս գաւթի որմին մարմարեայ քարից 'ի ներքոյ յիշատակագիրը ունի :

(Ի յիշատակ բարեպաշտ Տիկին Սոփի իմի Լէմբրուգէնի հանգուցելոյն 'ի Նաղափաթրամ 'ի Մայիսի 21, 1833. կառուցաւ մահարձանս այս երախտագիտութեամբ և ծախիւք Մադրասիս Հայոց սնդկի . վասն անգուգական բարերարութեանց իւրոյ առ այն 'ի Մադրաս Յուլիսի 1, 1836) : Անմահ բարերարը հեռատեսութեամբ կտակ է պատրաստել , որից օգտուում են տեղիս այրիները և որբերը եւ դպրոցական աշակերտները եւ այլ . . . :

Բացի վերոյիշեալ աչքի ընկնող հարուստներից , Մադրասում եղել են նաեւ զանազան հարուստներ որոնց կտակների տրամադրութեամբ , մեծ կամ փոքր չափով , օգտուեց են ու օգտուում են Մադրասաբնակ Հայ որբերը , այրիները ու աղքատները : Մադրասի Հայոց փողոցը որ կէս մղոն երկարութիւն ունի եւ որ երբեմն վեց հարիւր հայեր իրենց սեփական տները ու վաճառատները է ունեցել , այժմ ունի մի տուն հայաբնակ որը վերաբերում է եկեղեցուն . նա եւս կայ Մադրասում վեց տուն հայ ժողովուրդ եւ երեք տիրացու , բաղկացած քսանընթեք անձից :

Պարսկա-Հնդկաստանի թեմակալ Առաջնորդ Գեր . Տէր Մեսրոպ Մագիստրոս Արքեպիսկոպոս , շարունակելով իրեն Հնդկահայ հօտին այցելութիւնը՝ տեղս ժամանեց փետր . 10ի առաւօտեան 8,30 ժամին : Կայարան դիմաւորելու էինք գացած հանդերձ տեղւոյս փոքրաթիւ ազգայինների , որոնց հետ մի առ մի տեսնուելուց յետոյ առաջնորդւեց եկեղեցի :

Ներս մտնելուն սկսեցին զանգերը հնչեցնել և «Հրաշափառ Աստուած» շարականի երգեցողութեամբ Նորին Արքազնութիւնը առաջացաւ դէպի բեմ և ըստ պատշաճի համառօտ աղօթքը կարդալուց վերջ դարձաւ ժողովուրդին իր ողջոյնի խօսքերը տալու նրանց :

Նաև խօսեցաւ , իրական տւեալների և փաստերի վրայ հիմնւած , Մայր Հայրենիքի արդի վերաշինութեան եւ

առաջդիմութեան մասին : Նկարագրեց պատերազմի տարի-
ների մութ խորքերը եւ պատմականը ըրաւ հայ ազգի կը-
քած ահաւոր մարտիրոսագրութիւններէն վերջ անոր այս
օրուայ ազատութեան : Ապա անդրադարձաւ Հայ Եկեղե-
ցու , եւ գլխաւորապէս մեր Մայր Աթոռոյ՝ Ս . Էջմիածնի
աննախանձելի վիճակի մասին , եւ յորդորեց ժողովրդին
կատարել իր պարտականութիւնները այդ կրօնական տա-
ճարին , ու բարոյական փարոսին պահպանման համար :
Վերջացնելուց յետոյ՝ հրաւիրեց ղէպի քահանայի բնակա-
րանը , որը պատրաստուած էր իր բնակութեան համար . ժողո-
վուրդը եւս հրաւիրեց նոյն բնակարանը թէյ եւ քացրաւե-
նիք վայելելու :

Հասնելու հինգերորդ օրը , Նորին Սրբազնութեան կող-
մից ժողովի հրաւիրուեց եկեղեցու (Trustees) վարչութիւ-
նը , եւ Մադրասաքնակ հայերը . այս ժողովի մէջ որոշեց ,
նորոգել Մադրասու եկեղեցին՝ որուն համար կը նախատես-
ւի 6000 ռուփի ծախք : Նորոգութիւնը պիտի աւարտի
մինչեւ տարագլուխ : Նոյնպէս որոշեց եկեղեցու հասոյթէն
աւելցած գումարը՝ որ է մօտաւորապէս 2500 ռուփի , կէս
առ կէս յատկացնել Ս . Էջմիածնայ Մայր Աթոռին եւ Նոր-
Ջուղայի վիճակին դպրոցներուն : Մադրասի մէջ Առաջնոր-
դին ներկայութենէն օգտուելով Ս . Էջմիածնայ համար
հանգանակութիւն կատարեց եւ 320 ռուփի գոյացւեց :
Նաեւ Պրն . Գրիգոր Սամր վերջաւորեց նուիրել Նոր-Ջուղա-
յի որբանոցին տարեկան 240 ռուփի , իրեն անունով մի
օրք պահելու :

Նորին Գեր . Տ . Մեսրոպ Սրբազան հայրը փետրվարի
17ին Մադրասէն ճանապարհւեց ղէպի Ռանգուն :

Մադրաս
18 Մայիս 1928

ՏՐԴԱՏ ՔԼՆՅ . ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ
Վ.ՃԱԿԱԼՈՐ ՀԱՅՈՅ ՄԱԴՐԱՍԻ

≡≡≡≡≡

Ստացանք երիտասարդ բանաստեղծ՝ Թ . Աղատեանի ԱՂԲԻԻՐ
ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ քերթուածներու փօքրիկ ու սիրուն փունջի Բ .
Շարքը : Գին 10 ֆրանկ :

Զ. ՄԱՍ

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ԿԵԼԵԿՈՅ ՀԱՅՈՑ

Տ. Տ. Սահակ Բ. Շնորհ. Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ. —
Ծնած Եղէգի (Սարգերդ) 1849 Մարտ 25ին: (Նորին Ս.
Օծութեան մանրամասն կենսագրականը տեսնել Տաթեւ Դ.
տարի էջ 254—293):

Տ. Խաղ Մ. Վրդ. Աջապահեան՝ գաւաղանակիք և դի-
ւանադպիր:

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԲԵՐԻՈՅ

Տ. Արտաւազդ Մ. Վրդ. Սիւրմէեան, Առաջնորդ՝ ըն-
տրեալ 1924 Յուլիսին: Ծնած Ակն 1889 Մայիս 16ին. ձեռ-
նադրուած 1918 Դեկտ. 16ին:

Ազգ. Գաւառական Ընդհ. Ժողով. — Ժողովրդային մաս-
նակի քուէարկութեամբ ընտրուած 5 Յունիս 1924ին,
հինգ տարուան շրջանի համար, և 1927 Հոկտ. 28ին 21ի
թիւը 28ի բարձրացած՝ Կաթողիկոսարանի և Առաջնորդա-
րանի և պատկան ժողովոց փափաքով:

Տ. Ներսէս Ա. քհնյ. Թաւուզճեան (հրաժարած), Տ. Յով-
հաննէս քհնյ. Էթմէքճեան, Տ. Մկրտիչ քհնյ. Մուրատեան,
Տ. Բարգէն քհնյ. Յակոբեան, Տեարք՝ Արմէն Մազլումեան
(Ա. Ատենապետ), Երուանդ Զօրեան (Ա. Ատենադպիր),
Համբարձում Պէրպէրեան (Բ. Ատենապետ), Նազարէթ
Փատրճեան (Բ. Ատենադպիր), Պրիգոր Մօլլուեան, Յակոբ
Ոսկան, Աստուածատուր Ֆէթթէլեան, Տր. Յովհաննէս Տէր
Ղեւոնդեան, Փարիս Սապապաղեան, Սելիմ Ֆէթթէլեան, Տր.
Նազարէթ Իփէկեան, Սամուէլ Պապիկեան, Տր. Մարտիրոս
Նաճարեան, Ռուբէն Սէթեան, Ստեփան Գարաճեան, Սելիմ
Վարդանեան, Տիգրան Երէցեան, Լեւոն Փարթամեան, Տր.

Յովհաննէս Հրեշտակեան, Յովհաննէս Անդրէասեան, Նազարէթ Պիլէգիկեան, Տր. Ատուր Գապագեան, Միհրան Աճէմեան, Եղուարդ Ոսկերիչեան :

Կրօնական Ժողով.— Ընտրուած՝ 1928 Հոկտ. 19ին և Հայրապետական 21 Հոկտ. թուակիր և 47 համարաւ կոնդակով հաստատուած . Տ. Խաղ Ծ. Վ. Աջապահեան (Ատենապետ), Տ. Գարեգին քհնյ Պօղարեան (Ատենադպիր), Տ. Ներսէս Ա. քհնյ. Թափուզեան, Տ. Մկրտիչ քհնյ. Մուրատեան, Տ. Յովհաննէս քհնյ. Էթ Լէքեան, Տ. Նշան քհնյ. Մարգարեան, Տ. Մովսէս քհնյ. Տէր Յովհաննէսեան :

Քաղաքական Ժողով.— Ընտրուած՝ 1927 Նոյ. 9ին և 22 Դեկտ. 1927 թուակիր և 43 համարաւ Հայրապետական կոնդակով հաստատուած . Տեարք Գրիգոր Ազիրեան (Ատենապետ), Աստուածատոք Զէթթէլեան (Ատենադպիր), Տր. Յարութիւն Տէր Ղազարեան, Յովհաննէս Նահապետ, Փարիս Սապազադեան, Մամուէլ Պապիկեան, Յովհաննէս Անդրէասեան :

Աւսումնական Խորհուրդ.— Տեարք Երուանդ Զօրեան (Ատենապետ), Տր. Ատուր Գապագեան (Ատենադպիր), Տր. Էլենոն Փափազեան, Կարապետ Իւլիւպէյեան, Գրիգոր Էթմէքեան, Նշան Սա'աթեան, Գառնիկ Շահապագեան :

Դատաստանական Խորհուրդ.— Տ. Մկրտիչ քհնյ. Մուրատեան (Նախագահ), Տիար Յակոբ Գարամանուկեան (Ատենապետ), Տ. Ներսէս քհնյ. Պապայեան (Ատենադպիր), Տ. Մովսէս քհնյ. Տէր Յովհաննէսեան, Տր. Բարսեղ Սեւեան :

Տնտեսական Խորհուրդ.— Տեարք Կարապետ Ղազարեան (Ատենապետ), Մարգիս Տէմիրճեան (Ատենադպիր), Յովսէփ Գալչընճեան, Նազարէթ Թէվէքէլեան, Արշակ Գալէմքեարեան, Արմէն Տատեան, Յովնան Քէօսէեան :

Խնամակալութիւն Ոգգ. Կեդրոնական Վարժարանի.— Ընտրուած 6 Օգոստ. 1928ին և 22 Հոկտ. թուակիր և 48 համարաւ Հայրապետական կոնդակաւ հաստատուած . Տեարք Երուանդ Զօրեան (Ատենապետ), Տր. Յ. Տէր Ղազարեան (Ատենադպիր), Ղազարոս Պետիկեան (Գանձապահ), Տր. Յովհաննէս Հրեշտակեան, Անանիկ Էսմէրեան : Ազգ. Առաջնորդարանի Նախաձեռնութեամբ Կեդրոնական Վարժարա-

նը բացուեցաւ 1928 Սեպտ.ին Տնօրէնութեամբ Պր. Խորէն Գարիկեանի :

Ուսուցչաց թիւ տասներկու , թիւ ցարդ արձանագրուող եւ յաճախող ուսանողաց՝ 18 :

Տիար Սամուէլ Գայնաքեան՝ Քարտուղար Ազգային Առաջնորդարանի :

Հ. Բ. Ը. Միութեան Տեղական Մասնաժողով .— Տեարք Արմէն Մազլումեան (Ատենապետ) , Երուանդ Զօրեան (Ատենադպիր) , Ղազարոս Պետիկեան (Գանձապահ) , Տր. Ֆիլիք Յովհաննեան , Միւսթաֆ Սանթօ , Տր. Յովհաննէս Հրեշտակեան :

Քարտուղար՝ Տիար Միսաք Տէրպապեան :

Հայ Ազգ. Կարմիր Խաչ .— Վեր. Ահարոն Շիրաճեան (Ատենապետ) , Տօգթ. Խաչիկ Պօղոսեան (Ատենադպիր) , Մինրան Մսրրլեան (Գանձապահ) , Տիկին Վ. Սելեան , Երէցկին Վարդուհի Մուրատեան , Տիկին Զէքիէ Յարութիւնեան , Տիկ. Ս. Շատարեւեան , Տիկին Պայծառ Գարաճեան , Տիկին Վարդուհի Փարթօյեան , Տր. Յովհ. Հրեշտակեան , Տր. Յարութիւն Տէր Ղազարեան , Տր. Կարապետ Միսիրեան :

Բժիշկ Հայ Ազգ. Կարմիր Խաչի՝ Տր. Բարսեղ Սեւեան :

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ն Ե Ր

Հալէպի կեդրոնն ու շրջակայ արուարձանները կը հաշուեն իբր 33,000 ազգաբնակչութիւն , բաժնուած չորս եկեղեցիներու (այս թիւին մէջ չեն անշուշտ Կաթողիկէ Հայոց եւ Աւետարանական Հայոց հասարակութիւնները) :

1. — Ս. ՔԱՌԱՍՆԻՅ ՄԱՆԿԱՆՑ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Քարոզչութիւնը կը վարէ Ս. Առաջնորդը :

Քահանայք .— Տ. Յովհաննէս քհնյ. Էթմէքճեան (փոխ Աւագերէց) , Տ. Մկրտիչ քհնյ. Մուրատեան , Տ. Բարգէն քհնյ. Յակոբեան :

Թաղական Խորհուրդ .— Տեարք Ստեփան Գարաճեան՝ Ատենապետ , Ղազարոս Պետիկեան՝ Ատենադպիր , Յակոբ Պասմաճեան՝ Գանձապահ , Միքայէլ Նաճարեան , Յովհաննէս Սէթեան , Յովհաննէս Գասարճեան , Աստուածատուր Շահավէքիւեան : Քարտուղար՝ Տիար Հրաչեայ Այճեան :

Հոգաբարձութիւն Ազգ. Հայկազնեան Վարժարանի .—
Տր. Նազարէթ Ի իէկեան՝ Ատենապետ , Երուանդ Տէմիրճեան՝ Ատենադպիր , Էմին Ֆէթթէլեան՝ Գանձապահ , Պետրոս Մարանկոզեան , Վարդան Տէրունեան , Բիւզանդ Թիւֆէնկեան :

Քարտուղար՝ Տիւր Տիգրան Փիրանեան :

Աղքատաց Խնամակալութիւն .— Տեարք Յովսէփ Գալչընճեան՝ Ատենապետ , Սամուէլ Գայնաքեան՝ Ատենադպիր , Արմէն Աճէմեան՝ Գանձապահ , Կիւլէսէր Գաբրիէլեան , Տիկին Խաթուն Կարիկեան , Տիկին Աննիկ Թաշճեան , Օր. Վերգինէ Ապաճեան :

2. — Ս . ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Քահանայք .— Տ . Ներսէս Աւագ քհնյ . Թաժուզճեան (Աւագերէց) , Տ . Նշան քհնյ . Մարգարեան , Տ . Ներսէս քհնյ . Պապայեան , Տ . Գրիգոր քհնյ . Խաչատուրեան :

Թաղական Խորհուրդ .— Տեարք Սեդրակ Մաթոսեան՝ Ատենապետ , Գրիգոր Պողարեան՝ Ատենադպիր , Կարապետ Պէրղուտեան , Պողոս Շէհիրեան , Արամ Տէր Յակոբեան , Մինաս Ազարեան , Իսկէնտէր Զաղլասեան :

Հոգաբարձութիւն Ազգ. Կրթասիրաց Վարժարանի .— Տեարք Նազարէթ Ֆըստգճեան , Մինաս Պետիրեան , Իլիաս Նորեան , Յարութիւն Ալըզեան , Կարապետ Հայրապետեան :

Աղքատաց Խնամակալութիւն .— Տեարք Յակոբ Համալեան՝ Ատենապետ , Նորայր Գազանճեան՝ Ատենադպիր , Յակոբ Տէքէճեան , Յովհաննէս Պիլէմճեան , Գէորգ Տաղլեան :

3. — Ս . ԽԱԶ

Քարոզիչ՝ Տ . Խաչատուր Ծ . Վրդ . Տէր Ղազարեան :

Քահանայք .— Տ . Գարեգին քհնյ . Պողարեան (փոխ-Աւագերէց) Տ . Մկրտիչ քհնյ . Մարտոյեան , Տ . Մովսէս քհնյ . Տէր Յովհաննէսեան , Տ . Վահան քհնյ . Եէնիգօմշուեան :

Թաղական Խորհուրդ .— Տեարք Մանուկ Սամուէլեան՝ Ատենապետ , Գարեգին Թիւթիւնճեան՝ Ատենադպիր , Սիմոն Պեհեսնիլեան՝ Գանձապահ , Աւետիս Զէյթունցեան , Սարգիս Մի-

Նասեան, Յակոբ Պիլէմճեան, Գէորգ Աթթարեան, Յովհաննէս Շիշօյեան, Յակոբ Պէքեարեան :

Հոգաբարձութիւն Ազգ. Ս. Մեսրոպեան Վարժարանի .— Տեարք Տաճատ Տաքէսեան՝ Ատենապետ, Ստեփան Քիւրքճեան՝ Առնեադպիր, Նազարէթ Պիտէրճեան, Նշան Մանուկեան, Աւագ Տնէլեան :

Աղբատաց Խնամակալութիւն .— Համբարձում Նէնէճեան՝ Ատենապետ, Ստեփան Ապաղարեան՝ Ատենադպիր, Գրիգոր Քիւփէլեան՝ Գանձապետ, Յովհաննէս Տաղտէվիրեան, Աստուր Թէճիրեան :

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ

Բամատանիյէի նորահաստատ առանձին Թաղի մէջ, ազգապատկան գետնի վրայ ի մօտոյ պիտի կատարուի հիմնարկէքը սոյն եկեղեցւոյ, որուն շինութեան պետական արտօնութիւնը առնուած ըլլալով, համեստ հիմնադրամ մըն ալ պատրաստ կայ :

Հոգաբարձութիւն Ազգ. Ս. Սահակեան Վարժարանի .— Տեարք Տր. Զաքարիա Քիլէճեան՝ Ատենապետ, Թորոս Պապիկեան՝ Ատենադպիր, Միհրան Հէրարտեան, Նշան Մատթէոսեան, Կարապետ Մուղամեան :

Առաջնորդական վիճակներ .—

1. — Ալեքսանտրէթ կամ Իսկէնտէրուն (չուրջ 3000 ազգաբնակչութիւն). եկեղեցիք Ս. Քառասնից Մանկանց եւ Ս. Խաչ. այս վերջինը կառուցուած քաղաքին հարաւային կողմը Աղբիւր կոչուած վայրին վրայ, գաղթական հայոց տաղաւարներուն մօտ : Ս. Ք. Մանկանց եկեղեցին քաղաքին մէջ կառուցուած է 1872ին եւ շինութիւնը լրացած երկու տարուան մէջ : Տեղւոյն գաղութը փոքրաթիւ ըլլալուն, եկեղեցւոյ վրայ ձեռնադրեալ քահանայ ունեցած չէ երբեք. հետեւեալ այցելու հոգեւոր հովիւները հետզհետէ պաշտօնավարած են .— Տ. Նշան քհնյ. Գվրդեան՝ Պէյլանցի, Տ. Գրիգոր քհնյ. Կիւլէսէրեան՝ Մարաշցի, Տ. Յովհաննէս քհնյ. Մաշկերացի՝ յետոյ Վարդապետ եւ Առաջնորդ Մալսթիոյ Թեմին, Տ. Կարապետ քհնյ. Պօյաճեան՝ Պէյլանցի, Տ. Ներսէս Վրդ. Դանիէլեան՝ ապա Եպիսկոպոս,

ապա Առաջնորդ Հաճնոյ, Ատանայի, Հալէպի և Եոզղատի :
Տ. Արսէն քհնյ. Տ. Առաքելեան՝ Հաճի Հապիպլիցի, Տ.
Սահակ Ծ. Վրդ. միաբան Սոոյ : Սոյն հոգեւոր հովիւք
ընդհանրապէս ձմեռ եղանակին մնացած են քաղաք և
ամառը մեկնած են :

Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Տ. Գրիգոր Աւագ քհնյ. Մինասեան,
ձեռնադրուած 1903 Յուլիս 13ին, Ատանայի
մէջ, Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոսէն :

Քահանայք. — Տ. Յովհաննէս քհնյ. Թումայեան և Տ.
Յովհաննէս քհնյ. Նաճարեան :

Թաղական խորհուրդ. — Տեարք Հայկ Պալեան՝ Ատե-
նապետ, Լեւոն Շամլեան՝ Ատենադպիր, Արամ Խաչատուր-
եան՝ Գանձապահ, Սուքիաս Խանճեան, Տիգրան Ագխաչեր-
եան, Ռուբէն Եաղուպեան, Վահրամ Փափազեան : — Ազգ.
վարժարանի հոգաբարձութիւնը կը վարէ ներկայ թաղակա-
նութիւնը :

2. Պէյլան. — (շուրջ 300 հոգի) Եկեղեցի Ս. Սարգիս՝
որ կողոպտուած է Չսփան Օղլուներու ժամանակ. տեղացիք
յիշեալներուն մօտ երթալով յաջողած են ետ առնելու գերի
տարուած շարական մը, որու կողքին վրայ կ'երեւի արձա-
նագրութիւն մը : Տեղւոյն հովիւ Տ. Նշան քհնյ. Գրքլիէօզ-
եան՝ Նաճարլուցի՝ վախճանած ըլլալով 1928 Մայիս 30ին,
յաջորդ մը նշանակուած չէ ցարդ, և Իսկէնտէրունէն եկող
քահանայք հերթով կը պատարագեն :

Թաղական խորհուրդ. — Պօղոս Սրճեան՝ Ատենապետ,
Յ. Խանճեան, Արամ Սարաֆեան, Մելիտոս Պօյաճեան,
Առաքել Պետրոսեան :

Պէյլանի մօտ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ կան Սօղուզ-
Օլուզ 60 տուն, և Աթրզ 40 տուն՝ զուտ հայաբնակ գիւղերը,
որոնք ամառ եղանակին կը ծառայեն իբրանուանի հովոց-
ներ : Ունին շերամի արտադրութիւն :

3. Գըրըզխան. — (շուրջ 1000 անձ բնկչ.) Եկեղեցի
Ս. Աստուածածին՝ հիմնուած 1927ին :

Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Տ. Գրիգոր քհնյ. Տ. Սա-
հակեան՝ Տէօրթ-Եօլցի, ձեռնադրուած 1919ին :

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Խաչատուր Գարապա-
ճազեան՝ Ատենապետ, Յովհաննէս Մ. Գէորգեան՝ Ատենա-
դպիր, Տօգթ. Լեւոն Տ. Գրիգորեան :

Գլրգխանէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կայ Սօ-
ղուգ Սու նորահաստատ զուտ հայաբնակ գիւղը՝ 51 տուն
բնակչութեամբ :

4. Ազէզ. — 350 տուն հայ բնակչութեամբ, ընդհան-
րապէս Բիւիսցի. Եկեղեցի՝ Ս. Թագաւոր :

Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Տ. Ստեփան քհնյ. Ղա-
զարեան, ձեռնադրուած 1920ին :

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Միսաք Երամեան՝ Ատե-
նապետ, Կարապետ Տարազճեան՝ Ատենադպիր, Յովհաննէս
Թաթարեան՝ Գանձապահ, Յովհաննէս Թանաշեան, Աւետիս
Պասմաճեան :

Ազգային Վարժարանի հոգաբարձութիւնը կը վարէ
տեղւոյն Թաղականութիւնը :

5. Ափրին. — Այս գաղութը հաստատուած է 1927ին,
շուրջ 40 տնուոր հայութեամբ : Եկեղեցի, դպրոց չունին :

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Տքթ. Յ. Խայեան՝ Ատե-
նապետ, Ա. Կոստանեան՝ Ատենադպիր, Ղուկաս Տ. Ղու-
կասեան՝ Գանձապահ, Յովհաննէս Մուրատեան, Յակոբ Շիւ-
Գէորգեան :

6. Հովս. — 120 տուն Հայ բնակչութեամբ. Եկեղեցի
Ս. Աստուածածին. Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Տ. Գրիգոր
քհնյ. Սարգիսեան :

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Յակոբ Գասապեան՝ Ատե-
նապետ, Միսաք Սմիթիկեան՝ Ատենադպիր, Հապիպ Մա-
նուէլեան՝ Գանձապահ, Յովսէփ Փօլատեան, Յակոբոս Տ.
Գրիգորեան, Սարգիս Հինտօեան, Գաբրիէլ Էքշեան :

7. Համա. — 34 տուն բնակչութեամբ. Եկեղեցի Ս.
Խաչ : Ներկայիս քահանայ չունի :

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Պարոյր Պաղտօեան՝
Ատենապետ, Կարապետ Ագաճաշեան՝ Ատենադպիր, Գէորգ
Խաչխաշեան, Նշան Մաթոսեան, Գէորգ Պարտիզպանեան :

8. Սէլիմիյէ .— 18 տուն Հայ բնակչութեամբ, ընդհանրապէս Մարաշցի: Հոմսի քահանան կը հովուէ զիրենք: Ունին Ազգային վարժարան մը:

Թաղական Խորհուրդ.— Տեարք Տօգթ. Երուանդ Խըրթեան՝ Ատենապետ, Քերովրէ Սերովրէեան՝ Ատենադպիր, Եիւքրի Գըսանդեան:

9. Պապ.— Ծուրջ 42 տուն Հայութեամբ. ունին եկեղեցի և դպրոց: Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Տ. Արսէն Վրդ. Յովսէփեան:

Թաղական Խորհուրդ.— Տեարք Յարութիւն Պէրպէրեան՝ Ատենապետ, Աբրահամ Գրաթեան՝ Ատենադպիր, Կիրակոս Տօնօեան՝ Գանձապետ, Նուրի Առաքելեան, Աւետիս Սէմէրճեան:

10. Մէմպին.— Ծուրջ 50 տուն հայութեամբ. ունին նոյնպէս եկեղեցի և դպրոց: Առաջնորդական Փոխանորդն է Տ. Արսէն Վրդ. Յովսէփեան:

Թաղական Խորհուրդ.— Տեարք Սարգիս Շատօեան՝ Ատենապետ, Նազար Տաղտէվիրեան՝ Ատենադպիր, Սարգիս Թաշճեան, Յակոբ Գաղանճեան, Աբրահամ Քէօշկէրեան:

11. Զարապլուս.— Ծուրջ 1500 անձ Հայութեամբ: Եկեղեցի Ս. Աստուածածին: Առաջնորդական Փոխանորդ Տ. Գարեգին քհնյ. Զօրագեան, ձեռնադրուած 1925ին:

Թաղական Խորհուրդ.— Տեարք Միհրան Պալապանեան՝ Ատենապետ, Յարութիւն Մ. Թորոսեան՝ Ատենադպիր, Հապիպ Խորրլարեան՝ Գանձապետ, Սարգիս Աւագեան, Աւետիս Թօփճեան, Յովհան Սրապեան, Աբրահամ Այնթապլեան:

Հոգաբարձութիւն Ազգ. Վարժարանի.— Տեարք Յովհ. Մէրախանեան՝ Ատենապետ, Կարապետ Արմաւեան՝ Ատենադպիր, Յարեթ Դաւիթեան, Յակոբ Ֆրատլզճեան, Յակոբ Թորոսեան:

12. Արապ-Բունար.— 1923ին հաստատուած գաղութ մը, ընդհանրապէս Ուրֆացի, 150 տուն Հայութեամբ: Ունին եկեղեցի և դպրոց. քահանայք Հալէպէն կ'երթան առ այժմ:

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Յովհաննէս Թաշճեան՝ Ատենապետ, Արշակ Գուլօեան՝ Ատենադպիր, Եղիա Յակոբեան՝ Փանձապահ, Վահան Քէչէճեան, Մկրտիչ Կիւլէսէրեան, Կարապետ Եաղուպեան, Կարապետ Քէչէճեան:

13. Տէր-Զօր. — Շուրջ 80 տուն Հայ բնակչութեամբ. եկեղեցի ու դպրոցի շէնք չունին. տուն մը վարձած են որ կը ծառայէ թէ իբր եկեղեցի և թէ միանգամայն իբր դպրոց:

Հոգեւոր հովիւ՝ Տ. Գէրգ քհնյ. Գալայճեան:

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Մարգար Գարագաշեան՝ Ատենապետ, Աբրահամ Թումիկեան՝ Ատենադպիր, Վարդան Առաքելեան՝ փանձապահ, Յովսէփ Թաշճեան, Յովհաննէս Թիւլպէնտեան, Մօնօֆար Սիմօնեան, Յարութիւն Գլումճեան:

14. Ռազգա. — Եփրատի վրայ հաստատուած հին ու պատմական քաղաք մը, որ ունի 80 — 90 տունէ բաղկացած հայ գաղութ մը: Ունի եկեղեցի ու դպրոց: Հոգեւոր հովիւն է Տ. Ղեւոնդ քհնյ. Տէր Ներսէսեան, ձեռն. 1923ին:

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Անդրանիկ Սայեան՝ Ատենապետ, Սուրէն Փողահարեան՝ Ատենադպիր, Աւետիս Արապաղաեան՝ Փանձապահ, Կարապետ Զէրքէզեան, Յովհաննէս Կելոյեան, Վարդան Դաւիթեան, Կարապետ Վարդանեան, Յակոբ Մէյիսանէճեան, Սարգիս Խաչերեան, Գրիգոր Զէրքէզեան, Պետրոս Թաշճեան:

15. Ռաւ-էլ-այն. — Շուրջ 25 տուն Հայ բնակչութեամբ եկեղեցի չունի. անցեալ տարի միայն ունեցաւ իր վարժարանը: Հալէպէն ղրկուած քահանաներու միջոցաւ կը մխիթարուի ժողովուրդը:

Թաղական Խորհուրդ. — Տեարք Յակոբ Ռչտունի՝ Ատենապետ, Յ. Պօղոսեան՝ Ատենադպիր, Պր. Ասլան՝ Փանձապահ, Պր. Արուշ,

16. Հասիլէ. — Շուրջ 50 տուն Հայ բնակչութեամբ: Եկեղեցի ու եկեղեցական չունին, Թաղական Խորհուրդը կը ջանայ յառաջիկայ շրջանին համար ունենալ դպրոցի շէնք մը: Քանի մը ամիսը անգամ մը Հալէպէն ղրկուած քահանաներ կը մխիթարեն այս փոքրաթիւ գաղութը:

Թաղական Խորհուրդ. — Տեաքք Մկրտիչ Մարտիրոս-
եան՝ Ատենապետ, Տիգրան Ռշտունի՝ Ատենադպիր, Կարա-
պետ Քէպապճեան, Գարեգին Պալեան, Կարապետ Մելքոնեան :

17. Թէլապիատ. — Շուրջ 50 տուն Հայ բնակչութեամբ :
Եկեղեցի ու դպրոցի չենք չունին :

Թաղական Խորհուրդ. — Տեաքք Կարապետ Մելքոնեան՝
Ատենապետ, Յակոբ Սարգիսեան՝ Ատենադպիր, Յովհաննէս
Յարութիւնեան՝ Գանձապահ, Յակոբ Տէօլվէշեան, Արզար
Արզարեան, Արզար Տէրտէրեան, Կարապետ Գօթօթեան :

18. Բեհանիյէ. — Շուրջ 24 տուն Հայ բնակչութեամբ.
Եկեղեցի ու դպրոց չունին :

Թաղական Խորհուրդ. — Տեաքք Աւագ Աւագեան՝ Ատե-
նապետ, Արշակ Սանդուրեան՝ Ատենադպիր, Սեդրակ Գը-
րջմեան, Ելնիկ Մարանեան :

Բեհանիյէէն 10 վայրկեան հեռաւորութեան վրայ կը
գտնուի Ալիքերու Դաշնակցութեան կողմէ ի նորոյ հիմնաւած
Հայաշէն գիւղը, հարիւր տուն բնակչութեամբ, ընդհան-
րապէս հողագործներէ բաղկացած : Եկեղեցի ու դպրոց չեն
հաստատուած տակաւին :

Հալէպի մօտն է Իտլիպ ուր կան ութը տուն հայեր
միայն : *)

---

*) Հալէպի Աղգային Առաջնորդարանի սոյն վիճակագրութեան
պատրաստութեան մէջ աշխատանքի մեծագոյն բաժինը բերած է
Առաջնորդարանի քարտուղար՝ Պր. ՍԱՄՈՒԷԼ ԳԱՅՆԱՔԵԱՆ : Խմբ.

ՏԱԹԵԻԻ յառաջիկայ 1930 տարուան 2-րդ հատորին իր թան-
կագին մասնակցութիւնը այժմէն իսկ բերած է Ս. Էջմիածնի Գե-
րագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի անդամ և Նոր Նախիջևանի Առաջնորդ՝
Բարձրաշնորհ Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Սրբազան Արքեպիսկոպոս ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ,
գրելով հետեւեալ խիստ շահեկան նիւթերու վրայ. 1.- Հայաստանի
Համալսարանը. 2.- Երևանի Պետական Թանգարանը 3.- Երևանի նոր Շի-
նարարութիւնը, 4.- Ինչպէս նաեւ Ռոզմանց եւ Արդիւնաբերութեան հեռ-
կապուած շինարարութիւնների ու ձեռնարկութիւնների մասին յօդուած-
ների մի շարք, որոնք վստահ եմ մեծ հետաքրքրութեամբ պիտի
կարդացուին մեր ՀԱՅԱՍՏԱՆ հայրենիքի յառաջդիմութեամբը շա-
հագրագուող ընթերցողներու կողմէ : Սոյն յօդուածներու շարքը
ղարդարուած պիտի ըլլայ Սրբազան հեղինակի նկարովն ու Հայաս-
տանի բաղմաթիւ պատկերներովը : Խմբ.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱՑՈՅՑ ՀԱԼԷՊԻ ՍՌԱԶՆՈՐԴԱԿԱՆ ԹԵՄԻՆ
1927 — 1928 ՇՐՋԱՆ

0. Ո.

	Մանչ	Աղջ.	Ռւսցչ	Կուկի	Տրկ.ձի
Ազգ. Հայկազնեան վրժրն. Հալէպ	390	350	14	15	1650
Ս. Մեսրոպեան Ազգ. « «	247	190	3	9	300
Ս. Սահակեան Ազգ. « «	60	50	1	2	160
Այնթ. Կրթ. Երկս. « «	329	221	8	11	1000
Կիլիկ. Գաղթ. « « «	328	224	7	13	750
Զարսանճագի Ուս. « «	100	90	2	5	320
Արմենեան Երկս. « «	60	60	1	2	85
Ազգ. Երկս. վրժրն. Սլեքսանտրէթ	85	85	4	5	130
Նուպարեան « «	156	159	2	7	165
Պետ. Հայ վրժրն. Սողուգ օլուգ	33	22	1	-	36
Ազգ. Երկս. « Պէյլա	35	28	1	1	24
Ազգ. « « Գլրըզ խան	110	90	2	3	120
Ազգ. « « Զարապլուս	120	30	3	2	150
Ազգ. « « Հօմա	55	40	2	1	115
Ազգ. « « Համա	16	14	1	-	36
Ազգ. « « Ազազ	95	65	1	2	110
Ազգ. « « Պապ	25	20	1	1	30
Ազգ. « « Մէմպիճ	35	30	1	2	42
Ազգ. « « Ռասէլայն	27	24	2	-	60
Ազգ. « « Ռագգա	38	32	1	2	100
Ազգ. « « Արապրունար	50	40	1	2	90
Ազգ. « « Սէլիմիէ	10	9	-	1	30
Համագումար	2394	1881	59	85	5463

ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ

1926ին տեղի ունեցած է. - 163 ամուսնութիւն :

1165 ծնունդ՝ 580 արկ. 585 իգ.

348 մահ՝ 194 արկ. 194 իգ.

1927ին տեղի ունեցած է. - 315 ամուսնութիւն.

1211 ծնունդ. 615 արկ. 596 իգ.

352 մահ 179 արկ. 173 իգ.

ՀԱԼԷՊԻ ՇՐՋԱԿԱՅ ԹԵՄԵՐՈՒ ՄԷՋ

1926ի ամուսնութիւն 74.

361 ծնունդ, 193 արկ. 166 իգ.

143 մահ 77, արկ. 66. իգական :

1927ի ամուսնութիւն 101, 501 ծնունդ, 241 արկ. 260 իգ.

277 մահ, 149 արկ. 128 իգական:

Է. Մ Ա Ս

❀ Օ Ր Ա Ց Ո Յ Ց ❀

1929

Գիր տարւոյն ժ - Վերադիր 19 - Եօթներեակ 2.
Իննեւտասներեակ 11 - Տանուտէր՝ Առիւծ:

Յ Ո Ւ Ն Ո Ւ Ա Ր

- 1 Գշ. գծ. Գ. օր պահոց Ծննդ. ԿԱՂԱՆԴ եւ Տարեմուտ.
- 2 Դշ. գկ. Դ. օր պահոց Ծննդեան:
- 3 Եշ. դծ. Ե. օր պահոց Ծննդեան:
- 4 Ուր. դկ. Զ. օր պահոց Ծննդեան:
- 5 Շք. ած. Ճրագալոյց Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան Տեառն մերոյ Յս.ի Քրիս.ի. յերեկոյին Նաւակատիք
† Կիր. ակ. ՏՕՆ ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ
ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ:
- 7 Բշ. բծ. Բ. օր Ծննդեան. Յիշատակ Մեռելոց:
- 8 Գշ. բկ. Դ. օր Ծննդեան:
- 9 Դշ. գծ. Դ. օր Ծննդեան:
- 10 Եշ. գկ. Ե. օր Ծննդեան:
- 11 Ուր. դծ. Զ. օր Ծննդեան:
- 12 Շք. դկ. Է. օր Ծննդեան:
- 13 †Կիր. ած. Ը. օր Ծննդեան եւ Տօն Անուանակոչութեան
Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:
- 14 Բշ. ակ. Տօն Ծննդ. Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին:
- 15 Գշ. բծ. Սրբոցն Պետրոսի Հայրապետին, եւայլն:
- 17 Եշ. գծ. Սրբոյն Անտոնի ճգնաւորին:
- 18 Ուր. գկ. պահք Յն. եւ Եւր. Աթանասի եւ Կիւրղի:
- 19 Շք. դծ. Սրբոցն Թէոդէոսի Թգրին., եւ մնկնց. Եփեսոսի:
- 20 †Կիր. դկ. Ա. Կիր. գկնի Ծննդեան (Բարեկենդան Առաջաւորաց) Յն. Եւթիմէոսի ճգնաւորին:
- 21 Բշ. ած. Ա. օր. պհց. Առաջաւորաց
- 22 Դշ. ակ. Բ. օր պհց. Առաջաւորաց:
- 23 Դշ. բծ. Գ. օր պհց. Առաջաւորաց:

- 24 Եշ. բկ. Դ. օր պհց. Առաջաւորաց:
 25 Ուր. գծ. Ե. օր պհց. Առաջ. եւ յիշատակ Յօնանու մրգ.
 26 Շռ. գկ. Ս. Սարգսի զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մար-
 27 Կիր. դծ. Բ. գկնի Մանդ. [տիրութիւն
 28 Իշ. դկ. Սրբոց Ատոմանց զօրավարաց:
 29 Գշ. ած. Սրբոց Սուրիասեանց վկայից:
 30 Դշ. ակ. պհք. Սրբոց Հայրապետացն Բարսեղի, Գրիգորի
 եւ Յովհաննու Ոսկեբերանին.
 31 Եշ. բծ. Սրբոց Ոսկեանց Քահանայից:

Փ Ե Տ Ր Ո Ի Ա Ր

- 1 Ուր. բկ. պահք:
 2 Շռ. գծ. Սրբոյն Իսահակայ Պաթեւի Հայրապետին:
 Տօն անուանակոչութեան Կիլիկիոյ Տ. Սահակ Բ. Կա-
 թողիկոսի: Հանդիսաւոր մաղթանք Հալէպի Ս. Քառաս-
 նից Մանկանց Մայր եկեղեցւոյ մէջ:
 3 Կիր. գկ. Գ. գկնի Մանդեան:
 4 Բշ. դծ. սրբոցն Մարկոսի եպիսկոպոսին, Պիոնի քահա-
 նային, Կիւրդի եւ Բենիամինի սարկաւազացն եւ սրբոց
 վկայից Աբղիմսեհի, Որմըզդանայ եւ Սայէնի:
 5 Դշ. դկ. սրբոց Ղեւոնդեանց քահանայից:
 7 Եշ. ակ. սրբոց Վարդանանց Զօրավարաց, 1036 վկայից
 որք կատարեցան ի մեծի ճակատամարտին ի 451 թուին:
 8 Ուր. բծ. պահք:
 9 Շռ. բկ. Կ. Պոլսոյ Ս. Ժողովոյն, 150 Հայրապետաց. Յն.
 յիշատակ մեռելոց
 10 Կիր. դկ. Բուն Բարեկենդան. Իսլ. Բամազան (30):
 11 Բշ. ած. Ա. օր մեծ պահոց:
 12 Գշ. ակ. Բ. օր մեծ պահոց:
 13 Դշ. բծ. Գ. օր մեծ պահոց:
 14 Եշ. բկ. Դ. օր մեծ պահոց եւ Տեառնընդառաջ:
 16 Շռ. գկ. Զ. օր մեծ պահոց Ս. Թէոդորոսի զօրավարին:
 17 Կիր. դծ. Բ. Քառասնորդաց:
 18 Բշ. դկ. Ը. օր մեծ պահոց:
 19 Գշ. ած. Թ. օր մեծ պահոց:
 20 Դշ. ակ. Ժ. օր մեծ պահոց. Իսլ. ճէմրէի էվվէլ պէր հավա-
 որ է օր իջանելոյ ջերմութեան արեւու յօդս:

- 21 Եշ. բժ. ԺԱ. օր մեծ պահոց:
- 22 Ուր. բկ. ԺԲ. օր մեծ պահոց:
- 23 Շբ. գժ. ԺԳ. օր մեծ պահոց
- 24 Կիր. գկ. Գ. Քառասնորդաց (Անառակին)
- 25 Բշ. դժ. ԺԵ. օր մեծ պահոց:
- 26 Գշ. դկ. ԺԶ. օր մեծ պահոց:
- 27 Դշ. դկ. ԺԷ. օր մեծ պահոց: Իսլ. ճէմրէի սանի, որ է
օր իջանելոյ ջերմութեան արեւու ի ջուրս:
- 28 Եշ. ակ. ԺԸ. օր մեծ պահոց:

Մ Ա Ր Տ

- 1 Ուր. բժ. ԺԹ. օր մեծ պահոց
- 2 Շբ. Ի. օր մեծ պահոց. Սրբոցն Յովհաննու Երուսաղիմայ
Հայրապետին, եւ Սրբոց Հայրապետացն մերոց, Յով-
հաննու Օձնեցւոյ եւ Գրիգորի Տաթեւացւոյն:
- 3 Կիր. գժ. Դ. Քառասնորդաց (Տնտեսին) գիշեր կարգ խաչի:
- 4 Բշ. գկ. ԻԲ. օր մեծ պահոց:
- 5 Գշ. դժ. ԻԳ. օր մեծ պահոց:
- 6 Դշ. դկ. ԻԴ. օր մեծ պահոց Սիջինք Իսլ. ճէմրէի սալիս
- 7 Եշ. աժ. ԻԵ. օր մեծ պահոց: Իսլ. Գատիր կէճէսի:
- 8 Ուր ակ. ԻԶ. օր մեծ պահոց.
- 9 Շբ. բժ. ԻԷ. օր մեծ պահոց. Սրբոց Քառասնից Ման-
կանցն որք ի Սեբաստիա կատարեցան. գիշ. կարգ
ապաշխարհութեան, Յն. եւս Քառասուն Մանկանց:
- 10 Կիր. բկ. Ե. Քառասնորդաց. (Դատաւորին) գիշեր
կարգ խաչի Չար կապանաց եւ Տարսժեալ.
- 11 Բշ. գժ. ԻԹ. օր մեծ պահոց:
- 12 Գշ. գկ. Լ. օր մեծ պահոց:
- 13 Դշ. դժ. ԼԱ. օր մեծ պահոց:
- 14 Եշ. դկ. ԼԲ. օր մեծ պահոց:
- 15 Ուր. աժ. ԼԳ. օր մեծ պահոց:
- 16 ԿՇբ. ակ. ԼԴ. օր մեծ պահոց. եւ Տօն Մտիցն ի Վի-
րապն Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին:
- 17 Կիր. բժ. Զ. Քառասնորդաց (Գալստեան)
- 18 Բշ. բկ. ԼԶ. օր մեծ պահոց:
- 19 Գշ. գժ. ԼԷ. օր մեծ պահոց:
- 20 Դշ. գկ. ԼԸ. օր մեծ պահոց:

- 21 Եշ. դծ. ԼԹ. օր մեծ պահոց. գարնանամուտ եւ հա-
սարակաց, լինի տիւ եւ գիշեր հաւասար:
23 Շբ. ած. պհբ. յիշատակ Յարութեան Դազարու:
24 չԿիր ալ. պհբ. ԾԱՂԿԱԶՍՐԴ:
25 Բշ. բծ. Աւագ Երկուշաբթի՝ պահբ:
26 Գշ. բկ. Աւագ Երեքշաբթի՝ պահբ:
27 Դշ. գծ. Աւագ Չորեքշաբթի՝ պահբ:
28 ՚Կշ. գկ. Աւագ Հինգշաբթի, Յիշ. Ընթրեաց Տեառն մե-
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. ՈՏՆԱԼՈՒԱՅ:
29 Ուր. դծ. Աւագ Ուրբաթ, Յիշատակ Խաչելութեան,
չարչարանաց եւ թաղման Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
30 Շբ. դկ. Աւագ Շաբաթ, Ճրագալոյց Չատկի: [տոսի:
31 չԿիր. ած. ԶԱՏԻԿ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻ-
ՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ:

Ա Պ Ր Ի Լ

- 1 չԲշ. ալ. Բ. օր Չատկի. Յիշատակ Մեռելոց:
2 Գշ. բծ. Գ. օր Չատկի
3 Դշ. բկ. Դ. օր Չատկի
4 Եշ. գծ. Ե. օր Չատկի
5 Ուր. գկ. Զ. օր Չատկի
6 Շբ. դծ. Է. օր Չատկի
7 չԿիր. դկ. Կիրակէ եւ Աւետումն Ս. Աստուածածնի:
8 Բշ. ած. Թ. օր Յինանց:
9 Գշ. ալ. Ժ. օր «
10 Դշ. բծ. ԺԱ. օր «
11 Եշ. բկ. ԺԲ. « «
12 Ուր. գծ. ԺԳ. « «
13 Շբ. գկ. ԺԴ. « «
14 չԿիր. դծ. Գ. Աշխարհամատրան ուր է (Կանաչ Կիրակէ)
15 Բշ. դկ. ԺԶ. օր Յինանց:
16 Գշ. ած. ԺԷ. « «
17 Դշ. ալ. ԺԸ. « «
18 Եշ. բծ. ԺԹ. « «
19 Ուր. բկ. Բ « «
20 Շբ. գծ. ԻԱ. « «
21 չԿիր. գկ. ԻԲ. Կարմիր Կիրակէ:

- 22 Բշ. դժ. ԻԳ. օր Յինանց
 23 Գշ. դկ. ԻԴ. օր Յինանց
 24 Դշ. աճ. ԻԵ. օր Յինանց
 25 Եշ. ազ. ԻԶ. « «
 26 Ուր. բժ. ԻԷ. « «
 27 Շք. բկ. ԻԸ. « «
 28 Վեր. գժ. Ե. Տօն Երեւման Սրբոյ խաչին:
 29 Բշ. գկ. Լ. օր Յինանց:
 30 Գշ. դժ. ԼԱ. օր Յինանց:

Մ Ա Յ Ի Ս

- 1 Դշ. դկ. ԼԲ. օր Յինանց:
 2 Եշ. աճ. ԼԴ. « «
 3 Ուր. ազ. ԼԴ. « «
 4 Շք. բժ. ԼԵ. « «
 5 Վեր. բկ. Զ. Կիրակէ:
 6 Բշ. գժ. ԼԷ. օր Յինանց:
 7 Գշ. գկ. ԼԸ. օր Յինանց:
 8 Դշ. դժ. ԼԹ. օր Յինանց:
 9 Վեր. դկ. Խ. օր Յինանց. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ:
 10 Ուր. աճ. ԽԱ. օր Յինանց պահք:
 11 Շք. ազ. ԽԲ. օր Յինանց:
 12 Վեր. բժ. Է. Կիր. Երկրորդ Ծաղկազարդ
 13 Բշ. բկ. ԽԴ. օր Յինանց:
 14 Գշ. գժ. ԽԵ. օր Յինանց:
 15 Դշ. գկ. ԽԶ. օր Յինանց:
 16 Եշ. դժ. ԽԷ. օր Յինանց:
 17 Ուր. դկ. ԽԸ. օր Յինանց պահք:
 18 Շք. աճ. ԽԹ. օր Յինանց:
 19 Վեր. ազ. Ծ. օր Յինանց. ՀՈԳԵԴԱԼՈՒՍՏ. (ՊԵՆՏԵԿՈՍՏԷ)
 20 Բշ. բժ. Բ. օր Հոգեգալստեան պահք:
 21 Գշ. բկ. Գ. « « «
 22 Եշ. գկ. Ե. « « «
 23 Ուր. դժ. Զ. « « «
 24 Շք. դկ. Է. « « «
 25 Վեր. աճ. Ա. Կիրակէ, Յարութեան եւ յիշ. Եղիա Մօր.
 26 Բշ. ազ. Սրբոց Կուսանացն Հռիփսիմեանց: [գարէ ին:
 27 Գշ. բժ. Սրբոցն « Գայեանեանց:
 28 Եշ. գժ. Սրբոցն Յովհաննու Կարապետին եւ Աթանա-
 30 31 Ուր. գկ. պահք: [զինեայ Եպիսկոպոսին:

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

- 1 Շք. դձ. Սրբոյ Հօրն մերոյ Գր. Լուսչ. ին յիշ. ելիցն ի վրայէն
- 2 Կիր. դկ. Բ. զկնի Հոգն. Տօն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Ս. Էջմիածնի. զոր կարգեաց Ս. Գր. Լուսչն. մեր յեւանելն ի վի-
- 3 Բշ. ած. Սրբոց Մանկանց Բեթղէհէ մի: [բապէն:
- 4 Գշ. ազ. « կուսանացն նուենայ եւ Մանեայ:
- 5 Դշ. բծ. պահք: [վկայից Սարգսի եւ Բագոսի:
- 6 Եշ. բկ. Սրբոց իշխանացն Սահակայ եւ Յովսէփայ եւ Ս.
- 7 Ուր. գծ. պահք: [Եպիսկոպոսին
- 8 Շք. գկ. Ս. մեծին Ներսէսի Հայրապետին մերոյ եւ Խաղայ
- 9 Կիր. դձ. Գ. Հոգեգալստեան: Տարեգլուխ Արարական:
- 11 Գշ. ած. պահք: Ս. Կոստանդիանոսի եւ մօրն նրա Հեղինեայ
- 13 Եշ. բծ. « Ս. Թէոդիտոնի Գաղատացւոյն եւ Թալիլեայ
- 14 Ուր. բկ. 7ն կուսանացն որք յԱնկիւրիա կատարեցան
- 15 Շք. գծ. Գիւտնշխարաց Ս. Հօրն մերոյ Գր. ի Լուսասորչին:
- 16 Կիր. գկ. Դ. զկնի Հոգեգալստեան:
- 18 Գշ. դկ. սրբոցն Դանիէլի Մարգարէին եւ Երից Ման-
կանցն, Սեդրաքայ, Միսաքայ եւ Աբեթնագովի:
- 20 Եշ. ազ. Սրբոց Թարգմանչաց Վարդապետացն մերոց
Սահակայ եւ մեսրոպայ: [տիկնոջ եւ Խօսրովիդիտոյն:
- 22 Շք. բկ. սրբոցն Տրդատայ Թագաւորին մերոյ եւ Աշխէն
- 23 Կիր. գծ. Ե. զկնի Հոգեգ. Գիւտ Տիոյ Ս. Աստուածածնի:
- 24 Բշ. գկ. սրբոցն Կալիստրատոսի, եւ 40 եւ 9 վկայիցն:
- 25 Գշ. դձ. Ս. Զաքարիա Մարգարէին:
- 27 Եշ. ած. Ս. Եղիսէի մրգր.: [երեքտասնեակ առաքելոյն:
- 29 Շք. բծ. Ս. երկուտասան Առքելցն. Քրստի եւ Ս. Պօղոսի
- 30 Կիր. բկ. 2. զկնի Հոգե. Բարեկենդան Վարդավառի պհց.

Յ Ո Ւ Լ Ի Ս

- 1 Բշ. գծ. Ա. օր պահսց Վարդավառի
- 2 Գշ. գկ. Բ. « « «
- 4 Եշ. դկ. Դ. « « «
- 6 Շք. ազ. յիշ. Տապանակին հնոյ:
- 7 Կիր. բծ. ՎԱՐԴԱՎԱՐ եւ տօն ՊԱՅՄԱՌԱԿՆԻ ՊՈՒԹԵԱՆ.
Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:
- 8 Ի Բշ. բկ. Բ. օր Վարդավառի (Յիշատակ Մեռելոց):
- 9 Գշ. գծ. Դ. օր Վարդավառի:
- 11 Եշ. դձ. Սրբոյն Եսայեայ մարգարէին:
- 13 Շք. ած. Սրբոցն Թադէոսի առաքելոյն եւ Սանդիստոյ կս.

- 14 Կիր. ակ. Բ. զկնի Վարդավառի:
- 15 Բշ. բծ. Ս. Կիպրանիոսի Եպսկին եւ 45 վկայիցն եւ Սրբոցն
կուսանացն Յուստիանեայ, Եփմյ. եւ Քրիստ. [5 վկայից
16 Գշ. բկ. Ս. Աթանազինեայ Եպսկին եւ 10 աշակերտացն եւ
18 Եշ. գկ. Սրբոց նախահարցն Ադամայ, Սբէլի, Սեթայ,
Ենովսայ, Ենովքայ, Նոյի, Մելքիսեդեկի, Արրահամու, Իսահա-
կայ, Յակոբայ, Յովսեփայ, Մովսէսի, Ահարոնի, Եղիազարու
Յեսուայ, Մամփսոնի, Յեփթայեայ, Բարակայ, Գեդէոնի եւ ին:
- 20 Շք. դկ. Սրբոց որդւոց եւ թոռանց Ս. Հօրն մերոյ Գր. Լուս.
Արիստակիսի, Վրթանէսի, Յուսկանն, Գլիգորիսի եւ Դանիէլի:
- 21 Կիր. ած. Գ. զկնի Վարդավառի:
- 22 Բշ. ակ. Սրբոց Մակարայեցւոցն, Եղիազարու քահանային
- 23 Գշ. բծ. Սրբոց երկուտասան մարգարէիցն Ովսեայ, Ամովսայ
Միքիայ, Յովելեայ, Աբդիու, Նաումայ, Ամբակումայ, Յօնա-
նու, Սոփոնիայ, Անգեայ. Զաքարիայ եւ Մաղաչիա:
- 26 Եշ. Գծ. Սրբոցն Սոփիայ, եւ երեց դոտերացն, Պիստոսի,
Ելպիսի եւ Ագապեայ:
- 27 Շք. դծ. Սրբոց Հայրապետացն Աթանասի եւ Կիւրղի:
- 28 Կիր. դկ. Դ. զկնի Վարդավառի:
- 29 Բշ. ած. Ս. Կիրակոսի եւ մօրն Յուդիտայի եւ վկայիցն
Գորդիոսի, Պօղիքատոսի եւ Գրիգորիսի:
- 30 Գշ. ակ. Սրբոց Վահանայ, Գողթնացւոյն, Եւգինեայ կու-
սին եւ հօրն Փիլիպպոսի եւ մօրն Կղօդեայ եւ երկուց
եղբարցն, Սերգեայ, եւ Սաիտոնի, եւ երկուց ներքինեաց:

Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս

- 1 Եշ. բկ. Ս. Տրիբունի, Պարսամայ, եւ Ոնոփրիոսի հզց.
- 3 Շք. գկ. Սրբոցն Գրիգորի Աստուածաբանին:
- 4 Կիր. դծ. Ե. զկնի Վարդավառի:
- 5 Բշ. դկ. Ս. վկայցն Եւգինէոսի, Մակարիոսի, Վաղերիոսի
Կանդիտոսի եւ Ակիւղասայ.
- 6 Գշ. ած. Ս. Անդրէի զօր. եւ բանակի նորին:
- 8 Եշ. բծ. Ս. Անդրիանոսի եւ կնոջն Անատուլայ, Թէոդորոսի
եւ Ելեթիւրոսի վկային:
- 10 Շք. գծ. Եփեսոսի Ս Ժողովոյն երկու հարիւր հայրապետացն:
- 11 Կիր. գկ. Զգկնի Վարդավառի Բարեկենդան Ս Ածնի. պահ. ց:
- 12 Բշ. դծ. Ա. օր պահոց Սուրբ Աստուածածնի:
- 13 Գշ. դկ. Բ. օր պահոց « «
- 15 Եշ. ակ. Դ. « « « «

- 17 Շք. բկ. Տօն Շողակաթի Սրբոյ էջմիածնի, ըստ տեսչեանի
Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ:
18 Կիր. գծ. ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏՈՒՄԾԱԾՆԻ:
19 Բշ. գկ. Բ. օր Վերափոխման (Յիշատակ Մեռելոց):
20 Գշ. դծ. Գ. օր Վերափոխման:
22 Եշ. ած. Ե. « «
24 Շք. բծ. Է. « «
25 Կիր. բկ. Ը. « «
26 Բշ. գծ. Թ. « « [եւ կանանցն իւղաբերից:
27 Գշ. գկ. Ս. Յովակիմայ եւ Աննայի ծնողացն Ս. Ածնի.
29. Եշ. դկ. Սրբոյն Երեմիայի մարգարէին:
31 Շք. ալ Ս. Առաքելոցն, Թովմայի, Յակոբայ եւ Շմաւոնի:

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

- 1 Կիր. բծ. Գ. զկնի Վերափոխման. Գիւտ գօտւոյ Ս. Ածնի.
2 Բշ. բկ. Սրբոցն Ստեփանոսի Ունեցւոյն եւ վկայիցն
Գոհարինեայ, Ծամիդէոսի, Տուքիկոսի եւ Ռատիկոսի:
3 Գշ. գծ. սրբոց մարգարէիցն, Եզեկիէի, Եզրի եւ Զա-
քարիայ Զօրն Յովհաննու Մկրտչի:
5 Եշ. դծ. Ս. Յովհաննու Կարապետին եւ Յակոբայ Արդարոյն.
7 Շք. ած. Նիկիոյ Սուրբ Ժողովոյն, 318 Հայրապետաց:
8 Կիր. ալ. Դ. զկնի Վերափոխման եւ Տօն Ծննդեան Սուրբ
Աստուածածնի ի յԱննայէ (Բարեկենդան Ս. Խաչի պահոց)
9 Բշ. բծ. Ա. օր պահոց Խաչի:
10 Գշ. բկ. Բ. օր պահոց Խաչի:
12 Եշ. գկ. Դ. « « «
14 Շք. Տօն Եկեղեցւոյ, ի Նաւակատիս Սրբոյ Խաչի:
15 Կիր. ած. ԽԱԶՎԵՐԱՅ. գիշ. կարգ Խաչի:
16 Բշ. ալ. Բ. Տօն Խաչի (Յիշատակ Մեռելոց):
17 Գշ. բծ. Տօն Եկեղեցւոյ:
19 Եշ. գծ. « «
21 Շք. դծ. Տօն Խաչի
22 Կիր. դկ. Բ. զկնի Խաչի (Բարեկենդան Վարագայ Խաչի)
23 Բշ. ած. պահք սրբոցն Մամասայ, Փիլիկտիմոսի եւ Սի-
մէօնի Սիւնակեցւոյն:
24 Գշ. ալ. պահք. սրբոց կուսանացն Փեփրոնեայ եւ Մա-
րիանեայ եւ Շուշանայ Դատերն Մեծին Վարդանայ:
26 Եշ. բկ. պահք: [երգեցողին:
28 Շք. գկ. սրբոյն Գէորգայ գօր., Ադոկտոսի եւ Ռոմանոսի
29 Կիր. դծ. Գ. զկնի Խաչի, Վարագայ Ս. Խաչի:
30 Բշ. դկ. Ս. Դաւթի Դվնեցւոյն, եւ վկայիցն Ղամբէոսի:

Հ Ո Կ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

- 1 Գշ. ած. Սրբոցն Եւստաթէոսի եւ Կնոջն Թէոփիտեայ:
- 3 Եշ. բծ. Սրբոց իշխանացն Համագասպայ:
- 5 Շք. գծ. Սրբոց Եօթանասուն եւ երկու աշակերտացն
- 6 չԿիր. Դ. զկնի Խաչի [Քրիստոսի .
- 7 Բշ. դծ. Սրբոյն Փոկասու Հյրպ .ին եւ Երանոսի հետեւողին:
- 8 Գշ. դկ. Ս. Կուսանացն Թեկղի. Վառվառեայ եւ Պեղիքեայ:
- 10 Եշ. ազ. Ս. Պանթալէոնի բժշկին, Երմոգեայ քհյ ին.
- 12 Շք. բկ. Սրբոց Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց Մես-
րոպայ. Եղիշէի, Մովսիսի Քերթողին, Դաւթի Անյաղթ Փրկի-
ստիային, Գրիգորի Նարեկացւոյն եւ Ներսիսի Կլայեցւոյն:
- 13 չԿիր. գծ. Ե. զկնի Խաչի:
- 14 Բշ. գկ. Գիւտ Նշխարաց Գրիգորի Աղուանից Կթղ. եւլն.
- 15 Գշ. դծ. Սրբոց առաքելոցն Անանիայի, Մատթէի, Բառ-
նաբայ, Փիլիպպոսի, Յօհաննու, Շիղայի եւ Սիւղուանոսի:
- 17 Եշ. ած. Սրբոցն Դիոնէսիոսի Արիսպագացւոյն եւ Առա-
քելոցն Տիմոթէոսի եւ Տիտոսի:
- 19 Շք. բծ. Սրբոց Աւետարանչացն Մատթէոսի, Մարկոսի,
Դուկասու եւ Յովհաննու:
- 20 չԿիր բկ. Զ. զկնի Խաչի:
- 21 Բշ. գծ. սրբոցն Դունկիանոսի հարիւրապետին եւ Յովսե-
փայ Աստուածահօրն եւ Յովսեփայ Արեմաթացւոյն եւն.:
- 22 Գշ. գկ. Սրբոցն Թէոդիտոնի քհյ.ին, Զենոնի զինուորին
եւ Մակարայ, Եւտոքսեայ եւ Ռամելայ:
- 24 Եշ. դկ. Սրբոց Խարիթեաց եւ Ս. վկայիցն Արտեմեայ եւ
Քրիստափորի եւ երկու ց կանանցն Կալիւիկեայ եւ Ակիւլին.
- 26 Շք. ազ. Սրբոց երկուտասան վարդապետացն Ռեթէոսի,
Դիոնէսիոսի, Սեդրեստրոսի, Աթանասի, Կիւրղի Երսղմացւոյ.
- 27 չԿիր. բծ. Է. զկնի Խաչի, ԳԻԻՏ ԽԱԶԻ, (զիշ. Կարգեալի):
- 28 Բշ. բկ. Սրբոցն Անաստասայ քահանային:
- 29 Գշ. գծ. Ս. Հեպերիքեանց որք ի Սերաստիա կատարեցան:
- 31 Եշ. դծ. Ս. Յովհաննու Ոսկեբերանին:

Ն Ո Յ Ե Մ Բ Ե Ր

- 1 Ուր. դկ. պահք:
- 2 Շք. ած. Ամանայն սրբոց հնոց եւ նորոց, յայտից եւ անյայտից
- 3 չԿիր. ազ. Ը. զկնի Խաչի:
- Բշ. բծ. սրբոցն Ստեփաննոսի Հռովմայ հայրապետին:
- 5 Գշ. բկ. Սրբոցն Ակիլիսիմեայ եպիսկոպոսին եւն.
- 7 Եշ. գկ. Սրբոց Հայրապետացն Մեսրոփանոսի եւն.
- 9 Շք. դկ. Սրբոց Հրեշտակապետացն Գ. սրբիէլի եւ Միք.

- 10 †Կիր. ած. Թ. զկնի Խաչի
 11 Բշ. աղ. Սրբոցն Մելիտոսի Անտիոքայ Հայրապետին եւ
 Մինասայ Եգիպտացւոյն եւ միւս Մելիտոսի եպիսկ.ին
 Բուրայ քահանային եւ Շինու սարկաւագին:
 12 Գշ. բծ. Ս. Դեմոդրեայ վկ. եւ Բասիլիակոսի քհնյ.ին:
 16 Շք. դծ. Սրբոց առաքելոցն Անտրէի եւ Փիլիպպոսի:
 17 †Կիր. դկ. Ժ. զկնի Խաչի (բարեկենդան Յիսնակի պհց.)
 18 Բշ. ած. Ա. օր պահոց Յիսնակաց
 21 †Եշ. բկ. Դ. օր պահոց Յիսնակաց Ընծայումն Ս. Ածնի.
 Երից ամաց ի տաճարն:
 23 Շք. գկ. Սրբոցն Գրիգորի սքանչելագործին, Նիկողայոսի
 Հայրապետին, Միւռօնա եպիսկոպոսին:
 24 †Կիր. դծ. Ա. Յիսնակաց:
 25 Բշ. դկ. Սրբոց կուսանացն Յուլիանեայ եւ Վասիլուհւոյ
 Աբրահամու եւ Խորենայ. Կոզմայի եւ Դամս, եւ Աստծորոյ. վկ.
 26 Գշ. ած. Սրբոցն Ղուկիանոսի քհնյին. Տարագրոսի եւն:
 28 Եշ բծ Սցն. Կղեմայ Հայրապետին եւ Բագարատայ եպ.ին:
 30† Շք. գծ. Սրբոցն Առաքելոց եւ առաջին լուսաւորչացն
 մերոց Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի:

Դ Ե Կ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

- 1 †Կիր. գկ. Բ. Յիսնակաց:
 2 Բշ. Սրբոցն Գենարիոսի եպիսկոպոսին եւն.:
 5 Եշ. աղ. Ս. հարցն Եգիպտացւոց, Պօղոսի Պօղայ եւն.:
 7 Շք. բկ. Ս. Նիկողայոսի Զմիւռնիոյ սքանչելագործ հայպտ.
 8 †Կիր. գծ. Գ. Յիսնակաց:
 10 Գշ. դծ. սրբոցն Կուռնելիոսի հայրապետին, եւն.:
 12 Եշ. ած. պահք. սրբոցն Եւստրատիոսի, Օգսենտիոսի եւն.:
 14 Շք. բծ. Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայպտին, Մարութէի եւն.:
 15 †Կիր. բկ. Դ. Յիսնակաց:
 16 Բշ. Ս. Հյրպցն. Իգնատիոսի Աղղէի եւ Մարութայի եպսկ.
 17 Գշ. գկ. սրբոցն Թէոպոմպայ եպիսկոպոսին եւն.:
 19 Եշ. դկ. Ս. կուսանացն, Ինդոսի եւ Գոմնայի, Գղերիկոսի
 քհնին եւ երկուց Բիւրուցն որք այրեց. յեկղց. Նիկոմիդացւոց
 21 Շք. աղ. Նախավկ. եւ անդրանիկ Թագ. րին մեր Ս. Աբգարու
 22 †Կիր. բծ. Ե. Յիսնակաց:
 23 Բշ. բկ. սրբոցն Դաւթի մրգրէ.ին եւ Յակոբայ առաքելոյն
 24 Գշ. գծ. Ս. յտեփաննոսի Նախասարկաւագին եւն.:
 26 Եշ. դծ. սրբոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի:
 28 Շք. ած. սրբոց Որդւոց որոտման, Յակոբայ առաքելոյն եւ.
 29 †Կիր. աղ. Զ. զկնի Յիսնակաց: [Յովհաննու Աւետարանչին:
 30 Բշ. բծ. Ա. օր պահոց Ծննդեան:
 31 Գշ. բկ. Բ. օր պահոց:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.— Արտաւազդ Վրդ.— Նախամուտ էջ 3

Ա. ՄԱՍ.— Բանասիրական

- 2.— Բարգէն Եպիսկոպոս.— Հայերը եւ թիւրք Լեզուն 5
 3.— Տր. Վհրմ. Յ. Թորգոմեան.— Տիկնանց Տիկին Շուշիկ 35
 4.— Մկրտիչ Եպսկ. Աղաւնունի — Անապատական Կեանքը
Եգիպտոսի մէջ 39
 5.— Տիրայր Արքեպիսկոպոս — Հիթիթների Անցեալը 31
 6.— Յովակիմ քհնյ. Բարսեղեանց.— Հայերը Գիլանում 109
 7.— Եղիշէ Եպսկ. Զիլինկիրեան.— Պատմութիւն Պողիկտոսի Վանուց 121

Բ. ՄԱՍ.— Գրական

- 8.— Եղիշէ Արք. Դուրեան.— Սալովմէ (Թրգմ.) 125
 8.— Արտաւազդ Վրդ.— Դեղփիսի Պատգամները 126
 10.— Վ. Մալէզեան.— Հոգիս 133
 11.— Թոտիւն.— «Կիլիկիա» Թռչուն 134
 12.— Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան.— Հայ Եկեղեցւոյ Փոթորկայօյլ Գիշերը 136
 13.— Ա. Արման.— Յուլիսի գիշեր, Անէծք, Ածուս, Անկաշառ երգ 145
 14.— Եղուարդ Տարօնեան.— Գործնապաշտութիւն 149
 15.— Մեսրոպ Եպսկ. Նշանեան — Բիւրեղեայ Մանեակը 174
 16.— Մ. Տէր Ստեփանեան.— Ողջակէզ 202
 17.— Եղիշէ Եպսկ. Կարօեան.— Մկրտիչ վրդ. Սահակեան 203
 18.— Յովհաննէս Ասպետ.— «Հայր Մեր...» 213
 19.— Ազատունի.— Լքում 216
 20.— Սարգիս Եպսկ. Տէր Սարգիսեան — Անմահութիւն 217
 21.— Յրթ. քհնյ. Սարհատեան.— Ծարաւած Յիսուսին 224
 22.— Ա. Թ. Ալլահվէրդեան.— Գիտէնջալի (Թրգմ.) 223

	Էջ
23.— Արամայիս.— Մենաւոր վանքին	228
24.— Հ. Սիմոն վրդ. Երեմեան.— Թաղուած Փառքը	229
25.— Թէոդիկ.— Քառեակ Հանգրուանք Կենաց	249
26.— Արտաւազդ Վրդ.	250
27.— Բր. Աբր. Տէր Յակոբեան	} Հրանտ Ասատուր 252
28.— Թ. Ազատեան	
29.— Լեւոն Էսաճանեան	254
30.— Յրթ. քհնյ. Թումայեան.— Ս. Մակարի Քարանձաւը	259
31.— Մեսրոպ Նուսպարեան.— Պարկեշտութիւն (Թրգմ.)	261
32.— Նեվրիկ Մ. Սեպուհեան.— Մայրերուն Արուեստը	265
33.— Վահան Թէքէեան	271
34.— Լեւոն Էսաճանեան	} Թէոդիկ 274
35.— Արտաւազդ Վրդ.	
36.— Թէոդիկ.—	Նամակներ 276
37.— Արտաւազդ Վրդ.— Կարօտի Թաւղթ	277
38.— Ե. Մագսուտեան.— Լուռ Խոհեր	278
	281
	283

Գ. ՄԱՍ.— Գեղարուեստական

39.— Գարեգին Արքեպսկ.— Նկարիչ Եղիշէ Թաղէոսեան	284
40.— Նուարդ Գալբազեան.— Պեթնովէն	298
41.— Արտաւազդ վրդ.— Արուեստագէտ Յակոբ Սէմէրճեան	339
42.— Արտաւազդ վրդ.— Նկարիչ Լեւոն Հազարապետեան	340

Դ. ՄԱՍ.— Հայաստան

43.— Գարեգին Արքեպիսկոպոս.— Մեծամորի Զրհան	
	Մեքենան Հայաստանում 341

Ե. ՄԱՍ.— Հայ Կեանք

44.— Հայկ Աճէմեան.— Միհրան Բաղդասարեան	349
45.— Կենսագրականներ, եւլն. եւլն.	362

Զ. ՄԱՍ.— Վիճակագրական 377

Է. ՄԱՍ.— Օրացոյց 389

Բովանդակութիւն 399

Ա. ԱՐԱՊԵԱՆ

Ձ Ի Ն Կ Օ Կ Ր Ա Ֆ

26, Rue Pierre Larousse, Paris (14°).

Կը պատրաստէ ամէն տեսակ քլիշէներ, simili և trait,
պարզ և գունաւոր:

Յանձն կ'առնէ հրատարակութեանց պատկերազարդումը,
ինչպէս նաև ամէն տեսակ տպագրական գործեր:

Անմրցելի՝ արուեստով և գինով:

STUDIO PHÉBUS

PHOTOGRAPHIE D'ART.

1, Bd Poissonnière, Paris (2°).

Կը պատրաստէ բարիղեան ճաշակով և անմրցելի գիներով
portrait-ներ, պարզ և գունաւոր:

ՏՊԱՐԱՆ „ԱՐԱՔՍ“

= ԲԻԻԶԱՆԴ ԹՕՓԱԼԵԱՆԻ =
39, Rue Tillel-Alep (Syrie).

Գեղարուեստական տպագրութիւն

գրքի, թերթի և առևտրական թուղթերու

— Տառերու ճոխ մթերք —

Խիստ դիւրամատչելի պայմաններ

**ՏԱՐԵՑՈՅՑԻՍ յատուկ խմբագրական և վարչական
բոլոր յանձնարարութեանց համար գիմել հետեւեալ
միակ հասցէով՝**

ARDAVAZT VARTABED

Boite Postale № 133

ALEP. SYRIE

Գին՝ ամէն տեղ

— Մէկ ՏՈՂԱՐ —